

УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Милица С. Торбица

**ФЕМИНИСТИЧКА ЈУРИСПРУДЕНЦИЈА
И КРИТИКА ПОЗИТИВНОГ ПРАВА**

Докторска дисертација

Крагујевац, 2015.

UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC

FACULTY OF LAW

Milica S. Torbica

FEMINIST JURISPRUDENCE AND CRITIQUE
OF POSITIVE LAW

PhD THESIS

Kragujevac, 2015.

ИДЕНТИФИКАЦИОНА СТРАНИЦА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

I Аутор
Име и презиме: Милица Торбица
Датум и место рођења: 24.04.1980. године, Врбас
Садашње запослење: Републички геодетски завод
II Докторска дисертација
Наслов: Феминистичка јуриспруденција и критика позитивног права
Број страница: 381
Број библиографских података: 459
Установа и место где је рад израђен: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Научна област (УДК): 396.1:340.142}:340.13
Ментор: Проф. др Срђан Ђорђевић, ванредни професор
III Оцена и одбрана
Датум пријаве теме: 11.12.2013. године (Одлука Стручног већа за друштвено-хуманистичке науке Универзитета у Крагујевцу број IV-02-691/11)
Број одлуке и датум прихватања докторске дисертације:
Комисија за оцену подобности теме и кандидата: <ol style="list-style-type: none">1. др Радоје Брковић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа јавноправна – теоријскоправна научна област,2. др Милорад Жижић, ванредни професор Правног факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, ужа теоријскоправна научна област,3. др Срђан Ђорђевић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа јавноправна – теоријскоправна научна област.
Комисија за оцену и одбрану докторске дисертације: <ol style="list-style-type: none">1. др Срђан Ђорђевић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа јавноправна – теоријскоправна научна област,2. др Дејан Матић, доцент Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа јавноправна – теоријскоправна научна област,3. др Драгана Ћорић, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, ужа јавноправна – теоријско правна научна област.
Датум одбране дисертације:

Садржај:

I ДЕО, УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
II ДЕО, НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФЕМИНИЗМА	20
1. Појам и историјски развој феминизма.....	21
2. Први талас феминизма.....	30
3. Други талас феминизма.....	41
4. Трећи талас феминизма.....	55
5. Историјски развој феминизма на Балкану.....	71
6. Савремени феминистички покрет у Србији и деловање покрета после распада бивше Југославије.....	82
III ДЕО, ФЕМИНИСТИЧКА ЈУРИСПРУДЕНЦИЈА	103
1. Феминистичке теорије, подела и сврха.....	104
1.1 Класичан либерални феминизам.....	106
1.1.1 Појам и дефиниција.....	106
1.1.2 Теорија и теоријски оквири класичног либералног феминизма.....	108
1.2 Анархистички феминизам.....	112
1.2.1 Појам и дефиниција.....	112
1.2.2 Теорија и теоријски оквири анархофеминизма.....	116
1.3 Егзистенцијалистички феминизам.....	123
1.4 Савремени либерални феминизам.....	129
1.4.1 Појам и дефиниција.....	129
1.4.2 Теоријске поставке савременог либералног феминизма.....	131

1.5	Радикални феминизам.....	137
1.5.1	Појам и дефиниција.....	137
1.5.2	Теоријске поставке радикалног феминизма.....	138
1.6	Марксистички и социјалистички феминизам.....	144
1.6.1	Неофеминизам.....	149
1.7	Психоаналитички феминизам.....	154
1.8	Француски постструктурални феминизам.....	163
1.9	Постмодерни феминизам.....	173
1.10	Мултикултурални феминизам.....	178
1.11	Спиритуалистички феминизам.....	185
1.11.1	Феминистичка теологија и религија.....	187
1.12	Афро-амерички феминизам.....	191
1.13	Постколонијални и глобални феминизам.....	195
1.14	Транснационални феминизам.....	201
1.15	Квир (Queer) теорија.....	204
1.15.1	Хомосексуални идентитет и хомофилни покрет.....	207
1.15.2	Геј и лезбејски покрет и теорија.....	210
1.15.3	Теоријске поставке квир теорије.....	214
1.16	Екофеминизам.....	218
1.16.1	Појам и дефиниција.....	218
1.16.2	Теоријске поставке екофеминизма.....	223
1.17	Киберфеминизам.....	235
1.17.1	Појам и дефиниција.....	235

1.17.2 Теоријске поставке киберфеминизма.....	244
2. Феминистичка јуриспруденција.....	255
2.1 Настанак и развој феминистичке јуриспруденције.....	255
2.2 Тежиште интересовања феминистичке јуриспруденције.....	262
3. Однос феминистичке јуриспруденције и теорије о људским правима.....	270
3.1 Настанак и развој теорије о људским правима.....	270
3.2 Модерне теорије о људским правима.....	277
3.3 Феминистичка јуриспруденција и критика теорије о људским правима.....	282
IV ДЕО, ФЕМИНИСТИЧКА КРИТИКА ПОЗИТИВНОГ ПРАВА.....	287
1. Улога права у дефинисању друштвеног појма родности.....	288
2. Анализа дистинкције између јавне и приватне сфере.....	297
3. Феминистичке критике питања брака, породице и родитељства.....	302
4. Политичка права жена (женско право гласа).....	311
V ДЕО, ЗНАЧАЈ ФЕМИНИСТИЧКЕ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈЕ И КРИТИКЕ	
ПОЗИТИВНОГ ПРАВА ЗА СРБИЈУ.....	319
VI ДЕО, ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	341
ЛИТЕРАТУРА.....	363

I ДЕО

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

I ДЕО, УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Феминистичка јуриспруденција, названа још и правна теорија рода, испитује основне правне принципе као што су: правда, једнакост, услови и ситуације поседовања или лишености права, као принципе који су релевантни за све правне области, посматрано кроз призму специфичних разлика између женских и мушких потреба и захтева, као и односа жена и мушкараца у друштвеном и правном окружењу.¹ Кованица феминистичка јуриспруденција је настала, не без разлога, од два израза: феминизам и јуриспруденција.

Израз јуриспруденција, карактеристичан за англосаксонско подручје, користи се као синоним за правну теорију, односно опште учење о праву. Овај израз се, упркос развојним правним процесима, задржао посебно из разлога што, нарочито данас, поред „практичних сврха“ одговара и уобичајеном прављењу разлике између правне филозофије и правне теорије.² Израз јуриспруденција припада латинској сложеници коју чине изрази *ius* и *prudentia* где израз *ius* означава право, а израз *prudentia* означава разборитост, мудрост, знање. У дословном смислу, јуриспруденција представља „познање права“, или „вештину, искуство права“. Јуриспруденција је, према Гумпловичу, по својој природи разумска наука.³ Задатак јуриспруденције, односно правне теорије, јесте анализа, одређење и „легитимисање“ позитивног права, затим трагање за пореклом (етимологијом) и сложеним значењем њених теоријских садржаја, указивање на темељне цивилизацијске вредности права, као и повезивање права и саме правне теорије са другим, више или мање правно оријентисаним, односно правно граничним дисциплинама и знањима.⁴

Израз феминизам означава друштвени покрет који за жене тражи једнака права и исти статус какав имају и мушкарци, као и слободу да саме одлучују о својој каријери и уређењу свог живота.⁵ Феминизам је такође и идеологија, лично уверење, мрежа теоријских позиција, полазна тачка у разматрању феномена који се више не морају

¹ Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 21.

² Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 13.

³ Тадић, Љ., *Предмети правних наука*, Београд, 1966, стр. 37.

⁴ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 14.

⁵ Феминизам, Енциклопедија Британика 1-10, Књига 9, Народна књига, Политика, 2005, стр. 158.

тицати жена, појмовни оквир, скуп различитих активности чији је циљ поспешење положаја у којем се жене налазе данас. Неретко, феминизам представља и покушај да се историја реинтерпретира, да се из ње извуку одређени појмови, места и појаве који могу представљати основу за будућу праксу.

Узимајући у обзир вишеструки значај правне теорије, њој се, у односу на правне и „гранично“ правне дисциплине, признаје својеврсна правна супериорност. Теоријска вредност коју она поседује намеће њену инкорпорираност у свим другим правним дисциплинама, док њена дисциплинарна еманципованост представља њену спону са различитим подручјима права, правним дисциплинама, правним системима и институцијама, као и са социологијом и филозофијом права.⁶ Теорија права, односно јуриспруденција, није ослоњена само на правни позитивитет иако је консеквентно и неопходно утемељена на неком одређеном схватању науке: логике, херменаутике, семиотике, лингвистичке теорије, науке о системима и институцијама, теорије о процедурама у праву и теорије о правним нормама. Она не одбацује правни идеалитет и реално-мисаону конотацију права и правне филозофије. Правна теорија, односно јуриспруденција, се, дакле, развија и кроз правне и кроз изванправне аргументације, не изузимајући при том ни људско у праву ни правно у људима.⁷

Данас позната, научно образложена и методолошки фиксирана, теорија права је настала тек пре нешто више од два века. Правна наука се још од давних времена развијала као дисциплина систематизованог искуства и сазнања, сажетог у важећем праву и позитивној норми, као резултатима специфичног културног и правно-историјског развоја. Почетни разлози њеног настанка су тежња правних теоретичара, при томе се првенствено мисли на немачке правне теоретичаре Густава Хуга, Ј. Фриз, Рудолфа Штамлера, да се уз помоћ правне теорије савладају неки сложени и онтолошки проблеми права. Резултат тога је настанак великог броја разних опција и мноштва приступа везаних за питање правне теорије, смисла и значења овог појма.⁸ Између осталог, увођењем појма правне теорије учинило се више од покушаја формализовања или супституисања натуралистички схваћеног појма права. Позитивно право се не образлаже једино према његовом материјалном легитимитету, већ према његовом формалном легитимитету.⁹

⁶ Исто, стр. 14.

⁷ Исто, стр. 14.

⁸ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 17.

⁹ Исто, стр. 19.

Питање емпиријско-логичких разлога настанка и важења позитивног права, и данас актуелно, указује на јаз који постоји између појма права у оквиру праксе и појма права правне филозофије¹⁰ и правне теорије, затим на чињеницу да право тешко може представљати предмет науке уколико би се сводило на један, редукован и једнодимензионалан научни појам, као и указивање на безначајност правне теорије која апстрахује правне вредности.¹¹ Правна теорија се непрекидно конфронтира са два различита начина спознаје: са спознајом права из самог права као и са спознајом права изван оквира права. Од средине XIX века, питање спознаје права из самог права помоћу „правне конструкције“ представља преокупацију методике права.¹² Многи правници сматрају да је управо одговор на такво питање срж саме правне теорије.

До данашњег дана настао је велики број карактеристичних становишта о правној теорији. Међутим, више се зна шта правна теорија није и шта не може бити, него шта она у ствари представља. Примећујемо да данас, судећи према истраживачки и теоријски релевантним увидима, постоји укупно десет праваца који обележавају савремену правну теорију. То су: аналитичка правна теорија, институционални правни позитивизам, критички рационализам, правна социологија и теорија система, правна логика, дијалектичка аргументација и топичка јуриспруденција, теорија јуристичког дискурса, покрет *Critical Legal Studies (CLS)*, *Law and Economics* (Право и економија), као и наративна правна теорија.¹³ Не умањујући значај осталих праваца, у овом раду ће бити образложени настанак и циљеви покрета *Critical Legal Studies (CLS)*, односно покрета критике правних студија, због његовог значаја за развој феминистичке јуриспруденције.

Покрет критика правних студија се развио 1977. године на конференцији одржаној на Универзитету *Wisconsin-Medison* у Америци са циљем критичког испитивања правног феномена. Зачеци тог покрета су настали двадесет година раније, када је већина оснивача покрета била политички ангажована у борби за људска права и против рата у Вијетнаму.¹⁴ Већ 1981. године у Лондону је одржан први европски састанак где је и усвојен назив за овај покрет, *Critical Legal Studies (CLS)*, и од тада се овај покрет

¹⁰ Правна филозофија тежи стварању општих, непристрасних и ваљаних исказа о свету, човеку, праву, месту и улози човека у свету права, за разлику од правне теорије која тежи анализи, одређењу и „леgitимисању“ позитивног права, трагању за пореклом и сложеним значењем њених теоријских садржаја и указивању на темељне вредности права. Исто, стр. 72.

¹¹ Исто, стр. 19.

¹² Исто, стр. 20.

¹³ Исто, стр. 19.

¹⁴ Исто, стр. 239.

непрестано шири у смислу разноврсности филозофских и теоријско-методолошких изворишта и за све ово време придобија нове припаднике. Покрет CLS право посматра као мноштво социјалних правила и на потпуно нов начин тумачи и примењује право.¹⁵ Право постоји да би обезбедило остварење интереса групе, партије или класе које га формирају. Право представља политичко средство остварења интереса богатих и моћних који га користе као инструмент за принуду са циљем да одрже постојеће место на хијерархијској лествици. Многи припадници покрета се залажу за преокрет хијерархијске структуре доминације у модерном друштву. Постоји вера у могућност и потребу опште и дисконтинуиране промене.¹⁶

Сви аутори покрета критике правних студија се залажу за критички приступ праву, али са различитих практичних и теоријско-методолошких полазишта: америчког правног реализма, марксизма, феминизма и постструктурализма. Један део аутора овог покрета право посматра као идеологију, као аутономан део надградње, други, везани за марксизам, посматрају борбу и захтеве радничке класе кроз радно право, трећи, који су своје упориште нашли у постструктурализму и поставкама Жака Дерида, примењују деконструкцију као методу, анализирају право и правду, право и силу, силу и право.¹⁷ Опредељујући деконструкцију као онтолошку премису и особен метод, Дерида одређује поље права, правде и силе, који су засновани на мистичном уму, односно мистичној основи ауторитета. Деридина деконструкција је теоретичарима критике правних студија помогла да објасне свој став о правној неодређености. Сви покушаји да се право објасни, поткопани су методом деконструкције, као што су и сви покушаји принципијелног доношења одлука неминовно осуђени на пропаст.¹⁸ Деконструкција доказује да је тумачење текста неодређено и једнако прихватљиво за све интерпретације. Право тако више није један логичан, кохерентан систем, већ продукт временски неодређене игре значења, доказаних уз помоћ деконструкционалистичке неодређености.¹⁹

Унгер, главни представник покрета и професор на Харварду, учинио је најдоследнији покушај у изградњи једне позитивне теорије у измени постојећег друштва. Он се залаже за утемељење једне еманципације човека, дакле и до тако нечега

¹⁵ Исто, стр. 239.

¹⁶ Унгер, Р., М., *Знање и политика*, Загреб, 1989, стр. 324.

¹⁷ Исто, стр. 241.

¹⁸ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 242.

¹⁹ Исто, стр. 242.

као што је заснивање права у идеји човека.²⁰ Наиме, из свеобухватне критике либерализма, Унгер долази до алтернативне доктрине коју назива теоријом личности и коју означава као основу за дефинисање друштвеног идеала.²¹ Идеја личности, по Унгеру, садржи идеју друштва, и обратно, немогуће је допрети до њиховог потпуног разумевања позивајући се само на једну или другу. Њихово заједничко порекло егзистира у својеврсном поимању о томе шта су људи у свом односу према природи, према другима и према себи самима. Квалитет тог односа је људска природа, а његова супстанција је личност. Личност је индивидуална особа. Ради остварења највишег захтева политичке теорије, неопходно је формулисати заједницу са органским групама које ће превазићи систем доминације. Управљање активностима ових група и спречавање наметања једне другима вршиће држава. Наравно, држава која је на светском нивоу.²² Наука о држави, у таквим условима, мора да испита и разреши сукоб идеје о малој групи и идеје о универзалној држави.

Феминистичка јуриспруденција је у свом развоју, критички приступајући праву и налазећи своје ново упориште у покрету критика правних студија, прешла дуг пут. Сама чињеница да је правна теорија препознала идеје феминизма и уврстила их у своја теоријска струјања постепено диференцирајући и посебне правно-теоријске правце посвећене проблемима феминизма, много говори о његовом утицају на само право. Оваква теоријска реакција права је могла бити и очекивана, имајући у виду изазове друштвене стварности, с обзиром да је општим теоријским концептом феминизма суштински изнедрена потреба проучавања разлика међу родовима, проучавања неједнакости родова и проучавања угњетености рода. Томе је допринео и сам феминизам, као друштвени покрет, који је својим дугогодишњим постојањем и активношћу успео да, кроз своја плодна теоријска објашњења значења основних питања која припадају овом идејном корпусу, наметне праву потребу да квалитетније сагледа правни положај жена и укаже на неопходност стварања теоријског модела који ће женама пружити одговарајућу нормативну основу за остваривање њихових права.

У задњих двадесет и више година, односно од момента када је феминистичка јуриспруденција на правну сцену изашла са новим захтевима и са нагласком на

²⁰ Слично као што Радбрух сматра да право представља „културни појам“ чији је смисао да служи правној вредности, идеји права, а идеја права не може бити ништа друго него правда. Русо је идеју права, опет, пронашао у вредностима слободе и једнакости.

²¹ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права I.*, Нови Сад, 2002, стр. 243.

²² Исто, стр. 243.

женским људским правима, академска средина је све више признаје као силу и као снажан покрет потенцијала који су стварно у стању да доведу до реформи у правном систему и политици. Веза између феминизма и теорије о људским правима је веома чврста, посебно што људска права имају значајно место у модерној јуриспруденцији и политичкој мисли. Међутим, ова повезаност је најочигледнија у борби за равноправност полова. Свакако, један од разлога је што су и феминизам и људска права настали из сличних и специфичних културних историја.²³ Феминистичка јуриспруденција, следствено томе, може бити практична основа за критички осврт на модерну културу људских права. Наиме, у дебатама које се воде по питањима људских права, феминистичка јуриспруденција има чврст, реконструктиван и нормативан став. Залаже се не само за анализу и критику савременог права, него и у расправама реформиста о томе на који би се то начин право и институције могле променити.²⁴

Предмет проучавања феминистичке јуриспруденције је жена, њен правни положај, са понудом правне помоћи посебно у ситуацији када је она жртва. Феминистичка јуриспруденција улаже напоре у креирању теоријског модела који ће побољшати правни положај жена, пружити одговарајућу нормативну основу, најављујући прогресивно кретање у глобалном контексту.²⁵ Резултат њеног напора је боља правна теорија које ће правним реформама задовољити потребе жена како на националном тако и на међународном нивоу. Дакле, потребно је наћи модел који би могао да доведе у везу правну теорију са праксом, фокусирајући се на правне реформе. Први циљ феминистичке јуриспруденције се огледао у постизању једнаког друштвеног третмана жена, што је учињено реформским захтевима да се формално укине дискриминација жена у односу на мушкарце. Следећи циљ је стицање посебног друштвеног третмана за жене због успостављања суштинске једнакости између мушкараца и жена узајамним уважавањем њихових разлика. Теоретичари феминистичке јуриспруденције, ради остваривања сопствених циљева, често нападају апстрактне и универзалне теорије о друштву, укључујући и право. Различитим методима се труде да поставе жену у епицентар испитивања полно обојеног права тражећи тако стратегију за промене. Неопходно је жену учинити уочљивом, уз откривање и разоткривање штете коју јој је

²³ Картаг-Одри, А, *Нове ѡерсијективне у америчкој ѡправној теорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., Америчка јуриспруденција XX века, 2006, 36-58, стр. 38.

²⁴ Исто, стр. 38.

²⁵ Исто, стр. 38.

право учинило. Међутим, брзо је постало јасно да није довољно жене само додати као тему правне науке без радикалнијих промена у њеном методу.

Проблем уласка у поље права и његових измена поделио је мишљења теоретичара феминистичке јуриспруденције. Због статуса права који оно има, стабилности његових норми и стандарда, директне практичне примене, почела су да се кристалишу различита, дијаметрално супротна, мишљења теоретичара, од оних који тврде да право остаје неприступачно и непробојно за феминистичку критику, до оних радикалних који сматрају да се актуелна правна теорија мора заменити новом, феминистичком правном теоријом. Разлози и за једну и за другу варијанту су мање или више убедљиви, али најуспешнија идеја јесте остваривање циљева кроз формулацију и конструкцију феминистичких дискурса о законима уз паралелну стабилну, делотворну, дуготрајну и сензитивну измену правних постулата и метода и њиховом прилагођавању потребама жена.

Наиме, теоретичари који сматрају да је право ипак неприступачно за феминистичку критику правдају то аргуменитма заснованим на елементима традиционалне правне методе.²⁶ Укратко, ради се о способности права и правне науке да избегне одговорност за случајеве интересантне критички феминистичке јуриспруденције као и да исту окарактерише као неважну и бесмислену. Приликом дефинисања граница правног деловања, поједина питања, као што су политичка или морална, излазе из тих граница и право се сматра ненадлежним за њих. При том, та граница никако није фиксна, она се помера према потреби и практичности.²⁷ Случај који најбоље описује овакво стање јесте проституција²⁸, која се на пример у Енглеској посматра као морално питање, а не правно. Са друге стране, навођење на проституцију, које је по дефиницији узнемиравање, представља правно питање. Дакле, правни систем успева да избегне она подручја унутар којих правна метода не може бити потпуно примењена и клони се субјективних подручја као што су моралне процене и политичка пристрасност. Затим, теоретичари показују како право кроз дефинисање релевантних околности за поједине случајеве директно избегава феминистичку критику и оглушује се на исту. У питању је, на пример, случај силовања, када правни систем признаје сексуалну прошлост жртве

²⁶ Mossman, M., J., *Feminism and legal method: the difference it makes*, Australian Journal of Law and Society, 3, 30-52, 1986.

²⁷ Исто, стр. 25.

²⁸ Више о томе у делу рада у оквиру поглавља II који носи назив Тежиште интересовања феминистичке јуриспруденције.

као релевантну, док сексуална прошлост оптуженог, наравно, никад није релевантна²⁹. Ипак, без обзира колико утопијски делује идеја да се правни систем, тако традиционалан и на први поглед непољуљан, може мењати, сматрамо да су теоретичари који су одустали од његове реформе ипак то учинили прерано. Са друге стране, идеја теоретичара јуриспруденције да једно апстрактно схватање права замене другим, феминистичким, опет није довољно адекватна. Разлози за то се могу пронаћи већ у самој феминистичкој јуриспруденцији, као теорији која ни сама није унитарна, већ је настала као комбинација аналитичких и политичко-етичких твдњи. Она, према мишљењу појединих теоретичара, није аутономна нити представља потпуно самосталан методолошки приступ, већ је више део правне теорије који ставља посебна питања на дневни ред, да би се осветлила питања родности/полности. Чини нам се да је ипак превладало мишљење да је најделотворније, за почетак, дестабилизovati моћ формалног права и критичком методом утицати на законодавну власт да доноси законе од којих ће жене имати директне практичне користи и који ће препознати њен специфичан положај у свим аспектима друштвеног живота. Међутим, пуком изменом закона се неће постићи жељени циљ. Законске одредбе је потребно прилагодити потребама жена, тако да се њиховом применом апсолутно задовоље права жена.

Појам теорије права претпоставља препознатљиво јединство права, па се основна начела правде, права или једнакости сматрају темељима свих аспеката права. Правне норме су релевантне и обавезујуће за сва подручја и све адресате којима су упућене. Управо ту лежи основ проблема који је потребно превазићи и пренебегнути дискриминацију која се линеарно шири од саме теорије права ка његовој практичној примени. Примењујући концепт равноправности на, рецимо, подручје којим се регулише вредновање рада, правни систем условљава његову примену једнако на подручја која се тичу, на пример, старатељства над децом.³⁰ Такав општи приступ је, показује искуство, довео до тога да измене закона о равноправности на радном месту имају катастрофалне учинке за жене у случајевима старатељства и трудноће. Женски искази и женско искуство се морају узети у обзир за све појединачне случајеве.

Право није засебан и изолован ентитет, оно је утемељено на патријархату као и класним и етничким поделама. Оно нема решења за објашњење патријархата, али нуди

²⁹ Више о томе у делу рада у оквиру поглавља II који носи назив Тежиште интересовања феминистичке јуриспруденције.

³⁰ Smart, C., *Feminism and the Power of Law*, London and New York, Routledge, 1989, pg. 10-14, 20-25, 68-72, 85-89.

простор за изражавање алтернативних визија и исказа. Феминистичка јуриспруденција подразумева другачије коришћење права од пуне стратегије законске реформе. Она није дестабилизатор права, већ покушава променити правне вредности и поступке, уз одржавање права у хијерархији дискурса према којој право има приступ истини и правди. Решење је неопходно тражити унутар права, коришћењем моћи права, са коначним резултатом његовог оплемењивања феминистичким идејама.

Следствено томе, у оквиру феминистичке јуриспруденције се развија критика закона, друштва и самог права са акцентом на истраживању улоге и значаја полова/родова за право, уопште за људско право. Став теоретичара феминистичке јуриспруденције јесте да, без обзира што закони имају јасне претензије да представљају интересе свих људских бића, жене су кроз њихово формулисање, доношење и примену од стране мушкараца лоше тумачене, ућуткане, скрајнуте, депривилеговане и подређене. Жене су на тај начин неадекватно заштићене од насиља и дискриминације различитих типова. Историјски посматрано, припадници законодавне власти су увек били мушкарци. Дакле, приликом доношења закона, жене су увек биле заступане од стране мушкараца. Иста ситуација је постојала, а и данас постоји, у односу на извршну власт. И код извршавања закона, жене не представљају саме себе. Наравно, било искључиво или не, представљање жена од стране мушкараца никада није било лишено пристрасности. Патријархални свет није нешто у чему се жена може осећати као личност, као индивидуа. Право на којем почива читаво државно и друштвено уређење је, доказује феминистичка теорија, саграђено на основама патријархата и као такво не штити људска права и достојанство великог дела грађанског, модерног, друштва, односно жена.

Задатак феминистичке јуриспруденције је критичка анализа права, закона и њихове примене као патријархалних институција. Једнакост правне заштите и третмана, дискриминација у образовању, запошљавању, напредовању и заради, заштита репродуктивних права и слобода, заштита од насиља, силовања, инцеста, сексуалног уцењивања и брачних злоупотреба, проституција и порнографија, патријархално право и примена закона, главне су области изучавања ове правне дисциплине.³¹ Феминистичка јуриспруденција је заинтересована за било коју правну област, идеју или институцију права, посматрану кроз призму родног сагледавања релевантних појмова,

³¹ Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 22.

појава и прописа.³² Домен родног интереса и родне критичке анализе права је широк онолико колико је широко и само право.

Као што се право мења у складу са друштвеним околностима, тако се мењају и потребе жена, њихове аспирације и тежње. Следствено томе, феминистичка јуриспруденција се прилагођава актуелном друштвено-правном контексту. Њен захтев је, у основи, постојање једног стабилног, недистопичног правног система који ће омогућити не само женама, већ и свим људима, заснивање сопственог живота на најнужнијој мери предвидљивости као и предузимање подухвата о чијим последицама постоји разумна мера извесности. Само у таквим околностима феминистичка јуриспруденција може да делује како у теоретском тако и у практичном смислу. Феминистичка јуриспруденција, неконформистички побуњена против патријархалног правног система, представља елеменат разума, духа и цивилизације. Уколико остане без могућности револуционарне и реформаторске промене једног дистопичног правног система ка демократски уравнотеженом систему, онда је она немогућа или у најбољу руку, прерана. Први корак је да се људско понашање почне мерити према правилима која су неспорна, као што су међународни стандарди, правда или правичност.³³ То већ само по себи отвара врата деловању ове теорије као специфичне критике патријархалног правног система ако и када он није у сагласности са међународним стандардима заштите женских људских права, и не обезбеђује женама довољно правичности својим интерним процедурама.

Феминистичка јуриспруденција, приметићемо, нема претензије да замени постојећу, мушку, теорију, већ да себи нађе место поред ње у узајамном критичко-аналитичком односу. То чини нудећи нове критичке приступе, нове речи и појмове, са циљем да омогући комуникацију жена са женама и жена са мушкарцима у правном амбијенту који је нужно мењати. Женско искуство ствара нову женскост која је различита од оне креиране од стране мушкараца и припремљене за удовољавање њиховим интересима. Формулисање женског правног простора се, за сада, своди тек на описивање проблема са којима се жена сусреће, при чему се још увек више спомињу мушкарци као дискриминатори, него што жене имају прилику да говоре за себе и о себи.³⁴

³² Исто, стр. 22.

³³ Исто, стр. 23.

³⁴ Исто, стр. 30.

Толерисање и репродуковање традиционалних патријархалних образаца наноси штету не само појединцима или појединкама³⁵, већ и целокупном друштву. Адекватном правном легислативом и модернизацијом друштва је могуће довести до промене традиционалних схватања и смањити обавезност прихватања доминантног модела родних улога жена и мушкараца. Најбољи индикатор демократичности једног државног система, његове политике и мера јесте уважавање родне перспективе³⁶, укључивање родне димензије и узимање родног приступа као једног од полазишта у креирању родне равноправности. Под родном перспективом подразумевамо свест о родним разликама и укључивање тих разлика приликом формулисања правних норми, мера, конкретне политике и активности.³⁷ Узрок настанка родне перспективе, женског погледа на ствари, је у директној вези са третирањем мушког као универзалног кроз векове и опирању стављања у исту раван мушког и женског погледа на свет. Свесно опредељење за уважавање родне перспективе и сагледавање свих појава и у њиховим родним димензијама искључује могућност универзалног, наводно неутралног, патријархалног погледа на актуелан дискурс. Родна перспектива је битна за образовни процес, културу у целини, политику и свакодневни живот. Шири контекст у коме се расправљају питања родне перспективе је теорија сазнања са појединачних становишта (*standpoint theory*)³⁸ унутар које се разматрају становишта са којих различите маргинализоване групе, међу којима су жене најмасовнија маргинализована група, утврђују разлике у односу на хегемона становишта у одређеној друштвеној заједници и групи.

Родна равноправност је једна од темељних вредности модерних демократских друштава. Њен концепт полази од тога да сва људска бића имају право да развијају и реализују своје способности и да нико нема право да их у томе онемогућава присилно

³⁵ Све именице које се користе у овом раду у мушком роду, истовремено обухватају именице у женском роду, и обратно.

³⁶ Захваљујући женским студијама у последње три деценије родна перспектива је унета у законска решења држава као и у све научне дисциплине. На престижним универзитетима у свету готово да нема дисциплине која није укључила родну перспективу и која није прихватила родни приступ. Поред тога, то показује и колико је одређена научна дисциплина у току са стремљењима времена. Види: Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 135.

³⁷ Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 134.

³⁸ Термин *standpoint* има више превода. У литератури га често сусрећемо у следећим значењима: гледиште, становиште, начин мишљења и став. У *Webster-ovom on-line* речнику је објашњено да је *standpoint* „позиција из које се посматрају предмети или принципи и у складу са којом се они пореде и просуђују“. Иако сваки од понуђених превода, па и ово објашњење, захватају бар неку од димензија овог термина, оно што се губи у свакоме од њих је његов динамички аспект: *standpoint* није унапред дата позиција, нити непроменљива и статична позиција. Оно увек подразумева борбу и промену. Из тог разлога је наисправније користити њихов енглески превод. У даљем раду ове теорије ће бити детаљније описане у поглављу IV поднаслов Улога права у дефинисању друштвеног појма родности.

их смештајући у унапред задане родне улоге. Родна равноправност значи равноправну заступљеног, моћ, учешће и могућности оба пола у свим областима јавног и приватног живота. Пут ка родној равноправности је правно и друштвено прихватање садржаја, поступака и модела друштвене организације који воде ка њеном остваривању. Односно, давање једнаких могућности и прилика и мушкарцима и женама за учешће и контролу над добрима и ресурсима заједнице које су чланови. На тај начин би се у будућности решили наслеђени и неправедни односи моћи, доминације, потчињености и прикривене и подразумевајуће дискриминације на друштвеном, политичком, економском, културном и образовном плану, као и у личном животу појединаца и појединки. У пракси се родна равноправност изражава као начело недискриминације, односно забране дискриминације. Прихватање овог принципа подразумева не само отклањање свих облика родно засноване дискриминације, већ и активно деловање на остваривању свих других предуслова који показују постојање политичке воље за остваривање свих суштинских равноправности. Једни од најважнијих циљева родне равноправности су признавање и потпуно остваривање женских права као људских права, представничка демократија која укључује жене и мушкарце равноправно у политичком и јавном животу, економска независност жена и усклађивање јавног живота са породичним обавезама, јачање свести и самопоуздања девојчица и дечака путем одговарајућих наставних садржаја у образовном систему заснованих на поштовању и промовисању људских права и женских права, заједничко и равноправно деловање жена и мушкараца ради отклањања неравноправности у друштву и елиминисање дискриминације.

Родна равноправност нигде у свету још није друштвена реалност, али су неке државе и иницијативе грађана и грађанки развили низ добрих пракси које умањују последице родне неравноправности. Бројни документи Уједињених нација, Савета Европе, Европске комисије, ОЕБС-а, уставни закони и прописи демократских земаља препознају родну равноправност и пружају гаранције за имплементацију те вредности у темеље правног система, а самим тим и живота друштвене заједнице. Клаузулу недискриминације садрже сви кључни међународни и регионални инструменти људских права, укључујући Универзалну декларацију о људским правима и слободама³⁹, Међународни пакт о грађанским и политичким правима⁴⁰ и Европска

³⁹Универзална декларација о људским правима и слободама усвојена и прокламована од стране Генералне скупштине Уједињених нација резолуцијом 217 А(III) 10.12.1948, члан 1. Члан 2, став 2.

⁴⁰Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и људским правима, „Сл. лист СФРЈ, Међународни уговори, број 7/71“, члан 3.

конвенција о заштити људских права и основних слобода⁴¹. Поједини други инструменти интегришу принцип недискриминације на основу пола и рода на систематичан начин кроз читав текст, као што је то случај са Конвенцијом Савета Европе о акцији против трговине људским бићима⁴². Документи Уједињених нација су од кључне важности за унапређење родне равноправности и признавање одговорности државе за обезбеђење услова за уживање женских људских права.⁴³ За разлику од ових, правно обавезујућих међународних инструмената који стварају право које може да произведе правну акцију у случају непридржавања, правно необавезујући инструменти који често носе назив декларације, резолуције или препоруке, утичу на стварање моралних или политичких обавеза држава да их поштују и спроводе њихове мере.

Развојем државе и друштва, повећава се бројност и разноврсност правних норми, бројност и распрострањеност средстава комуникације и информисања, те се правне норме обавезно објављују на различите начине и у писаном облику. Писани облик изражавања правне норме је данас свакако доминантан. Језик представља најсавршенији облик изражавања људи, односно средство којим људи саопштавају своје мисли и вољу. Његов значај у праву, а посебно у тумачењу права је велики. С обзиром да се мисаона функција права изражава најсигурније путем језика, језичко тумачење је свакако и први корак ка откривању значења права, односно правне норме.⁴⁴

Током људске историје је креиран велики број правних норми које, сходно времену и начину настанка, носе све карактеристике, жеље и заблуде тог времена. С обзиром да је историја дискриминације над женама, потискивања жена из јавног у приватни живот дуга колико и људска писана историја, дакле колико и свест човека о језику, то су трагови те дискриминације, изостављања и маргинализовања женског рода у језику свакако видљиви. И данас је уобичајено да се мушки род намеће као општечовечан и универзалан, односно да се именицом мушког рода ословљава и жена, сматрајући такав начин изражавања коректном језичком формом. Примећујемо да се то посебно примењује на оне именице које обележавају престижне позиције у друштву: председник, премијер, уредник, директор иако постоје речи женског рода: председница,

⁴¹ Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, „Сл. лист СЦГ, Међународни уговори број 9/2003“, члан. 14.

⁴² Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима, „Сл. гласник РС, Међународни уговори, број 19/2009“.

⁴³ Докмановић, М., *Род и право*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 295-309, стр. 296.

⁴⁴ Исто, стр. 378.

премијерка, уредница или директорка. Променом позиције жена у друштву и њиховим освајањем таквих позиција, време је да се и језичка пракса мења. Та пракса се може изменити само другачијим језичким обликовањем правних норми, другачијом језичком политиком у медијима и на универзитетима. Тек када именице женског рода буду равноправне са именицама мушког, свест о важности родно осетљивог језика постаће део уобичајене језичке праксе. У циљу критике језичке норме и језичког система у смислу подзаступљености женског рода у језику, у оквиру науке о језику се развила феминистичка лингвистика као ново поље истраживања.

Утицај језика на друштво је значајан, посебно што се у језику препознаје један од кључних фактора који детерминише начин на који друштво функционише. Језик, наиме, потврђује преовлађујуће норме и искључује мањине, односно умањује њихову вредност и значај. Коришћење родно сензитивног, диференцираног језика је, стога, од суштинског значаја и представља важан корак у постизању родне равноправности. Језик је огледало друштва, он рефлектује све друштвене, законске и политичке промене и односе који владају у друштву. Родно сензитиван језик, иначе граматички исправан, је пре свега питање друштвене моћи и подразумева већу видљивост жена у језику и одбацивање генеричког мушког рода, у којем се жене подразумевају.

Из свега наведеног, јасно је колико право може да утиче на друштвени појам родности, односно на развој принципа родне равноправности. Право и држава припадају роду најстаријих друштвених појава и све промене које се у друштву дешавају су чврсто утиснуте у структуру права и државе, јер без ње би био паралисан и сам друштвени развитак. У свакој друштвеној промени се открива и извесна доза развојне димензије и доза одређеног утицаја на право, државу и стабилност државно-правног поретка.⁴⁵ Да није било, у историјском развоју државе и права, друштвених промена које су утицале на његову егзистенцију, био би изостављен и развој читаве људске цивилизације. Свет је од свога настанка у непрекидном ланцу сопственог мењања. Међутим, за право и правну науку је феномен друштвених промена од интереса у оној мери у којој се њиховим проучавањем обезбеђује схватање суштине развојне димензије државе и права. Стога је, приметимо, прихватање принципа родне равноправности и његове егзистенције у правном животу довољан показатељ резултата борбе активиста и теоретичара феминизма.

⁴⁵ Исто, стр. 43.

Са развојем правне мисли све више долази до уједначавања одређених ставова и њиховог груписања у оквиру посебних теоријских праваца посвећеним проблемима феминизма. Постоји општа друштвена упитаност о томе да ли су жене проучаване у било којој ситуацији, односно, ако нису, зашто то није чињено, као и упитаност о разлозима због којих има оних социјалних ситуација којима жене доприносе, а нема их у опису тих ситуација? Реч је о довољно озбиљним питањима, која су истовремена провокација за правну теорију да да одговоре на њих. Феминистичка јуриспруденција у позитивном праву препознаје један од значајних узрока за настанак и опстајање нерешеног или недовољно решеног „женског питања“. У том смислу пажња феминистичке јуриспруденције је усмерена ка одређењу друштвеног појма родности у оквиру позитивног права и начину на који се односи у том оквиру регулишу, затим, ка анализи дистинкције између јавне и приватне сфере, како би се спознало (не)оправдано разликовање позиције жене приликом позитивно-правног регулисања односа у овим двама областима друштвеног живота. Осим тога, питања брака, породице и родитељства су она питања која завређују пажњу приликом анализе става феминистичке јуриспруденције о квалитету начина на који позитивно право регулише односе у којима се нарочито препознаје значајност позиције жене. Посебно је потребно извршити анализу критике феминистичке јуриспруденције поводом политичких права жена и начина на који се она третирају на нивоу позитивног права. На то нас, уосталом, упућује и актуелна пракса и ставови међународног права, стављајући акценат на различите инструменте афирмативне акције у оквиру учешћа жена у доношењу одлука. Ради се о увођењу система квота и *gender mainstreaming* стратегије.

Gender mainstreaming је стратегија феминизма, директан производ феминистичке прошлости, која је настала у последњих десет година и која своје корене дугује свим осталим стратегијама феминизма чији је заједнички именитељ увек била тежња за што ефикаснијом борбом против системског угњетавања жена. У међународној заједници, а посебно у Европској унији, овај појам је постао најпопуларнија прокламација институција јавне политике, али око кога ипак постоје одређене дилеме које се тичу његовог обухвата, примене и циљева који се њиме требају постићи. У најопштијем смислу, *gender mainstreaming* представља увођење родних аспеката у главне институционалне токове и политике. То је само по себи доказ да у глобалном поретку родна димензија већ игра конституишућу и свеprisутну улогу и означава вид прекида са раније успостављеним стратегијама посебне родне теорије.

Бављење родном проблематиком у Србији има дугу историју и домашај. Свест о теоријско-активистичкој димензији и глобална теоријска кретања у погледу овог питања нису заобишла ни нашу земљу. Ратификација значајних међународних докумената у овој области, демократске промене као и ентузијазам и енергија релативно малог броја жена, различитих професионалних оријентација са јаким, теоријски утемељеним и феминистичким образовањем, значајно су допринели мењању друштвене и политичке свести у нашој земљи. Тиме су се успоставили елементарни услови за почетак процеса изградње институционалних механизма за родну једнакост и унапређење положаја жена, као и за трансформацију метода политичког деловања жена. Круна свега је усвајање Закона о равноправности полова и Закона о забрани дискриминације, те осталих антидискриминационих закона, који садрже идеје за (ре)конструкцију права на начин феминистичке критике и унапређења положаја жена.

Уважавајући теоријску комплексност односа феминистичке јуриспруденције према позитивном праву, како на међународном плану тако и код нас, затим достигнути ниво теоријске правне књижевности посвећене проблематици феминизма, идеја нам је да кроз овај рад, са становишта мисаоних поставки на којима се феминизам темељи, позитивно право подрвргнемо критичкој анализи. Стога, а зарад свеобухватног овладавања сложеним теоријским питањима која је неопходно научно истражити, неопходно је јасно одредити предмет и циљ овог истраживања.

Предмет овог рада је што потпуније сагледавање феминистичке јуриспруденције и развоја феминистичких теорија, као и критичка анализа позитивно-правних прописа. Узимајући у обзир дугогодишње постојање идеје феминизма, његово одолевање критикама неистомишљеника као и свест о његовој нужности, неопходно је оправдати постојање феминистичке правне теорије указивањем на њену способност да адекватном теоријском артикулацијом и практичним деловањем утиче на друштвене промене, мењајући постојећу расподелу моћи и позицију жена у друштву. Затим, будући да људска права имају кључно место у модерној јуриспруденцији, политичкој мисли и самој борби за равноправност полова, њихова чврста веза са феминизмом је неопходна да би се демократско друштво могло развијати. У сваком случају, коришћењем различитих аспеката и теоријског доприноса феминизма и његових теорија, сагледаћемо правни положај жене како у свету тако и код нас.

На основу научног одређења проблема и предмета рада, формулисан је и *основни хипотетички став* који се своди на идејну потку о томе да се феминистичком јуриспруденцијом кроз критику позитивног права даје допринос развоју идеје права. Затим, постављено је и неколико *изведених хипотеза* чијом ће се провером и потврдом кроз ово истраживање омогућити додатна потврда наведене опште хипотезе:

1. Феминистичком јуриспруденцијом се оплемењује право;
2. Феминистичким правним теоријама припада теоријски квалитет посебног правца у оквиру савремених правних теорија;
3. Одговор на питање „за или против“ феминистичке јуриспруденције као критике позитивног права условљава и одговор на питање о постојању алтернативе постојећем праву;
4. Да ли је могуће, и ако јесте, у којој мери, утицати на академску правну мисао, институционалне и правне реформе, феминистичким критикама права?
5. Колики је утицај позитивно-правних прописа, којима се удовољава ставовима феминизма, на измену индивидуалне друштвене свести?
6. Неопходно је реформисати позитивно право у правцу додатне заштите јавне и приватне сфере деловања жене у друштву, коришћењем оних ставова феминистичке јуриспруденције који се могу сматрати прихватљивим.

Методолошку основу овог рада чини истраживање засновано на анализи садржаја стручне литературе, као и разматрање постојеће позитивно-правне регулативе те је нужна употреба више различитих врста метода. Осим компаративног метода, критички став аутора биће изражен коришћењем теоријско-правног, догматског, нормативног, историјско-правног, социолошког, те комбинацијом емпиријског методолошког истраживања са методом тумачења појединачних случајева у пракси.

Циљ истраживања је у значају феминистичке јуриспруденције како за саму теорију права тако и за креирање адекватних стратегија, политика и будућих позитивно правних прописа. Научни и прагматични циљ овог истраживања је испитивање основних правних принципа који су релевантни за све правне области, али посматрано

кроз призму специфичних женских потреба и захтева. Затим, утврђивање и акцентовање дуготрајности, континуитета, истрајности женског покрета у свету и код нас у залагању и освајању женских и људских права те доприношење научним спознајама теоријских концепата и приоритета правног феминизма. Такође, циљ је и истицање чврсте везе између феминизма и теорија о људским правима те допринос бољем сагледавању правног положаја жена и стварању теоријског модела који ће женама пружити одговарајућу нормативну основу за остваривање њихових права. Уз то, циљ истраживања се огледа и у анализи и критици савременог права и повезивању феминизма, правне теорије и праксе, чија веза поседује снагу да реafirмише право, како на националном тако и на међународном нивоу.

II ДЕО

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФЕМИНИЗМА

I I НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФЕМИНИЗМА

1. Појам и историјски развој феминизма

Феминизам је друштвени покрет који за жене тражи једнака права и исти статус какав имају и мушкарци, као и слободу да саме одлучују о својој каријери и уређењу свог живота.⁴⁶ Феминизам је такође и идеологија, лично уверење, мрежа теоријских позиција, полазна тачка у разматрању феномена који се више не морају тицати жена, појмовни оквир, скуп различитих активности чији је циљ побољшање положаја у којем се жене налазе данас. Неретко, феминизам представља и покушај да се историја прочита другачије, да се из ње извуку одређени појмови, места и појаве који могу представљати основу за будућу праксу.

Реч феминизам се први пут појавила крајем XIX века. Социјалиста утописта Шарл Фурије ју је први пут употребио 1830. године уз опаску да еманципација жена изражава меру еманципованости друштва у целини.⁴⁷ Затим, реч „феминизам“ се дефинише у Роберовом речнику 1837. године у Француској као „учење које се залаже за ширење права и улоге жене у друштву“.⁴⁸ Примећујемо да се већ тада приликом одређења значења речи „феминизам“ кристалишу њена три елемента: теорија, акција и лично опредељење. Наиме, феминизам представља учење, ширење права жена као и лично опредељење.

Феминизам је идеологија која треба да допринесе побољшању свих области људских односа, као и прогресу друштва у целини. Аксиом феминизма би требало да буде неприкосновеност сваке личности, чиме би се створили поуздани ослонци критике патријархата, његових институција и норми. Патријархат представља систем који омогућава трајну доминацију мушког пола у заједници и систематску дискриминацију жена. Реч патријархат је изведена од речи *pater* (отац) и *arho* (владати). Теоријска разрада патријархата или системске мушке доминације представља темељ радикалне феминистичке критике конвенционалних схватања политике. Отац у породици, владар у држави, Бог на небу – патријархат тако делује на различитим нивоима и кроз

⁴⁶ Феминизам, Енциклопедија Британика 1-10, Књига 9, Народна књига, Политика, 2005, стр. 158.

⁴⁷ Феминизам, Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр.56.

⁴⁸ Исто, стр. 56.

различите организације: seksualnost, физичка снага, контрола репродукције, црква, држава. Тако се успоставља апсолутна мушка контрола над поретком целог света. Позиција жене у таквом друштву продукт је вишевековне традиције обликовања друштвене стварности. Преношењем таквог правила понашања са колена на колена, односно са генерације на генерацију, долазимо до савременог, вредносно уоквиреног модела понашања. У односу на положај жене, целокупна западна традиција је потпуно патријархална. Односно, подређен положај жене и ауторитативна позиција мушкарца која прожима целокупне животне односе, основно је обележје патријархалног морала и наслеђених патријархалних друштвених релација данашњег друштва.

Француска списатељица Симон де Бовоар је, не прихватајући патријархат као нешто што је Богом дано, цели проблем жене сажела у констатацију: „Женом се не рађа, женом се постаје“ мислећи при том да жена као изворно људско биће временом постаје жена као жртва традиције једне доминантно мушке културе. Прихватајући свој инфериоран социјални положај, жена аутоматски постаје пасивно и зависно људско биће, подређено мушком делу човечанства. Традиционалне улоге мушкарца и жене изведене на основу биолошког одређења, временом постају природне и самим тим ноторне. На тај начин опстају као регулаторни принцип укупних друштвених односа. Већ је језичком терминологијом одређен неравноправан положај жене.⁴⁹ Терминолошки, појам *жена*, долази од индоевропског *gwenā*; (санскр. *genā*; avesta: *gna*; грчки: *γυνή*) са првобитним значењем „другарица мужа“. Адекватне латинске иновације: *femina* („она која доји“); *genetrix* (рађалица, створитељица); те *generirati* (родити, рађати), изведене из индоевропског корена *ĝen-* ("рађати"), показују како индоевропски корен *gwenā* стоји у вези са феноменом рађања. Дакле, у примитивној индоевропској породици *gwenā* је била само „рађалица“, и по томе је тако и названа. Тако се и данас, језичком традицијом и животним обичајима жена најчешће и даље третира као мајка или „рађалица“. Са друге стране, израз *муж* (староцрквенословенски: *тожь*), је терминолошки једнак германском изразу *Mann* (превод од индоевропског корена *men*) што значи „мислити или господарити“. По томе би основно значење речи муж било: човек који управља, мисли, води бригу о нечему или краће: глава породице, неко ко је надређен жени и деци. Жена удајом у традиционалном и културолошком смислу, узимајући презиме мужа, постаје његово власништво. Њен јавни идентитет

⁴⁹ Бајтал, Есад: *Културолошка условљеност неравноправности жене*, <http://www.orbus.be> Напомена: све интернет адресе коришћене у овом раду су проверене и поново им је приступљено у периоду август-октобар 2014. године.

фактички и не постоји, прво га наслеђује од оца, затим га мења за мужев и на крају га везује за идентитет сина. Све нас то доводи до закључка да је патријархат политичка творевина и да се као такав одржава идеолошким средствима, а пре свега језиком у оквиру којег мушки род представља основу, а женски варијанту.⁵⁰

Чињеница је, међутим да је по времену настанка, патријархат млађи друштвени поредак од матријархата.⁵¹ Занимљив је податак да трагови матријархата постоје и данас и то у држави Израел. Наиме, према израелском Закону о повратку Јеврејином се сматра особа коју је родила мајка Јеврејка. Дакле, припадност јеврејском народу се одређује према пореклу мајке.⁵² Главна особеност патријархата је строго учвршћена хијерархија са наглашеном улогом мушкарца као надређеног жени, те доминацијом старијих над млађима. Феминисткиње су шездесетих и седамдесетих година прошлог века прошириле дефиницију патријархата. Под њим су подразумевале систем друштвених односа и структура које омогућавају мушкарцима као друштвеној групи да успостављају доминацију над женама, да их подчињавају и експлоатишу.⁵³ Таква превласт и доминација мушкараца над женама производи све остале, накнадне поделе. Радикалне феминисткиње су се, рецимо, определиле за шест подручја, таксативно набројаних, у којима сматрају да мушкарци имају превласт над женама и у оквиру којих их експлоатишу: кућни рад, професионални рад, сексуалност, културне институције, медији и држава.⁵⁴ Несумњиво је да патријархални свет није добар за жене. Важан ослонац таквог света су закони и начин њиховог спровођења. Једна од основних идеја феминизма је свакако уочавање чињенице да су, иако закони представљају интересе свих бића, жене кроз доношење и формулисање закона и њихову примену од стране мушкараца стављене на страну, ућуткане, лоше тумачене, депривилеговане. Једном речју, подређене и неадекватно заштићене од насиља и дискриминације разних видова.

Феминистичка свест, свест о неравноправном положају жене у друштву, налази своје корене још у античком периоду када се стварни друштвени положај жене недвосмислено приказивао кроз приче о Електри, Антигони, Медеји, Ифигенији,

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Трагови матријархата се налазе у свим рано неолитским културама. Деца су вођена матрилинеарно, према мајци, а не патрилинеарно, према оцу као што је то највећим делом и данас случај. Линија сродства се водила према мајци као јединој сигурној тачки. У том периоду живот су организовале жене, док су мушкарци ишли у лов без сигурности у повратак кући.

⁵² Види: Закон о повратку, држава Израел http://www.mfa.gov.il/MFA/MFA-Archive/1950-1959/Pages/Law_of_Return_5710-1950.aspx

⁵³ Патријархат, Речник родне равноправности / Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр.115.

⁵⁴ Више о радикалном феминизму у делу који носи наслов Феминистичке теорије, Радикални феминизам.

Хелени... Мислиоци овога доба су готово без изузетка приписивали жени полуробовски положај. У античким градовима жена је била ограничена на кућне послове и тако је почео процес удаљавања жена из области јавног живота, од центара економске и политичке моћи. То је помало парадоксална ситуација када се има у виду да је грчка митологија обилувала ликовима женских божанстава. У прилог подређеном положају жене иду и убеђења великог грчког филозофа Аристотела који је сматрао да жена треба да живи затворена у свом домаћинству и да буде подређена мушкарцу.⁵⁵ Засновао је теорију о патријархалној породици под влашћу мушкарца и чињеницама из природе доказао универзалност принципа инфериорности жене. Наиме, у животињском царству мужјак је свуда биће боље развијено од женки: веће, јаче и окретније. По Аристотелу, то је природни закон који важи и за људе и којем се не треба супротстављати. На основу таквог мишљења, женама су одређивали нижи, подређени ранг у социјалном и породичном животу. Иако се стара Грчка сматра колевком демократије, треба истаћи да су у демократским одлукама у полису (грчком граду-држави) учествовали само слободни грађани, а то по мишљењу Аристотела нису били робови, странци и жене.⁵⁶

Наравно, постоје и светли моменти у античком схватању, додуше утопијски, али ипак афирмативни. Ради се о Платоновом комунистичком пројекту описаном у „Држави“ где је он изнео концепцију да жена може и треба да дели све послове са човеком и да учествује у свим позивима у којима и учествује и он. Платон је на тај начин први продро у истину да између човекових и жениних подобности за рад не постоји никаква битна, квалитативна разлика већ само квантитативна. Жена нема другачију природу од човека, она је само финија. Платон је у „Држави“ створио слику државе будућности у којој ће уз слободну љубав постојати потпуна сексуална и друштвена равноправност мушкарца и жена. Жене ће се обучавати у војним вештинама, бавиће се спортовима и саветовати владара о потребама државе. Законодавац не треба да изоставља жену, препуштајући је приватној сфери дома.

За стари Рим је карактеристичан патријархални концепт, заснован на значају улоге коју је имао *pater familias*, односно отац породице. То је био најстарији мушки члан породице који је имао апсолутну моћ над свим осталим члановима, па и над њиховим животима. Жене у јавној сфери нису уопште биле присутне. Нису сматране способнима за обављање било каквих послова који су се тicali јавног иступања, одлучивања и учествовања у политичким расправљањима. Жена је у римском праву важила за

⁵⁵ де Бовоар, С., *Дрући њол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 122.

⁵⁶ Карапетровић, М., *Она има име, о филозофији и феминизму*, Бања Лука – Бјељина, 2007, стр. 16.

потпуно пословно неспособну особу, изједначену са децом и умно оболелим особама. Она је до удаје била подређена своме оцу, а у браку мужу. Мушкарац је њу могао да прода, мучи, одбаци или чак и да је убије.⁵⁷

Римско право је од свог старог периода познавало брак са *manusom*⁵⁸ (*manus* је латинска реч за руку, а рука у римском праву представља симбол власти) у којем је жена, закључујући такав брак, долазила под власт мужа. Таква власт је првенствено била имовинске природе, а жена је прекидала религијску и имовинску везу са својом матичном породицом и успостављала такву заједницу са породицом мужа. Жена се бавила породицом, кућом, децом, а мушкарац свим пословима ван куће. Неки аутори сматрају да је њен рад вреднован једнако као и мушкарчев, с обзиром да су услови у којима се обављао били примитивни, а рад самим тим тежак. Иако постоје подаци, додуше сазнати из легенди, да је жена Римљанка била поштована, третирана као дама у најпозитивнијем смислу, и да се тако и понашала, ипак је истинску моћ одлучивања имао само мушкарац.⁵⁹ Жена је од малих ногу била васпитавана да вежба издржљивост, смерност, емоционалну дисциплину, верност и покорност. Бракови се нису склапали из љубави, већ из интереса, а узајамно разумевање супружника није био неопходан елеменат брака. Такође, сагласност супружника се за склапање овог брака није тражила. Било је довољно да се сагласе породичне старешине супружника и брак са *manusom* би био склопљен. Штавише, брак би био склопљен чак и да се супружници противе. Кћерка се једино могла супротставити оцу уколико би јој изабрао човека сумњивог, односно недоличног понашања, иначе, није имала никакво право избора.

Брак са *manusom* је закључиван у различитим формама, те је стога свака форма закључења брака имала разлике у деловању на закон. До данас је препознато више форми закључења брака, али се за *confareatia*, *coemptia* и *ususa*,⁶⁰ пронашло довољно аутентичних информација које доказују да се ради о три различите институције са јасно израженим разликама при деловању на закон. *Confareatia* је религијски обојена правна форма закључења брака, *coemptia* је свечана форма, првобитно намењена плебејцима,

⁵⁷ Аврамовић, С., *Општина правна историја – стари и средњи век*, Београд, 2000, стр. 132-133.

⁵⁸ Рољић, М., *Брак са манусом*, Годишњак правног факултета, Универзитет у Источном Сарајеву, Година I, 1/2010, 189-205, стр. 190.

⁵⁹ Жене Рима су, према неким ауторима, имале повољнији положај у животу од положаја у праву. Имале су велики утицај на своје мужеве и нису у свему играле улоге покорених пратиља и скромних мајки. Знале су и да се успротиве, а пример за то је оштар сукоб са Катонем који је донео закон против женске раскоши, *lex Oppia*. Наиме, жене су, у циљу протеста, примениле једну врсту штрајка тако што су одбиле да деле постељу са својим мужевима. Такав њихов потез је уродио плодом и закон је укинут, мада је и донет више ради женског понижења него ради имовинске користи државе. Види: Исто, стр. 200.

⁶⁰ Исто, стр. 202.

док је *ususa* једина од познатих форми заснивања *manusa*, коју помиње Закон 12 таблица. *Ususa* је таква форма по којом се сматра да су супружници склопили брак уколико је жена провела непрекидно годину дана у кући мушкарца, јер је једногодишњом државином постигана нека врста одржаја и жена је прелазила у породицу мужа. За прекид одржаја, било је довољно да жена проведе три узастопне ноћи ван куће мужа.

Античко друштво у којем су жене уживале највећи број права је било египатско. Оне су било скоро потпуно равноправне са мушкарцима, имале су пуну правну и пословну способност. Египатска жена је могла сама водити послове, закључивати уговоре, имала је право на својину и могла ју је тестаментом оставити коме год жели. Мушкарац и жена су били једнаки пред законом. Такав правни статус је обезбеђивао изузетан правни систем који не поседује већина модерних демократија. Што се тиче духовног сектора, ниво који је достигала Египћанка, никад више није достигнут након рушења фараонске цивилизације. Њене вредности су било сувише слободне и отворене да би биле утамничене у догматске религије. Жене су, као и мушкарци у Египту, могле да заузимају позиције првосвештеника у било ком култу, а у божанској регенерацији земље и повезаности монархије са божанском енергијом, заузимале су незаменљиву позицију.⁶¹ Такав однос према жени у старом Египту омогућавао је потпуну аутономију и једнакост оба пола све док је земља уживала независност. Такав статус постојао је све до владавине Птолемеја, грчких владара, који су у III веку пре нове ере постепено ограничавали правни положај жене у Египту, приближавајући га нивоу који је постојао у Грчкој.⁶² Било како било, до освајања Александра Македонског, египатска жена је уживала такав корпус права која нису остварена ни у једној земљи на свету све до Првог светског рата. Тиме превасходно мислимо на права која спадају у друштвени и економски сектор, док у духовном смислу ниједна модерна демократија није достигла степен положаја жене који је уживала Египћанка. И на крају, не треба изгубити из вида да се ради о жени која је живела пре три миленијума.

Појавом монотеистичких религија и свемоћног Бога у лику мушкарца, који се „јавио“ Мојсију, мушкарцу, деградација жена силази на најнижу тачку. Сама библијска предања говоре много о односу према жени и њеном подређеном положају у таквој средини. Религија је, тако, извршила значајан притисак а самим тим и утицај на

⁶¹ Матић, М., *Положај жене у старом Египту*, у: Страни правни живот: теорија, законодавство, пракса, 2011, стр.319.

⁶² Исто, стр. 318.

друштво рефлектујући свој став према жени током трајања средњег века. Афирмишући и величајући жену као ону која ствара нови живот, њена улога у другом контексту изостаје. Друштво је на таквим основама створило властиту дефиницију добре мајке, служећи се примером Богородице у хришћанству и Мерјеме у исламу, коју је наметало и у складу са својим потребама мењало. На тај начин се манипулисало улогом жене у друштву, жене као домаћице и жене као мајке. Рано је хришћанство, иначе, у извесној мери, кроз забрану развода допринело социјалној сигурности масе жена. Први пут у историји се неплодност не сматра ваљаним разлогом да би муж „отерао жену“.⁶³

Нешто толерантнији став хришћанства према жени у време његовог настанка и ширења, објашњава се нужношћу освајања присталица и придобијања жена ради повећања бројности. Наравно, то касније неће бити случај. Правило о женској потчињености мушкарцу тако је стриктно поштовано да она губи чак и оно мало ауторитета и самосталности који су јој до тада признавани, бар у домену унутрашњих питања домаћинства. Надаље, тумачење старозаветног мита Постања учврстило је утисак женске кривице за несрећу целог људског рода. Прво је Ева, као прва која је пробала плодове са дрвета сазнања добра и зла, на то касније наговорила и Адама због чега су прогнани из Еденског врта. Жена, као другонастала од меса, представља само пуки телесни аспект човека. Узимајући при том да није настала од Адамове главе, она није разумско биће те јој мушкарац мора бити ауторитет. Управо је та парадигма коруптабилне женске природе прве жене, Еве, определила каснију судбину свих жена. Наиме, на основу ових религијских догми и закључака, правдао се сваки каснији инфериорни положај жена као и разни облици ускраћивања права која су традиционално припадала мушкарцима.

Целибат у католичкој цркви, формирање централизованих држава у којима се појављују сталне државне службе поверене мушкарцима, развој трговине, државних школа, све то доводи до удаљавања жене из тих области. У свим областима живота и деловања, од економије преко вере до политике, улога жене се сужава. Чак су и научници овога периода доказивали да је подређени положај жене одређен на небу, а користан на земљи. Жена је сматрана мистеријом, веома поштована као свештеница, али никада потпуно укључена у свет мушкараца. Женске способности завођења мушкараца нису сматране ничим другим до њеном магијом. Тиме је она окарактерисана као чаробница која опчињава мушкараца, као вештица. Служећи се

⁶³ Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 7.

својим способностима, она у свету мушкараца нема ни један други циљ до да их доведе до изолације и склањања са јавне сцене. Жени се тако, утицајем религије и схватања жене као мистерије, магије и вештице, ставља на зло чак и то што заводи мушкарца, чини му задовољство.⁶⁴ *Инквизиција*⁶⁵ је послала хиљаде жена на ломачу под изговором да се баве враџбинама, а тај период је познат као прогон „вештица“. О тој суровости сведочи и податак да је бабицама било заповеђено да приликом порођаја жртвују жене, а остављају дете. У то време су женама укинута и права на наслеђивање, тако да су остале потпуно обесправљене.

Ислам, друга велика светска религија, је, бар у свом традиционалном облику током VII века имала према жени донекле позитиван став. Величано је материнство, као основна улога жене, уз њену улогу супруге објашњењем да јој те улоге по природи припадају и којима оне обављају значајну функцију у друштву. Ипак, као додаток њеном природном значењу у прокреацији, жене и мушкарци су обдарени једнаким умним способностима, које Мухамед истиче када каже: „ усвајање знања је дужност свих муслиманских мушкараца и жена“. ⁶⁶ Жене тога доба узимају активно учешће у животу муслиманске заједнице, укључујући и обављање угледних политичких и друштвених функција, у обиму у којем јој то дозвољавају њене обавезе око породице и куће. Наравно, овакав однос према жени у муслиманском друштву није дуго трајао. Полигинија, односно многоженство, сакривање и застирање жена, значајно јачање власти мушкарца у области породичног и наследног права, укључујући и право репудијације, довело је до занемаривања свих, по жену повољних елемената Мухамедовог учења и њеног потпуног потчињавања мушкарцу.⁶⁷

Чињеница је да су обе религије, хришћанска и исламска, у периоду својих зачетака биле много наклоњеније жени. Разлог томе је неопходност ширења вере, а жене су биле погодно тле за њен развој. Обе религије су у доба свога процвата заборавиле на жену и својим деловањем је потпуно потцењивале. У данашњем хришћанском друштву, не само позиција папе и патријарха, већ и обичних свештеника су искључиво намењене мушкарцима. Исти је случај и у јудаизму и исламу, и рабини и имами су особе мушког пола.

⁶⁴ де Бовоар, С., *Дрући њол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 221.

⁶⁵ Мисли се на судски поступак којем се прибегавало у борби против јереси током средњег века.

⁶⁶ Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у историји и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 8.

⁶⁷ Исто, стр. 8.

У XVIII веку јењава неприкосновени утицај религије у световним стварима, просветитељска реформа јавног мњења све више узима маха, штампане информације постају први пут широко доступне. На тлу Европе почињу да се формирају националне државе, капиталистички начин замењује све раније облике производње, долази до разноврсних открића, а апсолутни владари почињу да осећају све веће незадовољство народа. Револуције које су се догодиле у том периоду, Америчка и Француска, сасвим мењају ток историје западног света, па и света уопште. У таквом општем процвату друштва се све мења осим положаја жена. Управо се у том периоду, у периоду Француске револуције, појавила идеја о неопходности измена положаја жена у јавној сфери и њиховог иступања из сфере приватности.⁶⁸

Као што смо до сада приметили, наслеђе европске модерне мисли представљају достигнућа Античке Грчке, Рима и касније Византије. Тиме се првенствено мисли на достигнућа у области филозофије, науке, демократског уређења и уметности. Египатско друштво није имало пресудан утицај на развој западне цивилизације и његови остаци се не могу препознати ни у једној сфери модерног живота Европе.⁶⁹ Домашај који је постигла култура и цивилизација старог Египта, а тиме се мисли првенствено на област друштвеног уређења са изузетним положајем жене, не може да се упореди са културним и цивилизацијским наслеђем ниједне модерне државе у Европи. Назадна родна друштвена подела је била толико уврежена у људској свести да је било потребно да прође XIX векова нове ере да би жена уопште започела борбу за своја права. Поред тога, треба додати још један век јер је толико било потребно да жене, уз сва своја залагања, остваре бар формалну једнакост са мушкарцима.

Периодика развоја феминизма је подељена, под утицајем западноевропске концепције, на три таласа феминизма: први, други и трећи. Аналогија поменутих таласа се најчешће користи у сврху разграничења новог историјског периода од оног који му је претходио као и због наглашавања разлика у карактеристикама између самих таласа феминизма. Наиме, феминизам се развијао у различитим друштвено-историјским контекстима и кретањима, те је и сама подела феминизма на фазе неопходна како би се покрет и теоријска активност систематизовали и како би се боље разумео развој његове идеологије кроз историју. Наиме, теме и главна питања првог, другог и трећег таласа феминизма се суштински разликују, што је још један доказ његове повезаности и

⁶⁸ Захаријевић, А., *Крајња историја сиорова: ишја је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.386.

⁶⁹ Матић, М., *Положај жене у старом Египту*, у: Страни правни живот: теорија, законодавство, пракса, 2011, стр.319.

условљености развојем самог друштва. Међутим, чињеница је да у оквиру свих таласа феминизма, без обзира на неподударност главних захтева, континуитет у тежњама за променом родних односа моћи постоји и он је сталан и стабилан. Континуитет постоји, али таласи постају видљиви и захтеви масовнији у ситуацијама када иначе долази до већих друштвених и политичких промена.⁷⁰ То је још један од показатеља директне условљености феминистичког покрета са променама које се дешавају у друштву и држави. Наиме, женски и феминистички покрети су увек постајали отворенији, гласовнији и утицајнији кад су се у друштву дешавале реформе и револуције. Све ово указује на флексибилност феминистичке теорије и праксе, њену прилагодљивост локалним и новонасталим условима. Због тога је неопходно узети у обзир друштвено-историјски контекст у вези са стратегијама које иницирају захтеви и тежње феминистичких присталица.⁷¹

2. Први талас феминизма

Како смо до сада приметили, феминистичка свест о неравноправном положају жене је била присутна у свим познатим друштвима далеко раније него што су се жене масовније организовале и иступиле у тежњи за променама. Управо та масовност у иницијативи дели такозвани први талас феминизма од свих осталих тежњи и учествовања жена у јавном животу заједнице које су му претходиле. У западним друштвима, први талас феминизма се јавља у ситуацији када су жене потпуно обесправљене, како у смислу грађанског, тако и у смислу правног, политичког, економског и професионалног положаја. Наиме, жене нису имале право на глас, политичко учешће, наслеђивање имовине, учествовање у професионалном животу, па чак ни право на сопствено тело.⁷² Полна разлика која женама додељује ниже место у вредносном смислу, и даље служи као објашњење због чега женама није место у јавној сфери: политици, законодавству, образовним, верским и културним установама. Такав положај жена је правдан историјским утемељењем хијерархије мушкарца, као јачег пола, над женом, као слабијим полом.

⁷⁰ Милојевић, И., *Три таласа феминизма, историјски и друштвени контексти*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 28.

⁷¹ Исто, стр. 30.

⁷² Исто, стр. 30.

Управо због увржене идеје о полној разлици Швајцаркиње нису освојиле право гласа до 1971. године, жене широм Европе нису могле да буду сведокиње при потписивању докумената⁷³; Францускиње нису имале право старања над сопственом децом све до 1907. године, француски закон је прописивао обавезне различите образовне системе за дечаке и девојчице све до 1925.године, Енглези су до 1870. године одговарали за злочине које би починиле њихове супруге; а до пред Други светски рат многе Европљанке нису могле да раде, да одлазе на лекарски преглед, упишу факултет, отворе рачун у банци, добију пасош или возачку дозволу без мужевљеве дозволе.⁷⁴

Иако су жене схватале сопствени неправедан положај у друштву, историја феминизма је, све до француске буржоаске револуције, била историја идеја. Са буржоаским револуцијама рађа се и један нови квалитет, феминистичка акција. Жене су се укључиле у револуционарну активност, понешене надом у боље, праведније и хуманије друштво. Са таквом надом, жене су се прикључиле покрету мушкараца верујући да ће допринети крају привилегијама, а самим тим и мушким привилегијама. Појавиле су се са захтевом за право на рад, признање права аутономије личности и политичких права. Међутим, сама буржоаска револуција, којој су се жене тако ревносно прикључиле, није имала призив феминистичке компоненте. Постојали су, ту и тамо, по који феминистички гласови изречени у корист женских права. У том смислу, оправдано је поменути Кондорса, француског филозофа XVIII века који је доживео револуцију и који је напредак људског духа видео у афирмацији три принципа: „укидања неједнакости између нација, напретка једнакости унутар сваке нације и истинског усавршавања човечанства“, као и успостављању „услова у којима ће свако имати знање потребно да се у свакодневним пословима понаша у светлу његовог сопственог разума, да свој дух ослободи предрасуда, да разуме своја права и спроводи их у сагласности са својом савешћу и вером; у којима ће свако постати способан да, развојем својих способности, пронађе средства за задовољавање потреба, и у којима ће напослетку беда и лудост бити изузетак, а не више уобичајени усуд целог једног дела друштва.“⁷⁵ Напослетку, запитао се Кондорсе: “Хоће ли све нације једног дана достићи то стање цивилизације које су оне најпросвећеније, најслободније и предрасудама

⁷³Почетком XX века Аустријанке су то право имале само у случају када се радило о тестаменту написаном негде на пучини, а Шпањолке само уколико је тестамент био писан током неке епидемије.

⁷⁴Захаријевић, А., *Крајња историја сторова: шта је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.371.

⁷⁵ Condorcet (1961): „The Perfectability of Man [From *Sketch for a Historical Picture of the Human Mind*, 1794]“, у: Brinton, Crane (ur.): *The Portable Age of Reason Reader*, New York: The Viking Press, 222-223.

најмање оптерећене, попут Француза и Англо-Американаца, већ достигле?⁷⁶ У чланку „О признању грађанских права женама“ беспрекорне јасноће и снаге, указује на неразумност аргумената обично коришћених за искључивање жена из политичких и грађанских права, као што су физичка слабост или нежност.⁷⁷ Примењивањем истог критеријума, сматра Кондорс, било би нужно лишита права и мушкарце који су мање снаге и који су, на пример, болешљиви. Међутим, Национална скупштина тадашње Француске се, пак, оглушила на све ове захтеве, а половина становништва је остала ускраћена за политичка и грађанска права.

Као одговор томе, Олимп де Гуж 1791. године објављује брошуру „Права жене и грађанке“ захтевајући да се концепти Декларације о правима човека и грађанина из 1789. године примене и на жене, чинећи их грађанима у пуном смислу речи. Жена се, пише де Гуж, рађа једнака мушкарцу и поседује иста неотуђива права: слободе, власништва, отпора тиранији. Самим тим је неопходно да и оне учествују у креирању закона, било непосредно било избором својих представника у органима власти.⁷⁸ Олимп де Гуж је, примећујемо, користила концепцију Русоовог друштвеног уговора те захтевала проширење демократије и на жене склапањем „друштвеног уговора“ између полова. Као прва феминисткиња која је од једне модерне државе за жене изричито захтевала иста политичка права која су за мушкарце уграђена у темеље конституисања те државе, наишла је на велики број противника. Због свог залагања за политичка права жена и јасно изражених револуционарних рационалистичких и демократских идеја тога доба, осуђена је на смрт и гилотинирана 1793. године. Исте године, Конвент одбија предлог о политичкој равноправности полова, а већ наредне године укинута су до тада постојећи женски клубови и забрањено је њихово поновно оснивање.

Период који је уследио носио је са собом изразито антифеминистичке активности. Сам *Code Civil* изразиће у пуној мери антифеминистички карактер француске револуције. Симон де Бовоар је коментарисала да жене увек учествују у ратовима и револуцијама али да су искључене из обнове или стварања новог, које долази после. Период Француске револуције, идеје о равноправности и слободи као и права жена, рашириле су се и ван граница земље. Утицај идеје о неопходности иступања жене из приватности, дома и породице, осетио се и у Енглеској.

⁷⁶ Исто, стр. 222.

⁷⁷ Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 14.

⁷⁸ De Gouges, O., *Declaration of the Rights of Woman and Female Citizen*, In: Riemer, E. and Fout, J. C., (eds.), *European Women: a Documentary History 1789-1945*, New York, 1980.

Као што је Олимп де Гуж инсистирала на политичким правима жена у Француској која ће их учинити једнакима са мушкарцима, тако се Мери Вулстонкрафт у Енглеској у рационалистичко-просветитељском духу залагала за образовање жена које би показало да жене не заостају за мушкарцима. Објављујући једно од најзначајнијих дела у историји феминизма „Одбрана права жена“ године 1791. објашњава да одуством образовања или погрешним образовањем чији смисао није у развоју људских особина и потенцијала једнаких мушкарцу, већ „женских“ квалитета који захтевају гушење сваког интелектуалног и физичког развоја и свођење интересовања на фриволне тричарије и брачне аспирације, чини значајан корак у буђењу свести код жена.⁷⁹ Гласно осуђивана од стране својих савременика, Мери Вулстонкрафт није изашла из дозвољеног регистра свога доба. Наиме, тражећи за жене само оно што је у то доба било могуће уз критику арбитрерне политичке воље која припада јавној сфери, она своју критику није проширила на приватну сферу и тиме је задржала поделу на јавно и приватно.

Развој друштва обележен нарастањем оптимизма и значајног успона у свету науке, погодовао је буђењу свести жена и њиховом преиспитивању сопственог положаја у заједници у којој егзистирају. Период XIX века, иначе обележен просветитељством, хуманизмом и либерализмом, као и урбанизацијом, индустријализацијом и демократизацијом друштва, утицао је на жене које су махом потицале из елитног и вишег средњег слоја друштва да преиспитају тадашње односе моћи и утицаја. У њиховим настојањима, значајно им је помогла доктрина либералног феминизма, односно схватање по којем ће постизање пуне грађанске равноправности довести до свеукупне родне равноправности.

Либерални феминизам је теоријско и политичко опредељење које полази од претпоставке да су жене, као и мушкарци, разумна и слободна бића. Из такве претпоставке изводи се закључак да су и жене и мушкарци једнаки те се поставља логичан захтев да и жене добију иста права као и мушкарци. Права која су женама била неопходна тичу се права на учешће у јавном животу затим политичка права као што су: право на образовање, право гласа, право на својину.⁸⁰ Тако постављени захтеви треба да се испуне кроз реформисање постојећег политичког и економског система друштва и државе, а под утицајем класичних теорија либерализма. Најзначајни теоретичари либерализма који су поставили темеље класичног феминистичког либерализма су Џон

⁷⁹ Вулстонкрафт, М., Одбрана праве жене (превео Мاستиловић, Р.), Београд, 1994, стр. 45.

⁸⁰ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85.

Лок и Џон Стјуарт Мил као и сви други представници ове политичке и економске доктрине који су истицали значај индивидуе и њеног права на слободу мишљења, изражавања и удруживања.⁸¹

Такође, окосницу феминистичког либерализма чинио је теолошки либерализам који је у XVII веку покренуо Рене Декарт. Теолошки либерализам је представљао школу религијске мисли која је окарактерисана интересовањем за унутрашњу мотивацију као супротност спољашњим контролама.⁸² Рене Декарт је кроз своју максиму „мислим, дакле, постојим“ изразио веру у људски разум, што су феминисткиње првог таласа користиле као аргумент за брисање полних разлика између мушкараца и жена. Наглашавајући универзалност ума и разума код оба рода, без обзира на телесне и сексуалне различитости, феминисткиње првог таласа су тежиле укључивању жена у бесполно и јединствено човечанство. Управо због таквих тежњи, либерално феминистичка оријентација се још назива и *феминизмом сличности*⁸³ из разлога што се залаже за постизање универзалне људске рационалности, без обзира на родну или класну припадност. Постављени проблем родне неравноправности се, применом оваквих теоријских оквира, може решити само занемаривањем значаја које тело има и утицањем на рационално расуђивање како код мушкараца тако и код жена, путем образовања, права на политичко учешће и учествовањем у јавном животу друштвене заједнице. На тај начин се узрок неравноправности полова тражио и проналазио у друштвено-историјским, а не у природним условима. То је истовремено значило да такве проблеме једино друштво може и отклонити. Управо из тих разлога, у остваривању основних захтева либералних феминисткиња било је неопходно учешће државе и владајућих политичких структура.

Први талас феминизма је био изразито разуђен. Са ове темпоралне дистанце примећујемо да, иако се јавља у истом историјском периоду, није универзалан за сва друштва. Неке либералне феминисткиње су заступале идеје утопијског социјализма Роберта Овена и Чарлса Фуријеа, док су друге биле активне у аболиционистичким покретима за укидање ропства. У оквиру првог таласа се препознају и феминисткиње које су заступале идеје социјалистичког и националистичког покрета, пацифизма, секуларних покрета (као што је евангелистички), анархизма, белих колонисткиња. Било

⁸¹ Мил, Џ. С., *О слободи*, Београд, Филип Вишњић, 1988, стр. 46.

⁸² Либерализам, теолошки, Енциклопедија Британика 1-10, књига 5, Народна књига, Политика, 2005, стр. 35.

⁸³ Милојевић, И., *Три таласа феминизма, историјски и друштвени контексти*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 30.

је феминисткиња које су захтевале да држава игра значајну улогу у пререгулисању родних односа, које су тражиле подједнак третман за оба рода и оне које су се залагале за увођење заштитних мера као што су дечији, мајчински или породични додатак.⁸⁴ Без обзира на непостојање монолитности у оквиру првог таласа, неопходно је поменути све ове оријентације, јер је њихов заједнички консензус био увођење свеукупних грађанских права за жене.

Неке либералне феминисткиње су биле инспирисане идејама социјалиста-утописта који су током прве половине XIX века оштро критиковали нови друштвени поредак младог капиталистичког друштва. Најзначајнији су свакако Роберт Овен, Сент-Симона и Чарлс Фурије чија је доктрина фаворизовала људске заједнице без принуде, које раде без ривалства, за духовну и физичку добробит свих.⁸⁵ Систематска критика друштва младе буржоазије обухватила је и критику буржоаског брака и породице, као и подређеног положаја жене. Фурије је у много већој мери него његови истомишљеници, своја размишљања о жени заснивао на анализи конкретних проблема њеног живота: брака, материнства, проституције, запошљавања.⁸⁶ Сматрао је да су прогрес друштва и положај жене директно пропорционални. Такође, истицао је пресудан утицај образовања и васпитања, тражећи у том смислу једнака права за жене. Флора Тристан је као феминиста социјалиста унела у критику коју је утопијски социјализам упутио подређеном положају жена још један значајан моменат, а то је сопствено искуство жене.⁸⁷ Наглашавала је неопходност солидарности и удруживања како радника, тако и жена, указујући да је реформама кроз историју управо претходило удруживање оних који трпе и осећају потребу за променом. Поред парцијалних промена у друштву, као што су промене у смислу права жена на образовање, професионално оспособљавање, једнаке наднице, развод, сматрала је неопходним и корените промене у оквиру морала и обичаја.

Класичан либерални феминизам сазрева у радовима Џона Стјуарта Мила и Херијет Тејлор Мил који су недвосмислено захтевали право гласа за жене. Историја развоја покрета за право гласа жена у Енглеској почео је да се пропагира у XIX веку, а прве су то урадиле жене које су учествовале у чартистичком покрету 1830 – 1850. године. Њега су прихватили и наставили да пропагирају истакнути либерални интелектуалци

⁸⁴ Исто, стр. 31.

⁸⁵ Социјализам, Енциклопедија Британика 1-10, Књига 8, Народна књига, Политика, 2005, стр. 126.

⁸⁶ Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 18.

⁸⁷ Исто, стр. 18.

Енглеске од 1850. године па надаље. Херијет Тејлор Мил је прва теоретичарка у историји филозофије која је у том смислу развила и јасну, теоријски утемељену аргументацију. Оспорила је предрасуде да жене нису за политику сматрајући да би расправа пре требала да крене у обрнутом смеру, односно расправљајући подобност политике за жену.⁸⁸ По њеном мишљењу, а уз потпору примера из историје, жене су доказале своју способност да владају и управљају, па је целисходније утврдити шта у основи није у реду са концептом политичког. У прилог томе, Џон Стјуарт Мил је сматрао да је основна карактеристика модерног времена та што су људи слободни да користе своје квалитете и на основу тога одређују своје место у друштву. Када се, у том контексту, мисли на положај жене, сматрао је да су ограничења којима су подвргнуте само због свог рођења као жене, једини пример у модерном законодавству.⁸⁹

Ипак, и поред чињенице да су Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил сродних опредељења, у неким схватањима су се разликовали. Херијет Тејлор Мил је сматрала да је за жену пресудна емономска независност и могућност избора свога занимања, док је Џон Стјуарт Мил био гледишта да не би било пожељно да жена сопственим радом доприноси поретку породице.⁹⁰ Први савез за женско право гласа оформљен је у Манчестеру 1865. године, а након две године Џон Стјуарт Мил парламенту излаже петицију која је бројала 1550 потписа и захтевала право гласа за жене. С обзиром да Повеља реформи (The Reform Bill) није садржала одредбу која се тичала женског права гласа, у међувремену су у свим већим градовима Енглеске основана удружења за борбу за право гласа жена.⁹¹ Године 1867. више мањих сифражетских удружења ујединило се у једну организацију, Националну унију женских сифражетских друштава (National Union of Womens Suffrage Societies), чиме су ојачали и постали чвршће међусобно повезани. Предвођени од стране Милисент Фосент залагали су се за ненасилна решења, стрпљиво и стратешки указујући на бројне друштвене нелогичности. Женски сифражетски покрет се касније дели на две фракције када Емелин Панкхрст са својим ћеркама оснива Женску друштвену и политичку унију (Womens Social and Political Union) 1903. године. Друго крило женског сифражетског покрета је запамћено по изразито милитантном понашању у остваривању свога циља. Политика ове

⁸⁸ Тејлор, Мил, Х., *Женско право гласа*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 46.

⁸⁹ Мил, Џ. С., *Пошчињеност жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 77.

⁹⁰ Мил, Џ. С., *Пошчињеност жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 101.

⁹¹ Обренић, Д., *Право гласа жена*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.29.

организације подразумевала је употребу силе, паљење јавних добара, нападе на политичаре, ометање рада парламента, па чак и штрајк глађу.⁹² Такав агресиван вид борбе за добијање права гласа сифражеткиње су својеволјно прекинуле уласком Велике Британије у Први светски рат. У знак патриотизма, сифражеткиње су током трајања рата показале спремност да помогну и на сваки начин подрже своју владу у одлукама које је доносила током ратног периода. Након завршетка Првог светског рата, а као награду за храбро и патриотско држање, жене Енглеске су 1918. године добиле право гласа, и у том смислу изједначене са мушкарцима.

Америчко друштво у првој половини XIX века доживљава нагли процват. У северним и средишњим државама јача млада индустрија, док се у јужним равинама пољопривреда, базирана на црначкој робној снази. Управо је ова противречност, под утицајем филантропа⁹³ са севера, утицала на појаву снажног аболиционистичког покрета⁹⁴ који се у историји феминизма најчешће истиче као политички корен америчког покрета за женска права. Поред аболиционистичког, значајан утицај на буђење свести америчке жене о сопственом положају, извршили су и неки други покрети који су у исто време деловали (синдикални, евангелистички, трезвењачки).⁹⁵ Сви ови покрети су осликавали општу климу економских, политичких и идеолошких промена у америчком друштву.

Амерички феминизам се, и поред своје реформистичке природе, у једној својој особини разликовао од европског. Наиме, присталице америчког феминизма нису били припадници високих интелектуалних кругова и рационалистичко-просветитељских идеја, већ политички активни слој малограђанства. Више су подсећали на припаднике француског феминистичког револуционарног периода. Жене које су биле припаднице наведених покрета нису наилазиле на добродошлицу код својих мушких сабораца. Убрзо су схватиле да уз залагања за права робова, морају да се залажу и за права жена. Тако питање ослобођења робова постаје нераскидиво повезано са питањем ослобођења жена. Једна од жена која је показала велику заинтересованост за учешће у борби за укидање ропства била је Лукреција Мот, која је веома често и јавно иступала бранећи своје захтеве. Убрзо јој се придружила и Елизабет Стентон. У борби за изједначавање

⁹² Исто, стр. 30.

⁹³ Филантропија представља добровољно усмерен напор ка остварењу друштвено корисних циљева. Филантропи, човекољупци, назив педагога XVIII века којима је било основно педагошко начело слободан природни развитак, а подстрек у раду љубав према ближњима.

⁹⁴ Аболиционистички покрет (око 1783.-1888) представља покрет за укидање трговине робљем и за еманципацију робова у западној Европи и у обе Америке.

⁹⁵ Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 22.

права жена и мушкараца, оснивају у Сенека Фолсу 1848. године један чисто женски конгрес посвећен искључиво њиховим правима. Том приликом је било присутно око 300 делегата и делегаткиња који су изгласали декларацију о слободама и правима жена „Декларацију о осећањима“, уобличену према „Декларацији о независности“ из 1776. године.⁹⁶ Том приликом је истакнуто да жене и мушкарци треба да буду једнаки у свим својим правима, одбацујући поделу по којој су мушкарци припадали јавној, а жене приватној сфери. Поменутом декларацијом постављен је захтев да се женама омогући право да гласају, али и да им се дају већа права у образовању и запошљавању.

Конвенција у Сенека Фолсу представља званичан настанак сифражетског покрета у САД. Како је женски сифражетски покрет у САД добијао на масовности и јачини, одржани су и други скупови поводом женских права, а касније чак и сваке године. Основан је читав низ независних женских часописа („The Lily“, „The Una“, „Womens Advocate“). У то време није се могао наћи други начин за остваривање женског права гласа осим путем амандмана на уставе федералних држава. Борба сифражеткиња се заоштрава усвајањем XIV Амандмана којим се осигуравају права новоослобођених црних грађана, а којим се по први пут у Устав уводи дискриминација према полу. Усвојен је и XV Амандман којим се забрањује расна дискриминација, али сви захтеви да се, уз расну, забрани и полна дискриминација, одбијени су.

Већ од самог настанка америчког покрета за женска права уочавају се две струје: радикална и умерена. Припаднице радикалне струје су захтевале корените промене у положају жена, док су припаднице умерене струје своје захтеве ограничиле на изборно право. Тако се 1869. Године покрет и формално дели на две организације: Националну асоцијацију за женско право гласа (National Woman Suffrage Association) на челу са Сузан Б. Ентони и Америчку асоцијацију за женско право гласа (American Woman Suffrage Association), на челу са Луси Стоун.⁹⁷ Обе ове организације су се 1890. године, дакле након више од двадесет година, ујединиле у заједничку организацију радећи заједно наредних тридесет година. Новоформирана организација је носила назив Национална америчка асоцијација за женско право гласа (National American Woman Suffrage Association) и била је предвођена од стране Кери Чепмен Кет. Њихова платформа се ослањала на умерени аргумент по којем ће жене, будући да се суштински разликују од мушкараца, обновити морални поредак и хармонију, али само у ситуацији ако им буде дозвољено да гласају. Национална америчка асоцијација за женско право

⁹⁶ Види: <http://search.eb.com/women/article-9077370>

⁹⁷ Марков, С., *Право гласа жена*, Београд, 2001, стр.15.

гласа подржавала је расистичку идеологију тог времена. Руковођене том идеологијом, искључиле су жене афро-америчког порекла из својих редова и тиме добиле подршку жена са југа. До 1910. године женски сифражетски покрет у САД добија на масовности. Постојала је сарадња и са британским сифражеткињама чије су методе борбе за добијање права гласа и преузеле. Борба се настављала, а постизањем изборног права 1920. године усвајањем XIX Амандмана означен је и крај класичног феминистичког покрета у САД.

Развој феминистичке свести је, као што смо могли да приметимо, директно условљен друштвено-економским и политичким развојем друштва. Бржи индустријски раст и развој либералног режима буржоаског парламентаризма и демократије је погодовао и развоју феминизма. Такав случај је био са Великом Британијом и САД. Захтев феминисткиња и сифражеткиња се у тим земљама ограничавао на политичку реорганизацију друштва, без неких радикалних захвата у друштвено-економском систему. Са друге стране, у земљама у којима су класне супротности биле израженије и у којима се раднички покрет у већој мери везује за идеје научног социјализма, примећује се и приближавање феминистичког покрета судбини радничке класе и њених политичких организација. У Немачкој, социјалдемократска партија посвећује значај питању жена кроз програм борбе за право жена на равноправност на раду, опште право гласа и друго. Феминистички покрет у Италији, где се примећује спори развој демократизације друштва, економије и индустријализма, није досегао значајне размере. Томе је свакако допринео и значајан утицај католичке цркве на целокупно друштво Италије.

Избијањем Првог светског рата феминизам бива на тренутак заборављен. Међутим, одмах након рата, 1918. године женама се у Великој Британији признаје право гласа и то првенствено као признање за њихово херојско држање током рата. Жене су у периоду рата доказале да су, мењајући мушкарце како на радним местима тако и преузимајући њихове улоге у породици и изван ње, физички и интелектуално једнако способне као и мушкарци. На тај начин испада да се жене нису избориле за своју еманципацију већ да су, зарад исте, морале да искористе једну велику катаклизму у мушкој историји. С тим у вези, у Немачкој су жене добиле право гласа 1919, у САД 1920. године. Убрзо након јењавања сифражетских покрета, долази до нарастања антифеминизма и мизогиније.⁹⁸ Феминизам је карактерисан као разарач друштва и

⁹⁸Мизогинија представља мржњу према жени и омаловажавање свега што је женско, негирање жене и њених вредности. Она је свеprisутна, културолошки пражимајућа и условљена. Истовремено,

породице, фактор анархије. Нарастајућа економска криза између два светска рата погодовала је остваривању идеје о неопходности посвећивања жене кући и породици, њеног затварања у приватну сферу. Фашизам и тоталитаризам су настојали да приватно подреде политичком и да тако практично укину самосталну вредност приватности. Фашистички режими у Италији и Немачкој системски и прогресивно лишавају жене свих њихових дотадашњих достигнућа на политичкој сцени и додељују им улогу машина за производњу војника.⁹⁹ За периоде диктатура XX века, карактеристично је потискивање родне разлике из домена политичког, позив на борбу за нацију, расу или класу, упућен како мушкарцима тако и женама.

Искуства светских ратова, диктаторских и тоталитарних режима довела су до нових преиспитивања родних идентитета, односа и разлике између приватног и јавног. Такође, подела феминисткиња на пацифисткиње и оне које су подржавале ратне напоре својих држава значајно је ослабила међународни феминистички покрет и до његовог цепања по идеолошким шавовима. Након другог светског рата жене у Француској, 1946. године, и у Италији, 1945. године, напokon добијају право гласа чиме је успостављена формална равноправност мушкараца и жена. Међутим, постоје и лошији примери, рецимо у Швајцарској, где су жене право гласа освојиле тек 1971. године.

Крај Другог светског рата, политички конзервативизам дискурси о проблему опадања националне популације, захтеви да се жене поново потпуно посвете улози мајке и домаћице означавају завршетак првог таласа феминизма. Међутим, питања која су тада стављена на дневни ред ни данас нису у потпуности разређена. Либерална феминистичка оријентација, иако се касније јавља на десетине другачијих феминистичких приступа родним односима моћи, и данас је присутна и релевантна. Где год су женска права као људска права угрожена, решења која ова оријентација предлаже су и циљ сама по себи као и предуслов за сврсисходне друштвене промене.

мизогинија је и идеологизована, служећи као оправдање искључивања, хијерархизовања и експлоатације жена.

⁹⁹Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 30.

3. Други талас феминизма

Послератна политика, период који су у феминистичким круговима популарно назива „конзервативне педесете“, је у западним земљама од жена захтевала поновно враћање у домен приватне сфере и учвршћивање патријархално стереотипних родних односа који су били пољуљани за време Другог светског рата. Однос према жени се заснивао на два принципа: у земљама у којима су стекле право гласа, женама се јасно стављало до знања да им то право припада зато што су мајке и/или супруге палих хероја. На тај начин се обезбеђивао потребан број гласача и симболично усмеравала свест жена о њиховој улози у оштећеном друштву које се уз помоћ њих требало омасовљавати.

Западно друштво је различитим средствима и поратном пропагандном интензивно радило на истискивању жена из сфере јавног живота, а посебно стављањем улоге мајке и супруге на виши ниво. У том смислу, у Француској је 1920. године установљена „Породична медаља“, додељивана многородним мајкама, а у Немачкој је година 1934. проглашена годином домаћице.¹⁰⁰ Циљ оваквих подухвата је био раст нација и ревитализација друштва. Женама се јасно стављало на знање да су оне директно одговорне за стање нације након завршетка рата јер нико други не може да сноси кривицу за повећање стопе морталитета новорођенчади, опадање наталитета, пропадање породице, изопачење моралних вредности и лоше васпитање деце. Ово се пре свега односило на удате жене.

Глас феминисткиња се у овом периоду готово да није чуо. Чинило се да су, успостављањем формалне равноправности, удовољило свим захтевима жена. Строго узевши, таква ситуација није за чуђење, узимајући у обзир да феминизам и није имао своју сопствену теорију. Сводио се искључиво на праксу, гравитирајући између појединачних формулација које су пристајале уз постојеће теоријске и политичке поставке. Теоријска оправдања феминизма од XIX века гравитирају између либералне теорије и социолошких доктрина, не исцрпљујући се ни у једној од њих.¹⁰¹ Томе је значајно допринела разједињеност жена у погледу њиховог идентитета јер оне, осим егалитарних тежњи, нису имале пуно шта што их спаја. Наиме, жене немају властиту

¹⁰⁰Захаријевић, А., *Крајња историја сиорова: ишја је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.380.

¹⁰¹Исто, стр.390.

прошлост, историју, религију, немају као пролетери, солидарност у раду и интересу. Међу њима нема чак ни оне просторне помешаности као код америчких црнаца који чине једну заједницу. Живе расуте међу мушкарцима, везане кућом, децом, породицом, чвршће везане за мушкарце са којима живе, очеве или мужеве, него за друге жене. Буржујке су солидарне са буржујима, а не са женама пролетерима; беле жене са белим мушкарцима, а не са црнкињама.¹⁰² Такво стање је владало и вероватно би тако остало да Симон де Бовоар није 1949. године објавила „Други пол“. Ауторка је, објављивањем овог обимног дела, вероватно најутицајнијег феминистичког текста XX века, егзистенцијалистички анализирала положај жена и тиме отворили ново поглавље борбе. Строго узевши, „Други пол“ не чини део новог феминистичког покрета. Његово објављивање је читаве две деценије претходило разбуктавању политичких покрета за ослобођење жена.

Тек 14 година касније појавиће се прва наредна књига исте тематике „Мистика женског рода“ („*The Feminine Mystique*“) Бети Фридан. Ипак, „Други пол“ је одиграо веома значајну улогу и имао изузетно великог утицаја на наредну генерацију феминисткиња. У време њеног објављивања касних четрдесетих година, европске и америчке феминисткиње су оствариле већ доста политичких помака и многа правна ограничења из прошлости су била превазиђена. Жене су у многим земљама, на пример, могле да гласају и поседују имовину, имале су приступ високом образовању и разним занимањима. После два светска рата, жене су такође имале много више друштвене и сексуалне слободе. Међутим, де Бовоар је тврдила да упркос том напретку, жене нису ослобођене од мушкараца и остају у подређеном положају.

Кроз своје дело, де Бовоар се усредсређује на положај жена, са освртом на историју, антропологију, мит, етнографију, биологију, књижевност и социологију, да би истражила узрок њихове инфериорности и заробљености. У филозофском смислу, користећи се егзистенцијалистичком перспективом и моралом, расправља о слободи као најпожељнијем људском стању. Под тиме подразумева посебно слободу избора. Не ради се, дакле, о процени положаја жене у односу на опште интересе друштва или њену појединачну срећу, већ у односу на њено постављање као аутономног бића пред сопствену слободу и могућности. Основне категорије у овој анализи су појмови:

¹⁰² де Бовоар, С., *Други пол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983. Стр. 15.

избора, слободе, пројекта, трансцендиције на једној и детерминизма, иманенције, алијенације и инкомпатибилности на другој страни.¹⁰³

Основна тачка егзистенцијалистичке перспективе де Бовоар је идеја да људко биће присваја значење његовог или њеног живота у акцијама и пројектима. Свака се свест дефинише као субјект супротстављајући се другим свестима и одређујући их као објекте. Свака свест је трансцендиција која постиже своју слободу непрекидним самопревазилажењем према другим слободама. Свако ко овакву слободу не практикује, пада у стање иманенције и постаје неслободан, заробљен. Оспоравање слободе другог, пак, води у опресију. Модерно друштво, као и већина историјских друштава, тврди де Бовоар, објектификује жену као Друго, а мушкарца као сопство. Човечанство се дефинише као мушко, као и уопште људско стање, док се жена дефинише увек у односу према мушкарцу. Извор женске подређености, тврди, лежи у женској „другости“ у односу према мушкарцу. Једино мушкарац има слободу избора да себе изгради као Субјекта, док се последично томе жена успоставља као Објект. Мушкарац себе дефинише као Субјекта супротстављајући се жени као врховном „Другом“. Али, не и реципрочно, што би значило да је и он објект жениног субјективитета, већ у акту психичке опресије. Жена је тако архетип опресоване свести – други пол. Њој се, због различитости у односу на мушкарце, негира људскост. Оно што одређује њен положај и редукује њену аутономну слободу је то што мора живети у свету који је доживљава као „Друго“.

Ауторка се кроз своју анализу бавила мноштвом тема. Истраживала је биолошка, психоаналитичка и марксистичка објашњења женске судбине. Процењивала је историју полова од примитивних облика друштва све до модерних времена као и сексуалност жена и њен однос према себи као другом полу. Разматрала је митове који се на жене односе, представе о женама из угла мушких аутора, посебно је посматрала положај лезбејки, независних жена и жена од каријере. Општинско је анализирали улогу проститутки, сматрајући да су оне жене које могу, под одређеним условима, да користе „другост“ да би искористиле мушкарце.

Анализирајући зашто су жене „Друге“ де Бовоар је одбацила објашњење о женској потчињености, коју су нудиле теорије билошког детерминизма. Будући да жене имају репродуктивну улогу и улогу подизања и одгајања деце, прихватила је да је женама

¹⁰³Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 32.

тешко да буду слободне. Сматрала је да жену не треба да дефинише материца, већ да је могуће да она има живот и ван њене репродуктивне функције. Фројд и психоаналитичка теорија такође, по мишљењу ауторке, није пружила задовољавајућа објашњења женске потчињености. Одбацујући теорију о недостатку мушког полног органа код жена као узроку њене инфериорности, завидности мушкарцима и кастрационог комплекса, сматрала је да је потчињеност жена директно условљена односима моћи и „врховне власти оца“. Такође, била је скептична и у односу на марксистички поглед који у капиталистичком друштву све, па и репресију жене, изводи из економских односа и хегемоније владајуће класе. Тврња марксиста да ће појава социјализма променути положај жене, није је задовољила. Иако је била социјалисткиња, она положај жене није видела као последицу приватног власништва и капитализма, него као последицу мушке доминације над женским „Другим“.

Средишњу позицију у делу „Други пол“ заузима положај жене као супруге и мајке. Жене не доводе у питање мушку владавину у браку због сопствене економске зависности и репродуктивне функције. Признајући да је традиционални облик брака у периоду транзиције, де Бовоар је остала при мишљењу да унутар институције брака жена остаје потчињена, секундарна и у паразитском односу. Једнакост у браку остаје илузија све док мушкарци задржавају економску одговорност. Такође, сматрала је да су талентоване жене изгубљене за човечанство из разлога што су препуштене рутини кућних послова због које своје обавезе не могу да се развијају у неком другом правцу. Што се мајчинства тиче, сматрала је да за многе жене оно може бити врховни и срећан стадијум у њиховим животима. Жене се апсолутно могу остварити кроз мајчинство, али не и све жене. Неке жене уживају у трудноћи, док је за друго то искуство муке, нелагодности и болних траума. Препознала је да неке жене проналазе своју егзистенцију задовољену у плодности, али је веровала да је идеја да властите бебе жену чине потпуним, слободним људским бићем чиста илузија. Мајчинска љубав је свестан став, слободан морални избор, а не инстинкт, што потврђује и чињеница да постоје и лоше мајке. Мајчински став зависи од њене целокупне ситуација и мада околности могу бити неповољне ако нису обогаћене дететом, де Бовоар је указала на опасност у мајчинству, попут оних да мајке постају робови деци и да буду запостављане у време када дете њену љубав превазиђе. Жена, да би била добра мајка, мора добро да балансира, са интересовањима и животом и ван подизања деце. Тако, тек жена која је запослена, има радно место ван куће, може бити добра мајка. С тим у вези, залагала се за контрацепцију, правно регулисан абортус, поједностављен развод и вештачку

оплодњу и њихове улоге у пружању жени слободе на избор. Плаћени посао ван куће, такав да не искоришћава, има виталан значај на женску независност. Али, такве ствари по себи неће у довољној мери променути положај жена. Ставови и разумевања морају да се мењају.

Сматрајући да „женскост“ жена подржава мушку владавину, инсистирала је на тези да нема готове есенције женскости, да је то мит. Женскост код жена је конструисала цивилизација, а не биологија. Она је наметнута, обликована обичајем. Такав став је описала у једној својој реченици, која је вероватно и најчувенија и често цитирана: „Женом се не рађа, женом се постаје“.¹⁰⁴ Као закључак, наводи да не постоји вечно непријатељство нити борба полова између мушкараца и жена. Сексуалност није судбина, не постоји вечна женскост нити вечна мушкост. Жени је потребна пратећа инфраструктура моралних, друштвених и културних ставова у промени, као и економска могућност. Мушкарци и жене треба једни друге да препознају као једнаке. Жени је потребна равнотежа, слободна размена међу половима. Они треба да буду у савршеној једнакости. Идеал ауторке је избалансиран пар, пар који не живи као затворена ћелија, него се сваки члан пара интегрише у индивидуално друштво. Такав пар би показао „једнакост у разлици и разлику у једнакости“,¹⁰⁵ препознајући једно у другом Субјект. На тај начин, и само тако, би ропство половине људског рода било укинута и људски пар би пронашао истинску форму. За ауторку, само колективна промена свести жене може довести до промене. Жене морају схватити да не постоји унапред одређена „женска судбина“, да се све може променити ако сопствену судбину узме у своје руке.

Симон де Бовоар је због својих ставова о женској репродуктивној улози критикована чак и од стране феминисткиња, као жена која је пропустила да слави женску улогу у одгајању и подизању деце. Речено је да је она желела да жене више личе на мушкарце. Али, упркос оваквим критикама, „Други пол“ се препознаје као текст који је зачео женски покрет касније назван као „други талас феминизма“. Широко мултидисциплинарно исходиште ипак није омогућило ауторки да превазиђе у суштини, уске оквире културалистичког приступа и границе у основи индивидуалистичке концепције. „Други пол“ није позив на конкретну политичку акцију, нити има значајније импликације на том плану. Како и сама ауторка изјављује, преживели су

¹⁰⁴ де Бовоар, С., *Други пол I, чињенице и митови*, БИГЗ, Београд, 1983. Стр. 295.

¹⁰⁵ Исто, стр. 740.

стари феминистички захтеви за признавањем права женама. Нови циљ је у објашњењу и спознаји, а три полазишне тачке феминизма постају полна разлика, род и патријархат.

Други талас феминизма је почео да се развија током 1960-их година, растући потом експлозивно до краја деценије. Главни текстови тога периода „Мистика женског рода“ (*"The Feminine Mystique"*) (1963) Бети Фридан, „Полна политика“ (*"Sexual Politics"*) (1970) Кејт Милет и „Женски евнух“ (*"The Female Eunuch"*) (1970) Церемејн Грир, дугују добар део „Другом полу“, у којем је де Бовоар антиципирала многе од тема у тим делима. Објављивање дела „Мистика женског рода“ (*"The Feminine Mystique"*) (1963) Бети Фридан много је значило за покретање феминистичке мисли. Фриданова је кренула да истражи оно што је назвала „безимени проблем“, фрустрацију и несрећу које многе жене доживљавају као резултат тога што су ограничене на улоге домаћица и мајки.

Други талас феминизма је признао да остварење политичких и законских права није решило женско питање. И заиста, феминистичке идеје и аргументи су постајали све радикалнији, а повремено су били и револуционарни. Тематска различитост другог таласа у односу на први, одликује се у преласку са *de jure* на *de facto* права, и са званичне политике на патријархалну идеологију. Теме које доминирају су анализа скривене неравноправности, сексуална и репродуктивна права, сексуално узнемиравање, насиље над женама, колективна брига о деци, женска (не)запосленост, као и једнака плата за једнак рад. За разлику од либералног феминизма који негира тела, радикални феминизам тело ставља у центар. Преиспитују се лични живот и односи са другим људима, сексуалност, породично насиље и насиље над женама, право на абортус и контрацепцију. Сексуална подела рада, и у јавној и у приватној сфери, такође се доводи у питање, а од посебног интереса су културолошки, психолошки, митолошки, идеолошки и друштвени фактори, за које се сматра да доприносе стварању родне неравноправности. Књиге као што су „Полна политика“ (*"Sexual Politics"*) (1970) Кејт Милет и „Женски евнух“ (*"The Female Eunuch"*) (1970) Церемејн Грир, усредсређујући пажњу на личне, психолошке и полне аспекте женског угњетавања, помериле су границе онога што се претходно сматрало „политичким“. Циљ овог таласа феминизма није био само политичка еманципација, већ „женско ослобађање“, циљ који је дошао до израза у идејама растућег покрета за ослобођење жена. Такав циљ се није могао постићи само политичким реформама или законским променама, већ је захтевао, доказивале су феминисткиње тога доба, радикалан и можда револуционаран процес друштвене реформе.

Феминизам другог таласа представља производ специфичних услова живота у развијеном капитализму, те посебних проблема са којима се у оваквом друштву сусрећу жене. Ту се првенствено мисли на жене са високим образовањем, па затим и на све остале. Непосредне политичке корене покрета могли бисмо лоцирати у радикализацији, како политичкој тако и идеолошкој, која карактерише овај период, а нарочито се изражава кроз студентске покрете и нову левицу. Несумњив историјски примат у свету ужива амерички покрет, који свакако прати и извесне специфичности америчког друштва. Масовна производња изазвала је и потребу за још масовнијом потрошњом, што је довело до појаве посебног облика „друштва обиља“.¹⁰⁶ Због високих прихода и релативно развијеног облика социјалне сигурности становништва, класно-пролетерско питање у америчком друштву добија облик који се значајно разликује од капитализма карактеристичног за многа друштва. Проблем „најамног рада“ се, у извесној мери, помера из економске на политичку и чак социо-психолошку сферу. Одсуство револуционарног радничког покрета и традиција статусно-реформистичког синдикализма, такође су битно утицали на организационо и идејно обликовање феминистичког покрета.

Са друге стране, положај америчке жене је у одређеној мери специфичан. Проблем просечне америчке домаћице се први пут јавно анализира кроз дело „Мистика женског рода“ (*"The Feminine Mystique"*) (1963) Бети Фридан. На изглед еманципована и самостална, често осликана у штампи као нова инкарнација матријархата, просечна је америчка жена, указује Фридан, у стварности дубоко незадовољна.¹⁰⁷ Наиме, амерички политички систем, иако је био гласноговорник права жена, није успео да за њих промовише било какав положај осим традиционалног. Промена која се ипак одиграла тичала се образованости жена. Нове домаћице су биле образоване, младе жене, често са дипломама најбољих колеџа. Међутим, сав раскош живота које је нудило америчко друштво, није успео да сакрије унутрашњу и суштинску празнину америчке жене. Американка није била незадовољна због сиромаштва, болести, глади, она је била незадовољна због друштвеног ангажовања, због сукоба између њене улоге која јој је поверена и њених способности, културе, академских звања. Такође је занимљиво да америчке жене, по други пут у историји, устају у одбрану права црнаца и кроз ту борбу ситчу и политичку свест о свом положају.

¹⁰⁶Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 35.

¹⁰⁷Исто, стр. 36.

Амерички феминистички покрет се од самог почетка манифестује кроз велики број различитих група, стилова и организација. Грубом диференцијацијом се може поделити на либералну и радикалну оријентацију.¹⁰⁸ Либерално крило сачињавају формалне организације од којих је најстарија и најистакнутија Национална асоцијација за жене, скраћено *NOW (National Organization for Women)*, која је формирана 1966. године, затим Национална женска политичка партија, скраћено *NWPG (National Womens Political Caucus)*, Федерација запослених жена, скраћено *FEW (Federallq Employed Women)*, Лига жена за правичну акцију, скраћено *WEAL (Womens Equity Action League)* и још педесетак различитих организација запослених жена. Иначе, ова грана се назива старијом због просечне старости припадница, а делом и зато што је историјски претходила радикалној.

Главна преокупација припадница ове гране јесу правне и економске реформе. По организацији је изразито традиционална, у складу са општим обрасцем формалне демократије, строго хијерархизована. Првобитно чланство сачињавале су жене и мушкарци професионално заинтересовани за ову проблематику, а проширивање чланства остало је у оквиру белих жена, средње класе, запослених. Формирању Националне асоцијације за жене претходила су комплексна истраживања спровођења од стране Кенедијеве Председничке комисије за положај жена. Резултати до којих се дошло, а који се тичу угроженог положаја америчке жене, њених права и могућности, објављивани су и на тај начин су непосредно деловали и утицали на настанак покрета. Поред тога што су оваквим извештајима довели у везу велики број већ активних жена, доказивањем неравноправног положаја жене, стварано је уверење да се нешто мора учинити, као и очекивање да ће нешто стварно и бити учињено.¹⁰⁹ Значајан моменат за формирање Националне асоцијације за жене био је и објављивање књиге „Мистика женског рода“ (*"The Feminine Mystique"*) (1963) Бети Фридан као и увођење забране дискриминације при запошљавању у амерички правни систем 1964. године. Основна карактеристика овог, реформистичког, крила била је, не да промени постојећи систем већ да га допуни, интегришући жене у већој мери. Дакле, остајући на конзервативистичким идејама, овај покрет није захтевао промене ни у друштвено-економском ни политичком систему, нити промене у постојећим породичним организацијама и сексуалности.

¹⁰⁸Исто, стр. 37.

¹⁰⁹Исто, стр. 38.

То се свакако не може рећи за радикалну организацију, која се у много чему разликује од реформистичке. На самом старту, уочава се разлика у организацији, с обзиром да је радикални покрет свесно и одлучно одбијао било какву формалну организованост, а посебно хијерархијске структуре. Уместо националне организације, везе између радикалних група броје од пет-шест, па до неколико десетина чланица, засноване су углавном на личном пријатељству. Ове су групе главне организационе јединице и осим функције једноставног довођења у везу, окупљања жена, имају за задатак да служе као механизми социјалне промене унутар личности и ван ње. Као структуре посебно су организоване у циљу промене схватања учесника о себи и друштву као целини.

Методе борбе за постављене циљеве су врло разнолике. Најчешће су то: протестне акције, конструисање манифеста, писање памфлета и активности уличног позоришта.¹¹⁰ Једино што је заједничко реформистичкој и радикалној струји јесу схватања да ослобођење жене не може бити достигнуто у оквирима постојећег система и захтев за корениту промену структуре друштва и система вредности. Међутим, значајне разлике постоје и у оквиру саме радикалне струје. Тако, једна оријентација види решавање неравноправног положаја жене у социјалистичкој идеологији, а друге пак сматрају да није нужно нападати капитализам, већ да само треба изменити систем полних улога. Једна група, која је претходно усвојила марксистичку оријентацију нове левице, наглашава феминистички аспект социјалистичке анализе: класна опресија је директан узрок опресије жене. Друга група, опет, комбинује марксистичке ставове са анализом положаја црнаца у САД. Трећа, самоназвана антиимперијалистичка група, комбинује феминизам са супротстављањем капиталистичкој експлоатацији неразвијених земаља, тврдећи да жене тих земаља не могу бити слободне све док им је земља окупирана. У сваком случају, доминира мишљење да су лични проблеми и тешкоће најчешће проузроковани друштвеним, а не индивидуалним факторима. Друштво је делимично одговорно за насиље које се дешава у приватној сфери, као и да појединачни проблеми неколицине нису усамљени, већ да представљају колективна искуства многих. Због тога је и слоган „лично је политичко“ добио на изузетном значају, што је уједно и онемогућило маргинализовање многих проблема родних односа, као оних који се тичу приватног живота.¹¹¹ Владало је схватање да до промене

¹¹⁰ Исто, стр. 47.

¹¹¹ Милојевић, И., *Три шаласа феминизма, историјски и друштвени контексти*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 33.

у родним односима моћи може доћи једино утицањем на колективну свест друштва. Главне стратегије те промене су, за радикалну струју, биле усмерене на освешћивање жена путем формалних и неформалних образовних канала.

Најпознатија група феминсткиња које су заговарале да је доминација мушкарца категорија која постоји ван свих политичких покрета те да стога захтева и одвојену борбу, биле су „Црвене чарапе“ („*Redstockings*“), формиране у Њујорку 1969. године.¹¹² Циљ ове групе било је тзв. подизање свести жена чиме би се утицало на читав политички систем и измену како његове структуре тако и традиционалних правила. Међутим, ова група је отишла у крајност нудећи да је решење проблема сукоба мушкараца као групе и жена као групе буквално елиминисање једне од група. Оријентација ове групе, иако је у својим почецима деловала као добра идеја, завршила се утопистички. Наиме, првобитна идеја о свесној конструкцији друштва добија утопијски призвук због развијања идеја о изградњи друштва на нереалним основама и непостојећим околностима, замишљањем неког новог света.¹¹³

Развој Покрета за ослобођење жена у Западној Европи био је неуједначен и условљен друштвено-економским условима, различитим традиционалним вредностима и системом културе уопште, те разликама у политичком животу сваке земље понаособ. Степен економског развоја и учешће жена у друштвеној производњи знатно се разликовао од земље до земље.¹¹⁴ У једним земљама су партије левице, пре свега социјалисти и комунисти, имале изразито значајан утицај, док је у другима забрањиван њихов рад. У погледу традиционалних вредности и културе, разлике се крећу од земаља које су под снажним утицајем католицизма, преко земаља које негују култ мушкости комбинован са драстичном дискриминацијом жена, до земаља где жена традиционално ужива много већу слободу у друштву и у породици. Међутим, шареноликост идеолошких, традиционалних и економских карактеристика друштава Западне Европе повезују извесне објективне карактеристике положаја жене. Жена је у свим деловима Западне Европе дискриминисана, надексплоатисана, подређена.

Таквом општем стању друштва, придружује се и нарастајућа криза вредности буржоаског друштва која шездесетих година прошлог века доводи до идеолошког

¹¹² Исто, стр. 33.

¹¹³ Пример утопистичке идеје тога доба је било уништење тираније биолошке породице комплексним преображајем и реинтеграцијом „мушког“ и „женског“ стварањем једне нове, адрогине културе у којој ће се оба елемента изражавати у савршеном стапању.

¹¹⁴ У Италији је 1978. године било запослено 18 % жена, док је у Финској у исто време било запослено 48 % жена. (Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 48)

револта израженог кроз контракултуру нове левице. Уочава се значајан ангажман младих интелектуалки и студенткиња које су захваћене општом атмосфером незадовољства и захтевом за радикалном друштвеном променом. У тежњи да њихов специфичан положај буде препознат и да не буду изузете из опште климе преображаја, жене реагују формирајући прве сегменте покрета за ослобођење. Међутим, покрет, како због свих претходно наведених објективних различитости, тако и због различитих схватања узрока и објашњења угрожености жена, те различитих праваца и метода борбе за ослобођење жена, није био монолитан. На самом почетку развоја искристалисале су се, слично америчком, три варијанте покрета жена: либерална, радикална и феминистичка.

Либерална варијанта покрета је по својој идејној оријетацији и организацији доста различита од осталих. Чине је углавном формално структуриране организације, настале након Другог светског рата, које се залажу за бољу интеграцију жене у постојеће друштво. Заправо, захтев овог крила је усаглашавање двоструке улоге жене, као запослене жене и као жене домаћице и анализирање проблема у оквирима идеолошке неутралности.¹¹⁵ Либералне организације жена Западне Европе нису добиле на значају, а разлог томе је њихово залагање на реформе ограниченог домета које спречавају даљу радикализацију проблема жене у друштву. Радикални феминизам на европском тлу, као друга варијанта покрета за ослобођење жена, није успео да добије оне размере које је имао на територији САД. Узрок томе лежи првенствено у чињеници да, за разлику од европских земаља, у САД није постојао значајан револуционарни раднички покрет. Наиме, у Европи је пропагирано мишљење да се рушењем капитализма и успостављањем друштва на новим, социјалистичким основама, проблем жена решава сам по себи.¹¹⁶ Управо су таква размишљања довела до формирања треће варијанте покрета за ослобођење жена, социјалистичке односно комунистичке оријетације. Пропагирање идеје да је експлоатација и дискриминација жена директно повезана са капиталистичким друштвеним односом, трајно везује покрет жена са прогресивним радничким покретом и револуционарним снагама. Међутим, овај покрет ипак инсистира на аутономној револуционарној пракси жена и борби против капитализма додаје и борбу против патријархалне свести и културе уопште. То правда мишљењем да је постојање патријархалне свести претходило капитализму, те је стога

¹¹⁵ Недовић, С., *Савремени феминизам и положај жене у породици и друштву* – магистарски рад, Београд, 1982, стр. 49.

¹¹⁶ Исто, стр. 51.

борба против њега оправдана. Са друге стране, само уклањање капитализма не доводи аутоматски до умањења патријархалног утицаја и културе, већ се стварају објективни услови за њихово укидање. Самим тим, постаје неопходно марксистичкој мисли наметнути неке од феминистичких питања, а питањима до којих је феминизам дошао покушати дати марксистички одговор.¹¹⁷ На тај начин, уз пропагирање лево оријентисане идеје, издејствовати и бољи положај за жене у таквом друштву.

Срж феминизма шездесетих и седамдесетих година XX века јесте есенцијалистичка политика идентитета, заснована на претпоставци да је за све жене на свету одлучујуће то што су жене, без обзира на све остале одлике и разлике међу њима. Либерални феминизам постепено замењује марксистички па затим и радикални и социјалистички феминизам. Развија се теза да је полна неједнакост старија и дуговечнија од класне неједнакости те се на тај начин опет кроз феминизам прожима дилема једнакости и неједнакости, која узгред постоји од самог његовог настанка. Либерални феминизам следи идеју о доследној универзализацији основних принципа слободе и једнакости самосталних индивидуа. Индивидуални идентитет се не посматра као садржајно одређена датост, већ се препушта женској или мушкој особи да сама одабере властиту концепцију доброг живота, односно да самостално креира сопствени живот. Критике упућене либералном феминизму су да занемарује културне, социјалне и друге припадности у концепцији самодоволне јединке.¹¹⁸ Марксистички феминизам подређује женско питање класном, јер је класна експлоатација суштина капиталистичког друштва. Елиминацијом економске доминације у друштву била би елиминисана и доминација уопште. Радикалне феминисткиње сматрају да су жене и мушкарци различити до непомирљивости, с тим што су сада мушкарци обележени „изворним грехом“. Мушкарци представљају природне непријатеље жена. Слабости радикалног феминизма свде се на примену изокренуте логике патријархалног дискурса, натурализам у схватању родних идентитета и виктимизацију жена као последицу поједностављене концепције родних односа.¹¹⁹

Помињањем једнакости, односно различитости, феминизам се упорно дотицао свог проблема од постанка до данас. Та дилема није, као што можемо да приметимо, заобишла ни други талас. Наглашавајући разлику, било полну, било родну, стаје се на пут једнакости. Феминизам представља протест против политичког искључивања жена,

¹¹⁷ Исто, стр. 53.

¹¹⁸ Захаријевић, А., *Крајња историја сиорова: шта је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 381.

¹¹⁹ Исто, стр. 380.

његов је циљ елиминисање полне разлике у политици. Да би се то постигло, феминизам је морао да производи захтеве у корист жена. У мери у којој је представљао жене, производио је полну разлику коју је покушавао да уклони. Седамдесетих година прошлог века акценат је стављан на препознавање неких битних женских одлика, потреба и заслуга на основу којих треба организовати друштво.¹²⁰ На тај начин би жене и мушкарци имали равноправан положај у неравноправном друштву. Проблем је представљала и вишезначност појма једнакости и разлике. Једнакост се сувише често посматрала у контексту истости, што је опет доводило до компликовања појма равноправности као правног концепта. Под разликом се, са друге стране, готово увек мислило на разлику између мушкарца и жена, што је доводило до тога да се разлика међу самим женама неоправдано запоставља и избегава.

Управо због таквог односа према различитости међу женама, почетком седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, отпочиње се са поновним преиспитивањем искустава односно различитих искустава жена. Ту се првенствено мисли на искуства лезбејки и црних жена. Лезбејски феминизам уједно и није и јесте издвојено поглавље унутар другог таласа. Неретко остајући на маргинама феминистичког покрета, лезбејке су, било вољно било невољно, на њега оставиле неизбрисив печат. Феминистички покрет се одувек са нелагодом везивао уз лезбејке, парадигму жене која условно уопште не зависи од мушкарца. Разлог томе је управо етикетирање извршено од стране мушкараца, које је имало негативне учинке. Наиме, ако је једна жена независна у друштву, она свакако мора бити лезбејка. Негативност оваквог етикетирања довело је до успоравања реализације женских права, остављајући при том специфично лезбејске проблеме на маргинама „општеженских“ оквира. То посебно из разлога што су захтеви до којих су долазиле лезбејске феминисткиње били значајно радикалнији од најрадикалнијих захтева хетеросексуалних жена феминисткиња.

¹²⁰ Овде се првенствено мисли на случајеве као што су запошљавање и заснивање породице из угла жене. Некада, када жене нису радиле, друго стање и старање о потомству нису представљали проблем с обзиром да су се уклапале у живот у ком је ради само мушкарац који је издржавао целу породицу. У ситуацији када жене почињу да раде, поставља се питање како третирају период у ком је жена оправдано „онеспособљена“ за рад. Неке жене се тако одлучују на то да не заснивају породицу, чиме се у потпуности при запошљавању изједначавају са мушкарцима. Све оне које су се одлучивале на то да раде и истовремено оснивају породицу, правно су морале бити препознате као „посебни случајеви“, у односу на мушкарце. Да би се право проширило тако да мушкарац више не представља норму, односно да би жене имале равноправне услове при запошљавању, феминисткиње су захтевале да се трудноћа и породилско одсуство третирају као нешто што женама посебно припада зато што су жене. У том смислу, да би се дошло до једнакости мушкарца и жена са аспекта радног права, оно је морало бити проширено повластицама у корист жена, заснованих на њиховим различитим потребама.

Са друге стране, идеологија сестринства је толико доведена у питања текстовима црних феминисткиња, да је ова критика изнутра претила разарањем свега стеченог у току трајања феминистичког покрета. Наиме, жене које су се у првом таласу као и на самом почетку другог таласа бориле за права жена, приметили смо да нису на уму имале универзалан захтев за све жене. Рецимо, британске суфражеткиње су пружале подршку империјалистичкој политици, на уштрб права жена колониста. Американке су готово неизоставно своје захтеве, након сопственог јачања, заснивале на дискриминаторској форми, било да су одиста биле расисткиње, било да су кокетирале са доминантним политичким структурама.¹²¹ Ово су само горући примери расточености феминизма у бројним противуречностима са краја дугог таласа. Феминизам је услед оваквих унутрашњих потреса, наизглед значајно ослабљен. Када се томе дода и конзервативна политичка клима осамдесетих година прошлог века, чинило се да је феминизам осуђен на пропаст. Све снажнији развој постмодернистичке теорије и праксе мултикултурализма доводе у најозбиљнију кризу феминизам другог таласа. Томе је значајно допринео управо губитак идентитета жене као теоријске основе покрета чија је средишња категорија била категорија рода.¹²²

Под утицајем лезбејског и феминизма црних жена, теорија покрета се бесконачно умножава што доводи до самог растакања основних и полазишних основа. Деведесетих година прошлог века теоретичарке се све више супротстављају активисткињама, на шта утиче откриће француског феминизма, постструктуралистичке филозофије и све већи отпор есенцијализму. Противљење есенцијализму, који је до тог времена био веома значајан основ за какву-такву удружену активност, доводи до тога да феминистичка теорија губи сопствени, дуго тражени, субјект. Стварајући алтернативе политици идентитета уз рађање нових теоријских дисциплина, какве су *queer* и постколонијална теорија, црначке студије и студије етничитета, креирана је нова идеја, идеја политике разлике.¹²³ Основни циљ савремених теоретичарки постаје лишавање феминизма његових метафизичких темеља, и заснивање теорије на фиктивном идентитету жене који, иако би требало да буде применљив на све појединачне жене, заправо не пристаје ни једној од њих. Односно, пристаје само оним женама које су га и уздигле на ниво

¹²¹ Захаријевић, А., *Крајња историја сјорова: ишја је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 393.

¹²² Корнер, Д., *У срцу слободе: феминизам, ѿол и једнакоси*, прев. Ранко Мاستиловић, Београд, 2002, стр. 174.

¹²³ Захаријевић, А., *Крајња историја сјорова: ишја је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 396.

принципа. Стварање простора у којем би се могла препознати свака жена постаје циљ феминизма трећег таласа.

4. Трећи талас феминизма

Јењавањем другог таласа феминизма, осамдесетих година прошлог века, у све већу употребу улазе термини као што су: про-секс феминизам, постфеминизам и трећи талас.¹²⁴ Сва три термина се критикују, а посебно термин постфеминизам. Сматра се да се тим термином имплицира да је феминизам завршен, непотребан и превазиђен. Иако ни један од наведених примера није универзално прихваћен, термин *трећи талас* добија на све већем значају. Експанзија овог таласа дешава се током деведесетих година, померањем пажње са јединствено схваћеног проблема жене у савременом свету на плуралитет женских светова, оличен кроз пресеке родних групација са ширим друштвеним заједницама као што су расе, етницитети, класе, сексуалне мањине. Тако, поред статуса жене, постају све више битни и специфични проблеми појединих група жена, као што су жене тамне пути, лезбејке, угњетаване жене у патријархалним културама Трећег света итд. Управо се у оквиру овог таласа истиче повезаност феминизма са идејама постколонијализма, кроз општу тенденцију мултикултуралности и мултидисциплинарности најновијих женских студија. Промене у западном друштву, уопштене и оне у вези са родним односима моћи које настају под утицајем глобализације, нових технологија, еколошке кризе, демографских, политичких и когнитивних промена, стављају нову проблематику на дневни ред на коју трећи талас тренутно покушава да одговори.

Без обзира на значајан напредак у еманципацији жена до кога је дошло у другој половини XX века, ипак се може констатовати да и даље остаје доста простора где женама предстоји напоран и дуг пут да се изборе за равноправан статус са мушкарцима. Оне су и даље потиснуте из главних друштвених токова у многим земљама савременог света. Узрок таквог стања је у неравномерној расподели моћи у друштву, а извор великим делом у традиционалној култури, патријархалној свести и економској неразвијености друштва. Потискивање жена почиње још пре њиховог

¹²⁴ Милојевић, И., *Три таласа феминизма, историјски и друштвени контексти*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 33.

рођења, док се још налазе у утроби мајке. Такво потискивање представља првенствено „психичко“ потискивање у жељи да се роди мушко дете, да се роди мушки првенац. Постоје и примери физичког уклањања плода када се ултразвуком утврди да мајка носи женски плод.¹²⁵ Ако се и роди женско дете, њено постискивање се наставља у детињству тако што се предност и повлашћен положај у породици даје мушком детету. Идзвајање и фаворизовање мушког детета присутно је у патријархалним породицама и уобичајено је да се односи на очеве. Међутим, постоје и значајни примери где је наклоњеност мајке и њена приврженост мушком детету далеко чвршћа и емотивнија него код оца. Жене се на такав начин, од малена доводе у ситуацију да више цене мушки род од женског, дакле од самих себе. Таквом родном социјализацијом прихватају мушки род као утицајнији не само у породици, већ и у будућим односима у друштву.

Надаље, идентификацијом са мајком чије је место у кући, у приватној сфери, учењем да се од жене очекује да буде скромна, послушна, трпељива, пожртвована, на крају и „мање вредна“ од мушкарца, код девојчица се готово потпуно елиминише сваки други начин мишљења осим да је „мушкарац природно супериорнији од жене“. Овакво понашање према женском детету касније се наставља и њеним ступањем у брак. Наиме, брак се некада појављује као негација слободе и аутономије жене. Многе жене ступањем у брак постају невидљиве за остали свет, одсуствују из јавног живота, заробљене рађањем, одгојем деце и кућним пословима, посвећене и подчињене мужевљевим захтевима и навикама.¹²⁶ Брак такође може да буде и изговор за насиље које се спроводи над супругама, у чијој основи стоји идеологија верског фанатизма.¹²⁷

¹²⁵ У Кини је ова појава веома раширена, условљена је традиционалним гледањем на женско дете али и подстакнута државном политиком демографског планирања (ограничен број деце. Примена абортуса као средства за елиминисање женске деце веома је раширена и у Индији. Тамо се женско дете третира као неко ко доноси још један додатни “терет” породици а то је обавеза да се припреми велики мираз приликом удаје.

¹²⁶ У Индији се и данас, у великом броју случајева, брак сматра као прилика да мушкарац оствари добру и лаку зараду због традиције да жена мора да донесе велики мираз. Податци указују да је током 1998/1999. године у Индији 13 000 жена било предмет насиља (велики број се завршио смрћу) због “недовољног” мираза (захтева за “допуном” потрошеног мираза). Једна индијска феминисткиња тврди да је тај број обухватио само оне случајеве који су пријављени властима а да је прави број неколико пута већи.

¹²⁷ У Пакистану постоји “злочин ради части”, појава да мушкарци убијају супруге (некада чак и сестре и кћерке) ако се посумња у њихово неверство. О “злочину из части” сведочи пакистанка Шаназ Бокари председница “Удружења напредних жена Пакистана” анализирајући узроке и разлоге за такву појаву која је присутна такође и у Јордану, Палестини, Јемену, Нигерији. “У свим тим случајевима тело жене се доживљава као стуб породичне части. Ступајући у прељубнички однос, она ремети друштвени поредак. Њено тело се може продати, купити или разменити, али само на основу одлуке мушкарца. Било да је она преузела кораке да то правило прекрши, или је за то само осумњичена, стиже је казна, најчешће смртна” (*Le monde diplomatique*, мај 2001. стр.16).

Надаље, у свету још увек има земаља у којима се толерише полигамија као облик брачног живота.¹²⁸ Овакав положај жене је честа појава која се сусреће у савременим друштвима, независно од њихове економске и културне развијености. Разлог томе се може наћи како у недостатку амбиције код жена да изађу из таквог неуспелог брака, тако и у њеном добровољном пристанку на такав живот. У већини случајева, жена остаје у таквом браку због подређености деци, неспремности да се од њих одвоји, односно да преузме улогу самохране мајке. Ово последње је и најчешћи случај с обзиром да су жене и у економској сфери потиснуте.¹²⁹ Многе савремене жене су или незапослене и апсолутно зависе од примања мужа, или су пак запослене али слабије плаћене од мушкарца за исти посао који обављају. Истраживања показују да живимо у свету у којем су жене сиромашније од мушкараца¹³⁰, више од мушкараца сексуално и физички злостављане¹³¹, више од мушкараца усмерене на породицу и одгајање деце чиме у не малом броју жртвују своју професионалну каријеру¹³². Више су експлоатисане од мушкараца и више оптерећене стереотипима о прихватљивом женском понашању у друштву. У неразвијеним земљама жене су подвргнуте вишеструкој експлоатацији (тешки послови, дужина радног времена, слабо плаћени послови). Жене су често и резервна радна снага јер чине већину међу незапосленима. Све је чешћа појава понижавања на радном месту, притисци и злостављања. Данас је све чешћа „употреба“ жена од стране компанија и агенција као средства за стицање богатства и профита („шоу бизнис“, рекламне сврхе, манекенство, спорт)¹³³. Жене

¹²⁸ Афричка држава Мали може се узети као пример где мушкарци имају најмање по две жене, око 60% жена у овој исламској земљи у доби до 49 година живи у полигамији. Жене раде теже послове, мушкарци углавном пецају и ленчаре на обали. Са двадесет година старости жене већ имају по четворо деце. Женска деца ретко иду у школу, свака четврта жена зна да чита и пише, 15 процената жена прима плату.

¹²⁹ „...жена после развода остаје са децом и без прихода, а муж, супротно томе, са приходом и без деце” (Бек, У., *Ризично друштво*, “Филип Вишњић, Београд, 2001., стр. 199.).

¹³⁰ Према подацима Републичког завода за статистику Републике Србије из 2011.г. жена има нешто више од половине свих корисника старосних пензија, а мушкараца готово две трећине од свих корисника инвалидских пензија. У обе категорије, жене у просеку примају нижу пензију од мушкараца, и то 18% нижу старосну, а 14% нижу инвалидску пензију.

¹³¹ Према подацима Републичког завода за статистику Републике Србије из 2010.г. 95% свих осуђених пунолетних лица за кривично дело насиља у породици били су мушкарци, а 5% жене.

¹³² Према подацима Републичког завода за статистику Републике Србије из 2011.г. а по првом истраживању о коришћењу времена урађеном у Србији, мушкарци у просеку имају више слободног времена од жена (нешто више од једног часа дневно), иако у просеку више времена проводе на плаћеном послу. На другој страни, жене проводе два сата више на неплаћеним пословима

¹³³ У темама које штампа најчешће извештава мушкарци и даље доминирају у готово свим значајнијим рубрикама (унутрашња и спољна политика, економија и бизнис, култура и црна хроника, спорт), док су жене централну улогу добиле тек на странама намењеним култури, односно моди и забави). Што се тиче телевизије и рекламе, примећујемо да се жена готово увек приказује као особа која се налази у кухињи, купатилу, спаваћој соби. Више о томе: Јевтовић, З., *Слика жена у рату демократије*, Политичка ревија, Београд, (XIX) VI, 14, 2-4, 2007, 717-744, стр. 739.

постају „таоци“ сопственог тела пристајући на вредности које су им наметнули мушкарци (изглед, линија и телесне димензије, тело без природних „недостатака“, општи имиџ). Да би удовољиле тим „трендовима“ жене приступају одрицању од хране и начина живота који води до аскетизма. Манекенство као све шира појава (уносан посао и добра зарада) наводи младе жене да обољевају од анорексије, болести која доводи до изгладнелости и неухрањености, као и до низа других модерних болести које доводе до поремећаја у исхрани.¹³⁴ Ово је само један од примера како спољашњи фактори потискивања и дискриминације жена доводе, временом, до њеног самопотискивања.

Потискивање жена у савременом друштву се наставља у политичком животу. У прилог томе стоји чињеница неравномерне и непропорционалне заступљености жена у партијском руководству, парламентима, извршној и управној власти.¹³⁵ Сам изборни систем је полно непропорционалан и неподесан за шире учешће жена према њиховом броју у бирачком телу. У том погледу постоји велико неповерење у могућности и намере жена да обављају послове од заједничког интереса. Чак и формално повећано учешће жена у изборним процедурама остаје неповољно и лако маргинализовано, а све због упорног удаљавања жена од центара политичке моћи.

Неравноправност у политици, даље повлачи и неравноправност жена у науци¹³⁶, култури као и свим осталим главним друштвеним токовима. Чак и у савременом добу, када су школе и факултети реалност, постоје принципи у образовању који заустављају успон и напредак жене. У појединим земљама сама неприступачност образовних институција оставља жене без значајног средства социјалне и културне промоције. Необразована жена, за разлику од необразованог мушкарца, ретко да има начин да се афирмише, прибави моћ и утицај. Међутим, ипак највиши степен деградације жене у данашњем друштву је појава која је посебно развијена и означена као трговина „белим

¹³⁴ Као на пример, булимија, поремећај у исхрани, углавном код жена, које услед претеране бриге за тежину и виткост намерно изазивају повраћање да би избациле унуту храну. Обично се јавља у адолесценцији или на почетку зрелог доба и често је прате депресија, анксиозност и недостатак самопоштовања.

¹³⁵ Чак и у европским земљама ситуација није повољна. У италијанском парламенту, у Доњем дому присутно је 11 процената жена, у Горњем дому осам. У Народној скупштини Србије има 10,8 процената жена, а 6,5 процената одборника у целој Србији. У неким земљама Европе је знатно повољнија слика. Шведска има 42 процента жена у Доњем дому парламента, Немачка 31 проценат, а Шпанија 28 процената.

¹³⁶ Иако су жене дале велики допринос у научним истраживањима мали број њих је добило Нобелову награду за свој рад. Дискриминација према женама научницима показивала се много пута кроз историју. То најбоље илуструје пример Марије Кири која је добила Нобелову награду 1903. године за физику, а 1911. за хемију, а није примљена у Француску академију наука, нити је добила почасни докторат наука Универзитета у Кембриџу.

робљем“ где се жена купује, продаје и препродаје као ствар.¹³⁷ Жена се поново претвара у роба, третира као ствар којом се располаже по вољи и нахођењу њеног тренутног „власника“.

Кроз ову кратку ретроспективу положаја жене у савременом свету, примећујемо да постоји мноштво искушења и препрека њеној слободи, еманципацији и афирмацији у друштву. Жена се данас, као и у временима која су претходила, налази у противречној и парадоксалној ситуацији, на једној страни се константно потврђује њена улога као стуба породичног и друштвеног живота, док се на другој страни упорно она потискује из главних токова друштвеног живота, оспорава се њен утицај, улога и значај у друштву. Из свих наведених разлога, кристалише се свест о неопходности да жене данашњице поново сагледају сопствену субјективност и субјективност своје заједнице у односу на идеје промене, развоја и историје.

Трећи талас феминизма се развија у последње две и по деценије и у складу са постмодернистичким добом карактерише га потпуна разнородност. Присуство бројних теорија и различитих ставова феминистиња наводи на закључак да су разлике међу њима непремостиве. Као и у вези активног деловања и за теорију феминизма можемо рећи да постоје основни циљеви који их окупљају под тим једним називом. Приступи теми „жена и њено ослобађање“ су веома различити и како је реч о релативно новој области и дискурсу који се тиче различитих наука још увек је много аспеката који могу водити ка оригиналном виђењу жене, њених особина, улоге у друштву и промена које жене уносе у друштво са својом новом улогом. Унутар феминистичке теорије могуће је говорити о подели на низ праваца: либерални, социјалистички, радикални, анархо-феминизам, културални феминизам, еко-феминизам, феминизам небелкиња, религиозни феминизам, психоаналитички, постмодерни феминизам.¹³⁸ Када је реч о науци, унутар различитих наука у савременом добу развија се феминистички дискурс, тако да примећујемо феминистичке теме у оквиру антропологије, социологије, филозофије, историје, политичке теорије, лингвистике. С друге стране, данашња усмеравања на интердисциплинарна истраживања условљавају везивање феминистичке теорије са постколонијалном теоријом, теоријама сексуалности, теоријама рода. Све већа бројност жена у области науке доказује да жене нису издвојене група која живи самостално, већ део друштва. Оне свакако деле главне заједничке проблеме, али не

¹³⁷ Годишње преко милион жена постану жртве трговине “белим робљем”, а трговци остваре “промет” од 6 до 8 милијарди долара. Све то прати појачани степен насиља и криминала у свим сегментима друштва како би се обезбедило што “сигурнији” пут и неометани услови за такву “трговину”.

¹³⁸ У наредном поглављу ће свака од ових теорија бити подробније испитана.

могу у потпуности имати заједничке интересе, па се према томе разликују и начини на који остварају своја права. Везане за различите услове у којима живе и различите области деловања неминовно следи и разнородност њихових теорија и начина на који женска питања промовишу и заступају у различитим областима.

Савремени свет промовише друштво отворених умова и граница, космополитско и хетерогено, а као највише вредности прогресивног, демократског и антирасистичког схватања негују се плурализам, поштују разлике и истиче значај политике идентитета. Идеја културе, а посебно мултикултурализма, у смислу коегзистенције различитих културних светова, показала се као политички примамљива. Мултикултурализам се често повезује не само са традиционално плуралистичким друштвима која су направили законски оквир за прихватање мултикултуралне политике као званичне, какве су Канада, Аустралија или Јужна Африка, већ и са многим индустријски развијеним земљама Европе које спроводе плуралистичку политику, иако нису званично признале своју мултикултурални статус.¹³⁹

Бурна историјска догађања током прошлог века, ратови, тоталитарни режими, револуционарни покрети за национално ослобођење, а посебно развој глобалног тржишта и подела света на Прве и Остале, условила је до тада незапамћен обим миграција и разних облика дислокација и квалитативно променила структуру многих друштава. Стотине милиона људи данашњег света живе као „изгнаници“, далеко од својих културних извора, како у физичком тако и у духовном смислу. Последица тако обликованог света је енорман развој нестабилних идентитета и изражене потребе да се идентитет потврди. При том се мисли како на потврђивање личног, тако и колективног идентитета. Због свега тога се данашњи свет може описати појмовима плурализма, различитости и хибридности. Иако наведени појмови свакако нису нови, под утицајем империјализма који учвршћује мешање култура и идентитета на глобалном нивоу, добијају нека нова значења.

У таквим идеолошким условима западна култура пласира и промовише идеју локалне културе као алтернативу универзалистичкој идеологији просветитељског хуманизма и хегемонији патријархалних вредности беле, капиталистичке, протестанске односно католичке културе. Критикујући глобализацију, униформност и хомогенизацију као претњу да бројне Друге претворе у Исто и потпуно униште партикуларне и локалне културне вредности, економски развијене земље Запада

¹³⁹ Живковић, М, *Аргументи про ет контра мултикултурализма*, у: Часопис за друштвену теорију и праксу, година 35. Број 4, 2011, стр. 1178.

промовишу идеју локалне културе. Међутим, свесрдно промовисање мултикултурализма Запада све више поприма одлике универзалистичке идеологије. Сведоци смо да се понуда, која је у предходном тексту кратко описана, прихвата у највећем делу света потпуно некритички, као универзална културна вредност. Такве модерне културне вредности и принципи модерног мишљења почивају на бинарним системима у којима се ставови формирају избором између свега две, најчешће макар и благо, супротстављене опције.¹⁴⁰ У оваквој поставци, по правилу се једној опцији друштвеним активизмом придаје вредносни предзнак позитивног, а другој истом таквом активношћу, само супротно, предзнак негативног. Као неке од најзначајнијих парова ових опозиција на којима почива мисао Запада можемо издвојити следеће парове: субјект-објект, тело-душа, култура-природа, рационално-ирационално, мушкарац-жена. Критика оваквог система представља основу постмодернистичког деловања. Наиме, постмодернистички теоретичари и теоретичарке упућују критике које се пре свега односе на поновно преиспитивање свих универзалистичких и есенцијалистичких претпоставки мишљења и сазнања, али и етичког и политичког деловања. То су пре свега објективност, јединство, хомогеност, суштина, али и претпоставке као што су апсолутна истина и реалност. За разлику од оваквих претпоставки модерног мишљења и деловања, постмодернистички мислиоци трагају за алтернативним могућностима које би биле са друге стране бинарних модела мишљења.

Управо је то спона између постмодернистичких теоретичара и феминисткиња трећег таласа. Наиме, критиком дуализама и бинаризама на којима почива Западни модел мишљења, указује се на чињеницу да се појмовним паровима не повлачи једнакост између супротстављених појмова, већ да се напротив претпостављају хијерархије у којој је једна страна ових дуализама увек привилегована у односу на другу. Док постмодерни теоретичари, попут Мишела Фукоа и Дериде критикују овакво устројство мишљења сматрајући да не може постојати само један привилеговани дискурс, једно привилеговано знање и истина, и заговарају мноштво дискурса, знања и истина, феминисткиње додају и једну важну компоненту њиховим критикама традиционалног западног мишљења. Феминисткиње тако сматрају да традиционално мишљење не само што почива на дуализмима који су хијерархијски структурисани, већ су жене традиционално увек на оној страни појмовног пара која се третира као мање

¹⁴⁰ Стојнић, В., *Однос феминистичке критике према системима бинарних опозиција*, у: Агон, интернет часопис за поезију, број 6,2010, приступљено 15.05.2013. године

вредна.¹⁴¹ Управо је критика система мишљења и знања, заснована на оваквим симплификацијама и њиховом коришћењу у циљу доминације мушких принципа, један од бројних задатака феминистичке критике и стваралаштва које настаје као пракса одређених теоретских поставки феминизма трећег таласа.

Међутим, и унутар самог феминистичког покрета, паралелно са његовим развојем, развијала се и поменута бинарна опозиција, при чему је бела жена која живи у западном друштву, постала норма, а жене које немају белу боју коже, припаднице мањинских и имигрантских група у оквиру западног друштва, као и оне које не живе у западним друштвима и које се често називају обојеним или женама Трећег света, перцепиране су као Друге у односу на белкиње. Ова маргинализација доводи до тога да су жене које припадају наведеним скупинама двоструко Друге, и на основу родне и на основу расне, односно етничке припадности. Узрок томе морамо потражити у годинама које су претходиле данашњици, првенствено у доба трајања другог таласа феминизма.

Наиме, други талас феминизма је у непостојању воље и жеље да се позитивно промени однос према женама из маргинализованих друштвених група, на жалост, само наставио са праксом која је постојала од почетка борбе за женска права. Тако се, првенствено у САД борба за женска права одвијала на два колосека, на белом и црном. Белкиње су могле да граде свој ауторитет и ево тиме што су тлачиле Афроамериканке које су биле на дну хијерархијске лествице, у друштву чија је економска моћ почивала на експлоатацији робова.¹⁴² Одбијање белкиња да признају да Афроамериканке припадају људској раси, а камоли да треба да имају иста грађанска права, забележено је у многим причама робиња, од којих су свакако најпознатије оне које су написале Херијет Џејкобс и Херијет Вилсон. У таквој ситуацији, Афроамериканке су, на уштрб својих права, биле принуђене да се приклоне борби Афроамериканаца и њиховим захтевима.

Несумњиво је да су Афроамеричке феминисткиње значајно допринеле феминистичкој мисли и активизму још од XIX века, до скоро су биле маргинализоване у оквиру западњачког феминизма, а њихова сазнања расута и лако изгубљена. Крајем XX века, оне ипак развијају систематичнију анализу. Данас је афроамерички феминизам важна, мада не и јединствена, мисао која је далеко превазишла критику феминизма

¹⁴¹ Благојевић, Ј., Лончаревић, К., Постмодерни феминизам, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 203.

¹⁴² Изгарјан, А., *Мултикултурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 216.

белкиња и развила се у оригиналну теорију. Она није само од важности за Афроамериканке, већ има дубоке утицаје и на феминизам уопште. Препознајући расизам у оквиру феминизма, теорију бинарних опозиција која је спречавала креирање појма жене као јединствене категорије, феминизам под утицајем теоријских основа постмодернизма и мултикултурализма отпочиње свој нови историјски период борбе.

Личности које свакако обележавају овај период су првенствено Џудит Батлер америчка филозофкиња која је дала значајан допринос феминистичкој теорији, политичкој филозофији, квир теорији и етици. Велики утицај на њен рад извршили су Мишел Фуко и Дериде што се и примећује у њеном најважнијем делу „Невоље с родом“, које је објављено 1990. године. У наведеном делу Батлер критички обрађује, поред Фукоа и Дериде, и Симон де Бовоар, Јулију Кристеву, Фројда, Лакана, Лис Ириграј. Везујући се за кључни аргумент, да је кохеренција категорија пола, рода и сексуалности, која се чини природном у примеру мушки род и хетеросексуална жеља у мушком телу, у ствари социјално и друштвено контруисана,

Батлер под утицајем постмодерности отвара теоријско-политичку расправу о питању пола и рода. Те расправе су обележиле већину теоријских расправа у другој половини XX века и на почетку XXI века, како у смислу теоријских претпоставки мишљења (етичких, онтолошких, социолошких, културних) тако и у смислу њихових политичких импликација. О роду се, као о сложенем друштвеном идентитету говорило одувек, али су тек феминисткиње почеле да посматрају родни идентитет као нешто што не произилази из природе, нешто што је вишеструко и на различите начине језички, културно, друштвено и идеолошки, односно политички, конструисано. Род се као друштвена категорија односи на разлике које постоје између мушкараца и жена, а које се протежу од биологије до друштвених улога.

Феминисткиње заступају став да се биолошке разлике између мушкараца и жена називају полом и полним разликама, док род представља психолошки и социјални ниво тих разлика. Род тако постаје нешто што има историјску, а не само природну димензију. Род је нешто динамично, нешто што се мења, па тако може да послужи и политичкој моћи као средство њеног одржања. У том смислу, феминисткиње сматрају да је родни идентитет, под утицајем спољних фактора, одменио полно детерминисани идентитет жене какав је прописивао патријархални дискурс, али је наметнуо други облик хомогености који не одговара искуству свих појединачних жена на које се односи. Идентитет заснован на роду је у одређеном смислу почео да функционише на исти начин као и категорија пола, и да у складу са тим производи исте или сличне

проблеме у односу на жене и њихов положај. Исто као што се раније сматрало да полна разлика у потпуности опредељује положај жене и мушкарца, сада је родни идентитет жене требало да претходи свим другим идентитетским формацијама и изразима разлика.¹⁴³

Батлер тако сматра да се род не конституише увек кохерентно или конзистентно у различитим историјским контекстима и да се укршта са расним, класним, етничким, полним и регионалним модалитетима дискурзивно конституисаних идентитета.¹⁴⁴ Она надаље сматра да пол, род и сексуалност представљају заправо социјално конструисану репетицију стилизованих чинова, који својим понављањем продукују есенцијални, онтолошки род. На тај начин, сматра Батлер, пол, род и сексуалност се чине перформативним. Међутим, перформирање рода, по њој, није добровољно, оно зависи од претходне друштвене дозвољености.¹⁴⁵ Друштвена дозвољеност, односно названа још и регулативни дискурс, унапред одлучује које су могућности пола, рода и сексуалности дозвољене и које се појављују као кохерентне или природне. На тај начин се ове категорије условљавају и просто појављују на начин који је одређен самим дискурсом.

Такође, значајан део њеног рада се тиче конструисања кохерентног рода и сексуалности. Батлер отворено сумња у биолошко навођење бинарног пола, сматрајући да су полови по себи већ конструисани регулативним дискурсом, већ самим тим што се претпоставља очигледност пола на основу биолошке чињенице. Самим прихватањем полова као природних чињеница, ствара се алиби за конструисање рода и сексуалности, који се неизбежно приказују већ одређени културом и могу се даље сматрати једнако природним изражавањем или консеквенцама фундаменталнијег пола. Батлер даље сматра да се на основу конструкције природне бинарности пола једнако као природни конструишу бинарни род и хетеросексуалност. Самим тим, Батлер сматра да је управо критика пола као продукта дискурса нужна и неопходна, јер би у супротном феминистичка стратегија супротстављања конструкцијама бинарно асиметричног рода остала потпуно неефикасна. Као што смо приметили, концепт перформативности рода је кључан у њеном раду.

Значајно питање које се намеће у оквиру постмодерног феминизма, када је реч о статусу полне разлике, је питање онтолошког статуса полне разлике. Према америчкој

¹⁴³ Исто, стр. 205.

¹⁴⁴ Батлер, Д., *Невоље с родом*, Загреб, 2000, стр. 19.

¹⁴⁵ Исто, стр. 20.

филозофкињи и феминисткињи Елизабет Грос становиште о онтолошкој полној неутралности и становиште да полна разлика јесте онтолошка, нужно укључују импликацију једног у другом.¹⁴⁶ У историји филозофије најчешће се наилази на тврдњу да је онтологија полно неутрална и да логички претходи како полној, тако и свакој другој разлици. Узимајући у обзир такво становиште, Грос сматра да се у таквом случају мора показати како је из такве неутралности ипак могуће извести полну разлику, како то да увек већ мора постојати траг полне разлике чак и у оквиру постулирања неразликовања, индиференције. Исто тако, ако је полна разлика неки, ако не и један, одређени, онтолошки темељ, мора, без обзира на све, такође бити јасно да полна разлика преузима облике које препознајемо данас, само преко касније производње бинарног поретка који је и садржи и поново преписује. Онтолошки статус полне разлике, према мишљењу Грос, упућује на темељну неодређеност, такву да она мора да објасни своју отвореност, своју недовршеност и своје могућности да буде довршена, допуњена каснијим поновним уређењем.¹⁴⁷ Сходно наведеном, ово питање остаје без суштинског одговора. Не може се бирати само једна страна опозиције а да се, при том, не остане упућеним на, односно повезаним са, њеном супротношћу. Ово свакако не значи да се обе стране морају прихватити као једнаке по вредности, или да се опозиција мора сасвим напустити и произвести средишњи или компромисни пут међу њима. Ниједна од бинарних опозиција које структуришу логоцентричко и фалоцентричко мишљење се не може напросто избећи, и никакав компромис међу њима није могућ. Грос тако сматра да се мора прихватити опипљива и јединствена нерешивост опозиција у њиховим конкретним контекстима, и у контекстима који ће настати. Грос у томе види велику снагу феминистичке теорије, њено отварање ка властитим преиспитивањима.

Надаље, према мишљењу ове теоретичарке, критика бинарних опозиција западноевропског мишљења се огледа и у деконструисању појмова *йол* односно *род*. Наиме, западноевропски модел мишљења је конструисан по моделу рационалног мишљења и заснован је на бинарним опозицијама и у том смислу на идеји искључења. Основно правило овако схваћеног мишљења, јесто логика искључења, нешто или јесте

¹⁴⁶ Грос, Елизабет: Онтологија и довосмисленост, Центар за женске студије Београд, 2013. http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=142&Itemid=41

или није, односно правило контрадикције. Ми мислећи правимо разлике. Према томе, питање о роду и полној разлици нераскидиво је повезано са питањима о самом карактеру нашег знања, као и нашег мишљења. Грос тако сматра да је полна разлика она која вертикално пресеца све друге разлике, и у том смислу, о чему год да расправљамо, питање о полној разлици је нужно и не може се заобићи. Поред тога, оно је свакако политичко. Питања о роду и полној разлици подразумевају питања о производњи нових дискурса и знања, али и новог и другачијег разумевања политике и политичког, нових форми репрезентативне праксе, и то изван патријархалног оквира. То нас наводи на помисао да се ради о задатку који није ништа мањи од поновног прављења културе, постављањем питања како мислимо, као и дефинисања политике и политичког.¹⁴⁸

Најутицајније и до данас најпознатије представнице француског феминизма трећег таласа су Јулија Кристева, Лиз Ириграј и Елен Сиксу. Све три теоретичарке свој приступ граде критичким присвајањем Фројдове и посебно Лаканове психоанализе, од којег преузимају тезу о семиотичкој структури несвесног. На Лиз Ириграј и Елен Сиксу велики утицај је извршио и Дерида својом критиком логоцентризма и логоцентричне традиције западног метафизичког мишљења.¹⁴⁹ Као и он, и Ириграј и Сиксу метафизичко мишљење третирају као целовиту историјску структуру мишљења, а не само као домен једне од дисциплина филозофије. Њихова кованица *фалоџоцентризам* представља спој Лакановог појма *фалоџентризма* и Деридиног појма *лоџоцентризма*, а основа феминистичке ревизије у коришћењу приступа ових аутора јесте у мишљењу да они не увиђају у којој мери је њихово сопствено мишљење родно утемељено. Док је за њих то само једна од категорија критичког преиспитивања, за поменуте француске феминисткиње то је темељно питање из којег произилазе сва остала питања. Оно намеће потребу за увођењем једног сасвим другачијег начина размишљања и другачијег текста, а ради се о женском писму.¹⁵⁰

Лиз Ириграј, исто као и њене савременице, критикује западноевропску мисао и сматра да је потребно развити социјалност међу женама и између жена, као нужан услов стварања женског идентитета и женске субјективности. Наиме, западни феминизам у свим облицима наслеђује просветитељство и његове контрадикције. Лиз

¹⁴⁸ Изгарјан, А., *Мултикултурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 206.

¹⁴⁹ Секулић, Н., *Француски њоиструктурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 189.

¹⁵⁰ Исто, стр. 189.

Ириграј сматра да вредности просветитељства нису примењене на жене. Мишљења је да је вера у разум довела до потцењивања нерационалних елемената у људском уму и његове воље за моћи, контролом, манипулацијом и уништавањем у име разума. Овако описан разум се дефинише као типично мушки. По Ириграј култура Запада је моносекуална, жене имају статус инфериорних, односно непотпуних мушкараца. Инсистира на томе да у западној култури нема ничег неутралног и универзалног. Оно што се сматра неутралним, као што су на пример наука и филозофија, у ствари је обележено родом, односно ради се о дискурсу мушких субјеката. Субјект науке или субјект изражен у језику трећим лицем, за које претпостављамо да су неутрални, у ствари су обележени мушким родом. Указујући на структуру рационалности коју карактерише принцип идентитета, неконтрадикције, у којем је двосмисленост односно амбиваленција сведена на минимум, а бинарност претпоставља да је све или једно или друго, Ириграј тврди да је рационалност мушка.¹⁵¹ Даље, критична је и према марксистичким категоријама и верује да наглашавање производње и економских односа затамњује важност симболичких односа. Она тврди да жене треба да интерпретирају своју садашњу ситуацију и статус не само у економском већ и у симболичком смислу. Једини начин који води жене суштинском мењању статуса жена је стварање моћне женске симболике.

Године 1974. Лиз Ириграј објављује књигу „Огледало друге жене“ у којој истражује идеје женскости, укључујући и однос мајке и кћерке код Фројда и у психоанализи. Тежила је да развије специфично женско писмо, односно писање које ће довести у питање хегемонију мушке имагинације која жене као жене осуђује на ћутање. Сматра да жене морају да буду у стању да себе прикажу себи али на другачији начин него што то чине мушкарци, и да би тек тада оне себе конституисале као иститнски друштвена бића која могу обликовати позитивне односе једна према другој.

Примећујемо да трећи талас феминизма почива првенствено на глорификацији разлика, посебно родне разлике, увођења феминистичке етике, кроз критику ума, патријархата и хуманистичких наука. Овакав теоријски ослонац свакако да није довољан, али је неопходан. Изостављајући појединачне акције, ставове и поруке, као и залагања познатих и афирмисаних личности, ослонац свакако треба тражити у друштвеним групама, колективним акцијама као што су покрети, грађанске иницијативе и удружења. Историја се не може прихватити само као историја

¹⁵¹ Исто, стр. 192.

угњетавања жена, већ и као историја њиховог отпора и борбе за сталним побољшањем положаја, уз учешће у друштву, за проширење поља еманципације. Тако се и намеће основно питање: „Ко и како може помоћи савременој жени да поправи свој статус и положај у друштву?“

Седамдесетих година прошлог века феминизам као покрет доживљава своју обнову, појављује се тежња за реформом класичног феминистичког питања еманципације жена. Појмови везани за родну равноправност задиру у различите области и кроз њих се преплићу различити нивои политичког одлучивања: међународни, регионални, наднационални, национални, локални. Они произилазе из феминистичке теоријске мисли, из активизма женског покрета и догађаја који су означили прекретнице у процесу еманципације жена и целокупног друштва, из процеса институционализације женских људских права у међународном јавном праву и међународним институцијама. Тај нови сензибилитет је и означен као трећи талас феминизма са својим захтевом са свестранијим приступом, како у погледу стратегије и тактике, тако и у погледу теоријске поставке најважнијих питања еманципације жена.

На међународном плану и глобалном нивоу уочавамо три битна захтева на којима се огледа глобална феминистичка акција: захтев за укидањем свих облика насиља над женама, оспоравање постојећег економског развоја и трагање за његовом алтернативом и оспоравање ратова као и нових облика милитаризације света. У вези са постављеним захтевима, 1979. године Генерална скупштина Уједињених нација је под редним бројем 34/180 усвојила један од кључних докумената за умањивање родне неравноправности: Конвенцију о елиминисању свих облика дискриминације жена, познату као *CEDAW* конвенцију.¹⁵² Ова конвенција представља најважнији међународни инструмент за заштиту женских људских права. Кроз њу се остварују принципи забране дискриминације жена по основу пола и у породици, као и принципа равноправности, једнаког третмана и једнакости жена у односу на мушкарце. Конвенција се састоји од преамбуле и укупно 30 чланова.¹⁵³

У преамбули се констатује да сваки облик дискриминације и нереспектовања представља повреду људског достојанства. Чланови Конвенције садрже одређења, која су се у правним и програмским документима Уједињених нација развијала од 1979. године, као што је, примера ради, став „да је што је могуће веће и равноправније

¹⁵² CEDAW - Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, Речник родне равноправности / Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр. 31.

¹⁵³ Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, Република Србија, Министарство рада и социјалне политике, Управа за родну равноправност, Београд, 2008.

укључивање жена у свим областима претпоставка за целовит развој једне државе, за добробит целог света, као и за мир у свету“.¹⁵⁴ Једно од базних права је и признавање да се потпуна једнакост жена са мушкарцима може остварити само у случају, уколико се у друштву и породици промени традиционална улога мушкарца и жене. То значи да способност жене да рађа децу не би смела да буде основ за њену дискриминацију и „да је одгајање деце задатак који треба да деле жена, мушкарац као и друштво у целини“.

У првом делу Конвенције се дефинише појам дискриминација жена као свака разлика, искључивање или ограничавање на основу пола чији је циљ онемогућавање жена да остваре људска права и слободе на политичком, економском, друштвеном, грађанском или другим пољима. Државе потписнице су у обавези да осуђују дискриминацију, да свим средствима која имају на располагању, без одлагања, уносе принцип равноправности у своје правне системе и да обезбеде у свим областима напредак жена. Посебним чланом државе потписнице се обавезују на сузбијање трговине људима и искоришћавања жена кроз проституцију. Други део гарантује женама једнака политичка права као и мушкарцима. Трећи део је посвећен отклањању дискриминације у образовању, професионалном усмеравању, запошљавању, здравственој заштити, у привредном животу, у погледу доступности кредита, спорту и свим областима културног живота. Посебан члан је посвећен правима жена на селу. Четврти део се односи на права жена пред лицем правде и посебно апострофира потребу елиминисања дискриминације жене у питањима везаним за брак и породичне односе. У петом делу Генерална скупштина Уједињених нација, ради праћења напретка у примени Конвенције, образује Комитет за елиминисање дискриминације жена. У шестом делу државе потписнице се обавезују да ускладе властито законодавство са словом и духом Конвенције. Ставовe Конвенције мора уважавати судска пракса земаља потписница.

Године 1995. на Четвртој светској конференцији о женама одржаној у Пекингу, након декаде Уједињених нација посвећене борби за женска људска права, усвојени су Пекиншка декларација и Платформа за акцију.¹⁵⁵ Основни смисао Пекиншке декларације је унапређивање „циљева једнакости, развоја мира у корист свих жена у свету и у интересу човечанства у целини“.¹⁵⁶ Платформа за акцију се бави пре свега отклањањем препрека за равноправно учешће жена у економском, културном и

¹⁵⁴ Примера ради, Резолуција УН Савета сигурности, Жене, мир и сигурност, 2000.

¹⁵⁵ За више информација види: <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/index.html>

¹⁵⁶ Пекиншка декларација и Платформа за акцију, Речник родне равноправности / Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр.116.

политичком одлучивању, као и за остваривање једнаких права жена и мушкараца у приватном и јавном животу. Стратешки задаци Платформе фокусирани су на: смањење женског сиромаштва, школовање и стручно оспособљавање жена, унапређивање здравља жена, елиминацију насиља над женама, заштиту жена у подручјима под оружаним сукобима, економску равноправност у привредним делатностима, подршку женама да освоје положаје одлучивања, као и на развијање механизма за побољшање положаја жена, заштиту женских људских права, афирмацију жена у медијима, уважавање улоге жене у заштити околине. Посебна пажња посвећена је женској деци и заштити њихових права.

Одредбе Платформе за акцију спроводе се на националном и међународном нивоу. За њено спровођење надлежне су владе, државне и јавне институције, али и невладине организације. Многобројна међународна удружења жена, као што су Европско удружење за борбу против насиља жена на послу и Међународна лига жена за мир и слободу, кроз бројне конференције чине напор да се оспори постојећи начин економског развоја и трагају за његовом алтернативом, затим оспоравају ратове и све облике милитаризације света. Кроз Светске конференције жена (прва у Мексику 1975, Копенхагену 1980, Најробију 1985. и Пекингу 1995.), активисткиње нео-феминистичких покрета траже побољшање економског положаја и стандарда жена, посебно у Азији, Африци и Латинској Америци. Затим критикују ставове и праксу међународних економских институција (ММФ, Светске банке, Светске трговинске организације), траже да се економски развој и економска будућност заснивају више на сарадњи и кооперацији у свим деловима света, а мање на свеопштој и суровој конкуренцији. Међународне организације жена упућују поруке са захтевом да се смањи улагање у наоружање, посебно елиминисање нуклеарног оружја и забрану нуклеарне енергије и у мирнодопске сврхе, затим елиминисање „софистикованог“ оружја намењеног за велика разарања. Оне се боре за отклањање ратних претњи и спречавање даљег ширења рата, инсистирају на преговорима зараћених страна, солидарност са женама које су угрожене ратом. Резултат свих активности међународних организација жена јесте у основи промена традиционалне свести и навика. Прича о феминизму свакако није заокружена, она се тек отвара. Било да постоји сагласност или стално сукобљавање, било да је то попут игре и пародије, или истинске расправе и реторичких надигравања, оно што је најважније да се исказује жеља, воља и хтеће за изласком изван граница традиционалног.

5. Историјски развој феминизма на Балкану

Као што смо и у досадашњем тексту закључили, положај жене уопште, а посебно жене средњег века није био ни мало завидан, шта више. Жене су, како у Европи, тако и на подручју Балкана, у средњем веку биле подређене, не само у јавној, већ и у приватној сфери. У свим деловима живота је доминирао мушкарац и одговарајућа морална идеологија тога доба која је јавно била усмерена против женске слободе. Друштво које се обликовало од примитивног до савременог, условљавало је и различитост у развоју жене који се мењао у складу са етикама и нормама одређеног доба. Управо је улога жене и почивала у крилу етике и правних аката. Самим тим, упознавајући се са друштвеним основама на којима је почивао развој једног друштва, упознајемо се и са положајем и местом жене на друштвеној лествици тога времена.

Историјских података о српском друштву и начину његовог живота од периода V века па све до XII века готово да и нема. Савременицима су на располагању само фрагменти историјских и археолошких података који се тичу живота друштвене елите, владара и властеле. Самим тим, они свакако нису довољни да се сагледа целокупан начин живота српског друштва тог периода, а камоли положај жене, посебно жене која није била припадница властелинске и владарске лозе. Период развоја српског друштва се може посматрати тек од доласка Немањића на власт. Податке о средњовековној Србији добијамо читањем житија, повеља и законика тога доба. Међутим, мало је историографских података који се тичу искључиво положаја жене на нашим просторима. Већим делом, ти подаци се односе на положај живота жена које су биле властелинке, супруге владара, или њихове кћерке. Да би се дошло до јасне слике, неопходно је раздвојити приватно од јавног, односно положај обичне жене од положаја властелинке и племкиње. Било како било, јасно је да је жена била фактор приватног и јавног, али фактор који је у већинским околностима био на друштвеној лествици испод мушкарца, који је великим делом држао и одређивао њену свакодневницу.¹⁵⁷ Народна

¹⁵⁷ Бок, Г., *Жена у историји Европе*, превела са немачког Љубинка Миленковић, Београд, 2005, стр. 32.

традиција под турском влашћу¹⁵⁸ је створила једно патријархално друштво које је као такво било носилац једне културе и једног народа.¹⁵⁹

Хронолошки гледано, средњи век траје од периода пада Римског царства, дакле од 476. године, па све до првих географских открића.¹⁶⁰ Средњевековна Србија је била под сталним утицајем Византијског царства, што се може недвосмислено закључити на основу чињенице да је српски народ и српско друштво прихватило православну вероисповест, преузело многе црквене каноне, те одређене грађанске и кривичне норме.¹⁶¹ Српско законодавство је настајало преузимањем наведених норми и њиховог обликовања и утапања у већ постојеће обичаје и норме. Међутим, на Србију тога доба утицај није вршен само са истока, већ је, преко Котора и Дубровника, те других приморских градова све до Улциња, који су били под влашћу немањихке државе, утицај вршен од стране запада и католичке цркве. Надаље, утицаји истока и запада на Србију су вршени и преко владарских бракова, те су и на тај начин у српско законодавство уношени страни обичаји.

Управо посматрањем тако створеног законодавства, можемо да закључимо какав је био положај жене у средњевековној Србији. Друштвено уређење Србије тога доба је било феудално са сталешком поделом на феудалце и кметове. Међутим, таква подела, подела на повлашћене и подчињене, је била само спољашња, друштво се даље делило у својој унутрашњости на полове и њихова права. Средњевековно српско друштво је било под великим утицајем хришћанства, норми светих отаца и њиховог тумачења Библије. На жене се, управо због првобитног људског, односно Евиног греха, због којег је човек протеран из раја, гледало са подозрењем и неповерењем. По тадашњим схватањима друштва, жена је била у рукама Сатане и самим тим узрок већег дела невоља и недаћа.¹⁶² Са друге стране, као физички слабије и склоније блудним радњама, жене су представљале опасност за мушки род јер су имале могућност да их својим блудним радњама ослабе и телесно и духовно. Као такве, представљале су велику опасност, што се може закључити и из једног Хиландарског зборника, где је наведено следеће: „нема главе као што је глава змије, а нема зла као што је зло жене“.¹⁶³

¹⁵⁸ Делови територије данашње Србије су били у саставу Османског царства у периоду од почетка XV века па све до XX века.

¹⁵⁹ Милинковић, Ч., *Улога жене у средњевековној Србији*, у: Рад музеја Војводине, бр. 52, 2011, стр. 180.

¹⁶⁰ Откриће америчког континента од стране Кристофера Колумба 1492. године се сматра годином почетка Новог века, односно годином завршетка средњег века.

¹⁶¹ Исто, стр. 180.

¹⁶² Исто, стр. 181.

¹⁶³ Марјановић-Душанић, С., Поповић, Д., *Приватни животи у српским земљама средњег века*, Београд, 2004, стр. 326.

У Србији, почетком средњег века нису постојали писци који су се бавили конкретним темама које су се тичале жена, ишле им у корист или не. Нису постојала филозофска дела која су се бавила заслугом жена да буду посматране као људи, или пак обратно, као што је то био случај са неким земљама Европе. Постојали су канони, закони, житија, правни извори и повеље из којих можемо закључити какав је био однос друштва према женама. На жене се у Србији тога доба гледало како кроз Евин прагрех, тако и кроз лик Девике Марије, Богородице, жене која је безгрешна, која је оличење чистоте и кроткости. Наиме, кроз величање жене која је родила Исуса Христа, дата је могућност свим женама да се на њу угледају, да завреде поштовање и да на тај начин искупе све своје грехове. Богородица је требала бити узор свим женама да кроз њено постојање траже искупљење и своје душе и свога тела.¹⁶⁴ Жена се посматрала и схватала као супруга, дружбеница мушкарца, која је суделовала у свакодневном животу, рађала децу која су наслеђивала своје очеве. Жена је прво, пре брака, била под влашћу свога оца или брата, а потом под влашћу свога мужа. Жене су заступали мушкарци, оне нису учествовале самостално у јавном животу. Једини случај када су жене биле самосталне јесте случај владарки. Међутим, њихов положај је по свему био посебан и неуобичајен, те се није ни могао упоредити са положајем било које друге жене средњековне Србије. Све остале жене су се делиле на оне које су биле властелинке и које су живеле у градовима, и на оне које су биле кметови и живеле на селима.¹⁶⁵

Мушкарци су свој положај изграђивали на основу професионалних дужности док су жене своје обавезе стицале у зависности од свог положаја, односно породичног или брачног статуса.¹⁶⁶ Властелинке су, као слободне жене, имале посебан положај. Оне су учествовале у власти, са својим мужевима дизале задужбине, имале право потписа важних докумената. По правилу, оне су биле способне, писмене и образоване.¹⁶⁷ То је важило и за све остале племкиње, богате грађанке и оне које су потицале из трговачког слоја. У средњековној Србији познате феудалке и владарке биле су: краљица Јелена, жена краља Уроша, царица Јелена, жена цара Стефана Душана, Гоислава, жена Војислава Војиновића, кнегиња Милица, жена кнеза Лазара Хребељановића, Мара,

¹⁶⁴ Милинковић, Ч., *Улога жене у средњековној Србији*, у: Рад музеја Војводине, бр. 52, 2011, стр. 181.

¹⁶⁵ Динић-Кнежевић, Д., *Дубровник током средњег века*, 1995, стр.189.

¹⁶⁶ Исто, стр. 31.

¹⁶⁷ Милинковић, Ч., *Улога жене у средњековној Србији*, Рад музеја Војводине, 52, 2010, стр. 181.

жена Вука Бранковића и кћи кнеза Лазара и кнегиње Милице, царица Мара, жена султана Мурата II и кћи деспота Ђурађа Бранковића, монахиња Јефимија.¹⁶⁸

Богатије грађанке и властелинке су се бавиле привредним пословима, давањем и узимањем земље у закуп, као и зеленаштом које је међу њима било распрострањено и присутно. Познато је и да су се бавиле трговином као и у ретким случајевима занатством, првенствено израдом свећа, свилопрелом и опанчарством. Зависне жене су живеле на селу, бавиле се бригом о кући и деци, обрађивале своју и земљу свог властелина. У кући господара су обављале послове око прераде вуне и лана, а учествовале су и у мешењу и прављењу хлеба.¹⁶⁹

У средњовековној Србији робом се постајало или рођењем или током живота. Рођењем подразумева да је дете било плод ванбрачне везе, односно везе робиње и слободног човека или ако је у браку један од супружника био роб. Током живота робом су могле постати ослобођене слушкиње које због егзистенцијалних прилика нису имале могућност самоиздржавања, па су залагале не само себе већ и своју децу. Жене слушкиње или робиње су водиле изузетно тежак живот па су неретко спас тражиле у бежању, на који начин су покушавале да се ослободе од грубог и тешког начина живота.¹⁷⁰

Брак је у средњовековној Србији све до доласка Немањића на власт, односно до стварања аутокефалности цркве, имао другачије значење него што је то данас. Углавном су то били невенчани бракови које су склапале породице младенаца. Залагањем светог Саве око продуховљења народа, уведена је институција брака која највише личи на данашњи модеран брак. Од тог времена, брак прелази у надлежност цркве и постаје једна од црквених светих тајни.¹⁷¹ Жичка повеља краља Стефана Радослава била је главни правни акт кроз који је дефинисан црквени брак.¹⁷² На њу су се касније надовезали остали закони, међу којима је најпознатији био Законик цара Душана.¹⁷³ По православном канонском праву, жене су најраније ступале у брак са

¹⁶⁸ Исто, стр. 181.

¹⁶⁹ Исто, стр. 182.

¹⁷⁰ Динић-Кнежевић, Д., *Дубровник током средњеј века*, 1995, стр.55.

¹⁷¹ Миљковић, Ч., *Улога жене у средњовековној Србији*, Рад музеја Војводине, 52, 2010, стр. 182.

¹⁷² *Приватни животи у српским земљама средњеј века*, приредиле Марјановић-Душанић, С., Поповић, Д., Београд, 2004, стр. 336.

¹⁷³ *Душанов законик* (у старим преписима се назива *Закон благовјерног цара Стефана*) је, уз Законоправило Светог Саве, најважнији закон (устав) средњовековне Србије. Донет је на сабору властеле и црквених великодостојника, одржаном на Вазнесење 21. 5. 1349. године у Скопљу, и допуњен је на сабору одржаном 31.8.1354. године у Серу. Закон је усвојен са циљем да се српска држава уреди прописима који би важили за цело царство и подједнако за све поданике и обухвата норме брачног права,

дванаест година, а мушкарци са четрнаест. Једна се особа могла највише три пута удавати или женити. Сам чин венчања је обављао свештеник, док је свадба подразумевала неку врсту ритуала који је представљао обичајно право. Приликом склапања брака водило се рачуна да младенци увек буду припадници истог друштвеног слоја.¹⁷⁴ Главни смисао брака је био рађање деце, а улога мајке је жени отварала врата при добијању извесних права, с обзиром да је у средњем веку у много чему била знатно обесправљена.

Жена у Србији, ако изузмемо властелинке, није била слободна у својим одлукама. Пре брака она је била под непосредним утицајем оца или брата, а након удаје прелази под утицај мужа. Лош друштвени положај жене, њен однос према породици и деци, као и однос околине према њој је на најсликовитији начин описан у народној песми „Хасанагиница“.¹⁷⁵ „Хасанагиница“ је српска балада настала између 1646 и 1649. године у Имотској крајини и преносила се са колена на колено усменим путем у Имотском и околини. Ова балада је једна од најлепших народних песама и прва песма која је скренула пажњу европске културне јавности на српску народну поезију и народну књижевност уопште. Од како је италијански путописац и етнограф Алберто Фортис у свом делу „Пут у Далмацију“ године 1774. објавио ову баладу, она је превођена на многе европске језике и доживела је низ тумачења, која су желела да уђу у њену суштину и у проблеме које она покреће, проблеме који су етничке, етичке и психолошке природе. Ова балада говори о трагичној судбини племените жене коју муж бездушно тера због тога што од „*сџида*“ не може да га посети и ране да му вида док болује „у *јори зеленој*“.¹⁷⁶

Балада отвара многа питања и захтева минуциозно посматрање сваког детаља и разумевање ондашњих прилика и обичаја, као и психологију мушкарца и жене у патријархалном друштву. Описује положај жене и постојање норми које су јој наметале одређено понашање. Жена није смела да показује осећања према мужу, није смела ни име да му спомиње пред другима и тиме изрази блискост или интимна осећања. Осим овог интимног и психолошког момента, треба узети у обзир још једну чињеницу, а то је различит положај мушкарца и жене. Жену је патријархални морал приковао за кућу и породицу, нигде није могла да излази или путује, њени видници сежу до авлије, није јој

грађанског права, кривичног права и правила судског поступка. Види: www.atlantasrbs.com/learnmore/Dusanov-zakonik.pdf

¹⁷⁴ Милинковић, Ч., *Улога жене у средњевековној Србији*, Рад музеја Војводине, 52, 2010, стр. 183.

¹⁷⁵ *Народне џјесме*, уредила Идризбеговић, А., Сарајево, 1982, пог. XIX, стр. 115.

¹⁷⁶ Исто, стр. 115.

познат живот и норме понашања изван тог видокруга. Жена остаје робиња која зна само за мужа, децу, кућу и правила патријархалног живота. Она је зато и доследна у поштовању правила и ни једног тренутка јој не пада на памет да може и сме да прекрши оно што до тада нико није прекршио. Са друге стране, мушкарац може несметано да се креће, ослобођен од патријархалних стега и грубих норми које гуше осећања. Кроз балладу се описује моменат када жена, која поступа по моралним правилима тога времена, одбије да испуни мужевљевоу жељу због чега трпи мужев гнев изазван оживљеном мушком сујетом и осећањем мушке надмоћности и права да управља животом жене и господари њеном судбином.

Положај жене је и на другим деловима Балкана у средњем веку био, готово без изузетка, неповољан и веома сличан положају жене тога доба у Србији. У градовима на Јадранској обали правни положај жене је незавидан, економски положај зависи од класне припадности жене и родитељског дома. Њена једина неприкосновена и неповредива својина био је мираз, а њена судбина је, самим тим, зависила од висине мираза. Иако жене на суду нису имале статус правног субјекта, ипак су у економској сфери биле ангажованије па су, чак, водиле и сопствене послове. Ипак, њихов правни и економски положај је био далеко од идиличне слике у шта нас уверавају подаци о бруталном насилништву над женама, проституткама и робињама.

Бинарни парови, познати и данас, као што су: приватно, јавно; кућа, друштво; жена, мушкарац, постојали су и у средњем веку. Поражавајућа је чињеница да се основ средњовековног живота људи у непрекидном континуитету задржао до данас. Свет у којем је средњовековна жена Балкана имала одређену дозу слободе и поштовања, био је њен кућни, породични свет. Али, чак и удовици која би требало да је великим делом самостална, у пракси су јој сва права ограничавали ближи сродници, и увек би се нашао неко ко ће у њено име деловати. Такво стање је било друштвено прихватљивије, иако јој је само друштво давало наводна права и самосталност. О правној слободи се, чини се, у свим деловима Балкана могло говорити само код слободних жена. Али, и даље, она није била слободна у односу на своје родитеље пре, и мужа после удаје.¹⁷⁷

Једна карактеристика приморских градова у смислу правног положаја жене, у односу на континентални део, била је на пример могућност враћања дуга и преузимање улоге прокуратора мужу.¹⁷⁸ Наравно, овакав положај су наметали објективни разлози и природа послова и честих путовања мужева, а не свест о способности и равноправности

¹⁷⁷177 Блехова-Челебић, Л., *Жене средњовековној Кошора*, Подгорица, 2002, стр. 315.

¹⁷⁸178 Динић-Кнежевић, Д., *Положај жене у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд, 1974, стр. 127.

жене у друштву. Инересантно је споменути и могућност да је код Влаха, у околини Дубровника, жена могла да буде на врху катуна.¹⁷⁹ У том смислу, спомиње се Јелена катунарка која је спашавала четворицу Влаха које су дубровачке власти оптужиле за напад и пљачку две дубровчанке. Јеленина заклетва је имала пуну законску снагу као средство потврђивања истинитости исказа. Правна снага њеног заклињања овде се не доводи у питање, чак напротив, нужна је. Ова катунарка је усамљен пример жене на челу катуна.¹⁸⁰

Слично као и у Европи, и на Балкану је у социолошким круговима владало дубоко уверење да статусне групе искључује мешовите бракове. Правило ендогамије, или венчати се са себи равнима, брак на линији класне припадности, срећемо и данас, а нарочито је био присутан у средњем веку. Спречавањем одређених облика комуникације међу припадницима различитих класа, нарочито забранама међусобних венчавања, подиже се већа баријера и све непремостивији јаз међу слојевима у друштву. У Европи и на Балкану, да би се сачувао друштвено-економски положај потомака, наследна права, власништво је са родитеља морало да се преноси на децу. Девојци је отац остављао мираз којим је она стицала мужа истог положаја, који ју је могао издржавати онако како јој доличи, или је пак миразом и мужевљевом заоставштином могла да се и сама пристојно издржава ако би остала удовица. Дакле, моногамија је у Европи повезана са овим специфичним начином преношења власништва.¹⁸¹

Управо из ових разлога, појединачна, лична судбина и жеље девојака стасалих за удају биле су од секундарног значаја, а можда ни таквог. Родитељи и посредници су били ти који су преговарали о браку, одређивали мираз и датум венчања. Није никаква тајна да љубав у склапању брака није била примарна, чак била је небитна, те се може закључити да су бракови били интересног типа.¹⁸² Уколико би љубав двоје младих превагнула и они склопили тајни брак, обоје би сносили материјалне и друштвене последице. Били би окарактерисани као непоштоваоци родитељске воље, разбаштињени и искључени из наследства. Као што смо већ навели, вера и побожност су биле основне карактеристике духа средњег века уопште. Црква, како православна тако и католичка, и њени великодостојници су имали великог утицаја на формирање

¹⁷⁹ Петровић, Ђ., *Дубровачке архивске вестии о друштвеном положају жена*, Историјски часопис, књига XXXII, Београд, 1985, стр. 12.

¹⁸⁰ Мисли се на средњовековни облик ситних самоуправних организација (XIV и XV в.).

¹⁸¹ Блехова-Челебић, Л., *Жене средњовековној Кошора*, Подгорица, 2002, стр. 18-19.

¹⁸² Исто, стр. 19.

идентитета људи као и на њихов живот. Црквени закони су се поштовали и имали су законодавну снагу. Значајан је број одлазака жена у манастире и самостане, из различитих разлога од којих су најбројнији: сиромаштво, велики број женске деце и немогућност удаје за припадника одговарајућег сталежа због недовољно великог мираза, верске побуде, склањање кћерке из разлога угрожености или њеног неподобног понашања.

Положај средњовековне Црногорке је веома сличан, али опет специфичан и зависан од облика друштвеног уређења у Црној Гори. Наиме, све до XVIII века Црна Гора је уређена као родовско-племенско друштво. Облик својине и њему одговарајући облик породице су утицали и на положај жене у таквом друштву. У таквом друштву личност се развија у оквиру колектива и исцрпљује се у њему. Изван сродничког колектива, куће, братства и племена, појединац је незаштићен и немоћан. Сродничка осећања код Црногораца су нарочито развијена. За разлику од приватносвојинског друштва, где је брак подређен интересима мужа, приватног власника и сврха му је рађање деце наследника са неспорним очинством, у родовско-племенским друштвима брак је друштвени посао, који служи за орођавање ширих друштвених заједница, сједињује их и првенствено има у виду интересе колектива, па тек након тога интересе брачних другова.¹⁸³ Старешине братства су ти који се питају кад се момак жени или девојка удаје. Чланови братства учествују и у трошковима свадбе. Тражи се њихова сагласност да се момак ожени или девојка уда у дом који су им родитељи изабрали.

Братство је штитило своје припаднике и након што су се оженили или удале, те је сходно снази братства из којег је потекла, жена у мужевљевом роду имала толико права. Наиме, уколико је њен род јачи од мужевљевог, муж би се теже одлучивао да је злоставља, прогони или је без разлога отера од себе. Потенцијална опасност од одмазде од стране њеног братства је представљала упозорење мужу да не прекорачи своја овлашћења. У замену за такву заштиту од стране свога рода, жена подређује своју личност роду и пасивно се повинује његовој вољи. Род одлучује о свим важнијим пословима који се тичу женине личности или имовине. Девојка је несамосталнија од удате жене или удовице, под сталним је надзором рода који полаже право како на њену имовину тако и на њену личност. Жену је могао да туче само муж и родитељи. Била је заштићена од напада свих осталих и у том смислу је њена личност била

¹⁸³ Стојановић, П., *Лични субјективнији црногорске жене у XVIII, XIX и на почетку XX вијека*, у: Историјски записи, 27, бр. 3-4, 1974.

неприкосновена. Неоправдани отпуст жена, повреда њихове части и угледа њиховог рода били су веома често повод за крвопролиће и тешке међуплеменске сукобе.¹⁸⁴

У изворној грађи и законодавној пракси Црне Горе постоје подаци који говоре да је жена све до краја XIX века у разним облицима опхођења према њој третирана као ствар, предмет туђег располагања и да је њена воља била игнорисана. Отмица, као најтеже порицање женине личности, позната код Старих Словена и других народа на примитивнијем степену развитка, запажена је и у Црној Гори. Због близине Турске, отмица жена се у Црној Гори дуже и упорније задржавала. Турчину је било дозвољено да се ожени женом друге вере, па и Црногорком, која венчања нису била добровољна у смислу одлуке жене, па се прибегавало отмицама. У међуплеменским односима Црногораца, отмица жена ради удаје је обично била присутна опет у односу на снагу племена. Наиме, племе које је јаче неће допустити да се нека његова жена отме од стране другог племена, јер то представља узрок за крвну освету.¹⁸⁵

Колико је лични субјективитет жене био негиран, сведочи и положај жене мужа двојенца.¹⁸⁶ Наиме, крајем XVIII и почетком XIX века у Црној Гори је било доста двојенаца. По народном схватању, двојенство је било грех и тежак преступ, сем у ситуацији када жена није имала породе. Жену нероткињу, чак и када се ради о првој жени, околина презире и не прихвата, стога она свој искуп код мужа тражи тако што му прећутно одобрава да се поново ожени. При том, први брак се не разрешава, а муж за такав чин тражи претходно дозволу од рода прве жене. Све ово говори о томе да је највећи углед имала жена која је мајка. Међутим, не само мајка, већ мајка мушког детета. Рођење женског детета у Црној Гори тога доба се сматрало као несрећа. Одомаћена пословична изрека „не ваљаш колико ђевојчица“ исказивала је положај женског бића. Посебно је био несрећан отац што му се није родио син, па се извињавао што му се родила кћер. Ништа боље се нису осећале ни мајке девојчица, имале су утисак као да су починиле некакав грех.¹⁸⁷ Ни у ком случају другачије расположење није било ни када је у питању рођење женског детета у краљевској породици. О томе

¹⁸⁴ Исто, стр. 2.

¹⁸⁵ Крвна освета је назив за заваду, свађу, између два племена коју карактерише циклус насиља у чијој је основи одмазда коју родбина убијене, оштећене или на неки начин обешчашћене особе спроводи над починитељем или његовом родбином. Карактеристична је за подручја која због забачености и неприступачности нису имала чврсту државну власт, а где су се као замена за државу јављале родовско-племенске институције, а за њене законе обичаји. Најпознатија подручја на Балкану која су у прошлости практиковала овај вид освете су Црна Гора, Косово и Албанија.

¹⁸⁶ Стојановић, П., *Лични субјективитет црногорске жене у XVIII, XIX и на почетку XX вијека*, у: Историјски записи, 27, бр. 3-4, 1974.

¹⁸⁷ Челебић, Б., *Црногорка кроз вијекове*, Свједочанства, Подгорица, 2002, стр. 25.

најбоље сведочи писмо француског дипломате Кантен де Монгаскон упућено Министарству спољних послова Француске дана 5. маја 1881. године где је забележио: „Црногорска кнегиња Милена је 22. прошлог мијесеца срећно родила кћерку. Част ми је у прилогу доставити Вашој Екселенцији копију писма којим је министар иностраних полова обавјестио дипломатски кор о порођају. Женски пол није много цијењен у Црној Гори да би рођење једне принцезе било предмет службеног саопштења владарима и шефовима република.“¹⁸⁸

У Црној Гори је све до скоро било уврежено мишљење да су деца главни циљ ступања у брак и да се остваривањем потомства сврха брака исцрпљује. У том смислу, у Црној Гори, али и у другим неразвијеним деловима Балкана¹⁸⁹, у сврху добијања потомства и одржавања деце у животу, користиле су се различите магијске радње. Постојала су бројна веровања и читав систем празноверних радњи шта требају да раде жене, односно мушкарци, да би добили пород, затим како треба да се понаша и шта треба да чини трудна жена, те како се треба односити према деци и шта радити да би се, у време велике смртности деце, она одржала у животу.¹⁹⁰ Такве поступке су готово увек пратиле тајанствене и мистичне радње које су се практиковале у разним приликама и из различитих побуда, са циљем да се позитивно утиче на човеков живот и његове радње.¹⁹¹

Положај жене се у Црној Гори изузетно споро мењао, а директно је зависио од развитка црногорског друштва. Од негације личног субјективитета жене и везаности жене за друштвени колектив, па све до формалног признања манифестације њене воље, индивидуализирања њене личности и еманципације од колектива, прешао се дуг и сложен пут. Црногорска жена је тек у другој половини XIX века стекла више слободе која се огледала у одлучивању приликом ступања у брак, доношења одлуке о пословима у кућној заједници као целини те у иступању у пословима јавног промета. Поред тога, држава је у то доба, да би спречила крвну освету, на себе преузела заштиту личности и оштро кажњавала клевету и увреду жене. Тако је част жене постала неодвојива од њене личности и обухваћена посебном заштитом државе. Дубоке структуралне промене у Црној Гори тога доба значиле су заокрет у правцу формалног

¹⁸⁸ Лекић, Д., Мартиновић, Д., *Французи о Црној Гори у XIX веку*, Бар, 1985, стр. 225.

¹⁸⁹ Примере вршења магијских радњи налазимо и у јужном делу Србије, код Влаха, као и на Косову и Метохији.

¹⁹⁰ Рајковић, Т., *Вјеровања и обичаји у Црној Гори у вези са рођењем*, у: Гласник Народног музеја, Цетиње, 2007, стр. 5.

¹⁹¹ Мисли се на коришћење различитих напитака, посећивања културних места, црква и манастира и вршења магијских радњи.

изједначавања жене и мушкарца. Као правни израз тих промена године 1888. донет је Општи имовински законик који је принципијелно прокламовао личну и имовинску једнакост мушких и женских лица¹⁹², признао пословну способност пунолетној жени¹⁹³ и на тај начин утицао на прогресију положаја црногорске жене¹⁹⁴. На побољшање њеног положаја утицало је и описмењавање жена и стварање могућности школовања девојчица.¹⁹⁵

Проблематика положаја жене у средњем веку на подручју Балкана је описана у веома малом броју радова. Можда је отежавајућа околност већине истраживача ове области била недостатак документације, извора и велика временска удаљеност испитиваног периода у односу на савремено доба. Ипак, и поред грађе коју су многи истраживачи користили, а ради се првенствено о архивској грађи, теме и главна проблематика се тичу положаја жена у оквиру дијалектике патријархат и матријархат. Међутим, приметимо да је проблематика много дубља и комплекснија, те није довољно истражити да ли је жена била потлачена у традиционално-патријархалном смислу, нити да ли је повлашћена у матријархалном смислу. Ови радови свакако представљају примере покрета који се јавио под утицајем феминизма у антропологији, чији је циљ свакако био преиспитивање постојећих налаза, а вођених идејом о мушком шовинизму који је владао у науци.¹⁹⁶

По присталицама ове струје, стварни положај жена ни данас ни у прошлости није могао бити објективно испитан и сагледан управо из разлога што се проблем посматрао кроз патријархалну призму. Изучавање историје жена се углавном одвијало мимо изучавања историје породице. Како су започета у феминистичким круговима, ова изучавања су даље усмеравана против академске мисаоне традиције и тежила да оформе нову научну традицију, за разлику од историје породице. Додуше, историја

¹⁹² Чл. 13. Општег имовинског законика за Црну Гору из 1888. године

¹⁹³ Чл. 640. Општег имовинског законика за Црну Гору из 1888. године

¹⁹⁴ Први законодавни акт који се примењивао на овим просторима и донекле регулисао положај жене у друштву био је свакако Душанов законик из 1354. године. Одредбе овог Законика су се првенствено односиле на положај властелинки, као што су рецимо одредба 48. О умрлим властелима („Када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свиту велику и бисерни појас да има његов син, и да му цар не узме, аколи не узима сина, него има кћер, да је стим власна кћи, или продати или дати слободно.“), одредба 53. О насиљу односи се пак и на остале жене („Ако који властелин узме властелинку силом, да му се обе руке отсеку и нос сареже; аколи себар узме силом властелинку, да се обеси, аколи своју другу узме силом, да му се руке отсеку и нос сареже.“), одредби 54. О блуду властелинке („Ако властелинка учини блуд са својим човеком, да им се обома руке отсеку и нос сареже.“). Прописане казне су свакако архаичне, али ни у ком случају нису благе, што нам донекле казује о значају који је друштво придавало, рецимо, силовању жене. Види: www.atlantaserbbs.com/learnmore/Dusanov-zakonik.pdf

¹⁹⁵ Први помен о школовању женске деце налазимо 1867. године, када је Јелена Вицковић на Цетињу у неинституционалној форми окупљала девојчице и описмењавала их.

¹⁹⁶ Милић, А., *Рађање модерне породице*, Београд, 1988, стр. 37.

породице је можда имала сличан циљ, али је од самог почетка била део тадашње академске традиције.¹⁹⁷ Неопходно је, стога, схватити и сагледати културу и свакодневницу жене у средњевековним градовима Балкана, као и економске и моралне последице њеног положаја. То из разлога што култура носи елементе на основу којих можемо да уочимо да ли заиста постоји вековни континуитет или пак битна диференција између правног и економског положаја жена у средњем веку на просторима Балкана и данашњег модерног, слободног, грађанског друштва.

Из досадашњег излагања можемо закључити да су жене биле битни и активни економски субјекти. Иако је њихов положај зависио од сталежа којем су припадале, примећује се значајно учешће већине жена, па и оних из нижих сталежа, у привредним активностима на подручју јавне сфере у средњем веку. Запошљавањем су жене постајале све више независне, са потребом да ту независност изразе и у интимним односима, браку и породици уопште. Жене данашњице су, у поређењу са женама на нашим просторима у средњем веку, ипак напредовале у смислу квалификације посла и радне хијерархије, али је упоредни напредак породичне ситуације изостао. Женама су данас доступни и бољи и квалитетнији послови, а образовање подједнако као и мушкарцима. У правном смислу, жена је као и мушкарац, једнако људско биће и грађанин. Морални кодови су знатно другачији него у средњем веку, као и однос према религији и цркви. Међутим, стварна слобода жене је дискутабилна и представља отворено питање за даља истраживања. Данашњи положај жене на Балкану је резултат вековне борбе са непремостивим препрекама која се свакако наставља и даље, све до коначног резултата када ће жена реално бити прихваћена као равноправан члан заједнице.

6. Савремени феминистички покрет у Србији и деловање покрета после распада бивше Југославије

Феминизам се на овим просторима јавља крајем новог века¹⁹⁸ „као одјек општег покрета за ослобођење жене“, који је крајем шесетих година XIX века идејно победио у Европи, а у Америци био делимично и примењиван. Предрасуда да су се бивше

¹⁹⁷ Исто, стр. 36.

¹⁹⁸ Нови век је раздобље које почиње Колумбовим открићем Америчког континента 1492. године, а завршава се са Првим светским ратом (1914-1918), када почиње савремено доба које траје до данас.

југословенске земље, са својим ратовима и политичким дисконтинуитетима, по својој културној и интелектуалној позицији налазиле на маргиналној позицији према кретањима у Европи, није оправдана. Бар не у погледу феминизма. Чињеница је да се у овим земљама и друштвима нису у исто време са истим квалитетом и интензитетом одвијала кретања која су захватала жене у развијеној Европи и свету, али су ова друштва увек имала изванредан слух и показивала високу способност и снажну мотивацију да таква кретања пренесе на своје тло и подаре им дух властитог поднебља.

Узроци немогућности праћења дешавања у свету и корачања истим кораком са променама у Европи свакако се налазе у друштвеним, економским и културним параметрима положаја женског становништва и дубоке разлике у њиховим искуствима. На почетку феминистичког деловања у нас, жене шире идеју о равноправности жена у свим друштвеним областима и оснивају женска друштва која се баве културно-просветним и хуманитарним радом. Тада се појављују прве идеје о равноправности полова. Међутим, судбина на овим просторима је да су те активности и искуства жена због историјских дисконтинуитета остајали заборављени или потискивани у сваком наредном отварању интереса за феминизам или проблеме положаја жена у друштвеној заједници.¹⁹⁹ Надаље, носиоци тих иновативних активности су били појединци, како жене тако и мушкарци, који су ретко успевали да створе стабилније и организоване облике повезивања и деловања на овом плану. Такође, друштвене катастрофе на овим подручјима деловале су негативно на напоре и учинке активиста феминизма и бораца за женска права, доводећи до драматичних завршетака њиховог деловања те прекида континуитета пројеката на том плану. Међутим, поред историјских околности, таквом стању допринеле су делимично и саме жене каткад учеснице првих феминистичких иницијатива. Оне су из разних личних разлога, или потпуно напуштале своје феминистичке идеје, или су их се услед промењених идеолошких политичких прилика или стечених нових животних искустава у целости одрицале.²⁰⁰

Женско питање улази у идејне и политичке токове Србије седамдесетих година XIX века. Жене које су у то доба имале јасно изграђен став у погледу нужности борбе за редефинисање положаја жена у друштву у правцу њеног потпуног изједначавања са мушкарцима звале су се боркиње за женска прва. Тај термин је био у употреби крајем XIX и почетком XX века, првенствено у Војводини. Највише је везиван за Савку

¹⁹⁹ Милић, А., *Феминистички таласи, оријентације и покрети у југословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 51.

²⁰⁰ Исто, стр. 52.

Суботић²⁰¹, жену која не само да је именовала неке од главних праваца борбе за женска права су Војводини и Србији већ је сопственим животом сведочила о томе.²⁰² Они који су заслужни за увођење феминистичке идеје код нас су првенствено Светозар Марковић и његови следбеници.²⁰³ Светозар Марковић је покренуо и женско питање у оквиру свог социјалног програма, а идеју о женској еманципацији преузео је од Руса, то јест од свог учитеља Чернишевског. Од 1870. године Љубен Каравелов и Светозар Марковић пишући у часопису „Млада Србадија“ желе да покрену женско питање и код нас. За Светозара Марковића ауторитет у области феминизма био је Џон Стјуарт Мил кога је Марковић сматрао за главног идеолога феминизма. Међутим, положај српске жене се споро мењао. То првенствено из разлога што је породица у нас била у већини конзервативна, културно друштво се тек стварало те феминистички покрет није ни имао јачег одзива.

Питање положаја жена је најпре постављено у војвођанској средини шездесетих година XIX века у време буђења националне свести и еманципације националних и културних вредности. Значајан допринос борби за женска права представљало је мултиетничко искуство, које су Српкиње из Војводине и Аустроугарске током XVIII и XIX века пренеле јужно од Саве и Дунава. Војводина је до 1918. године била у саставу Угарске, која је била део Аустроугарске. Простор Војводине је у таквим околностима у правом смислу био европски, посебно из разлога што су се девојке, са знањем мађарског и немачког језика, школовале на универзитетима у Бечу, Пешти итд., што им је омогућило да прошире и примене нова знања и освоје нови простор за жене. Као и у Европи, први задатак феминисткиња је било освајање и ширење знања. Уз велике напоре, Српкиње северно и јужно од Саве и Дунава, успеле су у настојању да се отворе више девојачке школе и да то постане друштвена брига.²⁰⁴ У Београду је 1863. године

²⁰¹ Савка Суботић (1834-1918) борац за женска права. Потиче из познате новосадске породице Полита-Десанчића. Ова образована и енергична жена била је прва председница Српског народног женског савеза, Кола српских сестра и Задруге Српкиња Новосаткиња. Бавила се проучавањем друштвеног живота жена у Војводини, а неколико њених предавања објавио је Женски свет, гласило Задруге Српкиња Новосаткиња. Била је одлична реторичарка а након предавања у бечком Научном клубу 1910. названа је "Der Mutter eines Volkes". У целој Европи била је позната и цењена. Покренула је питање оснивања женске задруге са задатком да сиромашну, а талентовану женску децу, помогне у спремању за учитељице и да ради на отварању женских школа, нарочито Више школе у Панчеву.

²⁰² Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 65.

²⁰³ Атанасијевић, К., *Ешика феминизма*, Београд, 2008, стр. 16.

²⁰⁴ Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 66.

основана прва Виша женска школа²⁰⁵, а затим и више девојачке школе у Новом Саду и Панчеву, 1874. године, и Сомбору 1875. године. Девојкама је омогућено да се уписују у, до тада само мушке, учитељске школе. У Београду је прва Виша женска школа радила под надзором Катарине Миловук²⁰⁶ из Новог Сада.²⁰⁷

Ангажовање жена у јавној сфери је, поред образовања, омогућила и мрежа новоформираних удружења жена која су у почетку била хуманитарног типа. Прву задругу у Аустроугарској Српкиње су основале 1873. године у Великој Кикинди.²⁰⁸ Након две године је основано прво удружење Српкиња јужно од Саве и Дунава, у Београду. Једини српски представник хуманитарних организација у Угарској је била задруга „Српкиња Новосаткиња“. Поменута „Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња“ је основана 1880. године и била је једно од најактивнијих и добро организованих предузећа. Дуги низ година је издавала лист „Женски свет“, школовало женску децу углавном за педагошка занимања и многобројне стипендирано.

Почетком XX века под утицајем идеје о формирању центра који ће окупљати програмски различита српска женска удружења и пропагирати заједничке програмске тежње, оснива се Српски женски савез у Београду 1904. године. Овај савез, заједно са новосађанкама, је функционисао као део Интернационалног женског савеза и од оснивања је имао три секције: хуманитарну, културну и феминистичку.²⁰⁹ Српкиње у Угарској су добиле понуду да уђу у Савез угарских женских задруга 1904. године, јер тада није било дозвољено испољавање посебних националних интереса. И поред жеље за повезивањем, војвођанска српска женска удружења нису се пред Први светски рат

²⁰⁵ Божиновић, Н., Женско питање у Србији у 19. и 20. веку, Београд, „Деведесетчетврта“, „Жене у црном“, 1996, стр. 53.

²⁰⁶ Катарина Миловук (1844-1913), рођена у Новом Саду, године 1910. на месту председнице Српског народног женског савеза (осн. 1906) наследила Савку Суботић. Њена борба за права жена на плану образовања жена, оснивања и руковођења женских организација представља изузетно дело настало потпуним посвећењем. Мање су познати њена борба за право гласа и њен допринос на мировном плану. Катарина Миловук је прва жена у Србији која је 1897. захтевала да је упишу у бирачки списак, а њен захтев је одбијен на касационом суду само једним гласом против. Данас је готово непозната чињеница да је 1900. превела *Доле оружје (1889)* Берте фон Сутнер. Изгледа да је такав ангажман био познат и признат у сифражетском покрету почетком 20. века и да је делом допринео да се на ВИИ Конгресу Интернационалне алијансе за женско право гласа (ИВСА) одржаног у Будимпешти 1913, Катарина Миловук, као председница Српског народног женског савеза (који је члан ИВСА од 1911.) представи као једна од учесница конгеса. Поред тога у посебном додатку часописа *Жена и друштво* уреднице Розе Швимер међу фотографијама најзначајнијих представница ИВСА налази се и њена. Катарина Миловук и др. Поликсена Шишкина из Петрограда биле су тако једине жене словенског порекла којима је припало то признање. Види: NAGYASSZONYUNK § OUR GRAND WOMAN, 1913, Junius hó 15-20, A Nők választójogi világszövetségének VII Kongresszusa, Budapest.

²⁰⁷ Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 66.

²⁰⁸ Исто, стр. 66.

²⁰⁹ Исто, стр. 40.

удруживала ни са српским удружењима у оквиру Аустроугарске, јер власт није „радо гледала на тежње Срба за организацијом“, а поготово са онима преко Саве и Дунава.²¹⁰

Неповољна политичка ситуација тога доба утицала је и на оснивање савеза српских жена из Војводине и Хрватске. Први овакав савез је основан у Сремској Митровици тек 1910. године, а из разлога избегавања опструкција власти радио је под плаштом „унапређења кућанства и газдинства својих чланица“, са седиштем у Загребу.²¹¹ Тиме је, због политичких разлога, Нови Сад, који је до тада био центар активности женских српских организација у Аустроугарској, изгубио водеће место. Српски Босански Женски Савез основан је 1911. године на иницијативу Добротворне задруге Српкиња из Сарајева. Босанска влада је одобрила његов рад 1912. године, а у савезу је било преко двадесет задруга.²¹² Савез је издавао и лист „Српска жена“ који се угасио после трећег броја.

Прво женско друштво у Београду је било Јеврејско женско друштво које је основано 1874. године. Београдско Женско друштво је основано 1875. године заслугом Катарине Миловук. Женско друштво је било хуманитарног типа и до краја XIX века је функционисало са преко двадесет подружница широм Србије. Велика заслуга друштва је оснивање и помагање значајних институција основаних у Београду: Раденичка женска школа (1879), Тачка трпеза (1899) и Дом старца (1900). Сличну активност развиле су женске организације Кнегиња Љубица, основана 1899. године, и Коло српских сестара, основано 1903. године. Ова друштва су у наредним годинама основала своје подружнице и у Новом Саду.²¹³ Међутим, и поред добре воље организатора и заговарача феминистичких идеја на овим просторима, ефекти су изостали. Друштва су се свела на међусобно организовање жена које су размењивале своја искуства кроз својеврсне хобије, без неких ефеката на друштво и државу у смислу побољшања њиховог положаја. Уколико је и постојала воља за прилагођеним политичким деловањем, она је умирена избијањем Првог светског рата који је трајао од 1914. до 1918. године. Оваква ситуација је свакако негативно утицала на даље ширење феминистичке идеје на овим просторима.

Поменути повремене прекиди у развоју и ширењу нису карактеристика развоја феминизма само на овим подручјима, таквих примера има у целој Европи. Као што смо

²¹⁰ Исто, стр. 41.

²¹¹ Јанковић, З., *Проблем савеза*, Земун, 1926, стр. 9.

²¹² Исто, стр. 12.

²¹³ Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 66.

до сада већ могли да приметимо, феминизам и феминистичка теорија, како овде тако и у свету, су били увек изнова откривани у друштву као нова друштвена појава. Овоме су свакако допринели чести ратови на овим просторима, који су иначе представљали разделницу фаза феминистичког деловања. Ипак, и у тим периодима ратова и друштвених криза на овим просторима феминисткиње су биле активне. Тако да, иако ширење феминизма и његов размах, као и прва масовнија женска организовања на овим просторима прекидају Први и Други балкански рат, а затим и Први и Други светски рат, феминизам и деловање жена опстају. Током ратова женска друштва најчешће престају са свакодневним радом, али се не деактивирају у потпуности већ често само мењају своје дотадашње приоритете и током рата организују се у служби војног министарства. У току Првог светског рата жене су се добровољно пријављивале у санитетске установе и активирале као болничарке у војсци.²¹⁴

Након завршетка рата наступа период испуњен драматичним догађајима како на просторима бивше Југославије, тако и у целој Европи. Није згорег поменути бар неке од њих: Совјетска револуција, велика економска депресија, долазак Хитлера на власт, успостављање и деловање многих интелектуалних и уметничких покрета на европској сцени, унутрашње нестабилности новоформиране југословенске државе коју су пратили политички судари и пучеви, завођење диктатуре и цензуре, борба конзервативних националистичких снага и модерниста оријентисаних према свету, политичка убиства и свеопшта политичка корупција. Ради лакшег поређења неопходно је напоменути да током 20-их и 30-их година XX века први феминистички талас у Европи доживљава своје смиривање. Феминистичке идеје се утапају у одговарајуће структуре и идеолошке утицаје. На феминистичкој сцени Европе уочава се јасна подела на жене које су опредељене за совјетску револуцију, марксизам и комунизам и које настоје да своје феминистичке циљеве уткају у оквире ове идеолошке и политичке платформе. Са друге стране, приметан је и још увек утицајан али неуједињен и фрагментаран грађански, либерални феминистички покрет, који нарочито егзистира у круговима интелектуалки.

На нашим просторима, у већ поменутих нестабилним и неповољним друштвеним и политичким превирањима, полако али сигурно намеће се и борба жена за равноправности и еманципацију. У том периоду, захтеви феминистичког покрета у вези

²¹⁴ Цветковић, С., *Борба за равноправности и једнакости жена као део класној и модернизацијској процеса у Србији*, у Перовић Л., Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије, 1998, стр. 312.

са редефинисањем положаја жена у нашем друштву шире се и обухватају како лична тако и породична и политичка права. Захтев за право гласа за жене јасно је дефинисан, како у оквиру већине грађанских тако и у оквиру социјалистичких и комунистичких организација које су чиниле жене. Најзначајнији домет женских права, освојених за једнократну прилику било је када су се војвођанске жене привремено избориле за право гласа године 1918.²¹⁵ Наиме, Велика народна скупштина Баната, Бачке и Барање, која је изгласала присједињење Краљевини Србији, међу својим посланицима је бројала седам жена. Тако је, по завршетку Првог светског рата, подручје Војводине ушло у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Већ 1919. године, на иницијативу Српског женског савеза, основан је Народни женски савез Краљевине СХС. Његов циљ је био да ради хумано, етнички, феминистички, културно, социјално, национално, као и да ствара међусобне везе са удружењима у земљи и иностранству.²¹⁶ Моментом оснивања, овај савез је постао члан Интернационалног женског савеза основаног у Вашингтону 1888. године те Међународне алијансе за женско право основане у Берлину 1904. године. Године 1929. мења назив у Југословенски женски савез, а у складу са променом назива државе.

Битно је напоменути да је у време између два светска рата дошло до промене у начину рада организација које су формирале и водиле жене. Те организације су се ређе формирале у оквиру верских заједница, удружене према идејама и циљевим организација, а мање према верској и националној припадности. То је посебно важило за подручје Војводине. Београд, Загреб и Љубљана постају центри активистичког организовања жена и центри у којима се штампају листови који прате њихове активности. Нови Сад и подручје Војводине више не игра главну улогу на плану борбе за права жена. Мрежа организација жена, њихова масовност и расположиви капитал, представљали су погодно тло за јавни рад и формирање и одржавање листова и часописа намењених женама. На српском језику деловање и активизам жена су пратили и на њих утицали следећи листови: „Домаћица“, „Женски свет“ и „Жена“, „Женски покрет“, „Југословенска жена“, „Гласник Југословенског женског савеза“, те „Жена данас“.²¹⁷ У Београду је 1919. године основано Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права. Циљ овог друштва је првенствено борба за женска грађанска и политичка права. Друштво је у периоду од 1920. до 1926. године издавало часопис

²¹⁵ Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 67.

²¹⁶ Јанковић, З., *Проблем савеза*, Земун, 1926, стр. 16.

²¹⁷ Суботин, Л., *Крајак прећед наше шћамје намењене женама*, Београд, 1962, 2, стр. 137-139.

„Женски покрет“ који од 1927. године излази у форми новина.²¹⁸ Такође 1919. године оснива се у Новом Саду Коло напредног женскиња чији је основни програмски циљ било изједначавање жена и мушкараца у правима и дужностима. Представљало је институцију коју су чиниле махом интелектуалке и које је, између осталог, имало и просветне циљеве подстичући жене да континуирано раде на свом личном и професионалном усавршавању. Исте године, у оквиру Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), основан је Секретаријат жена социјалиста (комуниста) са задатком да женама учврсти свест о нужности борбе за женска права, нарочито политичка.²¹⁹

Алијанса феминистичких друштава у Краљевини СХС основана је 1923. Године и била је састављена од организација Женског покрета, Удружења југословенских жена из Загреба и Сплошног женског друштва из Љубљане. Циљ јој је била борба за политичка права жена, изједначавање рада домаћице са свим другим плаћеним пословима, као и признање једнакости у родитељским правима мушкараца и жена.²²⁰ У Београду је 1927. године основано Удружење универзитетски образованих жена са циљем да се залаже, као за лична и грађанска права жена, тако и за професионалне интересе универзитетски образованих жена. Исте године је основана Женска странка у Београду, а наредне године и у Новом Саду. Занимљива је чињеница да је у иницијативном одбору ове странке била и наша истакнута песникиња Десанка Максимовић. Главни циљ ове странке је било прокламовање борбе за право гласа жена што је недвосмислено записано у Прогласу и Програму Женске странке.²²¹ Странка се јасно залагала за женско учешће у организацији и животу државе правдајући то неопходношћу културног, моралног, економског и здравственог опстанка државе. У том смислу, странка је подстицала жене на оспособљавање у политичком животу, афирмишући их као агитаторе и пропагаторе за идеје феминизма и за бољи живот свих жена. Странка је велику пажњу посвећивала борби за реализовање професионалне једнакости за жене, како за оне које раде у државној служби, тако и за оне које раде у приватним предузећима. Међутим, о даљој судбини ове странке се веома мало зна. Чињеница је да је она послужила као подстицај за оснивање истоимене странке у Србији 1991. године у Београду, чија је судбина била иста, брзо гашење.

²¹⁸ Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 69.

²¹⁹ Исто, стр. 70.

²²⁰ Исто, стр. 71.

²²¹ Исто, стр. 71.

Организације Женског покрета се у Србији и Војводини формирају у периоду од 1937. до 1940. године. У оквиру исте организације комунистичке оснивају Омладинске секције Женског покрета чије су чланице, на основу директиве Комунистичке партије Југославије, одлазиле у фабрике да међу радницама организују посебне секције у струковним синдикатима. Женско питање у оквиру комунистичке партије представљало је посебно питање у окриљу борбе радничке класе, као основног програмског циља. Међутим, слух за посебан положај жена је свакако постојао, те су на основу тога ипак издвојена одређена питања која се тичу искључиво жена, а у саставу су политичких права, као што је право на глас, радног права: иста плата за исти рад мушкараца и жена, укидање ноћног рада за жене, плаћено порођајно одсуство, као и борба против проституције и двојног морала, заштита деце, правно изједначавање брачне и ванбрачне деце.²²²

Иако је Југославија у периоду између два светска рата била једно неразвијено друштво, чак и према однашњим мерилима, брзо по успостављању нове државе у Београду, Загребу и Љубљани долази до масовног уписа студенткиња на готово све факултете. Наравно, предњачили су факултети друштвених и педагошких профила. Та масовност ускоро добија и свој квалитет те се појављују и прве жене доктори наука.²²³ Основна карактеристика међуратног периода у смислу феминистичке идеје јесте да обилује низом радова, студија и феминистичких есеја који нису чврсто везани за било коју политичку струју, што се уосталом и дало приметити у тексту који је претходио. Са једне стране, стање женских права у Краљевини није било на завидном нивоу, а са друге стране, постојао је низ институција и друштава жена и министарски биро за женска питања.

Ова култивисана фаза југословенског феминизма завршила се у ратном повезивању са комунистичким идејама и партизанским покретом. Партизанима су жене, посебно сеоске, биле нужно потребне због логистичких разлога, као материјална потпора, за збрињавање ратника и, на крају, као део војне силе. Да би се те жене мобилисале, било је потребно образовати их и упутити, у што краћем времену, у могућности нових слобода и права доласком комунизма. То је био тежак задатак, требало је разбити традиционалне културне и социјалне моделе не само жена него и мушкараца, стереотипе о комунистичкој „слободној љубави“, дозирати радикалне идеје

²²² Исто, стр. 72.

²²³ Једна од привих је Ана Божић која је на Правном факултету у Београду 1939. године одбранила докторску тезу *Положај жена у приватном праву. Кроз историју и данас*.

о браку, разводу, абортусу, забрани ношења фереце (вела). Ако се на уму имају само послератни резултати, мора се признати да је ова идеолошка мисија била изузетно успешна. Према подацима о активностима жена у Другом светском рату, сматра се да је око 100.000 жена директно учествовало у НОБ-и²²⁴ (што је несумњив друштвени допринос али често је недостајало истицање значаја жена које су учествовале у борби за женско право гласа; указивање на значај и традицију очувања успомене на организацију првих женских друштава и велики хуманитарни рад жена у ранијим периодима; и традиционално истицање и адекватно друштвено вредновање учешћа жена у НОБ и др.). Такође, сматра се да је 1 000 000 жена узело активно учешће у партизанском отпору.²²⁵

У периоду од 1942-1945. године жене су помагале Народноослободилачку борбу као учеснице са пушком у руци, као илегалке, курири, лекарке и болничарке. Оне су у неким подручјима у великом броју учествовале у власти радећи у народноослободилачким одборима, а на ослобођеним територијама организовале су свакодневни живот, аналфабетске течајеве, приредбе и сл. Непосредно после рата, нова власт је за собом имала праву армију жена свих социјалних слојева, образовања и националности, спремну да ради (чишћење рушевина) и учествује у ширењу идеологије, организовању у државно основани Антифашистички Фронт жена (АФЖ). Енергија и одлучност овога покрета, бројно неупоредиво већег од саме Комунистичке партије, била је у првим годинама потпомогнута великим пропагандним пројектима нове власти. Организација АФЖ је основана 1942. године у Босанском Петровцу, али је и пре тог датума у многим крајевима Југославије било организованих жена.²²⁶ У

²²⁴ Пантелић, И., *Друшћивена еманципација учесница партизанској покрету после Другој светској рату. Србија 1945-1953.*, Магистарски рад, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009, стр. 152.

²²⁵ Исто, стр. 152.

²²⁶ Босна и Херцеговина: Велика конференција жена Дрвара и околине одржана је већ августа 1941. године. Крајем 1941. године помишља се на оснивање јединствене организације жена Босне и Херцеговине. која је основана у ослобођеној Фочи фебруара 1942. године. Црна Гора: Конгрес АФЖ Црне Горе и Боке которске одржан је 5.12.1943. године чиме је обједињен рад свих одбора жена ових крајева. Хрватска: Још у периоду припрема за устанак почеле су у Хрватској да се формирају групе жена. Нарочито је био значајан рад жена илегалки и то посебно у Загребу и Сплиту. Жене су ступале у партизанске јединице, па је већ 1942. године створена женска партизанска чета у Лици. Ситуација у Лици је била нарочито тешка због великих војних операција на овој територији, нарочито 4. непријатељске офанзиве. Прва конференција АФЖ Хрватске одржана је јуна 1943. године. Македонија: Конференција АФЖ Македоније је одржана децембра 1944. године када је дефинитивно обликована организација македонских жена. Словенија: Ослободила фронт словеначког народа, подржавала је и активност жена у борби и позадинском раду. На ослобођеним, али и на окупираним територијама, жене су активни чинилац у формирању власти и у војним јединицама. Веома је значајно њихово масовно учешће у пружању помоћи исељеницима и депортирцима које су немачки фашисти присилно протеривали из Словеније желећи да од ње направе германизовану територију. Србија: Многе организације жена Србије биле су део антифашистичког фронта окупљајући велики број жена у покрет.

периоду од 1946-47. године тежиште рада АФЖ-а је било на збрињавању деце без родитеља, рањеника, инвалида, колониста, старих људи, затим на обнови и изградњи земље и различитим облицима друштвене активности. Такође, изборивши се за активно и пасивно бирачко право²²⁷, жене су биле ангажоване и у политичком животу. Жене су биле укључене и у производњу, квалификовавши се за велики број занимања у индустрији. Оснивана су обданишта, јаслице и вртићи, као институције које су се бринуле о деци и олакшале запосленим мајкама рад.

Активности АФЖ-а су се одвијале кроз рад на здравственом просвећивању жена, курсевима за младе мајке и негу деце, активима жена који су се бавили проблематиком заштите мајке и детета, сарадњи са надлежним ресорима ради доношења уредби о заштити мајке и детета, оснивању домаћичких учитељских школа, организовања течајева за неговаатељице и васпитачице у дечијим обдаништима, организовањем правне помоћи за жене, пружањем помоћи институцијама које се брину за мајку и дете. Најмасовнији облици рада АФЖ-а су били кроз рад на културнопросветном и политичком образовању жена где су организовани течајеви описмењавања, читалачке групе, курсеви и семинари различитих тема, предавања, изложбе и дистрибуција женске штампе.²²⁸ Међутим, почетком педесетих година прошлог века почиње гашење активности АФЖ-а, што је и резултирало његовим формалним укидањем 1953. године.

Непосредно пред гашење ове организације, чланство је дезоријентисано нејасним директивама датим на Трећем конгресу организације 1950. године. У том периоду су постављена врло важна питања двоструке оптерећености жена и начина организовања женског активизма. Поједини аутори²²⁹ наводе да су разлози гашења АФЖ-а у томе што се овај бурни развој женског покрета и политизовања жена учинио партијском вођству латентно опасним. Чињеница да су жене одлучивле демократски, показивале

Набављале су одећу, обућу и храну за партизанске одреде. Изграђена је читава мрежа организација жена у Србији која је деловала у току четворогодишњег рата. Прва конференција АФЖ Србије је одржана у Београду, јануара 1945. године. Војводина: У жаришту устанка, у Срему, почело је стварање посебних организација жена по селима и градовима, тако и у Банату и касније Бачкој. Смотра жена антифашисткиња одржана је јануара 1945. године у Новом Саду. Оне су се бориле не само за ослобађање земље и сопствено ослобађање већ и за заједнички суживот Српкиња, Хрватица, Мађарица, Русинки, Румунки и других. Косово: Иако је Комунистичка партија Југославије радила на укључивању Албанки, Туркиња, Српкиња, Црногорки и других жена у Народноослободилачки покрет, жене на Косову су ипак у већини остале одвојене до покрета, јер се патријархални менталитет тамо највише осећао. Тек марта 1945. године ће сеоски и градски одбори жена бити организационо уобличени на Обласној конференцији жена Косова.

²²⁷ Жене Југославије су право гласа добиле 1945. године.

²²⁸ Стојаковић, Г., *Прилози за историју женског покрета у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 73.

²²⁹ Слапшак, С., „Жене и рат у бившој Југославији“, <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>

сувише широке иницијативе, биле веома ефикасне у спровођењу својих планова и исто онолико радикалне као у почецима, представљала је опасност за развијање власти која се конструисала као тоталитаризам.

Уместо ове организације успостављена је једна крајње трома форма под називом Конференција за друштвену активност жена која је била део масовне организације Социјалистичког савеза радног народа и у којој је заправо постојао само форумски рад више десетина ветеранки ослободилачког партизанског рата и жена чланова разних партијских и самоуправних форума на републичком и савезном нивоу. Та организација је деловала по чистом аутоматизму, разрађујући партијске задатке и стратегије од Конгреса до Конгреса и кроз ретка специјална пленарна заседања, немајући, при том, никакав конкретан додир са женама, чак ни са масовним женским партијским чланством.²³⁰

Циљ који је постигнут уништавањем женског покрета и његовим замењивањем изолованим женама унутар номенклатуре, постао је јасан на другом плану: медији, пре свега, али и извесна социјална мода коју је диктирао тадашњи режим, промовисали су слику жене која је била све ближе западним моделима и идеалима. Да је тадашњи политички режим сматрао нарастајућу снагу жена као опасност, може се закључити према друштвеним критеријумима који су важали у Југославији тик по завршетку рата, а који су се, након што је држава стабилизована, средином шездесетих, напрасно променули када су у питању жене. Наиме, после Другог светског рата у Југославији је било обавезно облачење униформе на радном месту, забрањено ношење најлон-чарапа у школама, а шминкање и „трајне“ фризури критиковане. Већ, након само петнаестак година, критеријуми се мењају и почиње да се промовише изазовна жена нове генерације, организују избори за мис и други изразито потрошачки западни феномени. Истовремено, патријархални дух, критикован и потискиван током рата и непосредно после њега, постао је прихватљивији, и од шездесетих година можемо пратити дискретан али уочљив тренд конзервативних и патријархалних идеја, свођења жене на сексуални објекат.²³¹

Са друге стране, може се поставити питање да ли је напрасна непотребност феминизма као јасно профилисаног покрета у бившој Југославији и у другим

²³⁰ Милић, А., *Феминистички шаласи, оријентације и покрети у југословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 54.

²³¹ Слапшак, С., „Жене и рат у бившој Југославији“, <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>

социјалистичким земљама била условљена и чињеницом да је у социјалистичким земљама дошло до побољшања положаја жене? У периоду социјализма, држава је подржавала и идеолошки и практично равноправност жена кроз могућности за образовање и запошљавање и тако утицала на развој женске самосвести и осамостаљивање све већег броја жена у друштву. Међутим, како истичу неки аутори, ипак је постојао јаз између симболичке и идеолошки подржане равноправности.

Било како било, АФЖ и активности ове организације су својим деловањем учиниле да жене Југославије неповратно закораче у друштвени и привредни живот земље. Тај замах, полет и енергија којом су жене женама у директним контактима преносиле знања, искуства и пружале међусобну подршку, представља најефикаснији модел женског активизма код нас. Као доказ томе служи чињеница да су, и након престанка рада ове организације, постигнута женска права, као право гласа, једнакост третмана, социјална и здравствена заштита, право на породилско одуство, годинама све дуже и комфорније, извешан број привилегија, наставила да се примењују, а у неким областима су се и повећавала. Држава је наставила да штити примарне уступке женама осигуране законском равноправношћу жена. Међутим, у коришћењу права било је великих регионалних разлика између жена у сеоским и градским срединама. У Војводини је ниво коришћења права у односу на читаву Југославију био висок.

Женска самосталност и иницијатива, након гашења АФЖ-а и оснивања Конференције за друштвену активност жена, ипак није била у потпуности ућуткана. У различитим деловима земље, захваљујући делатности и идентитету неких значајних партијских личности које су припадале високој номенклатури савеза Комуниста, у Словенији и Хрватској, женски активизам се наставља.²³² Што се Србије тиче, приметан је недостатак подстицаја и подршке са било које стране за такво независно деловање жена. Конференција жена у Србији је била у рукама жена бирократског и

²³²У Хрватској је Марија Шољан Бакарић, као главна уредница јединог теоријског часописа за женско питање у тадашњој Југославији под називом „Жена“, успешно годинама окупљала младе образоване женске партијске кадрове из целе Југославије и давала им простора за размишљање, писање, дискутовање и праћење стране феминистичке литературе која је шездесетих година прошлог века почела да се јавља. У Словенији ову улогу је носила Вида Томшић, савезни функционер, која је нарочито подржавала активности сеоских жена у њиховим локалним сеоским заједницама. Управо је из редова најактивнијих младих жена, које су деловале у Хрватској под утицајем Марије Шољан Бакарић, настала једна изразито елитна група феминистичких интелектуалки које пишу, издају часописе, преводе, дискутују и успевају, и поред повремених притисака, да не изазову претерану идеолошку реакцију. Њихова активност је готово искључиво теоријска и сведена на дискусије о текстовима новије француске теорије психоанализе и женског писма док утицај америчког активизма шездесетих и седамдесетих на њихов рад није био значајан. Види: Милић, А., *Феминистички шаласи, оријентације и покрећу у југословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 55.

партијског кадра, од којих се неке, будући да нису имале заслуга у ранијим периодима, нису усуђивале на самосталну акцију. Феминизам је за њих представљао тему о којој се не прича и која није пожељна. Са друге стране, жене из послератног периода развоја Комунистичке партије Србији биле су одавно или политички дисквалификоване, а самим тим неподобне за јавну делатност, или су своје деловање усмериле на стручни, односно научни рад, не мешајући се у политичке прилике и догађаје.²³³

Феминизам се крајем шездесетих година, у различитим деловима Југославије различито развијао, у Загребу се одвијало једно теоријско усавршавање жена за самосталан идеолошки наступ, у Словенији је дух женске солидарности и самосталности негован кроз практичне активности и окупљања, а у Србији је препреку за његов развој представљао недостатак генерацијског континуитета. Међутим, што се српског феминизма тиче, такво стање није трајало дуго. Већ почетком седамдесетих година феминисткиње из Србије су успеле да ухвате корак са својим истомишљеницама из Словеније и Хрватске. Томе, као и уопште отварању врата феминизму у бившој Југославији, допринела су два догађаја: саветовање у Порторожу под називом Друштвени положај жена и развој породице у социјалистичком самоуправном друштву одржано 1976. године и међународни феминистички скуп под називом ДРУГ-ца који је трајао од 27. до 30. октобра 1978. Године у Београду.²³⁴ Први догађај је организован у сарадњи два марксистичка центра Централних комитета Словеније и Хрватске и тада се, у оквиру највише партијске номенклатуре чији је циљ тим поводом био да трасира нове путеве и гледишта на комунистичко деловање у сфери породице и промене положаја жене у друштву, по први пут врши осврт на међународни феминистички покрет и допушта јавни феминистички иступ на самој конференцији. Наиме, посебан део саветовања који је назван Савремени феминизам био је посвећен саопштењима која су се бавила искуствима и схватањима савременог феминистичког покрета који се од шездесетих година развијао на Западу.²³⁵

Друга манифестација је организована у Београду од стране директорке центра ДРУГ-ца Дуње Блажевић и уреднице Студентске истраживачке радионице при СКЦ-у, Жаране Папић. Скупу су присуствовала нека од најзначајнијих имена феминистичког

²³³ Пантелић, И., *Партизанке као грађанке: друштвена еманципација партизанки у Србији од 1945-1953*, Београд, 2010, стр. 54.

²³⁴ Милић, А., *Феминистички таласи, оријентације и покрети у југословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 55.

²³⁵ На тој конференцији реч су узимале младе образоване жене, углавном универзитетских кадрова чија су саопштења објављена већ 1976. године у часопису „Жена“ који је излазио у Загребу. Види: Исто, стр. 56.

покрета тога времена у Италији, Великој Британији и Француској, а њихова излагања су далекосежно утицала на развој феминистичке свести и праксе код младих образованих жена, како студенткиња тако и универзитетског кадра, у Београду и Србији. То је период када се већ може говорити о организованом феминистичком покрету, почетку другог таласа феминизма на овим просторима, који је имао за циљ образовање и самообразовање, ширење феминистичких идеја, припремање и организовање првих феминистичких акција, те развијање теоријско-истраживачке праксе у оквиру универзитета и ван њега. На тај начин се, сигурним корацима, студиозно радило на стварању универзитетског кадра који ће бити носилац феминистичких активности и циљева.

У Загребу се, након скупа, оснива Женска секција Социолошког друштва Свеучилишта у Загребу под називом „Жена и друштво“. Секција је покретала дискусије и јавне трибине и била је инспирација за даљње женске иницијативе. Уз подршку Загреба, у Београду је основана сасвим слична иницијатива са истим именом, „Жена и друштво“ при СКЦ-у, 1980. године, пре свега Трибина за дискусије. У Љубљани, прва женска група LILITH настаје 1985, а прва лезбејска група, Lilith LL, 1987. године и представља вид алтернативне културе.

Период који је уследио, све до краја осамдесетих година, представљао је период интензивног рада бројних жена које се по први пут укључују у феминистичке процесе у свету и код нас, својим радом утичући на друштвено прихватање феминистичких идеја. Активности које су у том периоду значајно допринеле ширењу и промоцији феминизма, посебно у Србији, биле су: већ поменута Трибина феминистичке истраживачке групе „Жена и друштво“²³⁶, отварање првог СОС телефона за жене²³⁷ и теоријско-истраживачки рад на појединим значајним темама за друштвени положај жена, као и изучавање већ нарасле теоријске феминистичке литературе. У периоду од средине осамдесетих до почетка деведесетих, поред разних облика повремене неформалне сарадње, феминисткиње на тлу бивше Југославије настоје да се чвршће повежу. У овом периоду су одржана три југословенска феминистичка скупа, прва два у

²³⁶ Ова трибина је од 1979-1991. године у оквиру Студентског културног центра у Београду окупљала велики број жена у Србији које су имале прилику да чују излагања познатих страних гошћи, изнесу своја мишљења, проучавања, објаве своје радове и суоче се са мишљењем публике. Иницијатор ове трибине је била Жарана Папић, Лепа Млађеновић, Соња Дрљевић и Софија Тривунац.

²³⁷ Први женски СОС телефон у Загребу је снован 1988, у Љубљани 1989, а у Србији у Београду 08.03.1990. године.

Загребу и Љубљани и трећи 1990. године у Београду.²³⁸ На трећем скупу су подељена мишљења која се тичу будућности заједничке државе и свеукупна политичка ситуација утицале и на женску и феминистичку солидарност и повезивање. Скуп се завршио без потписивања декларације, што није било уобичајено. Хрватске и словеначке учеснице нису хтеле да потпишу декларацију коју су припремиле српске учеснице посебно из разлога што је у декларацији наведено веома толерантно залагање за будуће демократско уређење заједничке југословенске државе.

Пример да позитивне активности и залагања популације напрасно спласну и престану са заједничким радом због тешке политичке ситуације, у овом случају је то распад југословенске државе и оснивање нових држава те ратови који су претходили или се водили поводом тих сепарација, није усамљен у нашој историјској пракси. Новонасталом ситуацијом на друштвеном и политичком плану жене су биле посебно погођене првенствено из разлога што су многе породице на просторима бивше Југославије биле мешовите, дакле муж и жена су били припадници различитих етничких скупина. Распад државе по етничким границама је тако нужно вређао велики број породица узрокујући поделе у њима самима. Уништавање породице жену ставља у далеко тежи и друштвено рањивији положај него мушкарца, а породица за жену представља и даље извор њене идентификације. Сходно томе, жене са различитих подручја бивше Југославије почињу интензивно да се диференцирају и приклањају различитим идеолошким и политичким ставовима.

Током кратког јунског рата у Словенији 1991. године угушен је алтернативни културни и јак мировни покрет и све је усмерено ка патриотизму и националном јединству. Тек годину дана касније, пацифисти, феминисткиње и други припадници алтернативне културе су могли да иступе у јавност, с тим што су сада имали озбиљан посао суочавања са десницом, ксенофобијом, расизмом, неприхватљивошћу било какве сарадње са постјугословенским срединама. У Хрватској је пропагиран патриотизам и медијска контрола је дозвољавала појаву само конзервативних друштва “мајки“ под контролом владе, а недовољна мера патриотизма је била довољна да се познате ауторке, неке од њих и познате феминисткиње, у медијима прогласе као „вештице“.²³⁹ У таквим условима у Хрватској и Словенији, један значајан број феминисткиња почиње блиско да сарађује са институционалним апаратим новоуспостављених власти (држава,

²³⁸ Милић, А., *Феминистички шаласи, оријентације и покрети у југословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 57.

²³⁹ Слапшак, С., „Жене и рат у бившој Југославији“, <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>

црква, странке) у новоуспостављеним државама, док се одређен број повлачи из јавности и наставља рад на стручним пословима или уским феминистичким круговима. У Босни и Херцеговини, која је неколико месеци пред избијање рата имала велики грађански пацифистички покрет и доста локалних женских организација и група, све је стало преношењем ратних операција на ту територију. Потреба ратне и патриотске послушности се на овом подручју је огледала у евидентном државном симпатисању неких фундаменталистичких муслиманских ставова према женама.²⁴⁰

У Србији је ратна ситуација изазвала праву експлозију феминизма, али не у смеру којим су ишле на пример феминисткиње у Хрватској. Феминисткиње у Србији су махом заступале интернационалистичку, антимилитаристичку, слободарску и еманципаторску позицију феминизма која се супротставља свим облицима доминације и насиља над другим људима. Дакле, диференцијације у смислу поделе на жене које би заступале националну политику режима и оне које би радиле супротно, у Србији, за разлику од других земаља региона, није било. Ипак, овако покренут трећи талас феминизма у Србији, носио је са собом разлике између феминисткиња које су се тицале индивидуалних преференција и способности појединих жена са једне стране, док су на другој страни егзистирале различите перцепције текуће ситуације и гледања на карактер феминистичког ангажовања.

Разлике међу женама су се сводиле на оне којима је био ближи став радикалног феминизма и на оне које су биле више либерално оријентисане.²⁴¹ Заједничко им је било то што нису имале довољно времена да развију своје властите теоријске и идеолошке спознаје, осим генералног прихватања неких основних феминистичких идеја, већ су одмах иступале активно се ангажујући на јавној сцени. Радикалне феминисткиње су се бавиле проблемима и питањима која се најуже односе на женску егзистенцијалну угроженост мушким насиљем, а посебно ратним насиљем у нашим околностима. Активности које су на том плану предузимале тицале су се успостављања солидарности оријентисане према угроженим женама као што су: СОС телефони, склоништа за жене које су злостављане, терапеутски и избеглички центри. Жене либералне оријентације су биле заинтересованије за разне облике политичког ангажмана, односно критичког и опозиционог деловања према владајућем режиму у Србији, али и према демократској опозицији која се тада формирала на политичкој

²⁴⁰ Исто, стр. 4.

²⁴¹ Милић, А., *Феминистички таласи, оријентације и покрети у југословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 59.

сцени.²⁴² Управо ове жене су формирале организације Београдски женски лоби, Женски парламент и Женску странку као феминистички облик политичког деловања у Србији.

Наиме, прво је основана Женска странка²⁴³ и активиран је Београдски женски лоби. Лоби је уз ЖЕСТ и феминистичку групу Жена и друштво допринео настанку Женског парламента који је покретао иницијативе везане за женска питања, законске иницијативе и мониторишао рад мушког парламента.²⁴⁴ Рад Београдског женског лобија је био усмерен на координацију и повезивање жена у политичким партијама, организовање акција у предизборним кампањама, заступање и заговарање женских права и интереса у политици. У овом периоду се кристалише још једна разлика између феминисткиња Србије а тиче се њихове припадности универзитетској средини, односно припадности осталим женама чији се рад на неки начин чак супротставља академским начелима. Управо ће ова разлика бити пресудна за успоравање развоја јединствених женских студија на Београдском универзитету. И поред тога, године 1991. долази до оснивања Центра за женске студије у Београду, који као неформална едукативна група проистиче из групе Жена и друштво. Затим, 1993. године започиње и први двосеместрални курс из женских студија на Београдском универзитету, на Одељењу за социологију, и то као изборни курс за све студенте Београдског факултета, под називом Односи полова и друштво.²⁴⁵ У Новом Саду 1997. године долази до оснивања женских студија и истраживања под називом „Милева Марић Ајнштајн“²⁴⁶, а нешто касније, тачније 2003. године, почињу са радом родне студије на Универзитету у Новом Саду.

²⁴² Исто, стр. 59.

²⁴³ Акроним ЖЕСТ: жене, етика, солидарност, толеранција

²⁴⁴ Вишњић, Ј., *У зони политичкој: феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 6.

²⁴⁵ Исто, стр. 60.

²⁴⁶ Није случајно што су женске студије добиле баш овакав назив с обзиром да је Милева Марић Ајнштајн била једна изузетно озбиљна жена, крајње патријархално васпитана, која је потицала из Војводине и која је због свог брилијантног ума била прва жена која је примљена у мушку класичну гимназију, а након тога, дошавши у Цирих, постала и једна од првих жена које су студирале математику у том мушко-научном свету. Будући да тадашњи професори нису видели будућност жена у науци, Милева Марић у првом покушају није положила завршни испит, а у другом покушају је на испит изашла у шестом месецу трудноће, што је вероватно имало значајан утицај и на то да је искључе са Политехникума. Међутим, ту се њена животна трагедија, изазвана махом патријархалним устројством друштва, не завршава. Будући да је њен изабраник Алберт Ајнштајн сматрао да би њихово незаконито дете угрозило његов положај, наговорио ју је да прво своју једанаестомесечну кћерку остави код родитеља, а затим и да је да на усвајање. Милева Марић је, у току трајања брака са Албертом Ајнштајном, родила још два сина, бавила се кућом и решавала научне проблеме. Заједно су завршили четири рада: „О Брауновом кретању“, „Фотоелектрични ефекат“, „Посебна теорија релативитета“ и рад о једначини енергије који су завршили у Војводини. Сва четири рада су објављена 1905. године али Милева Марић ни на једном није потписана као коаутор. Подразумевало се да ради за свог мужа који је то максимално користио и на основу невероватне славе коју су ти радови донели постао и почасни доктор универзитета у Женеви и професор универзитета у Берну. Оног момента када је постао признат, Алберт Ајнштајн се развео од Милеве Марић оставивши је у беспарици са синовима, од којих је један

Након завршетка рата, од средине деведесетих па надаље, раслојавају се интереси феминистичких група и осетно је ширење покрета. У покрет улазе нове учеснице које немају никаквих претходних искустава у јавном ангажману, нити сазнања о природи феминистичког мишљења и активности. То је утицало на смиривање тензија и подела из претходног периода, али је пак допринело великом разумевању женског покрета у Србији. Покрети су деловали у различитим правцима: политичке и антиратне групе, групе за борбу против насиља над женама и децом, групе за феминистичку едукацију, групе за помоћ маргиналним женама, правне групе, групе за економску иницијативу у које се убрајају групе жена предузетница, женске групе организоване у оквиру синдикалних организација за борбу за женска радна права, а започети су и пројекти са циљем оснивања женских група које би имале властиту доходну делатност, што би повећало како аутономију истих тако и аутономију њихових чланица.²⁴⁷ Крајем деведесетих оснивају се и почињу јавно да се исказују и лезбејске групе. У исто време, покрет излази из граница Београда и шири се са циљем да обухвати све делове Србије, све слојеве жена намећући се као битан чинилац оснаживања женске борбе за равноправност и право на различитост у друштву.

Намера феминистичког покрета је била најкраће речено деметрополизација и деелитизација и стварања једног разгранатог женског покрета, мреже женских група у Србији. Наравно, врло брзо су почеле да се кристалишу слабости ове организације, које нису стране ни у временима која су претходила. Наиме, поред тога што је „женско питање“ успешно промовисано, што иде у прилог мрежи женских група, оне су ипак остале организацијски изоловане, финансијски зависне, медијски релативно присутне, али политички потпуно неутицајне и неделотворне.²⁴⁸ Однос локалног окружења према женским групама је мање-више равнодушан, нити постоји неки јак и чврсто уобличен негативан и непријатељски став и однос према феминистичким групама у јавном мњењу, њиховим активностима и чланицама, нити постоји веће интересовање ни мотивација за ближе спознавање њиховог рада и циљева. Међутим, однос између жена које су афирмисане и друштвено и стручно видљиве фигуре са једне стране, и жена чланица и активисткиња група са друге стране, није ни близу равнодушан. Приметне су

оболео од шизофреније. Дакле, чињеница да је била невероватно надарена и жена брилијантног ума, представљало јој је само потпуно разочарење и деградацију. То да је Милева Марић била један од твораца научних теорија на које никада није полагала право, говори и чињеница да Алберт Ајнштајн, након развода од ње, никада више није објавио ни један значајан рад. Види: www.media.rs/velike-ljubavi-veliki-ljudi-VI-albert-ajnštajn-mileva-marić-i-teorija-pravde

²⁴⁷ Исто, стр. 60.

²⁴⁸ Исто, стр. 61.

резерве са обе стране, већ афирмисане жене често на женске групе гледају као на актере који могу довести до урушавања њихове позиције, док активисткиње из женских група на ове жене гледају са дозом неповерења када су у питању могућности заједничког деловања.²⁴⁹ Самим тим, женски покрет у Србији није успео да се наметне као снажна и делотворна независна демократска снага која је у стању да политичкој јавности преноси захтеве, потребе и интересе женског дела становништва. Када се узме у обзир да на светској сцени почиње раздобље нових трендова, да је евидентно слабљење феминистичког покрета на западу, поставља се питање да ли су домаће феминисткиње изгубиле шансу да се конституишу као снажан и јединствени покрет? Свакако им не иде у прилог чињеница да су женске групе данашњице организоване у или сасвим слободне асоцијације појединих жена око појединачних акција, или претворене у читав низ легализованих организација невладиног сектора које свака за себе и по властито дефинисаним правилима и нормама делују на уским секторима својих хуманитарних или сличних ресора.²⁵⁰ Када се узме у обзир да међусобна комуникација ових полуинституционалних женских група није никаква, није чудно што се у Србији касни са доношењем неких битних законских аката којима се друштво и држава проглашавају одговорним за промоцију, заштиту и унапређење стања женске популације и њених права.

Међутим, мора се напоменути да је ипак остварен значајан помак у смислу законског нормирања појаве насиља у породици, над женама и децом, сексуалног насиља, забране дискриминације и равноправности полова. Такође, у културним и уметничким областима, као и у образовним, учињен је значајан помак и феминистичка активност је оставила дубок траг. Наиме, у књижевности је у последњих двадесет година феминизам извршио огроман продор који се огледа како у броју објављених радова књижевница разних родова: есеји, романи, поезија, драме, биографије, тако и по тиражу тих објављених дела. Наравно, није занемарљив ни утицај који је извршен на укупно стање књижевности код нас. Жене су се активирале и у издаваштву. Постоји неколико издавачких кућа које се баве издавањем феминистичке литературе разних родова: часопис „Профемина“, часопис „Женске студије“, издавачка радионица „94“, издавачка кућа „Плави јахач“. Такође у последњих двадесет година делују и театарске женске групе са јасним циљем да окупе женске ствараоце и да систематски и

²⁴⁹ Исто, стр. 62.

²⁵⁰ Исто, стр. 63.

програмски раде на освешћивању своје публике: „Феминистичко позориште Пут 5а“, „Дах театар Мимарт“, кореографско стваралаштво и томе слично.²⁵¹

По свему судећи, чињеница да су жене у Србији пропустиле да се масовно организују у један јединствени женски покрет није пресудно утицала на њихова досадашња достигнућа у културним, уметничким, образовним и политичким областима. Ту су, морамо се сложити, оставиле дубок траг што уједно представља и гаранцију да ће нове генерације жена са мање тешкоћа улазити у ове области и успевати да се индивидуално и стваралачки афирмишу освајајући нове просторе за све жене. Женама у даљем раду преостаје да константно преиспитују стечене и изгубљене позиције, уз свест о континуитету деловања. Деловање представља стално преиспитивање и промишљање реалности, али и критика свих етаблираних начина мишљења, па и феминистичких. То је управо један од основних постулата феминистичке теорије. Потреба за тим постоји управо из разлога што законски оквир, као и постојање механизма за родну равноправност, нису успели да обезбеде стварну равноправност жена и мушкараца у савременом српском друштву. Женама, у циљу борбе, преостаје да феминистички политички ангажман учине видљивим, константно иступајући у јавности, јавним заговарањем усвајања измена закона и државне политике.

²⁵¹ Исто, стр. 63.

III ДЕО

ФЕМИНИСТИЧКА ЈУРИСПРУДЕНЦИЈА

III ДЕО, ФЕМИНИСТИЧКА ЈУРИСПРУДЕНЦИЈА

1. Феминистичке теорије, подела и сврха

Феминистичка теорија је део новог облика изучавања о женама који формално промовише уопштени, веома широк систем идеја о основним карактеристикама друштвеног живота и људског искуства посматраног и схваћеног из женског угла. Основни предмет и истраживања феминистичких теорија јесу ситуације и искуства жене у друштву, расправа о женама као основним субјектима у процесу истраживања те критика друштва од стране жена са жељом да се створи бољи свет. Као почетак развоја феминистичке теорије узима се период након Другог светског рата, време када је Симон де Бовоар објавила своје чувено дело „Други пол“. Пишући о искуству жене различитих друштава и у различитим историјским периодима, као и о искуствима самих жена у различитом узрасту, Симон де Бовоар је на систематичан начин проблематизовала значење пола и полне разлике и дала почетне позиције за формулацију појма рода. Истовремено, системом међусобно повезаних и усклађених тврдњи, дошло се до сазнања да хијерархијски однос моћи утемељен на полној рализци није природно дат, да жена није по својој природи мање вредна него да се ради о низу патријархалних друштвено конституисаних одлика који се приписују жени.

Основна теоријска питања феминизма су: Да ли су жене биле проучаване у било којој ситуацији? Ако нису, зашто нису? Како жене доживљавају ситуације у којима се налазе? Како доприносе одређеним ситуацијама и шта им оне заправо значе? Чињеница је да су жене присутне у већини социјалних ситуација, а тамо где их нема, намерно су искључене. У ситуацијама у којима пак делују, њихове улоге су различите, мање

признате и подређене улогама мушкараца. Надаље, феминистичка теорија се бави како описом социјалног света, тако и објашњењем истог.

Однос феминизма и других научних теорија се објашњава мултидисциплинарношћу, интердисциплинарношћу и трандисциплинарношћу. Интердисциплинарност је интеракција разних дисциплина, односно прожимање спознаја из једне науке у другу ради решавања одређених проблема и задатака. У сагледавању проблема са којима се сусрећу жене неопходан је интердисциплинаран приступ. Постоје снажне везе феминизма са биологијом, социологијом, психологијом, правом, економијом и филозофијом. Интердисциплинарност се веома лако може уочити приликом проучавања положаја жене у друштву када је неопходно сагледати како социолошке, биолошке, економске и сваке друге аспекте њене друштвене улоге. Трандисциплинарност се може дефинисати као појам који истовремено утиче на научне дисциплине, повезује их и на крају превазилази, а омогућава интеракцију између науке и друштва. Женско искуство се мора посматрати на такав начин да се изнађу разлике и случности са мушким и сваким другим искуством које није женско, уз истицање потребе за једнакошћу. Мултидисциплинарност се односи на ситуацију када се одређеним проблемом баве две или више различитих наука, али га свака од њих посматра на различите начине.

Феминистичка теорија је, историјски посматрано увек представљала субверзивно знање које се супротстављало владајућим идеологијама и идејама, преиспитујући литерарни, филозофски и историјски концепт, те преобликујући „званично сазнање“. Феминистичка теорија утолико подстиче сукоб са значењем, коцептима и мисаоном традицијом што је чини редовно радикалном. Ради се о епистемолошкој операцији која делује на деконструкцију теоријских парадигми онога што се сматра мушким, хетеронормативним, универзалним знањем. Кључни заокрет у гледишту се увек тиче критичке анализе и промене друштвених, полних, родних односа моћи и поретка који их производи. Феминистичка теорија увек полази од начела једнакости мушкараца и жена, стварајући идеологију друштвене промене са циљем уништења економске, друштвене и политичке дискриминације жена и других угњетених друштвених група. Феминистичке теоретске перспективе и схватања о природи и разлозима постојања дискриминације жена, врсти политичких стратегија за постизање друштвених промена, као и у погледу анализе природе и домена жељених промена су различити. Зато је феминистичка теорија вешезначна и може се описати општом формулацијом заговарања женских права. Због разноликости свога предмета изучавања, данас постоји

велики број тенденција и праваца у феминизму који се пре међусобно оснажују него што су супротстављени. Заједничко свим феминистичким теоретичарима и теоретичаркама јесте то што женско искуство посматрају као централно за било коју теоријску анализу и политичку стратегију. Као филозофска анализа идеје рода и значење полних разлика, феминистичка теорија критички вреднује и објашњава разлоге друштвене реалности полно засноване дискриминације, експлоатације, насиља и репресије. Феминистичка теорија преиспитује и анализира полне предрасуде традиционалне теорије и захтева да се та критика радикално трансформише у епистемолошки оквир.

Феминистичка теорија мора бити отворена према другим научним дисциплинама из разлога што је то претпоставка њеног даљег развоја. Отвореност према другим научним дисциплинама, њиховим знањима и гледиштима, те заједничка сарадња представљају подстицај слободе размишљања и истраживачке креативности која је и предуслов развоја науке.

Током деценија свога постојања и развоја, издвојила су се три основна типа феминистичких теорија: проучавање разлике међу родовима, неједнакост родова и угњетавање рода. Такође, развио се велики број теорија које ће бити укратко изложене у тексту који следи.

1.1 Класични либерални феминизам

1.1.1. Појам и дефиниција

Класични либерални феминизам је теоријско и политичко опредељење које, полазећи од претпоставки да су жене, као и мушкарци, разумна и слободна бића, и да су према томе једнаки, поставља захтев да и жене добију иста права као и мушкарци. Класични либерални феминизам за жене захтева политичка права²⁵²: право на образовање, право гласа, право на својину, дакле, права која се односе на учешће у

²⁵² Феминисткињама је брзо постало јасно да до остварења својих захтева за једнакошћу у свим аспектима живота најлакше могу доћи првенственим захтевом за добијање политичких права, узимајући у обзир њихов значај за формирање слободног и демократског друштва.

јавном животу. Овај теоријски правац се залаже за постизање једнакости жена и мушкараца кроз реформске процесе у оквиру постојећег како политичког система тако и економске организације друштва, дакле правним средствима и постепеном социјалном реформом при чему је неопходно нагласити права појединаца и појединки.²⁵³ Претпоставке тих постојећих политичких система изграђене су на класичним теоријама либерализма Џона Лока, Џона Стјуарта Мила и других, у којима се истиче значај индивидуе и заступа став да она треба да има права на слободу мишљења, изражавања и удруживања.²⁵⁴

Либерални феминизам се први пут јавља крајем XVIII века и као теорија и као политички захтев и то у Декларацији о правима жене и грађанке Олимп де Гуж и у делима Мери Вулстонкрафт. Као политички захтев друштвеног покрета, класичан либерални феминизам се развија у XIX веку кроз организовану борбу за право гласа за жене (сифражетски покрет), и то пре свега у САД и Великој Британији. Теорије класичног феминистичког либерализма су, такође у XIX веку, достигле врхунац кроз текстове и политичко деловање Џона Стјуарта Мила и Херијет Тејлор Мил. Међутим, оба термина, и либерализам и феминизам улазе у употребу тек касније у XIX веку, и то један независно од другог, а ознаку *либерални феминизам*, као и саму класификацију феминизма на: либерални, марксистички и радикални, уз њихова појмовна и терминолошка одређења, формулисала је тек седамдесетих година феминистичка филозофкиња Алисон Џагар.²⁵⁵ Чак сто година пре него што су Олимп де Гуж и Мери Вулстонкрафт објавиле своје текстове, Мери Астел, енглеска списатељица, пропагирајући идеје раног либералног феминизма, писала је о лошем положају жене у породици и друштву, поредећи их са робињама у савршеном стању мушког ropства.²⁵⁶

Класичан либерални феминизам се противи свакој врсти дискриминације, па била она и позитивна, те се залаже за омогућавање услова свакој жени да постигне лично побољшање и успех. Начин да се такви захтеви и остваре, присталице класичног либералног феминизма виде у искорењивању родних стереотипа и промени вредности хијерархија које женама одричу способности и могућности у области рада, зарада, приступа положајима моћи итд. Теорија либералног феминизма је имала кључну улогу

²⁵³ Захаријевић, А., *Крајња историја сиорова: ишта је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.416.

²⁵⁴ Мил, Џ. С., *О слободи*, Београд, Филип Вишњић, 1988, стр. 46.

²⁵⁵ Jaggar, A., *Political Philosophies of Womens Liberation*, In: Vetterling-Braggin (ed.), *Feminism and Philosophy*, Lanham: Towman Littlefield, Totowa, NJ, 1977, pg. 52.

²⁵⁶ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85-95, стр. 86.

у аргументацији која је одбранила захтев жена за право гласа, као основни захтев првог таласа феминистичког, сифражетског покрета. Овај покрет је окончан крајем, односно по завршетку Првог светског рата, и то значајним успесима, односно испуњавањем свог основног захтева тиме што су у великом броју земаља жене добиле право гласа (Канада, Аустрија, Немачка, Велика Британија, Белгија, Холандија, Шведска, Чешка, Словачка, САД, тадашња Југославија, итд.). И либерализам и либерални феминизам имају своје представнике и представнице у савременим теоријама, а то су, на пример, Џон Ролс, Бети Фридан и други, али о њима ће бити речи касније.

1.1.2. Теорија и теоријски оквири класичног либералног феминизма

Теорија о либерализму је извршила значајан утицај на феминисткиње, а продукт тог утицаја је развој теорије класичног либералног феминизма. Либерализам²⁵⁷ је политичка и економска доктрина која истиче права и слободе појединаца и потребу за ограничењем моћи владе. Настао је као одбрамбена реакција на ужасе који су прожимали реверске европске ратове у XVI веку.²⁵⁸ Његове основне идеје формално су изражене у радовима Томаса Хобса и Џона Лока, који су сматрали да је суверена моћ владара потпуно оправдана пристанком потчињених, датом у хипотетичком друштвеном уговору пре него божанским правом. На економском плану, либерали XIX века захтевали су прекид државног уплитања у економски живот друштва. Следећи Адама Смита, наводили су да су економски системи базирани на слободним тржиштима ефикаснији и да имају већи просперитет него они које делом контролише држава. Као одговор на велике економске разлике и друге друштвене проблеме проузроковане индустријском револуцијом у Европи и Северној Америци, либерали су крајем XIX века и почетком XX века заступали став о ограниченој државној интервенцији на тржишту и подржавали државно финансирање социјалних услуга као што су бесплатно школовање и здравство.

²⁵⁷ Либерализам, Енциклопедија Британика 1-10, Народна књига, Политика, 2005.

²⁵⁸ Овде се првенствено мисли на тридесетогодишњи рат који се углавном водио између Светог римског царства под вођством Хабзбурга и протестантских кнежевина које су се ослањале на главне антикатоличке снаге, Шведску и Холандију. Сукоби су почели 1618, а престали 1648. године, а рат се водио из разних разлога, а између осталог и због верске и династичке нетрпељивости и сукоба око територије и тржишта.

Либерализам, као буржоаски политички и идеолошки правац који се у доба феудализма борио за политичке слободе, слободу мишљења и делања, користио је теоријско утемељење еманципације морала и права управо као подстрек развоја слободоумља. Оно што је утицало на жене тога доба јесу речи либералне просвећености које се односе на личност, аутономију, права, достојанство и самопоштовање. Најдубље идеје либералне традиције које заузимају средишње место су идеје радикалне снаге и велике теоријске и практичне вредности. У сржи ове традиције налази се двослојна интуиција везана за људска бића: наиме, да сви, самим тим што су људска бића, у подједнакој мери имају достојанство и вредност, без обзира коју позицију заузимају у друштву, и да је основни извор ове вредности моћ моралног избора коју они имају, моћ која се састоји у способности да планирају свој живот у складу са сопственом проценом циљева.

Овим двама врстама интуиције²⁵⁹ либерализам додаје и то да морална једнакост људи њима пружа могућност да с правом очекују одређену врсту третмана од стране друштва и политике. Тај третман мора поштовати и промовисати слободу избора, и мора поштовати и промовисати идеју о томе да су сви они који врше избор подједнако вредни.²⁶⁰ Либерализам се пре свега супротставља било ком приступу политици који од морално ирелевантних разлика ствара системске изворе друштвене хијерахије. Он се првенствено усредсређује на право на избор и заштиту сфера у којима се врши избор. У периоду стварања модерних либералних држава, жене су, ослањајући се на теорију либерализма, захтевале право на слободу, безбедност, право на отпор угњетавању, укратко сва она политичка права која су добијали мушкарци тога доба.

Мери Вулстонкрафт, енглеска теоретичарка, је, разматрајући подређени положај жена и начин на који се тај положај може променити, захтевала да жене пре свега добију право на образовање. Сматрала је да је и жена човек, па према томе, и жена је разумно биће, а оспоравање овог става може бити једино последица систематског рада предрасуда. Незавидан положај потпуне подређености у којем се жене налазе она приписује управо тим предрасудама, које постоје у свим друштвеним слојевима, и то код оба пола, а пре свега их учвршћује систем образовања. Просветитељски, она и излаз види у образовању.²⁶¹ Чак је, на опште згражање појединих савременика, она

²⁵⁹ Које повезују бит либерализма са мишљењима грчких и римских стоика

²⁶⁰ Нусбаум, М., Ц., *Феминистичка кришка либерализма*, прев. Миливојевић-Петровић, С., и Петровић, Н., у: Часопис за књижевност и културу и друштвена питања, стр. 169-205, 71, 2003, стр. 172.

²⁶¹ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85-95, стр. 87.

тврдила да би то образовање требало да се одвија у мешовитим школама.²⁶² У погледу свог основног става о једнакости мушкараца и жена и њиховог једнаког образовања, оштро се супротставила и црквеним и световним ауторитетима, међу којима је најзначајнији Жан-Жак Русо. Мери Вулстонкрафт се противи његовој тврдњи да мушкарци и жене нису и не треба да буду једнаки, да је зависност жена већа од мушкараца те да жене треба да буду подређене мушкарцима. Такође, оштро осуђује његову мисао да образовање жена и мушкараца треба усмерити у различитим правцима, мушкарце да буду јаки, а жене да буду слабе, они да одлучују, а оне да им се покоравају. Вулстонкрафт се оваквим и сличним схватањима супротставља аргуменитима који се позивају на опште добро, природни поредак ствари и божју вољу, а врло мало на потребе самих жена.²⁶³ Осим тога, захтеви за промену положаја жена упућени су више мушкарцима, а мање женама.

Иако Мери Вулстонкрафт, иначе врло омражена код својих савременика, у јавној сфери доводи у питање арбитрарну политичку вољу, она своју критику не проширује на приватну сферу, и тиме задржава поделу на приватно и јавно. Оно што јој је измакло јесте то да се концепт модерних либералних политичких теорија структурално ослања на подређен положај жена.²⁶⁴ Она је, дакле, задржала традиционалне, у патријархату утемељене, теоријске дихотомије, као што су приватно и јавно, разум и осећања. Ове дихотомије иначе преовлађују кроз њено целокупно дело, вероватно због њеног неограниченог поверења у разум.²⁶⁵ Њено поверење у разум ипак није толико неограничено. Она разум посматра пре свега у стратешкој функцији и не сматра да је он искључив према страстима. Идеал независности који је заговарала и није било могуће пропагирати без ослоњања на разум и овладавање страстима.²⁶⁶

Класичан либерални феминизам сазрева у радовима Џона Стјуарта Мила и Херијет Тејлор Мил који јасно, недвосмислено и аргументовано захтевају право гласа за жене. Херијет Тејлор Мил сматра да је подела човечанства на две касте од којих је једна рођена да влада другом у сваком случају погубна²⁶⁷ те да жене поричу право било којем

²⁶² Вулстонкрафт, М., *Одбрана њправе жене* (превео Мاستиловић, Р.), Београд, 1994, стр.50.

²⁶³ Исто, стр. 115.

²⁶⁴ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85-95, стр. 88.

²⁶⁵ Gattens, M., *The Oppressed State of My Sex, Wollstonecraft on Reason, Felling and Equality*, In: Shanly, M., and Pateman, C.,(ed), *Feminist Interpretations and Political Theory*, Oxford, 1991, str. 21.

²⁶⁶ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85-95, стр. 88.

²⁶⁷ Тејлор, Мил, Х., *Женско њправо гласа*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 37-60, стр. 42.

делу човечанства да одлучује у име другог дела, или јединки у име друге јединке.²⁶⁸ Херијет Тејлор Мил је на јасно теоријски утемељеним захтевима, адекватно аргументованим, подвукла не само значај захтева да жене имају право на јавно деловање, већ и то што овај захтев потиче од самих жена. Она систематски оспорава предрасуде да жене нису за политику, и тврди да би расправа пре требало да се окрене у супротном смеру, односно да се расправља о подобности политике за жене.²⁶⁹

Џон Стјуарт Мил²⁷⁰ се такође позива на преиспитивање постојећег политичког уређења сматрајући да се људи рађају слободни да користе своје способности без унапред одређеног места у животу,²⁷¹ а да је пример ограничења којем су подвргнуте жене само због тога што су се такве родиле, једини пример такве врсте у модерном законодавству.²⁷² Разоткривајући механизме одржавања те хијерархије, Херијет Тејлор Мил тврди да циљ оних који је заступају није у томе да се она објасни, него искључиво у томе да се она одржи. Постављање произвољних граница представља ефикасан начин да се то постигне, односно да се хијерархија репродукује.²⁷³

Иако су несумњиво повезани и међусобно сродних опредељења, Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил се у неким схватањима разилазе. Херијет Тејлор Мил сматра да је за жену пресудно да има економску независност и да може да бира своје занимање, док Џон Стјуарт Мил сматра да жена ипак, према неком праведном поретку ствари, не треба да сопственим радом доприноси поретку породице.²⁷⁴ Међутим, обоје су били заговорници неопходности признања права гласа жена, како на парламентарном, тако и на локалном нивоу.²⁷⁵ Мил се, као посланик Британског парламента, и својим активним

²⁶⁸ Исто, стр. 44.

²⁶⁹ Исто, стр. 46.

²⁷⁰ Због различитих погледа по питањима која се тичу лишености жена свих права и привилегија уз њихову подобност да буду једино кривци када почине штету или да због тога буду кажњене, као и питања да ли су жене само „ствари које говоре“, Џон Стјуарт Мил и његов отац Џејмс Стјуарт Мил су остали на супротстављеним странама. Наиме, Џејмс Стјуарт Мил који је 1867. године сматрао да женама не треба дозволити да обављају ниједну јавну функцију, колико год способне биле јер „нису мушкарци, док је Џон Стјуарт Мил године 1871. борбу за женска права подржао. Види: http://womenshistory.about.com/library/etext/bl1911_womenq.htm као и Ћорић, Д., „*Parsons case – Пример њумачења њрава који је њроменио ањлоамеричку њравну ѡеорију и ѡраксу*“, Правна ријеч, Часопис за правну теорију и праксу, Бања Лука, број 35/2013. година X, 2013, стр. 321-331, стр. 329.

²⁷¹ Мил, Џ. С., *Пошчињености жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 74.

²⁷² Исто, стр. 77.

²⁷³ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 85-95, стр. 89.

²⁷⁴ Мил, Џ. С., *Пошчињености жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 101.

²⁷⁵ Исто, стр. 104.

политичким деловањем за ово право јавно залагао. Уз право гласа, Мил додаје и захтев за право жена да располажу својом имовином.

Међутим, и Херијет Тејлор Мил и Џон Стјуарт Мил су у свом напору да одбране права жена на индивидуалне слободе, којима се обезбеђује учешће у јавном животу, своје аргументе заснивали на правима индивидуа, али су то чинили често на примерима оних појединки које су друштвене привилеговане и на основу тога тврдили да оне имају способности које их изједначавају са мушкарцима. Њихови захтеви су ограничени на грађанска права и слично као и код осталих представника и представница либерализма нису усредсређени на приватну сферу, осим изузетка њиховог разматрања брака и развода где се залажу за право на развод само на основу захтева.²⁷⁶

Класичан либерални феминизам је значајно утицао на теоријско утемељење основних политичких захтева у борби жена за њихова политичка права, а посебно за удовољавање захтеву жена за добијањем права гласа као основног захтева првог таласа феминизма. Ова теорија је имала значајне успехе, али једина замерка јој је што се освртала само на положај жена у јавној сфери, док је однос према женама у приватној сфери остао без критике.

1.2. Анархистички феминизам

1.2.1. Појам и дефиниција

Историјски посматрано, анархизам и феминизам као политички покрети имају богату прошлост и пре појаве самих темина средином XIX века у Француској. Пјер-Жозеф Прудон у своме делу „Шта је власништво“ објављеном 1840. године себе назива анархистом, а Ибертин Оклер заступница женског права гласа, прва себе назива феминисткињом још 1882. године у свом часопису „Грађанка“.²⁷⁷ Оба покрета трају више од два века и развијају се у различитим правцима, али их свакако повезује

²⁷⁶ Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85-95, стр. 90.

²⁷⁷ Перовић, В., *Анархистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 95-106, стр. 95.

неколико карактеристика. Једна од основних заједничких карактеристика оба покрета је одсуство кодификоване идеологије из ког разлога се јављају тешкоће у њиховом дефинисању. Међутим, ипак су се на том пољу учинили значајни помаци и дошло се до одређених општеприхваћених дефиниција које обухватају идеје оба покрета.

Анархизам је политичка филозофија или скуп учења и ставова усмерених на одбацивање било каквог облика присилне власти и која пропагира друштво засновано на добровољној сарадњи и слободном удруживању појединаца и група.²⁷⁸ Термин „анархизам“ је изведен од грчке речи *αναρχία* која значи „без владара“. Анархизам у ширем значењу представља идеју да су сви облици владавине и присилног рада непожељни и да их као такве треба укинути (укључујући и државни репресивни апарат: војску, судство, полицију, државну безбедност), те представља ванпарламентарну, антистраначку и анационалну организацију. Као што је већ речено, анархизам обухвата велики број струја од којих су само неке: анархо-синдикализам, анархо-примитивизам, анархо-индивидуализам, еко-анархизам, анархо-комунизам, анархо-феминизам и слично. Из самог анархистичког префикса код различитих струја примећујемо одлучно заузимање става да је анархија основни метод доласка до циља.

Анархија, према речима анархиста, представља друштво у којем власт и ауторитет замењује самоорганизација, друштво равноправности, равноправне и праведне дистрибуције свих производа, друштво у којем свака особа може задовољити своје основне потребе у максималној мери, а да при том не оштећује друге. Идеја о анархистичком друштву базирана је на мањим заједницама, децентрализованим, али при том уско повезаним.²⁷⁹ У оквиру таквих заједница је, према анархистима, лакше доносити заједничке одлуке и ускладити различите жеље и циљеве. Један од основних захтева анархизма јесте идеја да свако мора у потпуности остварити своје потребе и да свако мора бити у могућности да учествује у процесу одлучивања. У анархистичком друштву, такве заједнице би се могле удруживати, сарађивати, међусобно координирати, заједнички равноправно одлучивати. Моћ у друштву не би нико поседовао, и сви би поседовали моћ. Анархизам се противи данашњој друштвеној структури и организацији која намеће потребу постојања државе, чија институција своје постојање базира на ауторитарности, хијерархијској и патријархалној контроли друштва. Иако се сви анархисти слажу у основним вредностима анархизма, разилазе се

²⁷⁸ Анархизам, Енциклопедија Британика 1-10, Народна књига, Политика, 2005.

²⁷⁹ Види: <http://www.modukit.com/out/kakogod/index.php?id=43>, Транскрипт излагања Ванде Перовић са „Разговора о анархизму“, одржаних у Дому омладине у Београду 01.06.2006.године

у појединим питањима која се, рецимо, тичу употребе насиља, односно ненасиља у остваривању одређених циљева²⁸⁰ те идејама о организацији живота друштва²⁸¹.

Примећујемо да и анархизам и феминизам корене зла виде у расподели моћи у друштву. Реч је о два идеолошки блиска концепта која су субверзивно еманципаторски настројена и која теже мењању целе или делимичне структуре друштва и односа моћи у друштву. Тежња оба покрета је ослобађање појединца, што доводи до њихове непожељности у друштвима чврстог патријархата. Та непожељност оба покрета доводи у неповољан положај јер постојећи системи моћи замагљују и манипулишу терминима у циљу негативног претстављања покрета јавности.²⁸²

Олимп де Гуж, француска списатељица и феминисткиња, ауторка Декларације о правима жена и грађанки из 1791. године сматра се актерком и једног и другог покрета. Олимп де Гуж је тражила једнака права за жене и мушкарце: право на власништво, право на образовање и право на глас и репрезентацију.²⁸³ Гиљотинирана је, али идеје из њене декларације постале су својина слободних грађанки. Иако је спој анархизма и феминизма јавно манифестован у декларацији ове францускиње, прве претече овог споја потичу из Енглеске. Ради се о Мери Вулстонкрафт која је објавила књигу „Одбрана права жена“²⁸⁴ године 1792, где захтева једнака права и заједничко образовање за жене и мушкарце, и њеном партнеру Вилијаму Голдвину који је наредне године објавио своје дело „Расправа о политичкој моћи“.

Теоријски и активистички спој анархизма и феминизма се огледа у реакцији на доношење Наполеоновог законика из 1804. године којим су постављена, прво у Француској, а потом и у другим европским земљама, правила патријархата.²⁸⁵ Према одредбама тог законика, жене и деца постају власништво мужа, а циљ брака је

²⁸⁰ Промена става у смислу употребе насиља се најјасније огледа у првенственом заговарању атентата на политичаре као неистомисљенике, коју идеју је анархистички покрет на крају одбацио.

²⁸¹ Организацију живота друштва дијаметрално супротно посматрају анархо-синдикалисти и анархо-примитивисти. Анархо-синдикалисти сматрају да друштво треба да буде максимално организовано и устројено док анархо-примитивисти сматрају да је неопходно развој друштва вратити на степен организације примитивних друштвених заједница.

²⁸² Перовић, В., *Анархистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 95-106, стр. 95.

²⁸³ Анархистички феминизам, Речник родне равноправности / Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр.23.

²⁸⁴ Вулстонкрафт, М., *Одбрана њраве жене* (превео Мاستиловић, Р.), Београд, 1994, стр. 55.

²⁸⁵ Србија 1844. године усваја грађански законик и одељци који се односе на брачно право су преписани из Француског грађанског законика. Од 1844. Ди 1945.године, укупно 101 годину Законик у Србији остаје на правној снази.

репродукција²⁸⁶. Мушкарцу је додељена јавна, а жени приватна сфера, односно брига о дому и породици. Права удате жене су изједначена са правима малолетника, криминалаца и ментално заосталих особа. Све ове групе људи имају татора и не могу сами располагати својном и доносити правно валидне одлуке. Укинуто је право наследства за жене и право на професију.²⁸⁷

Жене нису остале имуне на овакве друштвене и социјалне услове. У европској историји са почетка XIX века, века убрзане индустријализације, увођења капиталистичког система, убрзане урбанизације, велике експлоатације радне снаге мушкараца и не само мушкараца, већ жена и деце, те као реакција на то, појава нових политичких идеологија као што су социјализам, социјалдемократија и анархизам, жене су тражиле своје место. Током целог трајања тог периода, жене реагују на француски Грађански законик, на оно што је кодификовано у законнику и управо у том сегменту можемо да приметимо богату женску политичку активност у борби за грађанска права.²⁸⁸ У жижу интересовања испливава питање женске природе, односно да ли је жена по природи инфериорна у односу на мушкарца, да ли је она по природи зависна и да ли јој та њена природа одређује место у друштву. Док у Европи, тезу о женској природи користе да би жене везали за дом и породицу, у револуционарној Русији жене се позивају да своју женску природу, односно срчаност, непоколебљивост и упорност, ставе у службу револуције и да на тај начин постану једнаке са мушкарцима. У Аргентини 1890-их година улази у штампу часопис „Глас жене“ као први анархофеминистички глас у Латинској Америци²⁸⁹. Жене су кроз ову врсту медија позиване да се уједине у борби против угњетавања њих као жена и као радница. У Кини се развијао феминизам чији су ставови били у супротности са кинеским националистима. Наиме, тачно је да су кинески националисти подржавали еманципацију жене али, слично као и у Русији, њихова еманципација је морала бити у служби „градње нације“.²⁹⁰

На основу наведеног, приметили смо да су и анархизам и феминизам покрети који имају дисконтинуитет деловања, односно сопствене успоне и падове. У одређеним

²⁸⁶ Иако је Наполеонов законик изразито неповољан за жену, први пут је у Европи овим закоником прописана оборива законска претпоставка да је муж мајке отац детета. Види: члан 312, <http://www.legifrance.gouv.fr/contact/download/1950/13681/version/3/file/code2>

²⁸⁷ Анархистички феминизам, Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр. 24.

²⁸⁸ Голдман, Е., *Анархизам и друшћ есеји*, Загреб, 2001, стр. 45.

²⁸⁹ Види: www.masa-hr.org/content/anarhofeminizam

²⁹⁰ Види: www.masa-hr.org/content/anarhofeminizam

историјским околностима оба покрета су имали значајан број присталица и велики утицај на друштво, да би у другим историјским тренуцима једноставно замирили. Анархизам се често пореди са реком, са моћном реком која у неким тренуцима постаје понорница, а феминизам са таласима који се смењују. Међутим, скоро два века деловања оба ова покрета показује да су основне идеје анархизма и феминизма идеје које су увек присутне, без обзира на степен директне видљивости њиховог деловања.

Ема Голдман, позната америчка анархисткиња, дала је дефиницију анархизма, а Керен Офен, америчка историчарка, дефиницију феминизма, које дефиниције сумирају опште прихваћене идеје оба покрета. Анархизам је, према Еми Голдман, филозофија новог друштвеног покрета, заснована на слободи која неће бити ограничена законима које прописују људи, то је теорија која сматра да су све врсте власти засноване на насиљу, да су погрешне, штетне и непотребне. Анархизам тежи слободној заједници равноправних и слободних појединаца.²⁹¹ Феминизам је, према Керен Офен, име дато свеопштем критичком одговору на намерну и систематску подређеност жена као групе од стране мушкараца као групе у оквиру дате културе.²⁹²

Анархо-феминизам је друштвена теорија и пракса која је настала спојем анархизма и феминизма. Она, попут анархизма, тежи укидању свих форми доминације човека над човеком, са нагласком на укидању доминације мушкарца над женом, у чему се огледа њена феминистичка компонента.²⁹³ Анархофеминизам, посматрајући га као грану анархизма, би заправо требао бити непотребан с обзиром да се анархизам противи свим облицима угњетавања и хијерархије. Анархисти би се, ако то заиста и сматрају, требали борити против дискриминације жена, или је бар не подржавати. Анархизам је без феминизма чиста хипокризија. Међутим, пракса није увек следила теорију па је било неопходно ујединити тежње и једног и другог покрета у један нови чија ће основа бити одбацивање ауторитета, хијерархије и вођства уз појашњење да је право лице ауторитета у ствари структура мушке моћи. Ту се ствара погодно тле за настајање теорије анархофеминизма.

1.2.2. Теоријски оквири анархофеминизма

²⁹¹ Исто, стр. 25.

²⁹² Offen, K., *European Feminisms, 1700-1950, A Political History*, Stanford, 2000, стр. 20.

²⁹³ Голдман, Е., *Анархизам и групи есеји*, Загреб, 2001, стр. 27.

Анархизам према својој дефиницији укључује и феминизам, као покрет против свих видова ауторитета и хијерархија: против државе са својим законима, против капитала који људе експлоатише и њима господари, против религије која господари људским умом, као и против патријархата који жене држи у подређеном положају.²⁹⁴ Анархистички став против брака, прописаног од стране државе и цркве, као и залагање за слободне заједнице слободних појединаца чији би односи били засновани само на љубави и поштовању, често су коришћени од стране државе као врхунски пример субверзивности од које треба заштити друштво. Међутим, поред општег става, анархизам је био, као и сви покрети друге половине XIX века, покрет у којем су доминантну улогу имали мушкарци. Анархисти као продукти друштвених околности, и сами бивајући делом хијерархијске структуре, нису могли перципирати све врсте хијерархија. Као и остали мушкарци, ни они нису препознали дискриминацију жена на начин на који су је жене осећале. Кропоткин²⁹⁵, руски револуционар и географ, теоретичар анархизма, је, на пример, очекивао од жена да буду политички активне, али је сматрао да њихови приоритети морају бити оданост мушкој радничкој класи пре него феминизму. Иако је врло мало анархиста сматрало жене инфериорнима себи, многи су игнорисали анархисткиње. Сматрали су да жене требају узети своју слободу после револуције, али на начин да феминизам оставе по страни и помогну мушкарцима у борби против хијерархије.

Ипак, неколицина анархиста је подржавала феминистички покрет. Међу њима се истицао Бакуњин²⁹⁶, руски анархиста и политички ангажован писац, који је приметио инфериорност чак и најинтелигентније, најобразованије и најталентованије жене у односу на најглупљег и најнеукијег мушкарца сматрајући да и женама и мушкарцима морају припадати иста права. У историји развоја анархистичке мисли је свакако било још понеких мушкараца који су се залагали за права жена, али су они маргинализовани и схватани неозбиљно.

Теоретичари анархизма нису много писали нити улазили у детаље у вези са будућом организацијом живота у слободарском друштву, лишеном класичне породице, мада су сви осим Прудона, оснивача анархизма, теоријски заступали једнакост мушкарца и жена у новом друштву. Неки анархистички теоретичари који су заговарали

²⁹⁴ Исто, стр. 27.

²⁹⁵ Кропоткин, Петар (Алексијевич), Енциклопедија Британика 1-10, Народна књига, Политика, 2005.

²⁹⁶ Бакуњин, Михаил (Александрович), Енциклопедија Британика 1-10, Народна књига, Политика, 2005.

живот у комунама, сматрали су да ће деца бити заједнички одгајана, а анархисти индивидуалисти су подразумевали да ће децу одгајати мајке. Прудон је заступао социјализам стварног и потпуног ослобођења као и промену свих вредности друштва, али не и промене односа у породици.²⁹⁷ Због таквих ставова анархиста, развија се покрет анархофеминисткиња које деле ставове анархиста али у фокус интересовања стављају родну неједнакост унутар породице, сматрајући да реформа закона није довољна да би се устројила једнакост између мушкараца и жена.

Преношењем анархизма из Европе у Америку, осамдесетих година XIX века, и доласком великог броја емиграната у земљу капитализма у замаху развоја и на врхунцу експлоатације радника, долази до честих сукоба радника и полиције. То је време великих штрајкова и демонстрација, развоја синдикалног покрета са разних политичких позиција, најчешће социјалистичких и анархистичких. Ти покрети развијају своје субкултуре друштвеног живота како приватног тако и јавног. Као слободарски покрет, анархизам привлачи бројне жене, првенствено раднице из синдикалног покрета, обећавајући им борбу за праведније друштво, као и слободу од родних улога и стега заједница којима су припадале. Жене анархисткиње су се својски заложиле за покрет и поред сучељавања са мушком доминацијом и дискриминацијом, чак и у оквирима самих анархистичких група, често дефинисане својом родном улогом љубавнице или супруге. Ема Голдман пише о томе да су се чак и њени саборци према њој понашали само као према жени. Дубоки корени патријархата су учинили да мушкарци анархисти, толико радикално расположени према друштву, третирају своје саборкиње само као жене.²⁹⁸ У традиционалним историјама анархизма, жене у највећем броју остају непознате и невидљиве, тако да је број жена и њихов допринос покрету дуго остао непознат. Тек новија историографија писана са феминистичке тачке гледишта од седамдесетих година XX века брижљивим проучавањем архива, почиње да осветљава делатност жена анархисткиња уписујући их у женску историју анархизма.²⁹⁹

Мада бројним и на моменте јаким анархистичким покретом у Америци доминирају мушкарци, две жене, Волтерин де Клер и Ема Голдман, успевају да се снагом својих

²⁹⁷ Нетлоу, М., *Повјесни Анархизма*, Загреб, 2000, стр. 55.

²⁹⁸ Перовић, В., *Анархистички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 95-106, стр. 97.

²⁹⁹ У српској историји се за прву српску анархисткињу сматра Јелена Илка Марковић, атентаторка на краља Милана Обреновића, снаја Светозара Марковића. Затим, Милица Вукобрановић чије су текстове објавиле аустријске феминисткиње трагајући за женама чији глас је годинама затиран. Наиме, Милица је боравећи у бечкој затворској ћелији написала светски признат спис „Ћелија за жене 321-дневник из затвора“ расправљајући о актуалним темама о женским људским правима.

личности, говорничким даром и списатељским способностима и својом страстvenом посвећеношћу идеалима анархизма, истакну као најзначајније и најпопуларније анархисткиње свога доба.³⁰⁰ Оне нису себе сматрале феминисткињама већ првенствено анархисткињама. Ми их данас можемо сматрати феминисткињама и то радикалним, чији је допринос другом таласу феминизма у Америци седамдесетих година XX века био веома значајан.

Анархисткиње тога времена, суочене са ставом својих колега и са својим личним родним искуством, у покушају да живе онако како сматрају да треба, а не онако како им друштво намеће, промишљају и пишу о женском питању много више и детаљније од њихових мушких сабораца. Оне наглашавају специфичности женске подређености, њену двоструку подређеност: као жене у патријархалној породици и као грађанке у неправедном друштву. Прве инсистирају да је оно што је приватно и лично у ствари политичко питање, доводе у питање традиционалне родне улоге жене, износе аргументе против брака а у прилог слободној љубави, расправљају о сексуалном животу жене у породици и ван ње, као и о неопходности сексуалног образовања, затим прве јавно говоре о тада законом забрањеној контрацепцији и наметнутом материнству, проституцији и хомосексуализму.³⁰¹

Волтерин де Клер (1866-1912), се борила против свих врста тиранија, сматрајући да је анархизам начин живота који је највише у складу са америчком традицијом. Писала је о тиранији брака и мушке доминације, суочена са сиромаштвом и нежељеним материнством. Брак је посматрала као место у којем је жена у позицији роба, а муж по закону слободан да силује своју супругу по жељи. Сматрала је да су идеали лепоте пропаст за жену јер жена мучећи своје тело утиче и на своју децу и васпитава их и усмерава на одређене родне улоге. Сматрала је да је жена та која мора да преузме одговорност за своју слободу.³⁰²

Ема Голдман (1869-1940), руска имигранткиња јеврејског порекла, у Америку се доселила 1885. године, а политичку активност започела 1889. године. Све до краја своје активности у Америци 1917. године била је медијска личност са значајним политичким утицајем. Држала је јавна предавања о: слободи говора, скраћењу радног времена, контроли рађања, проституцији, патриотизму, милитаризму, образовном систему, браку, љубави и женској еманципацији. Учествовала је у свим важним активностима

³⁰⁰ Перовић, В., *Анархистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 95-106, стр. 97.

³⁰¹ Исто, стр. 98.

³⁰² Исто, стр. 98.

радничког покрета: организовала је штрајкове, говорила на митинзима, издавала часопис, пропагирала модерну драму у Америци, радила као радница, бабица, болничарка, много пута хапшена и два пута осуђивана на затворске казне. Свесно је одустала од брака и материнства, сматрајући да би то ограничило њену личност и политичку активност, али из свог искуства жене и општег положаја жене у друштву она се упорно бавила женским питањем.

Анализирали је узроке подређеног положаја и понудила предлоге за решење у пет својих предавања: „Женско право гласа“, „Љубав и брак“, „Трагедија женске еманципације“, „О продаји жена“, као и у свом постхумно одштампаном есеју, „Љубомора: узроци и последице“. Јасним језиком у својим есејима износи став о женском питању заснован на анархистичким идејама. „Женско право гласа“ представља критику парламентарних система са анархистичке тачке гледишта, као и оштру критику конзервативног сифражетског покрета који је сматрао да су жене моралније од мушкараца и да би жене добијањем права гласа увеле морал у политику. Сматрала је да жене свакако треба да имају право гласа, али да ни оне неће успети да „очисте нешто што не подлеже чишћењу“, мислећи на политику.³⁰³ Сматрала је да су мушкарци и жене једнаки у својим манама и врлинама и да жене треба да престану да покушавају да промене мушко понашање, а следствено томе, и жене би се у политици понашале исто као и мушкарци и да не постоји нешто што се зове „женска политика“.³⁰⁴

У есеју „Трагедија женске еманципације“, Голдман се бави најличнијим питањима права жена на љубав и сексуално задовољство. Сматра да ако се цело друштво не еманципује, ако се не промене дубоко укорене патријархални односи двојног морала и различитог васпитања дечака и девојчица, да ће еманципована жена која је добила своју економску и политичку једнакост, оптерећена буржоаским моралом који јој приписује „моралан“ живот без љубави ван брака, остати сама и усамљена у немогућности да себи нађе адекватног партнера.³⁰⁵ Њена порука женама је да права еманципација не почиње ни добијањем права гласа, нити у судници, него у женској души. Неопходно је да жена почне са својом унутрашњом обновом, да се ослободи стега предрасуда, традиције и обичаја. Захтев за једнаким правима је ваљан и праведан, али је ипак најважније право да се воли и буде вољен. Да би делимична еманципација

³⁰³ Голдман, Е., *Анархизам и дрући есеји*, Загреб, 2001, стр. 44.

³⁰⁴ Исто, стр. 45.

³⁰⁵ Исто, стр. 75.

постала потпуна и права, мораће се отклонити смешне претпоставке да бити вољен, бити љубавница и мајка нужно значи и бити робинја или потлачена. Мораће се отклонити апсолутна претпоставка да постоји дуализам полова и да мушкарац и жена представљају два супротна света.³⁰⁶

Есеј „Љубав и брак“ представља критику традиционалног брака који је по њој економски ангажман, упоређује га са полисом уговора за животно осигурање која се плаћа само новцем и која увек може да се раскине.³⁰⁷ Карактерише патријархалну породицу као место сексуалне репресије жене и извор несреће, која је једнако важна као и економска и политичка репресија. Сматра да наметнуто материнство и брак одговарају држави и цркви јер је институција брака једина сигурност против опасног буђења сексуалности у жени.³⁰⁸ У есеју „О продаји жена“ међу првим Американкама говори о проституцији и трговини белим робљем и међу првима указује на сексуално узнемиравање на послу.³⁰⁹

Есеј „Љубомора: узроци и последице“, постхумно објављен, представља напор да се избори са „зеленим чудовиштем“ љубоморе током своје бурне везе са стално неверним Бен Рајтманом. Сматра да је љубомора опседнутост осећањима поседовања и освете која произилази из тога што црква и држава прописују сексуални монопол као легитимно средство за заштиту брака, тадо да те институције оправдавају љубомору као оружје којим се штити право власништва.³¹⁰ Пропагира слободну љубав, где љубавници нису власници љубави и сексуалности својих партнера, признаје да жена и мушкарац нису једно тело и једна душа, већ два различита људска бића.³¹¹ Анархистички ставови Еме Голдман, свакако шокантни за њено доба, ипак указују на извор проблема и тек након шездесет година поново бивају узети у разматрање. Ема Голдман је 1919. године морала да напусти Америку и тамо јој је забрањен повратак. Њеним прогонством у Совјетски Савез она и анархизам после Првог светског рата падају у заборав.

Од седамдесетих до осамдесетих година XX века женска историја која се одликује дисконтинуитетом и забором се понавља и америчке феминисткиње другог таласа, разочаране маргинализациојом жена и женских захтева од стране покрета у којима су

³⁰⁶ Исто, стр. 79.

³⁰⁷ Исто, стр. 58.

³⁰⁸ Исто, стр. 61.

³⁰⁹ Исто, стр. 82.

³¹⁰ Исто, стр. 103.

³¹¹ Исто, стр. 108.

доминирали мушкарци³¹², оснивају организацију *Womens Liberation* у оквиру које делује велики број мањих група, окупљених око специфичних проблема. Поново се откривају тежње Еме Голдман и њени анархистички ставови, сад у измењеној друштвено-економској ситуацији. Под општим слоганом другог таласа феминизма „Лично је политичко“, један број женских група, које себе сматрају анархо-феминистичким, делују по изворно анархистичким принципима самопомоћи и солидарности, развијајући концепт „сестринства“.³¹³ Општи захтеви другог таласа феминизма поклапају се са захтевима Еме Голдман у тражењу контроле над својим телом кроз сексуално образовање и право на абортус и контрацепцију. Тражи се право на сексуално опредељење, формирају се геј и лезбејске групе, право на рад без родне дискриминације, проблематизује се насиље у породици, као и подела рада у породици. Покрећу се групе за подизање свести које едукују жене о релевантним темама, између осталог и о томе колико је најинтимнији живот одраз политике и друштвене конструкције.

Како је већ речено, на тренутак се чини да је анархофеминизам као појам и покрет непотребан из разлога што је анархизам инхерентно феминистички, а феминизам инхерентно анархистички. Међутим, уочавамо да није било довољно што је анархизам критиковао ефекте апстрактног патријархата на апстрактне жене, без неопходне конкретизације. Било је нужно указати на конкретан проблем, да би се исти могао решити. Морали су се узети у обзир: класна подела, сексуална оријентација, родни идентитет, боја коже, националност... као фактори који несумњиво утичу на различите облике дискриминације и којима је заједнички патријархат. Осим тога, узимајући у обзир да је патријархат хијерархијски систем и схватањем да је он узрок проблема, отпочињу критике и борбе према свим осталим постојећим хијерархијама. Контрадикторно је критиковати патријархат, а истовремено захтевати да жене равноправно суделују у још једној хијерархији, капитализму.

Када је патријархат у питању, анархофеминисткиње примећују да су под његовим утицајем све ауторитарне карактеристике и вредности, као што су агресивност и експлоатација, цењене у хијерархијским системима и редовно схваћене као мушке вредности. Са друге стране, неауторитарне карактеристике и вредности, као што су кооперација, дељење, емпатија, сензибилност, традиционално су сматране женским

³¹² Овде се првенствено мисли на покрет за грађанска права црнаца, покрет студентске побуне против рата у Вијетнаму и опште побуне против конзервативног друштва.

³¹³ Перовић, В., *Анархистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 95-106, стр. 103.

вредностима и као такве нису вредноване у хијерархијским системима. Из тих разлога су анархофеминисткиње увеле појам „феминизација друштва“³¹⁴ упућујући на друштво без хијерархија базирано на међусобној сарадњи, помоћи, дељењу.

Анархофеминизам се залаже за директну акцију мањих група уместо креирања масовних кампања *mainstream* феминисткиња, у којим групама није битно да ли је неко шеф или политичар. Анархофеминисткиње не желе заменити мушку хијерархију женском, већ под једнакости подразумевају укидање дискриминације мушкарца над мушкарцем, жене над женом и мушкарца над женом. Као што смо до сада могли да приметимо, брак је за анархофеминисткиње био институција која је пристајала уз суверенитет мушкарца, док је жену претварала у слушкињу мужевих жеља и наредби. У складу са својим ставовима, предлажу слободну љубав, везе и фамилије договорене слободним пристанком равноправних особа без неопходног уплитања државе и цркве ради њиховог озакоњења.

Анархофеминисткиње, као припаднице конструкционистичке феминистичке теорије, сматрају да су разлике између мушкарца и жена створене социјализацијом, а не природним и генетским наслеђем. Сматрају да су разлике између полова наглашене да би се створила хијерархијска структура оних који су подређени и оних који су доминантни, док са друге стране та разлика у природи уопште није толико значајна. Сматрају да би се мушкарци и жене требали ослободити патријархалних, хијерархијских структура, које их само удаљују и предлажу слободан одабир друштвених улога. Све у свему, анархофеминисткиње тврде да капитализам, расизам, национализам, патријархат, хомофобија, мизогинија, бифобија, трансфобија, сви хијерархијски системи сарађују међу собом и да је немогуће очекивати да ће се успех постићи рушењем једне од тих хијерархија. Чак се и ублажавањем дискриминације у једној од хијерархија неће постићи жељени резултати. Неопходно је симултано радити против свих врста хијерархија, а не хијерархизовати борбе против хијерархија.

Узимајући у обзир све наведено, бескомпромисну борбу за праведнији живот, наслеђе жена анархисткиња које су почетком XX века јасно идентификовале изворе женске подређености, формулисале проблеме и упутиле на неопходне промене за праведније друштво друштво слободних појединаца, значајно је утицао на феминизам а њихов се утицај наставља и данас.

³¹⁴ Види: <http://www.modukit.com/out/kakogod/index.php?id=43>, Транскрипт излагања Ванде Перовић са „Разговора о анархизму“, одржаних у Дому омладине у Београду 01.06.2006. године.

1.3. Егзистенцијалистички феминизам

Егзистенцијалистички феминизам представља теоријски правац настао под утицајем Симон де Бовоар и њене књиге „Други пол“ објављене 1949. године. Ово дело се сматра текстом који разграничава први и други талас феминизма. На теорију Симон де Бовоар значајан утицај је извршио егзистенцијализам, посебно теорија њеног животног сапутника Жан Пол Сартра, а она је опет, утицала на постмодерни феминизам, француски феминизам и постструктурализам.

Егзистенцијализам представља правац у савременој филозофији и књижевности, који се јавља крајем XIX века, а свој врхунац достиже средином XX века у Француској. Назив егзистенцијализам потиче од латинске речи *extentia* што значи постојање. Управо постојање, односно егзистенција човека, је предмет проучавања егзистенцијализма. Друштвене прилике и односи, државна превирања и рат узроци су настанка и развитка овог филозофског правца. Појам егзистенције јавио се још код Платона и Аристотела, а развио у схоластичкој филозофији, као ознака за било које појединачне ствари за које је битно само оно што је опште, што важи за све сродне ствари, а не само за појединачну ствар. Егзистенцијалисти људску егзистенцију сматрају специфичном и разликују од постојања других ствари по томе што се једино човек свесно односи према свом постојању. Зато човек и остале ствари не могу бити предмет сазнања на исти начин, нити се људска природа може научно и рационално потпуно разумети и објаснити.

Симон де Бовоар је, пре свих других питања, одлучила да постави питање о жени, а пре свих других питања која би могла томе следити, одлучила је да деконструише све могуће одговоре на то полазно питање, од оних о природно женском, вечитом женском, до оних о посебној, врло тешко одредивој женској тајанствености и о загонетној женствености. Трудила се да постепено, корак по корак, реинтерпретира историју и постулате филозофије да би дошла до констатације, која данас сачињава угаони камен феминистичке теорије: „Жена се не рађа као жена, већ то постаје.“³¹⁵ Симон де Бовоар сматра да је жена ентитет који треба сагледати у разлици и супротности са мушкарцем. Однос између човека уопште и жене као његове варијације је однос између субјекта и

³¹⁵ де Бовоар, С., *Други пол 2, живојно искуство*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 11.

његовог „Другог“. Позиција жене је позиција „Другога“ која је релативна у односу на мушкарца, али не у смислу биолошке разлике. Тело представља мешавину субјективности и супстанцијалности, свести и телесне материјалности, одређености и амбивалентности. Тело се сматра реално доживљено када га кроз делања и унутар датог друштва препозна свест.³¹⁶

Симон де Бовоар је потешкоће женског тела покушала да објасни кроз гледишта психоанализе, биологије и историјског материјализма. Сматрала је да у биологији не постоји одговор из разлога што потчињеност жене врсти не може да дефинише статус жене и женског тела. Са друге стране, потчињеност жене није могуће посматрати са аспекта психоанализе, у складу са којим се двоумљење у вези индивидуалности одвија у самој жени.³¹⁷ Наиме, та збивања се одвијају у самој унутрашњости жене, са друге стране било каквих друштвених односа, у којем делу њене психе је њено тело смештено негде између „мушкарца и кастрата“,³¹⁸ где она сама не може да докучи да ли јесте женско.³¹⁹ Историјски материјализам и проучавање Енгелса³²⁰ такође јој нису дали одговор на постављено питање. Следствено томе, Симон де Бовоар закључује да је судбина жене ипак уско повезана са најзначајнијим догађајима који су се појавили изненада, према ћудима неког мистериозног случаја.³²¹ Наравно, не одбацујући извесне доприносе биологије, психоанализе, историјског материјализма у проучавању жене, де Бовоар сматра да тело, сексуални живот и технике постоје конкретно за човека само у оној мери у којој их он обухвата у укупној перспективи своје егзистенције. Вредност тела се може дефинисати само у свету вредности, а која вредност настаје кроз фундаментални пројект постојећег које транцендира ка бићу.³²²

Симон де Бовоар кроз своје дело прво уводи проблем мушког субјекта и женског „Другог“, затим она фигуру „Другог“ смешта у поље супротности између субјективности и другости у ширем контексту разних „Других“: жена, црнаца, Јевреја, пролетера... За Симон де Бовоар проблем „Другога“ је највећи проблем који треба решити. Двојност између категорија „Истог“ и „Другог“ се појављивала још у најпримитивнијим друштвима и најстародревнијим митологијама.³²³ То је доказ да је

³¹⁶ де Бовоар, С., *Дрући њол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 64.

³¹⁷ Исто, стр. 76.

³¹⁸ Исто стр. 65, де Бовоар, С., *Дрући њол 2, живојино искуство*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 11.

³¹⁹ де Бовоар, С., *Дрући њол 2, живојино искуство*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 85.

³²⁰ де Бовоар, С., *Дрући њол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 81.

³²¹ Исто, стр. 85.

³²² Исто, стр. 85.

³²³ Исто, стр. 13.

двојност, без обзира што у почетку није била у знаку полне поделе, уствари темељна категорија човековог мишљења. Друштвена стварност је таква да, без обзира на историјску дистанцу, увек наспрам себе (био то појединац или колектив) поставља и дефинише „Друго“.³²⁴

У читавој тој палети „Других“, постоје ипак неки „Други“ који су изузеци, који јесу и један од чланова у већем скупу свих, а у исто време и онај посебан члан, који спречава закључену и хомогену целину. Тај члан, тај посебан „Други“ је жена. Жена је „Друго“ усред тоталитета, чија су два чиниоца неопходна један другом. Пар је основна заједница чије су две целине спојене једна са другом и није могуће никакво цепање друштва на полове. То је оно што суштински карактерише жену и што је издваја од свих осталих „Других“, јер је она постојала и пре пролетера и пре историјских догађаја који су довели Јевреје и црнце у подређени положај.³²⁵ Жена је једна од фигура „Другога“ и у исто време „Други“ уопште док је „Он Субјект и Апсолут“.³²⁶

Код свих других подчињених категорија је могуће одредити неки историјски догађај, неки почетак који је утицао на настанак таквог њиховог положаја. Супротно, за жену не постоји никакво претходно стање, не постоји баш ни један првобитни догађај који би смо могли да одредимо као моменат настанка њеног подчињеног положаја. Жена је, од кад сеже историја, увек била подређена мушкарцу, њихова зависност није последица неког догађаја или неког настајања, до ње се није дошло. „Другост“ се овде јавља као апсолутност јер измиче случајности која одликује историјску чињеницу.³²⁷ Управо цела историја мушкараца и жена у исто време представља историју подређивања и угњетавања жене. Жена је угњетавани „Други“, али онај посебан „Други“ којој је подређеност досуђена на сасвим јединствен начин. Њена посебност у другости се огледа и у томе што је за све „Друге“ (пролетеријат, јевреје, црнце) дозвољена могућност да бар поставе за циљ да униште водећу класу, дискриминаторе, али она чак ни у сну не може да уништи мушкарца.³²⁸

Категорија жене је према Симон де Бовоар једна реалност која није ни биолошки утемељена нити друштвено конституисана, дакле она се не поклапа ни са биолошким полом нити са друштвеним родом, како је данас поједностављено интерпретира

³²⁴ Исто, стр. 14.

³²⁵ Исто, стр. 17.

³²⁶ Баховец, Е., *Етисџенијалистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр.107-126, стр. 110.

³²⁷ де Бовоар, С., *Други пол I, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 15.

³²⁸ Исто, стр. 16.

феминистичка теорија.³²⁹ Структура полне разлике је без извора, кад једном настане, њој није могуће одредити порекло. Овде се де Бовоар повезује са епистемолошком поентом читавог структурализма, јер је структура сама граница између природе и културе и не може се објаснити историјски.³³⁰ Због свега тога можемо слободно тврдити да је дело Симон де Бовоар „Други пол“ претходница структурализма. Структуралистичка случајност догађаја, која се већ код де Бовоар именује као апсолутно, јесте са друге стране историје. Симон де Бовоар овакво виђење повезује са теоријом егзистенцијализма јер сматра да је суштина жене управо у томе што је она „Друго“ унутар тоталитета, у којем су оба члана један другом нужно потребни.³³¹ Међутим, у нашој цивилизацији жена није само други пол, већ и онај пол који одлучно обележава тело и телесност. Мушкарац је субјект и човек уопште, он је медиј универзалног и трансцедентног. Жена је тело, ухваћена у његову ограниченост и уписана у иманенцији. То је темељни антагонизам, који се преокреће у парадокс.³³² Жена не може стићи до нивоа субјективности, која је привилегована област мушкарца, али цена коју мушкарац треба да плати за своју надмоћност и за своју универзалност, јесте губитак саме телесности.

Радикалност Симон де Бовоар произилази из њене нове дефиниције пола на основу темељне асиметрије између мушкарца и жене. У свом обимном делу „Други пол“ она покушава да покаже да смо сви везани отуђењем, а да су жене више подвргнуте двосмислености и амбивалентности него мушкарци. Поред онтолошке расцепљености, на страни жене имамо и историјски насталу конфликтност, због које је жена као субјекат болније и непоправљивије разапета између слободе и алијенције, субјективне и објективне бити.³³³ Друштвена подређеност осликава и понавља онтолошку подређеност.³³⁴ Без обзира на то што је жена у начелу слободно и аутентично биће, у отуђеном друштву она је присиљена да преузме улогу другог пола, да постане објекат и тако саму себе осуди на улогу подређене особе.³³⁵

Као такву, жену можемо да посматрамо кроз феноменолошку дескрипцију женског искуства, којем је посвећена друга књига „Други пол“. Опис доживљеног искуства

³²⁹ Баховец, Е., *Егзистенцијалистички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр.107-126, стр. 111.

³³⁰ Исто, стр. 111.

³³¹ де Бовоар, С., *Други пол 1, чињенице и митови*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 16.

³³² Баховец, Е., *Егзистенцијалистички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр.107-126, стр. 112.

³³³ Исто, стр. 117.

³³⁴ Moi, T., *Simone de Beauvoir. The Making of an Intellectual Woman*, Oxford, Blackwell, 1993, str. 155.

³³⁵ де Бовоар, С., *Други пол 1, чињенице и митови*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 25.

почиње поглављем о развоју и васпитању девојака, који истрајно утврђује њихову позицију „Другог“ и њихову везаност за иманенцију, продужава се са полным иницијацијом и закључује са лезбејством као најмање отуђеним обликом интерсубјективног односа. У свим овим раздобљима и односима, у свим варијацијама феноменолошких описа тако насталог тоталитета свега што се изговори и што се може анализирати као феномен, увек изнова излази на видело већа и значајнија отуђеност другог пола.³³⁶ Симон де Бовоар опис заокружује оправдањима, које пропитује у оквирима трију специфичних варијација женскости: нарцисоидне жене, љубавнице и мистичарке. Нарцисоидна жена се сувише затвара у своје Ја и премало се предаје другоме, али због тога не постаје независна. Она је ухваћена у своју „ситуацију“ и игру виђења, илузија и огледала, ослобођена независности мушкараца, али не и тираније јавног мњења.³³⁷ Љубавница се, за разлику од нарцисоидне жене, проналази у погледу мушкараца и може се потпуно уништити у другоме.³³⁸ Обе ове жене се налазе у односу обрнуте симетрије, у којој интервенише трећа варијација: фигура мистичарке. У супротности са нарцисоидном женом, мистичарка се предаје Богу, као што се љубавница препушта мушкарцу.³³⁹ Све три варијације женскости су за Симон варијације неразрешиве отуђености, бачености жене у свет и препуштености иманенцији. Због тога она мора закључити да мистична ватреност може да буде као и љубав, или чак и нарцизам, укључена у активан и независан живот. А сама по себи таква настојања за индивидуално спасење не могу завршити никако другачије него неуспехом.³⁴⁰ Слобода остаје мистична и неухватљива.

Симон де Бовоар је имала свој посебан однос према жени, у филозофском смислу. Пишући о жени, она ју је замишљала као филозофски проблем, објашњавајући све њене грешке и недостатке. Дефинишући женску појуду као нешто негативно, посматрајући менструацију, трудноћу, порођај и дојење као нешто што доводи жену у још веће стање отуђености него мушкарце, уопште, неафирмишући оно што је специфично женско, Због таквог описа жене трпела је значајне критике од самих феминисткиња, а често је била осуђивана због мизогиније. Међутим, баш оно што се интерпретира као њена слабост, јесте у ствари њена предност. Наиме, њена замисао је била да управо приказивањем негативности жене доведе ка укидању исте, како у свести саме жене тако

³³⁶ де Бовоар, С., *Други пол 2, животно искуство*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 83.

³³⁷ Исто, стр. 485-503.

³³⁸ Исто, стр. 505-537.

³³⁹ Исто, стр. 538-548.

³⁴⁰ Исто, стр. 558.

и у свести свих осталих који такву слику о њој имају. У средишту није питање каква би нека жена требала да буде, већ шта значи женскост у реалности наше цивилизације. Наша реалност, јасно је, представља такво стање у којем је мизогина слика жене итекако актуелна и коју је неопходно променити.³⁴¹ Овакав начин описа жене носи још једну поруку, упозорење да нема ни простог ни једноставног решења проблема и да је неопходно уложити велике напоре да би се циљ постигао.

1.4. Савремени либерални феминизам

1.4.1. Појам и дефиниција

Савремени либерални феминизам је теоријски и политички оквир који се први пут појављује у оквиру феминизма другог таласа, током шездесетих и седамдесетих година XX века. Поред класичне либералне политичке филозофије, темељ савременог либералног феминизма представљају дела Фридриха фон Хајера, Роналда Дворкина, Џона Ролса као и многих других. Слично као и код класичног либералног феминизма, главни циљ савременог либералног феминизма представља уклањање свих препрека које онемогућавају пуно учешће жена у активностима које нису искључиво везане за сферу дома и породице. Сматрајући да је могуће побољшање положаја и статуса жена првенствено правним средствима, преко реформе постојећих закона и доношењем нових, који укључује жене у класу једнаких и равноправних индивидуа или грађана које су традиционално биле искључене, мислиоци савременог либералног феминизма захтевају постизање једнакости и равноправности жена са мушкарцима у областима јавног живота.

³⁴¹ Баховец, Е., *Егзистенцијалистички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр.107-126, стр. 122.

Речи као што су *либерално* и *либерализам*, у оквиру кованице *либерални феминизам* не треба схватати у њиховом данашњем значењу у смислу отворености за различита мишљења и промене, већ у њиховом историјском значењу.³⁴² Ове речи, историјски посматрано, означавају специфичан скуп идеја које су развијене у буржоаској револуцији и које наглашавају значај и аутономију индивидуе.³⁴³ Либерализам данас, као и у време када је настао³⁴⁴, представља фундаментално веровање у политички идеал слободних индивидуа које остварују своје сопствене циљеве под условом да не угрожавају исту слободу других индивидуа. Либерализам се опире сваком покушају да се опише на општи начин из разлога што либерализам није „научно“ већ „динамично, флексибилно и прагматично учење“ које нуди решења за проблеме данашњице.³⁴⁵

Либерализам се обавезује на фундаментална и неотуђива људска права, као што су: право на живот, достојанство, на слободу уверења и изражавања, на слободу удруживања и друга. Право на једнакост је свакако једно од суштинских права за која се либерализам залаже чиме свакако афирмише сваку врсту дискриминације (расне, класне, верске). Теоретичари либерализма пропагирају идеју једнакости пред законом и идеју једнаких могућности, а у основи свих идеја постоји појам индивидуалне слободе која значи слободу сваког да одлучује које ће циљеве остварити као и немогућност уплитања других у одлуке појединца. Јасно је да либералне идеје и вредности имају историјско порекло, међутим, данас се те идеје и вредности, попут независности и једнаких могућности, аутономије и индивидуализма, често приказују као неисторијске и универзалне, као општеприхваћене и општеважеће вредности и норме које обликују доминантну идеологију западних друштава XX века.³⁴⁶

Након добијања права гласа жена, феминистичка теорија је утихнула због потрошености захтева за женским правима јер се сматрало да су жене постигле све што су хтеле. Међутим, током трајања шездесетих година XX века, под утицајем три фактора, ситуација се у Америци мења. Наиме, оснивање Председничке комисије о

³⁴² Лончаревић, К., *Либерални феминизам у XX веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 127-137, стр. 127.

³⁴³ Einstein, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston, Northeastern University Press, 1986, str. 4.

³⁴⁴ Реч *либерализам* се први пут појављује у XIX веку и то као назив за политичке партије. Тада је у Шпанији основана Шпанска странка либерала, а потом се у Енглеској удружују виговци и радикали у тзв. Либералну странку.

³⁴⁵ Лончаревић, К., *Либерални феминизам у XX веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 127-137, стр. 128.

³⁴⁶ Исто, стр. 128.

статусу жена³⁴⁷, објављивање књиге америчке феминисткиње Бети Фридан „Мистика женствености“ године 1963.³⁴⁸ и оснивање Националне организације за жене (National Organization for Women – NOW)³⁴⁹ године 1966, поново је актуелизовало питање „женских права“ у либералном феминизму другог таласа. Политичке теорије и праксе феминисткиња тога доба се заснивају на прихватању темељних идеја и вредности либерализма које управо и омогућавају сарадњу између државе и либералног феминизма тога времена. Та сарадња је била могућа управо због прихватања основних структура постојећих политичких и економских институција, пошто се либерални феминизам залаже за реформе друштва и његових институција које ће их учинити приступачнијима за жене.³⁵⁰

1.4.2. Теоријске поставке савременог либералног феминизма

Америчка феминисткиња Бети Фридан је своју теорију либералног феминизма означила као „феминизма главног тока“³⁵¹ чиме је хтела да нагласи да говори о феминизму који заступа и користи либералну теорију о људским правима и усваја либералне вредности попут независности, једнаких могућности и индивидуализма као преовлађујуће и општеприхваћене вредности савременог друштва. Фридан је прихватила и либерално гледиште да се политичка активност и борба одвијају унутар званичних државних институција и кроз рад политичких партија, што значи да и жене, уколико желе да остваре једнакост и равноправност са мушкарцима у јавној сфери и на тржишту рада, морају да користе конвенционалу политику и да се у оквиру ње боре за изгласавање закона преко којих ће се креирати, а потом и чувати њихов положај у друштву. Она се супротставља радикалној и структуралној промени унутар друштва

³⁴⁷ Председник Америке Џон Кенеди је 1961. Године основао ову комисију која је 1963. године објавила документ под називом „Америчке жене“ у којем се експлицитно поставило питање искључености жена из јавног живота и политике.

³⁴⁸ Списатељица својим делом оспорава популарни приказ медија, као и уверење да су америчке жене заправо задовољне улогом „срећних домаћица“, заробљених у својим домовима у предграђима, без жеље и потребе да учествују у јавном животу и доношењу политичких одлука.

³⁴⁹ Ова организација је као свој примарни циљ поставила остваривање пуног учешћа жена у политичком животу, односно у јавној сфери друштва и државе, као једнаких равноправних партнерки са мушкарцима.

³⁵⁰ Лончаревић, К., *Либерални феминизам у XX веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 127-137, стр. 129.

³⁵¹ Einstein, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston, Northeastern University Press, 1986, str. 4.

сматрајући да су такви подухвати нереални и неостварљиви. Тиме је свакако била у сукобу са представницама радикалног, марксистичког, лезбејског, социјалистичког и анархистичког феминизма.

Циљеви либералног феминизма су се практично најбоље показали кроз деловање Националне организације за жене која и данас важи за највећу и најбројнију феминистичку организацију у САД. Ова организација је донела низ докумената и стратегија које имају за циљ да помогну женама да остваре пуно учешће у економском и политичком животу америчког друштва. Кроз својих осам захтева³⁵² из документа (захтев за доношење уставног амандмана о једнаким правима, захтев за доношење закона којим се забрањује полна дискриминација приликом запошљавања, захтев за остваривање права и привилегија породиља у систему социјалне заштите, захтев за смањење пореза на кућне трошкове и на трошкове за одгоје деце који су запослени, захтев а оснивање центара за бригу о деци, захтев за једнаким и заједничким образовањем мушке и женске деце, захтев за остваривање једнаких могућности приликом обуке за рад и за следовања за сиромашне жене, захтев за добијање права жена на слободно управљање сопственим репродуктивним животом) Национална организација за жене потврдила је главни циљ савременог либералног феминизма да се женама омогући да несметано учествују у активностима изван сфере дома. Неки од ових захтева су у даљем периоду и усвојени.

У свом даљем раду, ова организација је године 1972. поставила захтев да се као део Устава САД усвоји амандман о једнаким правима, међутим тај захтев до данашњег дана није усвојен. Током седамдесетих година прошлог века, либерална феминистичка политика Националне организације за жене, под утицајем различитих феминистичких критика либералног феминизма, почиње да се мења. Јављају се све учесталија мишљења да је дошло време да се превазиђе ранија визија Бети Фридан да се једнакост могућности и слобода избора може остварити само преко реформе постојећих институција и законске регулативе.³⁵³ Све су заступљенији ставови у оквиру феминистичке мисли да свака реформа мора ипак бити праћена и суштинским структуралним променама у односима моћи.

³⁵² Године 1967, Национална организација за жене је саставила документ од осам захтева који је упућен представницима највећих политичких партија и свим главним кандидатима на изборима 1968. Године у Америци. Види: Лончаревић, К., *Либерални феминизам у XX веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 127-137, стр. 130.

³⁵³ Einstein, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston, Northeastern University Press, 1986, str. 196.

Током протеклих тридесет година, феминистички политички мислиоци су износили многе аргументе за одбацавање либерализма и дефиницију феминизма која би у извесној мери била супротстављена либерализму. Алисон Цегер је тако закључила да либерална концепција људске природе и политичке филозофије не може да чини филозофски основ адекватне теорије ослобађања жена.³⁵⁴ Многи утицајни феминистички теоретичари су се са њом сложили сматрајући да либерализам занемарује женска питања, и да се, у најгорем случају, чак активно супротставља напретку жена. Три су релевантне оптужбе против либералне традиције као филозофије која би могла послужити промовисању женских циљева изнете од стране феминисткиња. Прва оптужба феминисткиња је да је либерализам сувише „индивидуалистички“, да његово усредсређивање на достојанство и вредност појединца игнорише и неправедно умањује вредност која се приписује заједници и колективним друштвеним ентитетима као што су: породица, група или класа. Друга оптужба се односи на превише апстрактан и формалан идеал једнакости либералне традиције који је погрешан зато што не осликава реалност моћи у разним друштвеним ситуацијама. Најзад, трећа оптужба феминисткиња упућена либерализму јесте да он греши јер се усредсређује на разум, неправедно омаловажавајући улогу коју би требало да дамо емоцијама и бризи у моралном и политичком животу.³⁵⁵

Цегерова је, по питању прве оптужбе, изнела став да либерална теорија, узимајући појединца као основну јединицу политичког мишљења, у односу на друштво даје примат појединцу, који је у теорији, ако не у пракси, способан да постоји ван свих друштвених спона.³⁵⁶ Цегерова поред тога тврди, мада су такве тврдње многе феминисткиње одбациле, да је либерализам опасно близак двома позицијама: егоизму³⁵⁷ и нормативној самодовољности³⁵⁸. У одбрану либерализма стаје становиште да развој људских бића, гледано појединачно, и аналитички и нормативно претходи развоју државе, нације или верске групе: аналитички – зато што таква сједињавања у ствари не потиру засебну стварност појединачних живота, нормативно – зато што се увиђање те одвојености сматра фундаменталном чињеницом етике, која би требало да

³⁵⁴ Jaggar, A., *Feminist Politics and Human Nature*, Totowa, NJ, 1983, repr. 1988, str. 47.

³⁵⁵ Нусбаум, М., Ц., *Феминистичка кријшка либерализма*, прев. Миливојевић-петровић, С., и Петровић, Н., у: *Часопис за књижевност и културу и друштвена питања*, стр. 169-205, 71, 2003, стр. 175.

³⁵⁶ Jaggar, A., *Feminist Politics and Human Nature*, Totowa, NJ, 1983, repr. 1988, str. 41.

³⁵⁷ Цегерова тврди да либерални теоретичари сматрају да су сви људи мотивисани да пре свега теже остваривању сопствених интереса.

³⁵⁸ Феминисткиње сматрају да подстицањем самодовољности као циља либерализам подрива вредности породице и заједнице, циљева које феминисткиње са правом високо цене.

призна сваки ентитет као циљ, не као средство за циљеве других.³⁵⁹ Овако формулисан, либерални индивидуализам доима се као становиште које је препоручљиво за феминисткиње. Јер, јасно је да су жене у већини случајева посматране и коришћене као средство за остваривање циљева других. Доборбит жена као појединаца до сада је ретко узимана у обзир у политичком и економском планирању и одмеравању. Жене су веома често третиране као део неке веће целине, нарочито породице, и вредноване пре свега по свом доприносу на плану репродукције и старања, а не као извор деловања и вредности само по себи.³⁶⁰

Зила Ајзенштајн, на пример, сматра да либерални феминизам истовремено прихвата савремени облик либерализма и одбацује патријархализам, који је у његовој основи. Тај патријархализам либерализам чини потенцијално субверзивним и за капиталистичку државу и за либералну демократију.³⁶¹ Пошто је савремена либерална капиталистичка држава само нова форма патријархата, либерални феминизам има у себи клицу радикалне промене и слома савременог либерализма, и као теорије и као праксе.³⁶² Наиме, у савременим капиталистичким државама жене чине велики део радне снаге, па су на тај начин укључене у јавну сферу плаћеног рада у којој захтевају једнакост коју либерализам мора да призна. Стицање такве једнакости омогућава женама да примете разлику између њиховог јавног живота и приватне подређености. Ова контрадикција између либерализма као патријархалног и индивидуалистичког по структури и идеологији, и феминизма као полно егалитарног и колективистичког, поставља основу, према Зили Ајзенштајн, за могуће превазилажење и слом либерализма. Либерални феминизам посматра жену као део групе, док либерализам посматра људе као индивидуе. Феминизам, па и његова либерална варијанта, препознаје да друштвена потчињеност жена није индивидуални проблем, већ да је та потчињеност друштвено конструисана стварност у којој индивидуа представља само њен део. Женска потчињеност се може разумети само уколико се разуме позиција жена у односу према другим женама, у односу према мушкарцима, у односу према раду у домаћинству и према одгоју деце.

Сложићемо се да либерализам, када је о овоме реч, није ни издалека био довољно индивидуалистички. Либерални мислиоци су били склони да одвајају приватну од јавне

³⁵⁹ Нусбаум, М., Ц., *Феминистичка критика либерализма*, прев. Миливојевић-петровић, С., и Петровић, Н., у: Часопис за књижевност и културу и друштвена питања, стр. 169-205, 71, 2003, стр. 180.

³⁶⁰ Исто, стр. 181.

³⁶¹ Einstein, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston, Northeastern University Press, 1986.

³⁶² Лончаревић, К., *Либерални феминизам у XX веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 127-137, стр. 132.

сфере, сматрајући да је јавна сфера сфера индивидуалних права и уговорних ангажмана, а да је породица приватна сфера љубави и утехе у коју држава не треба да се меша. Истина је да либерали често нису примећивали до које мере закон и институције уобличују породицу и одређују привилегије и права чланова породице. Још је Мил указивао на то да стабилност либералног режима захтева реформу закона о породици и да сви либерали морају тежити томе да овај најуниверзалнији и најраспрострањенији људски однос буде заснован на правди, а не на неправди.³⁶³ У овој области либерализам свакако треба још пуно да учи од феминизма. Теоретичари који желе да исправе неправде које се женама чине у оквиру породице треба да препоруче критику либерализма изнутра, а не његово потпуно одбацавање. Наиме, према феминистичкој формулацији либерализма, странке у првобитном положају требају да буду појединци, а не представници делова домаћинства. Странке у првобитном положају не треба да буду свесне ни свога богатства, класе, чак ни пола. Потребно је да либерализам створи такве институције код којих би друштвена хијерархија везана за биолошки пол била сведена на најмању меру, а могућност избора и ресурси, правично распоређени унутар породице.³⁶⁴ Најважније је да либерална теорија наглашава индивидуализам доследно и снажно, не приклањајући се традицији и моћи мушкарца. Тек уколико либерална теорија либерални индивидуализам спроводи на тај начин, она се приближава феминистичком програму.

Што се тиче друге замерке, феминисткиње сматрају да је либералистичко виђење појединаца превише апстрактно због занемаривања разлика међу људима које су последица историје и друштвених околности, имајући у виду реалност друштвене хијерархије и неједнаке моћи.³⁶⁵ Посматрање друштвене реалности као неутралне полазне тачке од стране либерализма може, на пример, жене спречити да траже трудничка и породилска одсуства као део женског права на равноправност могућности избора. Међутим, либерално гледиште у погледу једнакости могућности избора ипак има своје материјалне предуслове који се могу разликовати у зависности од ситуације у друштву. Свакако је неопходно извршити анализу историје групне хијерархије и потчињавања, одбацујући апстрактност на овом месту као нешто што није у складу са

³⁶³ Мил, Ц. С., *Пошчињеност жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 88.

³⁶⁴ Нусбаум, М., Ц., *Феминистичка критика либерализма*, прев. Миливојевић-петровић, С., и Петровић, Н., у: *Часопис за књижевност и културу и друштвена питања*, стр. 169-205, 71, 2003, стр. 185.

³⁶⁵ MacKinnon, C., *Toward a Feminist Theory of State*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1989, str. 40-47.

потпуно једнаким третманом. Феминистичке критике либералних идеја о неутралности су биле веома важне за стварање климе за законске промене.³⁶⁶

Критика феминисткиња да је либерализам сувише рационалистички, да је, стављајући сав нагласак на разум као знак људскости, истакао особину коју мушкарци традиционално величају и потценио одлике као што су емоције и машта, којима жене традиционално придају значај, није наишла на значајан одјек. Наиме, чак и модерни феминистички мислиоци признају да је овај либералан потез имао одређене вредности за жене у њиховом настојању да обезбеде своју једнакост. Они истичу да су се раније феминисткиње, почев од Мери Астел до Мери Вулстонкрафт, позивале управо на способност жена на рационално мишљење као основ за захтеве за пуну политичку и моралну једнакост.³⁶⁷ Надаље, либерализам се, залажући се за то да се морални и политички захтеви заснивају на урођеним способностима људи, а не на друштвеним одликама или односима, управо бори за давање права обесправљенима. Још један аргумент који говори у прилог либерализма и величања разума јесте да друштво није савршено те да је критичка мисао неопходна у емоционалном развоју и реаговањима. Друштвене прилике су такве да је у сваком случају боље да човек разумно управља својим емоцијама и реакцијама, а не да то чини без размишљања, инстинктивно, јер у супротном може угрозити своје интересе. Жене би посебно требале да имају веру у разум, с обзиром да су навике и традиција управо нешто чиме влада мушкараца, и чему, очигледно, не треба веровати.

Либерализам, и поред наведених, како основаних тако и неоснованих критика, још увек има значајно место у феминизму, првенствено у оквиру покрета за признавање различитих права жена као средишњих људских права по међународном праву, те смо сведоци његовог поновног упливавања у феминизам. Критике јесу указале на границе и либералног дискурса и либералног феминизма али не треба губити из вида снагу и утицај дискурса и идеја теорије либерализма изван и унутар феминизма. Са једне стране, либерални феминизам се појављује као најмање претећи облик феминизма за државу, тако да се други облици феминизма често представљају у медијима и јавности као феминизми који су против породице, материнства и мушкараца. Са друге стране, либерални феминизам као теорија може бити прихватљив свакој жени, жени средње

³⁶⁶ Нусбаум, М., Ц., *Феминистичка критика либерализма*, прев. Миливојевић-Петровић, С., и Петровић, Н., у: Часопис за књижевност и културу и друштвена питања, стр. 169-205, 71, 2003, стр. 193.

³⁶⁷ Исто, стр. 194.

класе, са прихваћеним идејама једнакости могућности и независности.³⁶⁸ И на почетку XXI века, либерални феминизам и даље представља снажну, иако најчешће критиковану позицију, у феминистичкој политичкој теорији. Критике нису упућене ономе што су либералне феминисткиње учиниле по питању грађанских права, права на образовање, по питању права на радном месту и репродуктивних права које велики број жена на западу данас има, као и по питању права на партиципацију у јавној сфери. Оно што критичарке доводе у питање јесте домет законских реформи. Са друге стране, језик универзализма, односно језик у којем се појам жене користи ван контекста и универзално као да се односи на све жене света, без обзира на културне, политичке, економске и друге разлике, носи опасност да се политичке идеје и идеали карактеристични за неке групе жена на западу намећу као универзални, добри и праведни за све жене свих култура. У складу са досадашњим критикама, закључујемо да није нужно либералну теорију одбацити, већ је неопходно изменити је са нелибералним средствима како би се удовољило феминистичким тежњама и идеалима.

1.5. Радикални феминизам

1.5.1. Појам и дефиниција

Синтагма „ радикални феминизам“ је несумњиво изазвала највише спорења око своје оправданости, како између теоретичара самог феминизма, тако и шире. Наиме, аргумент да је оно радикално у називу овог феминизма вишак тиче се, рецимо, односа било ког човека, који са феминизмом претходно није упознат, према феминизму. За такве људе, сви феминизми су у ствари радикални јер представљају спој мизандричних и сепаратистичких захтева. Надаље, у оквиру саме теорије феминизма не постоји сагласност око прецизног садржаја овог појма. Поред тога, чак нема сагласности ни око тога на који се временски период радикални феминизам односи. Алисон Џагар и Сандра Ли Бартик су чак сматрале да атрибут радикално треба ставити под наводне

³⁶⁸ Einstein, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston, Northeastern University Press, 1986, стр. 178.

знаке.³⁶⁹ Иначе, реч радикалан потиче од латинске речи *radix* што значи корен, у смислу започети од корена, коренито мењати. Радикални феминизам представља теоријски оквир у којем средишњу позицију, корен женске угњетености, заузима тумачење патријархата као система који неравноправно дистрибуира моћ на полној основи. Реч је о производу и највернијем изразу Покрета за ослобођење жена (Womens Liberation Movement) у САД крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века који представља најинвентивнији и најактивнији облик снажења жена у историји феминистичког покрета. Кључне представнице овог покрета су Шуламит Фајерстон, Кејт Милет, Мери Дејли, Адријен Рич и Андреа Дворкин.

Радикални феминизам није монолитан, а неретко је идентификован са другим таласом феминизма уопште, најпре зато што су активности радикалних феминисткиња и идеје за које су се залагале релативно лако и брзо продирале у јавну свест. Радикални феминизам се, међутим, развијао упоредо са либералним и марксистичким односно социјалистичким феминизмом, правећи својеврсан отклон према њима.³⁷⁰ У оквиру радикалног феминизма постоје бар две струје: слободарски и културни.³⁷¹ Слободарском радикалном феминизму припадају ауторке као што су Кејт Милет и Шуламит Фајерстон, које промовишу андрогинију као решење изласка из патријархата. У том смислу, особе које су ослобођене су оне које себе могу да конструишу усвајањем тзв. женских и мушких карактеристика, односно стереотипа.³⁷² Културном радикалном феминизму припадају Мерилин Френч и Мери Дејли и њиме се промовише супериорност традиционалних женских одлика (емотивна писменост, иманентност, мировна оријентација). Ове ауторке решења изласка из патријархата виде у свесном ојачавању карактеристика традиционално приписиваних женама, и код самих жена индивидуално и у друштву уопште.

У складу са тако различито предложеним решењима, усмереним ка стварању друштва родне равноправности, разликују се и практичне стратегије за промену које ова два правца предлажу. Поједини теоретичари, као што је Елен Вилис ипак праве разлику између радикалног и културног феминизма сматрајући да они нису део једне целине и да их не треба поистовећивати.³⁷³ Из оквира радикалног феминизма израста

³⁶⁹ Захаријевић, А., *Радикални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 139-151, стр. 139.

³⁷⁰ Исто, стр. 140.

³⁷¹ Tong, R., *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, Boudler, Westview Press, 2009, стр. 25.

³⁷² Захаријевић, А., *Радикални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 139-151, стр. 146.

³⁷³ Willis, E., *Radical Feminism and Feminist Radicalism*, *Social text*, 9/10, pg. 91-118, str. 91.

више струја које према теоретичаркама феминизма представљају сасвим нове оријентације у оквиру феминизма: лезбејско-сепаратистички, пацифистичко-антимилитаристички феминизам као и један део спиритуалистичког или духовног феминизма.

1.5.2. Теоријске поставке радикалног феминизма

Историјски посматрано, радикални феминизам представља непосредну реакцију на амбивалентан положај жена у левичарском, студентском и антиратном покрету шездесетих година прошлог века. Изневерене од стране новог поретка³⁷⁴, неке жене напуштају радикалну левицу и формирају концепцију полне политике. Искористиле су тековину радикалне левнице, обухватнију идеју политичког, да би пропагирале кључну формулу другог таласа „Лично је политичко“, и само у почетку задржавају свој строго левичарски појмовни апарат. Врло брзо одбацују основне тезе марксистичког феминизма по којој су класне разлике темељне разлике у друштву.³⁷⁵ Левичарски радикализам, међутим, опстаје у форми вере да само револуција и коренита реформа могу свргнути тлачитељски режим, чиме се радикалне феминисткиње дистанцирају од либералних феминисткиња које се залажу за постепене реформе постојећег правног система, традиција и друштвених обичаја. Радикалне феминисткиње сматрају да је поредак у основи, у свим друштвеним, економским, политичким и културним сегментима, полно хијерархизован у корист мушкараца. У основи те неравноправности нису класне или расне разлике, већ разлике међу женама и мушкарцима, а систем који биолошке разлике претвара у вредносне и омогућује да се оне несметано обнављају, јесте патријархат. Политизујући „лично“, радикалне феминисткиње су прошириле

³⁷⁴ Радикални феминизам се развија у доба преовладајућег андроцентризма државно регулисаних капиталистичких друштава насталих након Другог светског рата. Најбоље смо упознати са једним обликом државног капитализма, а то је држава благостања која је користила кејнзијанска средства не би ли ублажила циклусе успона и падова својствене капитализму. Учећи из искустава Велике кризе и привредног планирања током Другог светског рата, ове државе су примениле разноврсне облике „дириџизма“, строгог државног управљања економијом, инвестиције у инфраструктуру, планску индустријализацију, прогресивно опорезивање, социјална давања, правна регулација пословања, национализација неких кључних индустрија и декомодификација јавних добара. Најуспешније у овом пројекту су биле чланице Организације за економску сарадњу и развој.

³⁷⁵ Захаријевић, А., *Радикални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 139-151, стр. 140.

значење правде тумачећи је као неправду превиђене друштвене неједнакости, толерисане или рационализоване од памтивека.

У основи теорије радикалног феминизма је тврдња да је патријархат узрок или корен свих других облика дискриминације, и само његовим свргавањем постаје могуће развијати друштво које није устројено хијерархијски.³⁷⁶ Поред означавања патријархата као узрочника дискриминације, радикалне феминисткиње први пут уводе термин *сексизам* у употребу. Сексизам сматрају блиским патријархату, и одређују га тако што наводе да он није ни природан израз полних разлика ни скуп лоших ставова или застарелих навика, него друштвени систем укореењен у праву, традицији, економији, образовању, организованој религији, науци, језику, масовним медијима, сексуалном моралу, подизању деце, подели рада у домаћинству и у свакодневној друштвеној интеракцији, чија је намера да мушкарцима обезбеди моћ над женама.³⁷⁷ Сексистичко друштво је наметнуло женама прописано понашање широким распоном казни у које спадају друштвена осуда, подсмех, сексуално одбацивање и узнемиравање, ускраћивање контроле рађања и абортуса, ускраћивање економских средстава и мушко насиље које држава одобрава.

Због већ устоличеног патријархалног и сексистичког друштва и друштвеног система, радикалне феминисткиње излаз виде у успостављању новог друштвеног система које ће поништити систем родних улога. Као теорија која се развијала у периоду другог таласа феминизма, захтеви радикалних феминисткиња су се тицали личних питања: сексуалности, рађања, менструације, развода, самосталног подизања деце, партнерског насиља, насиља у породици, трудноће у адолесценцији, сексуалног образовања, силовања и порнографије као и репродуктивних технологија. Кључно место у оквиру ових захтева заузело је право на абортус као симбол борбе која се не задовољава формалном равноправношћу него инсистира на темељном праву сваке жене на самоодређење. На овај начин, прошириле су делокруг правде и на приватне области, а самим тим прошириле су и појам неправде, који више не обухвата само економску неједнакост, већ и статусне и хијерархије и асиметрије у политичкој моћи.

Активност радикалних феминисткиња се огледала у пропагирању идеје заједништва, односно међусобне повезаности жена према истом искуству, чинећи тако

³⁷⁶ Исто, стр. 140.

³⁷⁷ Echols, A., *Daring to be Bad: Radical Feminism in America 1967-1975*, Minneapolis, University Of Minnesota Press, 1989.

глобално сестринство чији су лични проблеми политичке природе.³⁷⁸ Настојећи да премосте оштар егзистенцијски расцеп између теорије и праксе, приказивале су себе као контракултурни демократски покрет, антихијерархијски, партиципативни и „народни“. Из тог разлога су се организовале најчешће у малим заједницама, првенствено у оквиру студентских гетоа. Због привржености једнакости, многе организације нису имале унутрашњу хијерархијску структуру, сматрајући да лидерство представља производ мушке доминације. Настанак бројних неструктуралних женских група³⁷⁹ и група за подизање свести³⁸⁰ пратиле су и конкретне акције.³⁸¹

Основе теорије радикалног феминизма, па и феминизма уопште, поставила је Шуламит Фајерстон у своме делу „Дијалектика пола“³⁸² објављеном 1970. године. Јасно се одричући марксизма, она тврди да је билошка подела међу половима у сврху репродукције темељнија од класне поделе. Класне поделе, које нису поникле из билошке стварности, не морају бити узрок дискриминације и депривилегованости, односно привилегованости, као што је то случај са полном класом. Полна подела, као природна и основна јединица репродукције која омогућава и одржава моћ мушкараца према женама, према Фајерстон, постоји од почетка времена³⁸³, али исто тако она сматра да је под утицајем феминизма људскост прерасла природу те се више дискриминаторно држање полно-класног система не може правдати.³⁸⁴

Као представница раног радикалног феминизма понудила је начин на који би се положај жене у друштву побољшао. Излаз види у промени система заснованог на биологији служећи се структурним императивима, које излаже у последњем поглављу свога дела. Ти структурни императиви би, у једном алтернативном систему, довели до ослобађања жена од њихове репродуктивно биолошке структуре, друштвене поделе одговорности око старања над децом, пуног самоодређења, укључујући и економску независност, потпуну интеграцију жена и деце у све аспекте ширег друштвеног живота и на крају, али не мање важно, такав систем би довео до реализације сексуалних слобода жена.

³⁷⁸ Hanisch, C., *Personal is Political*, 1969. <http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PersonalisPol.pdf>

³⁷⁹ New York Radical Women, Readstockings, The Feminists

³⁸⁰ Једна од најпознатијих група коју су у Њујорку основале Шуламит Фајерстон и Елен Вилис, Readstockings – Црвене чарапе, је истицала као основни задатак „подизање класне свести жена“ и прва је артикулисала функцију циљ и процес такозваног „подизања свести“ и заговарала његову употребу, одређујући га као структурни начин за превазилажење такозване „гетоизације“ жена између себе.

³⁸¹ Године 1968. радикалне феминисткиње су протествовале против Мис Америка тако што су бацале у смеће женске реквизите.

³⁸² Firestone, S., *Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York, 1970, pg. 22.

³⁸³ Исто, стр. 23.

³⁸⁴ Исто, стр. 24.

Њену тврдњу о негативности полно-класног система наставиле су да разрађују Ти-Грејс Еткинсон и Робин Морган.³⁸⁵ Обе су сматрале да жене представљају класу која је по природи политичка и потчињена, те да, следствено томе, постоји нека друга политичка класа, која њих држи у таквом положају. Наравно, та друга, доминантна политичка класа је класа мушкараца, а капитализам, империјализам и расизам претстављају симптоме мушке превласти, односно сексизма.

Кејт Милет је године 1970. објавила своју чувену књигу *Полна политика* и на тај начин утемељила интердисциплинарни карактер феминистичке теорије показујући да је патријархат свуда, чак и у славним текстовима великих књижевних ауторитета. Радикалном феминизму Кејт Милет додељује термин полне политике чијом употребом су у потпуности истиснути марксистички термини.³⁸⁶ Имала је значајну заслугу не само у увођењу овог термина, већ и у комплетну измену појмовног апарата феминистичке теорије, који је иначе и данас у употреби. Појам „политичко“ је, рецимо, дефинисала као нешто што се не односи само на релативно узак и ексклузивни свет политичких стастанака, председавања и партијских делатности, већ он означава односе, чија се структура заснива на моћи, и таква уређења у којима је једна група особа контролисана од друге групе.³⁸⁷ Сматрала је, кроз своју „скицу за једну теорију патријархата“, да се полна политика не ограничава на биологију, већ да своју снагу црпи из културног и друштвеног скупа претпоставки које се налажу сваком појединачном мушкарцу и жени. Они их, надаље, својим понашањем, пристајањем на њих, одржавају.³⁸⁸ Управо је тај политички систем, културни и друштвени скуп, окарактерисала као патријархат, сматрајући да је усвајање традиционалних патријархалних норми повезано са процесом социјализације сваког човека. Следствено томе, извршила је разграничење појмова пола и рода, где је пол нешто што је природно дато, а род нешто што је само друштво конструисало на основу норми које у њему владају. Победа над патријархатом, према Милет, јесте у конструисању једног бесполог/безродног друштва, у којем неће, самим тим, бити нити полне нити родне дискриминације.

Слично Кејт Милет, и Мери Дејли је кроз своје теоријско промишљање нудила решење проблема постојања патријархата у стварању безродног друштва, друштва чија би се људскост повезала са универзалним значењем и стварношћу, коју је она назвала

³⁸⁵ Захаријевић, А., *Радикални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 139-151, стр. 143.

³⁸⁶ Исто, стр. 143.

³⁸⁷ Милет, К., *Теорија политичке полова. Марксизам у свету*, Београд, 8-9, 1981, стр. 169.

³⁸⁸ Захаријевић, А., *Радикални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 139-151, стр. 143.

Богом оцем. Наиме, Дејли је сматрала да је људскост врховни циљ феминизма, а да је женска револуција онтолошка и духовна револуција, која упућује на нешто што превазилази постулате сексистичког друштва. Та врховна стварност којој феминизам тежи је за Дејли мета-биће које се опире свим родним ознакама. Из тог разлога, неопходно је и трансформисати концепт Бога, јер докле год се Бог замишља у мушком облику, мушкарац ће претстављати Бога.³⁸⁹ У таквим друштвима андрогинија није могућа, зато што се ослања на концепте женскости и мушкости који су производ патријархата. Сматрала је да се жене патријархату могу одупрети само заједнички, обртањем мушких митова и одрицањем од мушког језика и веровања.³⁹⁰

Једне од кључних тема којима се бавио радикални феминизам су: проблеми насиља, силовања, порнографија и проституција. Теорија радикалног феминизма је ове теме посматрала кроз призму „личне политике“, сматрајући да је крајње време да се доживљаји и искуства у том смислу напакон пребаце из приватне у јавну сферу. Проблем насиља је примећен и у зони симболичко-материјалне принуде материнства, односно биолошке предодређености женског тела и друштвеног очекивања његове репродуктивности у хетеросексуалним оквирима, као основе патријархата. Тема силовања је обрађивана од стране већег броја теоретичарки радикалног феминизма кроз доказивање нераскидиве моћи између секса, полности и моћи. Силовање је злочин који додирује све жене, и једини злочин који могу да изврше само мушкарци, пошто представља неизречену претњу свакој жени само зато што је жена.³⁹¹ Порнографију као појаву је навише обрађивала Адреа Дворкин. Она ју је окарактерисала као теорију, а силовање као праксу. Сматрала је да је порнографија најјаснији израз негирања жене и она неопходност у систему који подржава и подупира исказивање моћи мушкараца. Јер, мушка моћ деградирањем жена се првенствено тиче саме себе, сопственог перпетуирања, ширења, јачања и уздицања... Мушка моћ је радио порнографије, деградације жене је средство којим се та моћ постиже.³⁹² Такође, порнографија представља кључно средство којим мушкарци одржавају моћ над женама. Са друге стране, опет по штету жена, порнографијом се пружа модел за подобно и пожељно понашање свих мушкараца према свим женама. То из разлога што порнографија настаје на архетипским, патријархалним стереотипима које сопственом егзистенцијом одржава.

³⁸⁹ Daly, M., *Beyond God the Father*, Boston, 1973, str. 9.

³⁹⁰ Захаријевић, А., *Радикални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 139-151, стр. 144.

³⁹¹ Исто, стр. 145.

³⁹² Исто, стр. 145.

Наведене и друге теме којима су се бавиле радикалне феминисткиње³⁹³, подстакле су развој феминистичке теорије, пре свега у институционализованом оквиру универзитетских програма женских студија, али и у другим, мање формалним контекстима. Силина аргументације и тешко, понекад чак и неизводљиво, раздвајање личног и политичког, водило је даљем усложњавању питања и настојању да се озбиљније промисле историјске околности и различитост материјалних и симболичких оквира у којем се одигравају личне политике жена широм света. Радикални феминизам је претрпео низ критика посебно унутар Нове левице и капиталистичког друштва. Присталице ове теорије су прозиване да су анти-леви, аполитични и да радикализују појам радикалног јер у жижу свога интересовања стављају само жене беле расе припаднице средњег слоја. Радикалне феминисткиње су критиковане и од стране либералних феминисткиња, можда озбиљније и значајније од критика капиталиста. Радикални феминизам је тако осуђиван на поларизацију социјалне сцене кроз своје идеје које су есенцијалистичке у односу мушкараца и жене.

Било да се са овим и сличним закључцима слажемо, било да их оспоравамо на основу разрађених форми феминистичке теорије, која је настала као реакција на феминистичку критику идентитета, једно је извесно. Премда су одређене теме радикалног феминизма, начин и тон писања и обраћања, разумевање проблема, појмовни апарат који је он изумео или прилагодио сопственим потребама, постали застарели и истрошени, у феминистичкој пракси, посебно у начину организовања и раду са женама које су преживеле неки облик насиља, радикални феминизам опстаје и данас. И не само у тим областима, утицај радикалног феминизма је видљив и у феминистичкој теорији. Наиме, из њега је проистекла прва кохерентна феминистичка теорија.

1.6. Марксистички и социјалистички феминизам

Марксизам представља идеологију и социоекономску теорију коју су развили Карл Маркс³⁹⁴ и Фридрих Енгелс³⁹⁵. Као основна идеологија комунизма³⁹⁶, марксизам

³⁹³ Исто, стр. 146.

³⁹⁴ Карл Хајнрих Маркс, (1818-1883), немачки политички филозоф, економски теоретичар и револуционар.

пропагира да сви људи имају право да уживају у плодовима свога рада у чему их спречава капиталистички економски систем који дели друштво на две класе: раднике без власништва и власнике који не раде.

Проучавајући друштво XIX века, посебно тадашњи облик капитализма у Енглеској, Карл Маркс је развио своје политичке и економске идеје. При томе је наглашавао улогу економских односа у историји развоја друштва. Посебно је истицао зависност друштвених облика и идеја од економије, те историјске преокрете из једног облика друштвеног и економског уређења у други. Кроз историју, познато нам је да је робовласнички систем замењен феудалним, који је опет уз учешће сељака, све бројнијег грађанства па и револуцијама, промењен и на његово место је ступио капитализам. Сваки од ових друштвених система, било да се ради о робовласничком, феудалном или капиталистичком је имао своје идеје, свој морал, своје законе и своје схватање онога што је нормално, која су се правила савременицима чинила вечним и природним.

Из своје перспективе, Маркс је управо пошао од историјски потврђене чињенице несавршености и променљивости друштвених облика, из чега произилази и претпоставка да ни сам капитализам не може вечно трајати. Маркс је наглашавао како је живот свих досадашњих друштава био обележен класном борбом – сукобима интереса између супротстављених класа. Тако се у капитализму ради о сукобу радника и капиталиста, док се раније радило о сукобу роба и господара, те кмета и феудалца. Велики део свог живота Маркс је посветио проучавању економије и економској критици капитализма. У првом делу „Капитал“³⁹⁵ а, његовог најважнијег филозофског дела којим је критиковао капиталистички друштвени систем, показао је како се профити власника капитала састоје у изабљивању радника, стварањем вишка вредности на основу неисплаћених сати рада, те како капитализам показује сталну склоност да се богатство концентрише у рукама што мањег слоја људи, а да што већи број радне популације падне у беду. Из тога је извео закључак о потреби радикалне промене којом би се укинуо капитализам, а којом би управљање над фабрикама, банкама и економијом, као и политичка власт, прешла у руке радника, односно друштва

³⁹⁵ Фридрих Енгелс, (1820-1895), немачки социолог, филозоф и револуционар, блиски сарадник Карла Маркса.

³⁹⁶ Комунизам је политичка теорија која пропагира заједничко власништво над целокупном имовином, чије благодети треба да деле сви у складу са потребама. Ова теорија је првенствено дело Карла Маркса и Фридриха Енгелса. Њихов „Комунистички манифест“ (1848) даље је истакао „диктатуру пролетеријата“, прелазну фазу коју је Маркс назвао социјализмом. Комунизам би био завршна фаза, у којој би не само дошло да гашења класних подела него и до одумирања организоване државе, коју Маркс види као средство угњетавања.

(јер огромну већину друштва чине они који живе од свога рада – радници); што је називао социјализмом и диктатуром пролетеријата.

Социјалистички и марксистички феминизам се развијају од XIX века и у једном делу литературе се наводе као два одвојена правца, док се у другим изворима спомињу као социјалистичко-марксистички феминизам. Њихов развој почиње још са активностима Флоре Тристан и нешто касније се везује за имена Розе Луксембург, Кларе Цеткин, Александре Колонтај. Основа овог правца је заснована на радовима Маркса и Енгелса и њиховој темељној тези да је напредак друштва могућ тек кад престане угњетавање људи на класној основи. Према томе, и жене су заједно са мушкарцима угњетаване зато што припадају одређеној класи. Марксистичка теорија и метод су се показали као драгоцен и незаменљиви на путу феминистичке анализе. На тај начин се феминизам, сазревајући, полако обликовао као значајна компонента револуционарних антикапиталистичких снага на Западу, прелазећи пут од буржоаског, индивидуалистичког либерализма, „реформистичког“ феминизма са захтевима за једнакост пред капиталом и грађанским законима, преко радикалног феминизма, до истинског радикализма социјалистичког феминизма.

Међутим, поред веома чврстих, трајних и дубоких веза које постоје између социјализма и феминизма, већ на самим почецима њиховог заједничког деловања појављују се трвења која чак у неким тренуцима прерастају и у велике расколе. Наиме, раднички покрет, као окосница марксизма и социјализма, и његове организације у Западној Европи, дуго су боловали од идејног опортунизма и реформизма, од догматизација и редукције марксизма, од економицизма стаљинистичког типа.³⁹⁷ Приступ женском питању одражавао је слабости и недостатке покрета у целини. Углавном се бавило питањима везаним за материјалну сферу: запошљавања, експлоатације у производњи, синдикалног организовања жена и сл. Наравно, било је повремених покушаја превазилажења оваквог редукционизма, али они нису уродили плодом. Истина је да је марксизам од самих својих почетака показао велики интерес и осетљивост за подчињеност и неравноправност жена у друштву. Још је и Маркс, преузевши од Фуријеа чувену максиму, истицао да се степен напредовања друштва самерава према степену еманципације жена у друштву.³⁹⁸

³⁹⁷ Недовић, С., *Савремени феминизам – Положај и улога жене у породици и друштву*, Београд, 2005, стр. 96.

³⁹⁸ Милић, А., *Социјализам и феминизам- сјојеви и разилажења*, Женски информационо-документациони тренинг центар, Циклус трибина: *Род и левица*, Београд, 2012, 38-43, стр. 40.

И марксизам и феминизам у посвећености ослобађању жене полазе од истог идејно теоријског и идеолошког наслеђа које чини просветитељска рационална мисао и социјалутопистички идеали једнакости братства и слободе. Обе замисли, по свом идејном и практичном смислу, припадају модерној епохи, што значи да се залажу за слободу људске индивидуе, а истовремено се обраћају друштвеним колективитетима које модерна индустријска епоха изводи на друштвену сцену – радништво и жене са циљем да их трансформише у реалне историјске субјекте. Такође, обе замисли пропагирају револуцију у друштвеним односима као покретачку снагу у циљу промене постојећег стања.

Ова схватања су довела и до теоријско-практичног деловања масе жена у борбама које су водиле радништво и социјалистичке снаге у циљу рушења капитализма током XIX века. На основу ових идеја Флора Тристан наглашава да жене ипак морају бити свесне да се кроз борбу за бољи положај потлачених, морају борити и за своја права која су им угрожена у оквиру институције брака, а то значи да се мора мењати и однос мушкарца према жени.³⁹⁹ Тако жене и мушкарци заједно учествују у стварању социјалистичких држава, а теме савремених марксистичких феминисткиња у то време су активности у удружењима жена и положај жена у социјалистичком друштву.

Прве социјалистичке феминисткиње свесне су да у борби за права потлачених, главни теоретичари марксизма не говоре у довољној мери о правима жена, али и тога да је марксистичка теорија ипак темељ равноправности жена и мушкараца. Тако Клара Цеткин каже: „Нема сумње, Маркс се никада није бавио женским питањем „самим по себи“ или као „таквим“. Али без обзира на то, он је борби жене за равноправност допринео оно што је незаменљиво, што је најважније. Материјалистичким схватањем историје он нам, додуше, није дао готове формуле о женском питању, али је дао нешто боље: правилну, сигурну методу да га испитујемо и схватимо.“⁴⁰⁰

Упркос свим наведеним везама између феминизма и марксизма односно социјализма, њихови односи нису били хармонични. Већ из претходних реченица Кларе Цеткин можемо закључити да ипак постоје разлике у концептима, виђењу суштине и смисла феминистичких потреба и хтења, па чак и директних антагонизама. Један од битних разлога за константна трења и трвења било је осећање од стране жена,

³⁹⁹ Исто, стр. 27.

⁴⁰⁰ Цитат пеузет из текста Гребо, З., *Равнојравности жене – дио борбе за социјалистичко друштво*, Пачворк, бр. 1-2, 2003, 135-145, стр. 135.

припадница социјалистичког покрета или његових симпатизера, да се овај на неки начин покровитељски поставља према женама.

Са друге стране мисао, пракса и понашање актера у социјалистичком покрету, као и марксистичких мислилаца указивали су на један доста сужени и рудиментарни поглед на положај жена у друштву, било да се сводио на економско или правно изједначење, а без узимања у обзир целовитости родне експлоатације жена (нарочито сексуално-психолошке и менталне аспекте те израбљености).⁴⁰¹ Јер, жена је потлачена не само као класа, већ и у породици, од стране мушкарца. Није се водило рачуна о специфичним видовима угњетености који нису непосредно узроковани економским факторима, већ имају идеолошку основу и психичке последице. Марксистичка анализа се ограничила на економизам и женско питање сводила на парцијално питање или је непосредно асимилирала мушку доминацију доминацији капитала. Осим тога, решење „женског питања“ је одлагано за период након социјалистичке револуције са оправдањем да нема места ослобођењу жене без ослобођења човека. На тај начин је идеја о аутономној борби жене за сопствено ослобођења искључена, посебно као специфично поље борбе.

Крајем шездесетих година прошлог века долази до револуционарних превирања међу групама које су на различите начине повређене од стране капитализма (покрети за права црнаца, студентски покрети, еколошки покрети па и покрети за ослобођење жена). Ове групе, свака са сопственим специфичним пољем борбе, улазе у сукоб са грађанским друштвом истичући захтеве који доводе у питање његове основне категорије и саму егзистенцију. Такође, расплињава се и раднички покрет, урушавајући сам темељ друштва. Све ове покрете, у том моменту, уједињује изразито антикапиталистички карактер, а традиционална левица је морала да изгради став према свим тим новим револуционарним снагама.

Први сусрет феминистичког и радничког покрета карактерише неповерење из разлога што је раднички покрет оценио феминистички као „малограђански“, као „фактор разбијања класног јединства пролетеријата“.⁴⁰² Феминисткиње су, са друге стране, оптуживале раднички покрет за незаинтересованост и индиферентност према питању положаја жена као и за сексизам у сопственим редовима. Овакав међусобни однос два покрета је првенствено одраз међусобног непознавања и неразумевања.

⁴⁰¹ Милић, А., *Социјализам и феминизам- сјојеви и разилажења*, Женски информационо-документациони тренинг центар, Циклус трибина: *Род и левица*, Београд, 2012, 38-43, стр. 41.

⁴⁰² Исто, стр. 97.

Истина је да је феминистички покрет прво заинтересовао жене које су биле припаднице виших интелектуалних слојева и ситне буржоазије, запослене жене и студенткиње које су се организовале у мале, неформалне групе. Без адекватне организације, проучавајући појединачна искуства, жене су првенствено идентификовале мушкарце и жене као две класе са историјски сукобљеним интересима које су, следствено томе, у међусобној борби. Такве концепције нису могле представљати никакву спону са радничким покретом. Међутим, феминистички покрет је, теоријски продубљујући структурне разлоге потчињености жене, нужно дошао до сопствене социјалистичке оријентације и тиме и до повезивања са радничким покретом. Наиме, критиком сексизма и патријархализма унутар буржоаског друштва, које је сексистичку идеологију користило за разбијање јединства експлоатисаних и увођење што је могуће више елемената и основа поделе у друштву, доприноси се управо јединству радничке класе и шири се домет и садржина класне свести.

Упркос овом заједничком деловању, феминизам је увек имао своју аутономну теоријску позицију и практично-теоријско гледиште у мери у којој је увек заступао потребе и права жена као и њихове намере да се искажу као самосталне и независне индивидуе и друштвени субјекти. Управо је та аутономност феминизма, његова критика породице која се са критике капиталистичке породице брзо проширила на критику пролетерске породице указујући да се и у њој мушкарац појављује као кочница за ослобођење жене, тежећи да очува извесне привилегије које има на основу полне поделе у друштву, представљала тачку удаљавања феминизма и социјализма, односно марксизма. У мери у којој се марксистичка мисао све тешње везивала за организационе структуре и потребе радничког покрета, постајала у пракси све више идеолошко оружје радничких партија, а све мање независна научна и теоријска мисао, утолико је однос између феминизма и марксизма постајао проблематичнији. Инсистирање феминисткиња на независношћу у оквиру радничког покрета наилазило је на неодобравања, одбацивања и притиске од стране марксистичке мисли. Такви односи су, крајем шездесетих година прошлог века, годинама након револуције радничког покрета, узроковали настанак неофеминистичког таласа и оријентације.

1.6.1. Неофеминизам

У периоду од 1965. до 1980. године развија се неофеминистички покрет који тражи рушење граница између приватног и јавног живота, учешће жена у области културе, образовања, право на рад и једнака права у раду, учешће у политичком животу. Узроци настанка неофеминистичког таласа XX века се добрим делом односе на незадовољство феминисткиња због неиспуњења очекивања од стране марксизма. Жене су се, већ током револуције радничког покрета, а посебно након ње, поделиле на оне које су настојале да одвоје феминизам од марксистичких замисли и идеја, као и на оне које су сматрале да се ипак треба ослонити на марксистичку традицију критички је реинтерпретирати и реконструисати у смислу потреба и искуства жена које теже еманципацији.⁴⁰³ Дакле, чак и ова потоња струја није сматрала да је марксизам толико значајан и добар за жене да би се слепо пратио и буквално усвојио и пропагирао у новом добу.

Међутим, остајање у оваквој унији, унији марксизма и феминизма, имао је своје разлоге. Наиме, у фази започињања неофеминизма, крајем шездесетих година прошлог века, веза са феминистичким покретом провог таласа је била фактички прекинута. Феминисткиње другог таласа, махом универзитетски образоване, настојале су да развију феминистичку мисао њеним увођењем у постојеће теоријске дискурсе. На тај начин би се постојеће теоријске оријентације могле проширити, креативно иновирати и критиковати, док би саме феминистичке тежње и интереси, са друге стране, добиле научну легитимацију. Овакав поступак неофеминисткиња, које су остале донекле верне марксизму, се касније назвао „додавањем жена“ или „укључивањем рода“ у одређени категоријални оквир, у којем жене или родна варијабла првобитно не постоје, или пак трагање за емпиријском евиденцијом у вези са разним аспектима женског друштвеног постојања и делања које би омогућило да се препозна њихово историјско присуство.⁴⁰⁴ Опрез је дакако био нужан јер се самим „додавањем“ жена у актуелну теоријску праксу не може постићи захтев феминизма. За комплетан учинак је потребна је унутрашња интеграција феминизма и марксизма, а то значи реконструкција комплетне теоријске парадигме. То је свакако био тежи и неизвеснији пут, али далеко плоднији јер је отварао сасвим нове трасе феминистичке теоретизације од којих су неке довеле до саме банализације марксизма. Из разлога напред наведених, а у складу са феминистичком праксом, у оквиру неофеминизма као заједничког именитеља егзистирале су

⁴⁰³ Милић, А., *Марксистички и социјалистички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 153-172, стр. 155.

⁴⁰⁴ Исто, стр. 157.

разнородне мисли, идеје, културне праксе и индивидуалности, између којих има понекад више разлике него сличности. Продукт тога је, између осталог, и сам карактер марксистичке мисли која по многим питањима, а посебно у погледу женског питања, није систематска, једнообразна и целовита.

Као што смо до сада могли да приметимо марксизам и феминизам се срећу и разилазе код основног концепта и парадигме марксизма, а она се налази у концепту класе као базичног теоријског концепта поимања друштвене структуре и класном питању као централном политичком гледишту марксизма као политичке праксе.⁴⁰⁵ За марксистичко схватање је карактеристично непостојање жена у смислу посебног друштвеног објекта и политичког субјекта изван класе. Такав став је произвео различите реперкусије марксизма од стране феминизма. Једна од критика упућених марксизму се тиче његовог подвођења жене под класу експлоатисаних од стране капитализма, без узимања у обзир свеprisутне полне поделе и у оквиру ње специфичне потчињености жена. Марксизам није могао да родну диференцијацију у друштву схвати и прихвати као базичну, као врсту класне диференцијације. Разлог томе почива у принципијелно продуктивистичкој оријентацији марксизма⁴⁰⁶ из чије визуре жене припадају само репродуктивној логици, те могу заузети само последично место у марксистичком објашњењу.

Даља критика феминизма упућена марксизму се тиче категоризације рада жене у домаћинству, дакле не рада запослене жене већ послова незапослене жене која ради у кући за своју породицу и домаћинство. Марксизам је такав рад третирао као природно и традиционално обележје жене везано за чињеницу да су оне супруге и мајке, те га посматрао као својеврсну заробљеност жене коју треба заменити укључивањем у друштво кроз радно продуктивну улогу. Теоретичарке неомарксистичке мисли, незадовољне овом категоризацијом, сматрале су да овакав облик рада, назван домаћи рад, мора да има улогу у марксистичкој теорији капитала. То су правдале чињеницом да у укупну репродукцију радника, који се у капитализму теоријски и практично схвата као одрастао мушкарац и хранилац своје породице и који за свој рад добија само најамнину у вредности његових потрошених и обновљивих радних потенцијала, не улази све оно што у њега улаже његова породица а првенствено жена кроз свој неплаћени домаћи рад. Посматрано овако, капиталиста не признаје овакав трошак производње који заправо сnose жена и породица те тако неплаћен женски кућни рад

⁴⁰⁵ Исто, стр. 156.

⁴⁰⁶ Исто, стр. 156.

директно улази у профит капиталисте и повећава његов вишак вредности. Женски рад у кући тако остаје неплаћен и непризнат, сурово експлоатисан.

Нешто бољи положај, али опет недовољно добар, је и положај запослених жена. Наиме, у оквиру капиталистичких друштава, жене раде послове који су репетативног карактера, плаћене су мање, а проводе већи део дана радећи. Разлог томе је и што су послови које жене раде мање вредновани, жене су за исте послове мање плаћене и имају мању могућност напредовања у односу на мушкарце. Овај покушај марксистичке интерпретације домаћег рада жена резултирао је запажањем феминисткиња да сви остали, при томе се мислило како на све мушкарце, радничку класу, неке њене делове, привлеговане делове класног друштва, имају користи од домаћег рада жена, а само жене не.⁴⁰⁷

Марксисте су остали имуни на оваква запажања феминисткиња и одбацили их аргументима да било какав рад који нема тржишну вредност не улази у директну размену са капиталом. Самим тим, такав рад не може имати вредност у капиталистичком систему и у теоријском смислу се не може сматрати производним радом. Иако је овај покушај укључивања жена у марксистичку теорију представљао промашај, он је неповратно увео питање породице, домаћег рада, репродуктивног рада и улогу жене у модерном друштву у марксистичку теорију. Питање репродукције и места породице у марксистичкој теорији отворено од стране феминисткиња омогућило је скретање погледа на значај и улогу поделе грађанског друштва на сферу приватности и сферу јавности, затим на укупну репродукцију друштва и улогу породичног система у том процесу па тиме и на незаобилазну улогу жене, те поглед на значајну улогу коју породична сфера има у процесу стварања идеологије капиталистичког система који поробљава жене.

Марксизам је критиковао породицу коју је пропагирао капитализам и та критика је значајно допринела развоју феминистичке мисли. Три су аспекта марксистичке критике породице и они се односе на критику буржоаске дволичности у односима међу половима и питањима љубави, критику буржоаског брака који се схвата као универзална вредност која је вечита и света и на експлоатацију жена у ширем контексту начина производње, што омогућава да се сагледају услови који ће дозволити социјализацију женског кућног рада и репродукције.⁴⁰⁸ Из свега наведеног може се

⁴⁰⁷ Исто, стр. 158.

⁴⁰⁸ Маниери, Р., *Жена и историјске сујројиносии грађанској друштва код Маркса*, Марксизам у свету, 1981, 8-9, стр. 63-90, стр. 70.

рећи да су обе мисли, и марксизам и феминизам, имале обостране користи од узајамне критике јер је било могуће уочити обостране слабости, празнине и поједностављења.

Марксизам је могао да се окористи и прошири своје тематско подручје на занемарене теме породице, сексуалности, домаћег рада и економије, патријархата, идеолошке свести, као стварних материјалних сила које су на специфичне начине повезане са подручјем материјалне производње. Феминизам је, са своје стране, стекао критички теоријски инструментариј да анализира и да се ефикасније супротстави наслеђеној потлачености жена. Прешавши пут од првобитне фазе „надодавања“ жене у непромењене марксистичке теорије и епистемологије, што је свакако незаобилазан први корак, феминисткиње су се окренуле тражењу синтезе. Са друге стране, феминизам је био утолико успешнији, уколико је успевао да искористи марксистичку критику и смести је у односе посткапиталистичког друштва.

Поједине припаднице социјалистичког феминизма користе Маркову теорију отуђења⁴⁰⁹ у пропагирању идеје о ослобођењу жена. Тако Алисон Џагар, једна од водећих ауторки у оквиру социјалистичког феминизма са краја XX века и велики критичар либерализма, сматра да учествовање у радном процесу дехуманизује жену јер утиче на њену сексуалност, материнство и интелект, односно доводи до отуђености самих жена.⁴¹⁰ Према Џагаровој, жене су отуђене од сопственог тела и самих себе због тога што њихова тела учествују у робној размени како би себе боље продале. Непрестаним улепшавањем, жене себе и своје тело потенцијално доживљавају као објекат, као робу, која се такмичи са другим женским објектима за мушку пажњу и награду на сличан начин на који се радници такмиче међу собом за напредовање и награде које добијају од својих послодаваца. Џагар тврди да се многе жене отуђују чак и од сопствених интелектуалних способности због личне несигурности и страха од јавног шиканирања. Циклус отуђења жена од самих себе и од свог рада се њиховом сопственом несигурношћу и неверицом само понавља и учвршћује.

⁴⁰⁹ Немачки филозоф Карл Маркс сматра да отуђени рад представља реалну самосталну друштвену силу која влада човеком и друштвом у друштвеним односима заснованим на приватној својини. Један од основних облика је свакако отуђење човека у сфери економских односа. Ово отуђење доводи до тога да опредмећени људски рад, инкарниран у низу роба, влада друштвом и друштвеним односима. "Отуђење се испољава у томе, писао је Маркс, што се средства за моје постојање јављају као средства другог човека, што се оно што чини предмет моје жеље јавља недостижним за мене услед тога што је својина другог човека, што свака ствар постаје нешто друго, а не оно што јесте... И што над свим тим влада нечовечна сила." Иако радник ствара целокупно друштвено богатство, оно му остаје недоступно. У процесу стварања, посебно у раном капитализму, радник је само један јефтинији део машине, само физички учесник. Његова личност је пригњечена, а духовни живот сведен на нулу. У таквом раду он не налази задовољство нити потврду својих способности.

⁴¹⁰ Jaggar, A., *Feminist Politics and Human Nature*, Totowa, NJ, 1983, repr. 1988.

Као неомарксистички феминизам можемо означити социолошки рад Дороти Смит која се највише бави „макроструктурама угњетавања“ израженим у савременом западном свету. Залагала се за феминистичку епистемиологију, готово деценију пре него што је она добила свој назив, као филозофску дисциплину којој је намера да постави жене као субјекте, а не објекте сазнања. Сматрала је да је неопходно критиковати традиционалну маскулину епистемиологију и сагледати све структуре угњетавања жена кроз женска искуства. На тај начин би женско искуство, жене као субјекта сазнања, допринело интензивнијем проучавању свакодневног животног искуства појединца, и њено сазнање не би остало замагљено у социјалним теоријама.⁴¹¹

Поред значајног броја противника феминизма, у редовима марксиста постоји и одређени број оних који су имали разумевања за женска питања. У залагању за једнакост жена посебно се истицао Херберт Маркузе који је, наглашавајући противуречност савременог друштва, истицао да су жене у капитализму потпуно обесправљене због доминације патријархалног система односа у свим сферама друштва. Сматрао је да ослобођење жена може бити потпуно и тотално само у социјализму у којем жене неће са себе збацити само окове патријархата, већ ће карактеристике њиховог делатног поља као што су солидарност, толерантност, емотивност, неагресивност, постати доминантне одлике социјалистичког система друштвених односа.⁴¹²

Основна разлика између припадница феминизма социјалистичке оријентација и оних марксистичког усмерења је у томе што су социјалистичке феминисткиње мање склоне да равноправност жена траже путем револуције, већ истрајавају на сталној трансформацији друштва. Припаднице социјалистичког феминизма проширују циљеве борбе не само против класног угњетавања, већ и расизма и сексизма, и знатно више се посвећују самом феминизму. Данас се део феминисткиња, које припадају организацијама заснованим на наслеђу марксизма и анархизма, веома често придружују алтерглобалистичким покретима и у први план стављају борбу за социјалну правду која се не може остварити док монопол имају мултинационалне компаније.⁴¹³

⁴¹¹ Lengermann, P., M., Niebrugge-Brantley, J., „*Suvremena feministička teorija*“, u: Ritzer, G., *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1997, str. 326-7

⁴¹² Милић, А., *Марксистички и социјалистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 153-172, стр. 163.

⁴¹³ Ради се о Наоми Клајн, социолошкињи, која је својим делом „Не лого“, 2000 година, изазвала велику светску пажњу и неформално је названа иконом антиглобалистичког покрета.

1.7. Психоаналитички феминизам

Психоаналитички феминизам је настао седамдесетих година прошлог века као следбеник класичног феминизма другог таласа и ортодоксне психоаналитичке теорије и праксе чији је оснивач Сигмунд Фројд. Теоретичари психоаналитичког феминизма своју анализу узрока хијерархијских родних односа усмеравају на људску, односно првенствено женску психу, за разлику од претходних феминистичких оријентација (либералне, анархистичке, марксистичке и социјалистичке) које су као основ своје анализе користиле политичке, културолошке и економске структуре друштва.⁴¹⁴ Наиме, теоретичарке овог правца у феминизму узроке женске подређености и мушке доминације у оквиру патријархалног друштва проналазе у психичким процесима који посредују између биолошког и друштвеног, а који утичу на начин размишљања мушкараца и жена како о другима тако и о себи самима. Ови теоретичари, користећи се теоријском основом и дотадашњим закључцима психоанализе и феминизма, покушавају да објасне узроке спорог и готово никаквог напретка у искорењавању женско-мушких стереотипа и улога у друштву. У том смислу, или користе основе психоаналитичке теорије о структури личности и либиду да би афирмисале жену или критикују ставове психоанализе о женско-мушкој сексуалности у којима је мушкарац окарактерисан као природно доминантан. Дакле, као и већина правца у феминизму, психоаналитички феминизам се одлучио за област друштвеног и теоријског поимања из којег црпи и прихвата све оне битне одреднице, али уз жустру критику појединих сегмената теорије и праксе који не одговарају феминистичким тежњама.

Међутим, и пре Сигмунда Фројда и пре психоанализе, чак давно пре настанка саме психологије, тачније од самог настанка друштва, постојале су норме и критеријуми друштвено прихватљивог понашања и са њима нераскидиви концепти „нормалног“ и „ненормалног“, „здравог“ и „болесног“.⁴¹⁵ Заједно са њима, јавили су се и начини поступања са особама које се не уклапају у те норме. Патријархално друштво прописује једна правила и очекивања за жене, а друга и различита за мушкарце, што једнако важи и за начине санкционисања одступања од норми. Давно пре настанка психологије као науке постојао је концепт „нормалне“ и „здраве“ жене и замисли како

⁴¹⁴ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 173.

⁴¹⁵ Перишић, К., Буквић, А., *Феминизам и психологија*, у: Атанасијевић, К., у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, 331-347, стр. 332.

она треба да се понаша, мисли, осећа и изгледа. Самим тим, створена је и категорија „проблематичних“ жена, жена које су од тих норми одступале. То су биле жене које су можда пренаглашено: брижне, агресивне, љубазне, самосталне, повучене итд. Разлика између „проблематичних“ мушкараца и жена била је, пре свега, у томе што су очекивања везана за жене формулисана у односу на њену функцију у патријархалном друштву, односно у односу са мушкарцем, а затим и са потомством које се само по себи подразумевало. Жена је морала бити корисна као жена, мајка, домаћица и љубавница, а њена некорисност у свакој од ових улога се исправљала на различите начине. Још је у старој Грчкој Хипократ употребио назив хистерија за „болест“ која напада жену и исисава јој животну енергију и оно мало интелекта из жене, док је жена већ по својој природи слаба и неспособна за значајније интелектуалне напоре.⁴¹⁶ Хипократ се, у циљу лечења такве „болести“ жене, определио за удају или преудају, а касније су се примењивали неки други, много суровији, методи као што су паљење клиториса или одстрањивање материце и јајника. Овакво лечење су пратиле и друштвене и социјалне последице обележавања жена. Наиме, оне су, окарактерисане као хистеричне, изопштаване из друштва, одбациване, изоловане у специјалне установе. У XIX веку се таквим женама саветовало да се лече кроз осаму и препоручено им је да се клоне размишљања да не би оштетиле материцу.⁴¹⁷ Век касније, коришћени су електрошокови и инсулинске терапије, а потпуна сензорна изолација, претходница данашњих психијатријских институција, и даље се сматрала ефикасном методом. Тек је психоанализа, као форма психотерапије, неким женама донела побољшање, али је и она заправо била средство одржања постојећег стања у друштву, враћања и одржавања њене традиционалне улоге. Једина разлика у третирању жене и њене болести јесте одустанак од изолације и њена замена лековима.

Са другим таласом феминизма отварају се нове теме о проблемима који се посебно учестало дешавају код жена, а то су: насиље над женама, депресивност и туговање, незадовољство својим телом и сексуалношћу...⁴¹⁸ Посебну пажњу су привукле појаве које су традиционално посматране у медицинском светлу, и које су до тад означаване као патолошке и као резултат неких болести и поремећаја. Ради се о: предменструалном синдрому, постнаталној депресији, анорексији, булимији, фригидности, синдрому менопаузе итд. Феминистичка критика је у овим понашањима

⁴¹⁶ Исто, стр. 333.

⁴¹⁷ Исто, стр. 333.

⁴¹⁸ Исто, стр. 334.

и проблемима препознала, са једне стране, резултат идентификације са улогом жене какву намеће друштво, а са друге, реакцију и отпор жене против такве друштвене улоге коју више не може да толерише.

Функција психијатрије је кроз историју у односу на жене већим делом била усмерена ка „помоћи“ жени да своју улогу лакше прихвати, односно да не мења ситуацију у којој се налази и која јој представља проблем, већ да се истој прилагоди. Наравно, најугроженије су жене које имају историју психијатријског лечења, жене са инвалидитетом, припаднице мањинских етничких група, лезбејке, у сваком случају, жене које имају мању друштвену моћ. Што је друштвена моћ једне групе мања, то је већа шанса да та група буде потиснута и изложена третманима који ће је одржати на маргини друштва. Такав је случај и са психијатријским третманима који се примењују на такве скупине.

Са друге стране, ни теорија психологије као науке није била имуна на утицај патријархалне парадигме. Наиме, у тежњи да докучи људску личност, да објасни зашто се људи понашају на одређени начин у одређеним околностима, психологија је, као и све друге науке, тежила објективности и универзалности. Да би то постигла, као модел је посматрала одраслог, здравог, хетеросексуалног белог мушкарца средње класе. Дакле, приступ је у самом старту био погрешан, јер свака теорија створена према таквом моделу не само да није универзална, већ се може окарактерисати као пристрасна, апсолутно под утицајем субјективности, претпоставки и вредности њеног аутора. Чак се и већина истраживања у психологији одвијала искључиво са мушким испитаницима.⁴¹⁹ Теорије су настајале на основу проучавања психичког живота дечака⁴²⁰, а закључци за жене су извођени на основу поређења са мушким нормама, без икаквог проучавања самих жена или на основу анегдотских студија случаја, од којих су Фројдове најпознатије.

Утицај Сигмунда Фројда је свакако био највећи и најпресуднији на каснији развој психологије. Фројд, оснивач ортодоксне психоаналитичке теорије, сада назване класична психоаналитичка теорија, живео је у строгој Викторијанској ери и био је изразито патријархалан. Стога није изненађење што је у његовим делима жена сасвим јасно изражена као Друго, нарцистичка, сујетна, са превелико израженим осећајем срамоте, морално инфериорна, ближа иду него суперегу, хистерична. Фројд је сматрао

⁴¹⁹ Исто, стр. 336.

⁴²⁰ У ову групу спадају, рецимо, једна од широко прихваћених теорија развоја људске личности коју је створио Ерик Ериксон и најчувеније истраживање развоја моралности Лоренса Колберга.

да узрок женског универзалног карактера, овако описаног, треба тражити у њеној биологији. Тако је и настала његова максима: „Анатомија као судбина“.⁴²¹ По Фројду, у почетним фазама се либидо развија код оба пола на исти начин. Сва деца пролазе кроз оралну, аналну и гениталну фазу. У раним фазама дечија сексуалност је „полиморфно перверзна“ због тога што је малом детету сваки део тела (орални, анални, генитални делови, као и сви остали испупчени или удубљени делови) потенцијални извор сексуалног експериментисања.⁴²² Чињеница је да дечије сексуално експериментисање улази у латентну фазу око 6. године живота, али према Фројду, за разлику од његових савременика који су сматрали да су деца асексуална, деца и пре тога и после тога (пубертет) пролазе кроз различите фазе. Фројд те фазе посматра као нормалне облике сексуалности у људском психолошком развоју, а не као патологију, перверзију и одступање од норме. У том смислу је начинио револуцију у мишљењу, с обзиром да таква понашања у његово време нису схватана као здрава и нормална. Фројд је сматрао да је пролазак кроз полиморфно перверзну, оралну, аналну и гениталну фазу заједнички за сву децу, без обзира на њихов пол. Уколико су ове фазе успешно и нормално завршене, либидо детета ће бити преокренут од „аутоеротских и хомоеротских стимулација ка припадницама супротног пола“⁴²³ Управо од овог тренутка, по Фројду, процес либидозног развоја између деце супротног пола почиње да се разликује. Мушки еротизам се локализује у мушком полном органу, а женски организам има два различита еротска система: клиторични, који је карактеристика инфантилног периода и вагинални који се развија након пубертета и који представља домен женског еротског развоја. Мушкарац свој либидо објективизује у односу на жену, а тај прелаз се дешава у оквиру нарцисоидне фазе у пубертету. Мушки полни орган остаје повлашћен орган, баш као и у детињству. Жена ће, са друге стране, са клиторичног морати да пређе на вагинално задовољство, те је, с обзиром да прелази компликованији пут, изложенија опасности недовршеног сексуалног развоја. Његова последица је останак на инфантилном нивоу што може да доведе до неуроza. Фројд и класични психоаналитичари су сматрали да се жена све време осећа убогаљеним мушкарцем. Такав хендикеп она прво доживљава кроз љубомору према дечацима, а касније га замењује жељом за дететом, жељом да и сама постане мајка.⁴²⁴ Промисљајући о

⁴²¹ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 174.

⁴²² Исто, стр. 174.

⁴²³ Tong, R., *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, 2009, pp. 130.

⁴²⁴ Исто, стр. 131.

развоју људске личности, Фројд ни једног момента није довео у питање парадигму надмоћи мушког пола и престижа фалуса. То се сматрало доктрином која није смела бити подвргнута критици и провери, што је условљено друштвеним приликама тадашњег времена.⁴²⁵

Према Фројду, централна разлика психолошког развоја за дечака и девојчицу јесте у начину на који пролазе фазу Едиповог комплекса.⁴²⁶ У свом изворном облику Едипов комплекс подразумева заљубљеност у мајку и жељу дечака да заузме очево место. Фројд тврди да дечак схвата да су његове жеље забрањене и због тога је у страху од казне кастрирањем. Тако се из Едиповог комплекса рађа комплекс кастрације. Свест о очевој надмоћности доводи до идентификације са њим, те отац постаје дететов унутрашњи критични суперего. Овај елеменат личности категорички забрањује инцест, и представља позитивно решавање Едиповог комплекса. У супротном, према мишљењу класичних психоаналитичара, у оквиру личности могу се јавити неурозе. Слично се дешава и код девојчица. Исто као и код дечака, први објекат љубави девојчица је мајка. У периоду око пете године, девојчица открива анатомске разлике између полова и недостатак мушког полног органа доживљава као осакаћеност. На такав доживљај она, слично као и дечаци, реагује комплексом кастрације. Идентификује се са мајком, али осећа непријатељство и супарништво према њој.⁴²⁷ Затим се, у оквиру њене личности развија суперего који забрањује инцест. Међутим, девојчица може да дође у искушење да на комплекс кастрације реагује опирајући се својој женствености и идентификујући се са оцем.⁴²⁸ Такав став води жену до останка на клиторичном стадијуму, до фригидности или хомосексуализма.

Феминистичка критика психоанализе представља у ствари критику упућену Сигмунду Фројду и његовим следбеницима на рачун описа развоја либида, комплекса Електре, као и чињеницу да се кроз теорију универзалних психолошких процеса провлачи патријархална парадигма. Феминисткиње другог таласа, посебно Шуламит Фајерстон, Бети Фридан и Кејт Милет, су непријатељски расположене према Фројду и психоанализи оптужујући их за мизогнију и мушку супремацију. Упадљиво обележје свих феминисткиња које закључују мањкавост Фројдовог одговора на питање женског

⁴²⁵ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 175.

⁴²⁶ Исто, стр. 175.

⁴²⁷ Де Бовоар, С., *Друштво I, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1982, стр. 432.

⁴²⁸ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 175.

јесте закључак да је „психоанализа имала оца, али не и мајку“.⁴²⁹ Прва критика феминисткиња односи се на опис развоја либида, који је у светлу психоаналитичке теорије сагледан кроз мушки модел. Фројд сматра да је либидо на константан и активан начин мушке природе, било да се налази у мушкарцу или код жене.⁴³⁰ Одбија да женски либидо стави у позицију своје изворности и аутентичности. Бети Фридан критикује Фројдову методологију, фиксацију сексом, схватање о супериорности „вагинализма“ као и схватање о дефектности жене.⁴³¹ Сматрале су да Фројд погрешно доводи у везу женско незадовољство и женску хистерију са незадовољством недостатка мушког полног органа, а не, што би било логично, са женском завишћу ка мушкој привилегованој друштвеној, политичкој, културној и економској позицији у патријархалном друштву. Затим, замерају Фројду да, уместо да слави моћ рађања, он инерпретира рађање као „патетичан покушај замене пениса“.⁴³² Упадљиво обележје свих психоаналитичара јесте, према поменутиим ауторкама, што женама мање или више предвиђају исту судбину. Наиме, у жени се одиграва драма која се своди на конфликт између мушких и женских тенденција. Она се у детињству идентификује са оцем, а касније се осећа инфериорно према мушкарцима. Неправда се огледа у ставу психоаналитичара да жена своју изворну анатомију може очувати само кроз неговање мушкобањасте природе, а које понашање опет носи ризик од појаве неуроза. Такође, став психоаналитичара јесте да жена, да би била награђена материнством, мора бити потчињена мушкој доминацији. Симон де Бовоар је, супротно, за жену креирала неку другу судбину.⁴³³ Она је утемељила основе феминизма, дефинисала жену као људско биће у потрази за личним вредностима у свету вредности, чију је социјалну и економску структуру неопходно познавати. Дала је женским ставовима димензију слободе, могућност да бира и да буде своја.

Следећа феминистичка критика Фројда је усмерена на комплекс Електре сматрајући да је неодређен и произвољан. Феминисткињама није јасно на основу чега је Фројд закључио да се код женског детета може пробудити еротско задовољство у односу на оца, те да је мајка неприкосновена кроз пожуду коју побуђује у свом сину,

⁴²⁹ Матијашевић, Ж., *Хистерија и род*, Филозофска истраживања, Загреб, 25, 4, 2005, 829-839, стр. 829.

⁴³⁰ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 176.

⁴³¹ Tong, R., *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, 2009, pp. 133.

⁴³² Исто, стр. 133.

⁴³³ Де Бовоар, С., *Дрући њол I, чињенице и митови*, БИГЗ, Београд, 1982, стр. 433.

док је објекат женског либида неприкосновени и обожавани отац.⁴³⁴ Феминисткиње сматрају да је његова теорија конструисана на основу патријархалне парадигме што је очигледно у његовој тврдњи да се дете идентификује са оцем, који оличава друштвено конструисани суперего. Наиме, феминисткиње се питају има ли дете уопште други избор узимајући у обзир чињеницу да је мушкарац у патријархалном друштву схваћен као привилегован? Сасвим је нормално што се као биће обожавања и идентификације дете опредељује за особу која је хијерархијски моћнија, а то се не дешава због универзалних биолошких психосоцијалних процеса, већ због утицаја друштвених норми. Даље, феминистичке теоретичарке сматрају да је жена кастрирана симболички, управо из разлога што име је ускраћена моћ коју пружа мушки полни орган.⁴³⁵ Патријархална култура прво захтева од жена да се понашају женствено, што укључује пасивност, мазохизам и нарцисоидност, а затим покушава да их убеди да им се то допада.⁴³⁶ Са друге стране, жене које се повинују и теже ка ономе што патријархално друштво захтева, постају мушкобањасте и окарактерисане као искомплексиране мушкошћу. Како год, жена није у прилици да се определи, било за женскост или мушкост, било за женску инфериорност или мушку супериорност, а да то буде схваћено као исправна одлука. У сваком случају жена губи.

Иако феминистичка оријентација прихвата битне одреднице психоаналитичког оквира, она жустро критикује психоаналитички метод, а критике правдају следећим аргументима: женски нагон не треба схватити као страх и стрепњу, већ као природан и урођен; жена нема пасивни либидо, који се дефинише кроз мушки модел. Њена сексуалност није једини начин да се она разуме, већ жену треба сагледати потпуније, а не кроз еротски објекат и ван ситуације сексуалног чина. Тада би и сам либидо имао јасније значење. Затим, приказ девојчице која се колеба између два начина отуђења, идентификацијом или са мајком или са оцем, опредељењем да буде Друго или мушкарац, осуђује жену у самом старту на пораз. Фројд и његове присталице, према феминистичким теоретичарима, даље занемарују људску и културолошку различитост, дефинишући „нормалност“ кроз основе мушких или доминантних образаца понашања у оквиру патријархалног друштва. Неприхватљиво је њихово опредељење да је психолошки здрава и нормална женска особа само она која је усвојила приписане родне

⁴³⁴ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 177.

⁴³⁵ Tong, R., *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, 2009, pp. 137.

⁴³⁶ Исто, стр. 137.

улоге, а не и она која их својм мишљењем, говором и понашањем доводи у питање.⁴³⁷ Психијатријске методе и даље, почев од античке Грчке и Хипократа, преко Фројда и психоаналитичара, одржавају стереотип хистеричне жене. У том сегменту се ништа не мења. Нормативни модел психијатрије је и даље заснован на идеалном карактеру мушког субјекта који је конструисан као независан, амбициозан, самосталан, рационалан⁴³⁸. Насупрот њега стоје стереотипне женске карактеристике: неуротичност, емотивна експресивност, пасивност, мазохизам, интуиција. Културни образац се и даље узима као природно дат, а норма се дефинише на основу мушког патријархалног културног обрасца.

Последица женског незадовољства се и данас манифестује кроз психолошка и ментална обољења, као и соматизацију. За разлику од женског, мушко незадовољство се преусмерава у ризично и агресивно понашање које за последицу има мушко повређивање и насиље према себи или другима. Истраживања показују да жене више користе здравствене услуге, па тако и услуге здравственог менталног сектора.⁴³⁹ Жене више него мушкарци пате од психолошких поремећаја, дупло их више пати од депресије, дуже остају у терапијском процесу⁴⁴⁰ и добијају веће количине лекова.⁴⁴¹ Узрок свему томе је, према феминистичкој психоанализи и психологији,

⁴³⁷ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 179.

⁴³⁸ Тврдње да су мушкарци јачи и рационалнији могу бити директно оповргнуте чињеницама које су утврђене истраживањима стопе самоубиства класификоване по полу. Наиме, статистички подаци који су добијени истраживањима које је спровео Републички завод за статистику Републике Србије указују на то да је самоубиство у 2011. години извршило укупно 909 мушкараца и 347 жена, дакле око два и по пута више мушкараца се одлучи на овакав корак. Доступно на: Републички завод за статистику Републике Србије, Статистички годишњак 2012, pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2012/pdf/G20122007.pdg Даље, The Centers for Disease Control and Prevention (CDC) је прикупила податке о самоубиствима људи класификованих по полу у САД и дошла до резултата да је у периоду од 1981. до 2012. године од укупног броја особа које су извршиле самоубиство 78,3 % чини мушкарце, а 21,7 % жене. Доступно на: <https://www.afsp.org/understanding-suicide/facts-and-figures>

⁴³⁹ Перишић, К., Буквић, А., *Феминизам и психологија*, у: Атанасијевић, К., у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, 331-347, стр. 338.

⁴⁴⁰ То што је терапијски процес кад су жене у питању временски дужи није последица јачег обољења код жена већ дисциплинованог поступања по саветима лекара. Жене су у том смилу послушније од мушкараца, лечење не прекидају самоиницијативно, али како је и кроз досадашњи текст приказано, медицина је установљена на патријархалним основама те је и прописивање терапије женама као и коришћење лекова за одређене, психосоматске болести, под знаком питања. Са друге стране, искуства клиничких психолога су таква да мушкарци традиционално скривају страх за разлику од жена. На тај начин, мушкарци се баве дуплим проблемом, и страхом и његовим прикривањем. Узрок тога јесте патријархално васпитање које отпочиње још у првим годинама живота и на основу којег се мушкарцима брани да се плаше, налаже им се да буду јаки, да се бране, нападају, а да страх не показују. Женама је, са друге стране дозвољено да се плаше, па се на терапијама боре против извора страха, док мушкарци прво морају да се изборе са стидом што су уплашени. Види: www.novosti.rs/.../zivot-+303.html.514356-zene-snaznije-i-izdrzljiviji-od-muskaraca

⁴⁴¹ Перишић, К., Буквић, А., *Феминизам и психологија*, у: Атанасијевић, К., у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, 331-347, стр. 351.

социокултурни и системски статус који она има у друштву. Наиме, истраживања која су спроведена у области статистике и науке резултирају чињеницама да жене дуже живе, мање оболевају, лакше подносе бол.⁴⁴² Занимљива је чињеница да удате жене имају већих проблема са депресијом, него неудате жене и ожењени мушкарци. Ментално здравље ожењених мушкараца је, са друге стране, много боље него код нежењених.⁴⁴³ Овакви резултати истраживања директно доводе у питање класична схватања по којима жене испуњење и разрешење неуротичних тенденција налазе у браку и материнству. Оне, кроз улогу мајке и супруге, углавном обављају прописану друштвену улогу емотивне бриге и неговања.⁴⁴⁴ Мушкарци, са друге стране, у браку задовољавају ове потребе и самим тим се налазе у зависном положају од жене. Међутим, тај зависан положај се не карактерише као проблем.

Најпознатије психоаналитичке феминисткиње, као што су Ненси Чодоров и Дороти Динерстин, сматрају да је институција „двоструког родитељства“ афирмативна у смислу напуштања патријархата⁴⁴⁵. Наиме, узимајући у обзир да су деца од најранијег узраста више упућена на мајку као особу која задовољава превасходно њихове телесне потребе, у рукама жена се налази већа контрола него у рукама мушкараца. Мајка, самим тим и жена, у нашој психи представља непоуздани и непредвидљиви свет који треба контролисати. Да не би поново потпали под утицај такве моћи, и жене и мушкарци теже контролисању жене и природе, мушкарци директно, а жене индиректно. Жена, плашећи се моћи мајке у себи, подсвесно тежи да буде контролисана од стране мушкарца. Систем двоструког родитељства може променити овакве патолошке пројекције, које су, по Дороти Динерстин, уједно и узрок еколошке и социјалне неравнотеже која постоји у свету. Међутим, ове феминистичке теоретичарке су критиковане у оквиру феминизма превасходно због усмеравања на традиционалну нуклеарну породицу западног друштва. Занемаривање породица у којима децу подиже једна особа, две особе истог рода или проширена породица, аутоматски доводи и до теорија које су подједнако ограничене у свом домету.

Психоаналитички феминизам излаз из традиционалног патријархалног дискурса и дискриминације жена налази у промени у свести и психологији жена и мушкараца тако

⁴⁴² *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику у Србији, 2011, Београд.

⁴⁴³ Перишић, К., Буквић, А., *Феминизам и психологија*, у: Атанасијевић, К., у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, 331-347, стр. 351.

⁴⁴⁴ Исто, стр. 338.

⁴⁴⁵ Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187, стр. 182.

да се промене схватања која жене и женско сматрају инфериорним. Патријархална свест постоји и у мушкарцу и у жени, те ју је нужно заменити и кориговати вредновањем женско-мушке дихотомије, а не само мењањем спољашњег, јавног патријархата. У циљу постизања такве друштвене промене, непоходно је првенствено сазнати и лоцирати социјалне и психолошке механизме који одржавају патријархално, хијерархијско и неправедно друштво, као и оне који промовишу алтернативу таквом друштву. На тај начин је психоаналитички феминизам отворио пут сарадњи психоанализе и феминизма у циљу изградње друштва родне равноправности.

1.8. Француски постструктурални феминизам

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, у време студентског отпора, француска феминистичка усмерења се развијају у два основна правца. Један правац се, наравно, везује за Симон де Бовоар и појам постмодерног феминизма, док се други правац везује за психоаналитичку групу „Психоанализа и политика“ (Psychoanalyse et Politique, Psych and Po)⁴⁴⁶ коју је иницирала и предводила психоаналитичарка Антоанет Фук. Симон де Бовоар се бавила „женском ситуацијом“, одређеном друштвено-историјским конструктима, у оквиру хуманистичког приступа, док се друга струја, како политичка тако и теоријска, бавила проблемима психолошког структурисања „женског идентитета“, теоријским импликацијама родних визура стварности и отварањем нових дискурзивних могућности самоизражавања жена и женскости. „Психоанализа и политика“ је представљала покрет за другачије посматрање психосексуалности жене, однос тела, мишљења и језика. Језик су посматрале као конститутивни и иманентни аспект друштвене сцене и поставиле га у жижу феминистичке интервенције. Лоцирање социјалног поља, унутар којег женска субјективност измиче субординацији и доживљава своје ослобађање, представља веома суптилан и често неизвестан поступак присвајања и одбацивања културног и мисаоног

⁴⁴⁶Покрет „Психоанализа и политика“ је представљао део француског женског покрета и регистрован је под општим именом Покрет за ослобођење жена (Mouvement de Libération des Femmes – MLF), који је заштитио свој назив и лого. Овај покрет је успео да се наметне као синоним за женски покрет у Француској тога времена због значајне медијске заступљености. Сам покрет се, помало неосновано, наметнуо као привилегован из разлога што је поседовао сопствену издавачку кућу, књижаре, часописе и асоцијације, али је у ствари представљао само једну од феминистичких струја тога времена.

наслеђа те, у суштини, представнице овог правца пре експериментишу са померањем граница не само женског већ и мушког идентитета, него што га учвршћују.

Теоретичарке француског постструктурализма су битно допринеле критици појма „жене“ као јединственог предмета феминистичких студија и као јединствене субјективности која би се, наводно морала базирати на полној природи.⁴⁴⁷ Заступањем становишта о разлици, не само жена у односу на мушкарце, већ и између самих жена, питање арикулације различитости проширило се и на питање расе, сексуалне опредељености, хендикепа, нормалности захватајући различита друштвена поља у којима се друштвена хијерархија формира кроз обликовање маргинализованих идентитета. „Жена“ је тако постала општи знак различитости и другости, што је само на први поглед представљало чисто теоријски и лингвистичко-књижевни изазов дефинисан као проблем психолошке арикулације женског идентитета. У основи, реч је о политичком деловању писањем, усмереном на промене у друштву.

Управо због тежње ка дестабилизацији и релативизацији идентитета, француски постструктуралисти тога доба⁴⁴⁸ као и представнице француског постструктуралног феминизма, створили су погодно тле за развој и зачетке квир теорије и антиидентитетских теоријских позиција у односу на род и сексуалну опредељеност. Такво субверзивно измештање идентитета из дотадашњих културних оквира био је директан продукт критичког преиспитивања психоанализе и филозофије са нагласком на осветљавању и уочавању несвесних психолошких и теоријских кодова конструкције рода.

Представнице француског постструктуралног феминизма, издвојене као најутицајније и до данас најпознатије, су: Јулија Кристева, Лис Ириграј и Елен Сиксу. Оне су, критичким присвајањем Фројдове и посебно Лаканове психоанализе⁴⁴⁹, као и

⁴⁴⁷ Секулић, Н., *Однос идентитетског, пола и „женског писма“ у француском постструктуралистичком феминизму*, Социологија, ЛП./3, 2010, 237-252, стр. 240.

⁴⁴⁸ Снажан утицај на представнице француског постструктуралног феминизма извршили су утицајни француски постструктуралисти тог времена: Лакан, Дерида, Фуко, Делез, Гатари и Солер. Основу њиховог промишљања о идентитету представљала је његова релативизација. Наиме, идентитет који је посматран са стране културног аспекта, за француске постструктуралисте, је претстављао срж дискриминације свих индивидуа које се налазе између поларитета и опозиција. Овај теоријски захват којим се подрива фиксирани и стабилно одређени субјект као и сама рационалност, настаје у време кризе класичних одређења субјекта и у времену појављивања „Другог“ у свим сферама друштвеног живота.

⁴⁴⁹ И Фројд и Лакан су сматрали да анатомија сама не одлучује о нечијем сексуалном идентитету као што се полна разлика не може свести ни на културу. Наиме, за Фројда, полну разлику одређује значење које се приписује анатомским разликама мушког и женског органа у том смислу да нешто постоји или не постоји. Као последица тога, ниједан пол није савршен. Правилно схватити сексуалност у Фројдовој мисли претпоставља да се сексуалност увек посматра као психосексуалност и да се полност дефинише у смислу либида и порива. Дакле, нити у смислу природе и биологије (пола), нити културе (рода). Ово је омогућило Жаку Лакану да помоћу својих формула сексуације и теорије о пореклу и развоју полне

Деридине критике западног метафизичког мишљења и његове методе текстуалне деконструкције, увеле један сасвим посебан и другачији начин размишљања и другачији текст назван *женским њисмом*. Женско писмо се везује за специфичну

разлике на подручју језика – направи значајан заокрет од биологије као судбине према стварању субјекта у језику. (Види: Тодоровић, М., В., Зборник радова филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици XLIII, стр. 197-213, стр. 208 и 209.) Такав приступ је омогућио да се жена одреди као апсолутно биће и да се одреди шта је „женствено“ по себи. Женствено увек чине и њена примарна својства и оно што је наметнуто патријархатом. Већ је одавно познато да је Сигмунд Фројд у психоанализи установио три развојне фазе кроз које пролази свако дете на свом путу ка сазревању. Његове психосексуалне студије подразумевају орални, анални и генитални период. Едипално раздобље, које обухвата доб особе од 3-5 година, својом специфичном констелацијом и адекватним разрешењем несвесних кастрационих страхова уводи дете у интрапсихичко устројство ка стварању одраслог човека. (Види: Фројд, С., *Комплетан увод у психоанализу*, 2006, стр. 102.) Лакан је става да ову тезу Фројда треба другачије формулисати. Он ставља акценат на три концепта: потребу, захтев и жељу, који концепти кореспондирају развојним стадијумима које он означава као реално, имагинарно и симболичко. Реални стадијум и период потребе трају до друге половине прве до почетка друге године живота. Оба психоаналитичара се слажу да је у почетку живота беба неодвојива од мајке јер није присутна свест о диференцијацији Ја и не-Ја. На тај начин су егзистенција и бихејвиорални обрасци детета вођени потребом, које стање мора бити промењено, односно морају се раздвојити Ја и не-Ја, да би се формирала одрасла и зрела личност, биће које је одвојено. (Види: Лакан, Ж., *Сјиси*, Београд, 1983, стр. 60.) Током друге године живота, дететово психофизичко сазревање омогућава му да реалније сагледа свет у себи и око себе, те оно почиње јасније перципирати себе као нешто издвојено из околине. Тада потребе уступају место захтевима и то претежно захтеву за љубављу другог. Ово је по Лакану подручје имагинарног које је значајно обележено „стадијумом огледала“. Када мало дете у периоду од око једне године старости угледа свој одраз у огледалу и помисли: „То сам ја“, а мајка ту мисао подржи, долази, по Лакану, до погрешног препознавања тоталитета сопства које ствара погрешно виђење целине, јединства у илузију целовитости. Из тог разлога, сопство је за Лакана, идентитет номинално одређен са Ја увек на неком нивоу фантазије, поистовећивања са спољашњом сликом, а не унутрашњи осећај посебног, целовитог идентитета. Имагинарно је подручје злика, представа, свесних и несвесних, прелингвистичко, преидипално, претежно засновано на визуелној перцепцији и „сликама у огледалу“. Управо у овом стадијуму се Другог схвата као концепт, што иначе утиче на формирање представе о себи. Лакан заступа став да се, за разлику од Фројдових теза о развојним стадијумима, симболичко и имагинарно увек преклапају и на својеврстан начин коегзистирају. У симболичком преобладавајући вид комуникације јесте језик који, по Лакану, увек казује о губитку, одсуству, те су нам речи потребне само када је објекат коме тежимо одсутан. Корен те одсутности проналазимо у нужности руптуре симбиотског јединства мале бебе и њене мајке, момента када се представе не-Ја и Ја почињу рађати у дечијој свести, истовремено и у подручјима несвесног и његових фантазија. Интерсубјективност која се тада формира је нарцистичка, она стварно није усмерена на друге у смислу реалне репрезентације себе и других. Међутим, та фаза је формативно кључна за изградњу личности, те Лакан својим приступом ни мало не умањује њен значај, већ наглашава да се его конституише у простору фикције. Према Лакану, структура ега остаје трајно параноидна, јер је его трајно подвојен између пријатног преидипалног искуства које у једном моменту мора напустити и искуства формираног ега у које мора уронити мада је оно непријатно и болно, а чију изградњу омогућава лик оца. Метафора оца савлађује нарцистички структурисан его упућујући дете на спољашњи свет и употребу језика. У Лакановом приступу, цео тај процес је арбитран и лингвистички структурисан. Его се појављује тек као означитељ у семиотичком систему у коме се значења формирају на основу формалних опозиционих релација међу његовим елементима установљеним у култури. (Види: Секулић, Н., *Однос идентитетног, њола и „женског њисма“ у француском њисистичкојуралистичком феминизму*, Социологија, ЛП/3, 2010, 237-252, стр. 243.) Наше место у друштву и свест о себи су, на основу наведеног, одређени позицијом која нам се формално приписује као субјектима-означитељима, односно оним што тај субјект језички означава у односу на друге елементе културног и психолошког језика као целине. На пример, означитељ „мушкарац“ постаје јасно тек у односу на разлику спрам означитеља „жена“ који је његова бинарна опозиција. Цео тај процес је по Лакану несвесан, несвесно има структуру језика, те се тако формирају и психа и личност укључујући и категорије пола. (Види: Лакан, Ж., *Сјиси*, Београд, 1983, стр. 60.)

стратегију писања која би требало да у свету текста деструише све оно што се везује за логоцентризам и фалоцентризам.

Термин *логоцентризам* (фр. *logocentrisme*), заједно са мање употребљиваним термином истог значења (фоноцентризам), подразумева предубеђење у западном метафизичком мишљењу које фаворизује лингвистичко „присуство“ говора (логос), на штету лингвистичког „одсуства“ писања. Кованица *логоцентризам* тако представља поставку која се односи на потврђивање знакова или њихових садржаја споља, посредством ауторитета чије значење или истину преносе. Према Дериди, западна филозофија је од Платона наовамо увек била логоцентрична јер је говору, или *логосу*, доделила место почетка и извора истине, те је привилеговала фонетски вид језика у односу на графички вид писма. Говор је тако спонтано и потпуно изражавао значење субјекта, који је самоприсутан кроз самотранспарентност, самосвест и рационалистичку самодовољност. Логоцентризам претпоставља да се језиком говора изражавају већ постојеће идеје, а да је писање само другоразредни или чак паразитски *суилемени* говора. Таква теорија у суштини представља враћање на библијску тезу: „У почетку беше реч“, која подразумева постојање првобитне или трансцедентне ознаке (означитеља) као порекла свог значења. Према Дериди, логоцентризам, као и њему сродан фоноцентризам, најснажнији су облици *еиноцентризма*, будући да дају предност западном фонетском алфabetу у односу на друге форме писма, па се отуда западни разум (*логос*) схвата као једини и исључиви критеријум знања. Деридина деконструкција логоцентризма, дакле, разграђује порекло филозофије које се традиционално смешта у говор, тј. говор повезује са аутором или (раз)умом и, истовремено, логоцентризму супротставља појам *писање* (фр. *écriture*), који означава бесконачну игру измештања, одгађања и измицања значења, којом се подрива било каква присутност.

Сродан појам логоцентризму јесте и *фалоцентризам*, термин којим се мушки пол (фр. *phallus*) ставља у средиште субјекта знања. Овај термин је настао 1970-их година под утицајем Деридине деконструкције и феминистичке критике као одговор на патријархалну основу филозофије. Појам којим се обједињују логоцентризам и фалоцентризам, *фалоцентризам*, јесте појам који је настао у оквиру феминистичке критике и којим се наглашава родна утемељеност како науке тако и самог знања. Имајући у виду да је, према Дериди, логоцентризам суштински везан за фалоцентризам, привилегујући мушкост у односу на женскост и то не само у западној метафизичкој мисли већ и у оквиру социјалних култура заснованих на тој мисли,

фалогоцентризам и његова критика омогућавају теоријску основу за феминизам на два нивоа. Наиме, на овај начин је омогућена критика симптома родне неједнакости онако како се она појављује у друштву, али и понуђена анализа дубоко укоревених мушких предрасуда укомпонованих у патријархалну културу. На овај начин је отворена могућност разматрања родне неједнакости вишестраније. Такође, критиком фалогоцентричног односа филозофије, од Платона до Фројда, отвара се темељно питање из којег, за феминистичке теоретичарке, произилазе сва остала питања.⁴⁵⁰

Женским писмом, насталим према теоријским концептима постструктурализма, надовезивањем, разрађивањем и комуницирањем са њима, феминистичке теоретичарке стварају нови критички апарат за приступ тексту и језику, анализирајући начине на које текст производи значења. На тај начин, англоамеричка теорија књижевности и перцепција књижевног дела се мења тако да стварност постаје оно што се текстовима пројектује,⁴⁵¹ а код субјеката у тексту долази до отуђености, насупрот њихове досадашње распарчаности.⁴⁵² Гласови постају плурални, језик којим се саопштавају је врло често дифузан, хетероген, некохерентан, вишесмислен. Женским писмом се на својеврстан начин доводе у питање неке од суштинских претпоставки просветитељске традиције на Западу као што су „веровање у рационални људски прогрес, универзалне стандарде, вредности и истину“.⁴⁵³

Јулија Кристева, Лис Ириграј и Елен Сиксу деле уверење да је западњачка мисао почивала на систематском угњетавању жена и женског искуства: кроз филозофију, религију, културу и уметност, односно кроз сва поља у којима су жене као субјекти биле углавном одсутне, непостојеће, цензурисане и искључиване. Међутим, свака ауторка и теоретичарка се на свој начин бави проблематиком женског писма. Њихове теорије су у великој мери одговор на структуралистичку психоанализу и теорију субјекта Жака Лакана по којој „жена ни на који начин не може да постоји у симболичком, у језику, осим ако је не поставимо у однос према мушкарцу“.⁴⁵⁴ У постструктуралистичком феминизму „људска субјективност се приказује као производ

⁴⁵⁰ Секулић, Н., *Француски постструктурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 187-202, стр. 189.

⁴⁵¹ Луси, Н., *Постмодернистичка теорија књижевности*, превела са енглеског Петровић, Љ., Светови, Нови Сад, 1999, 39-40.

⁴⁵² Исто, стр. 40.

⁴⁵³ Максић, И., *Женско писмо у поезији Е. Е. Каминџа*,

http://www.agoncasopis.com/Broj_19/o%20poeziji/2.%20Ivana%20Maksic.html

⁴⁵⁴ Бурић, Д., *Поезија, теорија рог*, Орион арт, Београд, 2009, стр. 232.

друштва и културе унутар које живимо⁴⁵⁵, а оно што га чини антиесенцијалистичким је тврдња да је људска субјективност „историјски произведена и да се мења“⁴⁵⁶.

Јулија Кристева је, напуштајући структуралну анализу, дала изузетан допринос развоју постструктуралне теорије. Наиме, она је служећи се теоријама Лакана, књижевношћу, психоанализом као и сопственим теоријским синтезама, развила посебну теорију сексуалности. Она је, под утицајем Фердинанда Сосира, сматрала да је неопходно увести нову дисциплину, *семанализу*, која ће у семиотичку анализу унети категорију телесног искуства, односно материјалност тела као један од кључних фактора у логици искуственог формирања језичког значења. У најширем смислу, њена идеја јесте да је тело посебан језик.⁴⁵⁷ У циљу објашњења телесне логике формирања значења, Кристева прави разлику између семиотичких и симболичких елемената значења, који се у језичком искуству актуелизују помешани. Семиотички ниво значења је доминантан у преидипалној фази и одговор имагинарној фази код Лакана.⁴⁵⁸ У том периоду значења нису још сасвим формирана и дефинисана, већ се изражавају кроз ритмове телесних жеља и нагона који добијају одређени степен артикулације у језику. У каснијој, едипалној фази, на симболичком нивоу развоја, постоји јасна граматика и структура језика повезана са процесима суђења и закључивања. Кристева, за разлику од Лакана, сматра да је симболичка равна само једна од димензија формирања значења, а не целокупно лингвистичко поље. Оба нивоа, семиотички и симболички, се, према Кристевой, преплићу и међусобно прожимају. Симболички ниво омогућава структуру која чини могућим комуницирање, а семиотички ниво представља наше основне мотивације и пориве за комуникацијом и комуникацији даје динамику, садржај и мисао.⁴⁵⁹ Она, не слажући се са Фројдом и Лаканом, сматра да сваки прелазак у нову, језичку, фазу не представља нужно болно искуство и не носи са собом артифицијелност и параноидност. Из тог разлога она објашњава појам абјекције мајчиног тела приликом успостављања нових граница идентитета детета. Кроз нову улогу мајке, од абјекта до објекта, Кристева је направила револуцију у давању значаја мајчиној функцији у психоаналитичкој теорији. Проширила је појам психолошке абјекције показујући како се она у обликовању културе примењује на животиње, на природу, омогућујући

⁴⁵⁵ Исто, стр. 88.

⁴⁵⁶ Исто, стр. 88.

⁴⁵⁷ Секулић, Н., *Француски постструктурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 187-202, стр. 191.

⁴⁵⁸ Види фусноту број 448.

⁴⁵⁹ Секулић, Н., *Француски постструктурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 187-202, стр. 191.

формирање посебних колективних идентитета и сублимацију предмета абјекције кроз творевине културе.⁴⁶⁰ Кристева тако доказује да је социјална основа потчињавања жена у колективној абјекцији која отежава социјалну и културну афирмацију жена. У крајњим исходима сопствене теорије Кристева у потпуности одбацује идеју о стабилном идентету сматрајући да таква идеја има репресивну функцију. „Жена“ за Кристеву није нешто што постоји, и није нешто што је фиксирано. Она је, посебно се осврћући на неосновано занемарен и обезвређен однос између мајке и ћерке у патријархалном друштву, сматрала да матерински осећај код жене настаје још у преэдипалној фази. Наиме, женска деца у тој фази осећају инцестуозни порив да се сједине са мајчинским телом па је и само материнство у том смислу снажно семиотички кодирано и обликовано. Оно тако, комбинацијом семиотичког и симболичког кода, израста у природан матерински инстинкт.⁴⁶¹

Теоријска разматрања Лис Ириграј, на коју је велики утицај извршио Жак Дерида, се узимају као егземпларни пример деконструктивног феминистичког читања филозофских текстова. Критикујући западни метафизички дискурс, сматрала је да су његове идеје о јединствениости истине и језика унитарних појмова у ствари грађене на логици патријархата. Наиме, према Ириграј, унутар патријархата, идеје јединствене истине и логоса утемељене су на моћи и на неутрализовању разлике, а кад су у питању категорије рода, маргинализовањем женског рода у односу на мушки.⁴⁶² На тај начин, целокупна западна култура се може посматрати као маскулина. Лис Ириграј у потпуности деконструира фалогоцентризам као спој универзалистичког и маскулиног језика и настоји да изгради такав теоријски принцип који ће омогућити артикулацију истовремено женског текста и новог филозофско-критичког дискурса и критике метафизике грађене на појму разлике. Краће, залаже се за увиђање разлике која ће једнако препознавати оба пола, а не само један. Сматрала је да се такво увиђање разлике полова може постићи једино другачијим мишљењем, поимањем стварности и промишљањем истине, различитим од оног које западна метафизика пропагира. Према Ириграј, живимо у свету потпуног осиромашења и инструментализовања мишљења, где је поимање стварности значајно сужено. Ослањајући се на Деридину филозофију развијања поступка деконструктивног читања текстова западне метафизике указивањем на губитак промишљања разлике, неподразумљивости и одложености извесности у

⁴⁶⁰ Исто, стр. 192.

⁴⁶¹ Исто, стр. 192.

⁴⁶² Исто, стр. 193.

мишљењу, те на тај начин долажења до истине и бића, Лис Ириграј сматра да је управо женско писмо предодређено као простор за искушавање ове разлике.⁴⁶³ Њен рад је снажно утицао на феминистички покрет у Француској и Италији, а од осамдесетих година она је и заговорник италијанског комунистичког покрета.

Са друге стране, Елен Сиксу је кроз своје радове теоријски разматрала, дефинисала и критиковала бинарне опозиције⁴⁶⁴ на којима почива западно мишљење, указујући на њихову родну и хијерархијски уређену дистрибуцију. Наглашавала је неприродност структурисаних бинарних категорија сматрајући да су бинарни парови произвољно одређени. Одбацила је све облике дуализама са тврдњом да је „женска“ страна дуализма увек одређена као негативна инстанца која нема моћ.⁴⁶⁵ Оно што се деконструктивним читањем треба постићи је да се опозиције и њихово умрежавања као и хијерархијско разликовање релативизује и оповргне. Сиксу је сматрала да се такав циљ може постићи женским писмом кроз прекорачења у тексту које она назива „писање телом“ и чије је главно обележје задовољство у тексту.⁴⁶⁶ Сиксу сматра да контроверзност и важност женског писма проистиче из тога што жене неравноправно учествују у симболичком дискурсу. Говори о томе да жене морају преузети одговорност стварања сопственог гласа (писма), јер се у супротном њихове улоге и особено искуство никада неће исписати. Другим речима, мрачни континент њеног (женског, жениног) језика није мрачан, већ само недовољно истражен из разлога што су жене натеране да поверују да је превише мрачан да би се истражио.⁴⁶⁷

Мрачни континент представља метафору за женску сексуалност и језик, две области које се жене плаше да истраже због мушких упозорења и доминације. Владајући дискурс у патријархалном систему су створили мушкарци, а они су традиционално у њега уписани као универзална бића. Жене су у патријархалној

⁴⁶³ Исто, стр. 193.

⁴⁶⁴ Дуализам је мишљење о постојању бинарних система у којима се ставови формирају избором између свега две, најчешће макар и благо супротстављене опције. У оваквој поставци, по правилу се једној опцији друштвеним активизмом придаје вредности предзнак позитивног, а другој истом таквом активношћу, само у супротном смеру, предзнак негативног. Као неке од најзначајнијих парова ових опозиција, можемо издвојити: тело/душа, култура/природа, мушкарац/жена. Овакве поставке су примећивали и критиковали постструктуралистички филозофи, а деконструкција дуалистичког уређења појмова се највише везује за француског филозофа Жака Дериду. Феминистичка критика је заснована на критици овог бинарног система и његовом коришћењу у циљу доминације мушких принципа. Види: Стојнић, В., *Однос феминистичке критике према системима бинарних опозиција*, у: Агон, интернет часопис за поезију, број 6, 2010. www.agoncasopis.com/broj6/:html

⁴⁶⁵ Бурић, Д., *Поезија, теорија рог*, Орион арт, Београд, 2009, стр. 89.

⁴⁶⁶ Секулић, Н., *Француски постструктурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 187-202, стр. 195.

⁴⁶⁷ „The Dark Continent is neither dark nor unexplorable. It is still unexplored only because weve been made to believe that is was too dark to be explorable.“, [http://emploees . oneonta.edu/farberas/arth/ARTH_220/cixous medusa.htm](http://emploees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH_220/cixous_medusa.htm)

култури током историје бивале угњетаване на два начина: контролом тела односно телесног простора и сексуалности и језика јер је језик, као и разум или право гласа, претпостављен мушкарцима. Њихова сексуалност је била строго ограничена, као, уосталом и њихов положај. Ово је у многоме условило и потискивање на плану језика.

Будући да се сматрало да је тело подређено уму, а жена се везивала за тело, то је значило да је њен говор, говор о телу био строго контролисан и неприпадајући владајућем дискурсу. За жену је врло тешко да о себи говори унутар таквог дискурса јер јој он намеће осећај недовршености, неадекватности, неуспеха, немогућности, односно не допушта јој да се у њега упише. У таквом једном свету, систему или језику, жене су заробљене због пасивне улоге која им је додељена, а једина могућност ослобађања јесте да се управо проговарањем тела упише оно што је до тада било немогуће изразити. Жене не могу да смисле нови језик, већ да искористе постојеће препреке и преобрате празнине исписујући их у своју корист. За Сиксу, жене треба да пишу телом, јер ће једино тако уписати себе и своје искуство, односно, на тај начин ће искористити тело као оружје говора где ће оно кроз шта су у систему бинарних опозиција биле дефинисане као негација, сада постати средство надилажења разлика и граница које је тело једном успоставило.⁴⁶⁸

Све поменуте теоретичарке као и сам француски феминистички постструктурализам је, већ приликом свог настанка, критикован и то прво од стране њихове савременице Симон де Бовоар. Међутим, утицај Симон де Бовоар на француски феминизам није никада био у толико очигледан и недвосмислен као њен утицај на каснији феминизам уопште. Већи део приговора који су упућени француском постструктуралном феминизму тичао се недовољно развијеног тумачења социјалних димензија значења у обликовању идентитета. Симон де Бовоар и Ненси Фрејзер су, у том смислу, сматрале да је увек неопходно узети у обзир историјско-друштвену ситуацију у којој се неки идентитет гради. Културна хегемонија у којој се граде маргинализовани идентитети вишеструка је и не тиче се само психолошке равни.⁴⁶⁹ Сличне критике су бивале упућиване и од стране припадница радикалног материјалистичког феминизма, који се надовезује на приступ Симон де Бовоар. Оне пак нису сматрале да у језику, у телу, нити било где другде, постоји нека есенцијална или природна „женскост“ држећи да се она дефинише само у социјалном контексту.

⁴⁶⁸ Ђурић, Д., *Поезија, теорија род*, Орион арт, Београд, 2009, стр. 92.

⁴⁶⁹ Секулић, Н., *Француски постструктурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 187-202, стр. 197.

Међутим, за Кристеву, Ириграј и Сиксу, простор остварења женске еманципације није само простор који егзистира у социјалној категорији, нити је то простор подразумевајуће солидарности међу женама. У њиховом приступу, везивни елемент између жена није социјална категорија, већ искуство телесности. Тиме, оне свакако нису учиниле корак ка биологизму, већ пре ка културном наслеђу женске препознатљивости у друштву која женскост лоцира у женској телесности и која се, у одсуству потпуне симболичке артикулације, изражава у самом женском телесном искуству, односно женском писму. Женском писму које је задато, а не биолошки дато. Женском писму које није могуће дефинисати у оквиру доминантног патријархалног дискурса и које због тога остаје неухватљиво, субверзивно. Женско писмо се данас схвата као експериментално писмо, оно писање и онај текст у који се тело уписује свесно и које се свесно ствара, а то је, такође, писмо које преиспитује језик и у које се уписује простор несвесног.⁴⁷⁰

И поред критика и приговора, постструктуралистички феминистички правац је остао специфичан и доследан сопственим политичким импликацијама. Посматрајући данашње политичке захтеве феминизма, примећујемо утицај овог правца на бар три аспекта: кроз захтев за позитивном политичком дискриминацијом, захтев за ревизијом друштвених вредности и циљева у правцу уважавања различитости и другости као и кроз захтев за афирмисањем и подржавањем отварања академског простора за алтернативне приступе знању, што укључује и промовисањ студија рода.

1.9. Постмодерни феминизам

Последње деценије прошлог века у историјском, дакле, културном и цивилизацијском погледу, представљају својеврсно „умножавање“ па „згушњавање“ друштвених појава и процеса коју су нужно тражили нова теоријска тумачења и синтезе, али и нове визије будућности која убрзано настаје. С једне стране утицај глобализације на друштво, науку и државне системе, а са друге тенденција повећавања свих облика насиља (од физичког, менталног, економског до еколошког), које

⁴⁷⁰ Максић, И., *Женско писмо у поезији Е. Е. Каминџа*,
http://www.agoncasopis.com/Broj_19/o%20poeziji/2.%20Ivana%20Maksic.html

драматично повећава ризике преживљавања и растуће егзистенцијалне страхове, нови су и у много чему непознати изазови за друштвену теорију. Као што је „идеја прогреса“ представљала основну идеју модерности када је реч о идејама и технолошком развоју, тако и у смислу економског и политичког, у најновијем периоду, последњих тридесет година, долази до ширења у основи песимистичких идеја о перспективама друштва и о томе да су могући најразличитији путеви друштвеног развоја, а не само они које су предвиђале теорије марксима и либерализма. Постмодернизам се појавио када су идеје о јединственом универзалном субјекту, природности друштвених и културних формација изгубиле значај као основа хуманистичке мисли модерности. У таквим околностима јавио се као културна критика дотадашњих научних и технократских модела и некритичког просветитељског веровања у спаситељску моћ науке и ригидне рационалности западне теоријске мисли.

Теорија постмодернистичког феминизма почива, слично као и теорија постмодернизма, на критици дуализама и бинаризама који су основа западне теоријске мисли. Појмовни бинарни парови који структуришу западну мисао (рационално-ирационално, култура-природа итд.) не повлаче једнакост између супротстављених појмова, већ напротив указују на хијерархију у којој је једна страна ових дуализама увек привилегована у односу на другу. Разлика између постмодерних теоретичара и феминистичког постмодернизма се огледа у ширини критике таквог устројства мишљења. Наиме, постмодерни теоретичари критикују западни дуализам и бинарне опозиције сматрајући да такав јединствен привилегован дискурс не може да постоји из разлога што он повлачи закључак да постоји само једно привилеговано знање и истина. Сматрајући овај закључак нетачним, ови теоретичари заговарају постојање плурализма дискурса, истина и знања. Наравно, феминистички постмодернисти се слажу са оваквим критикама западног мишљења, али сматрају да их треба проширити и посебно нагласити чињеницу да су жене традиционално увек на оној страни појмовног пара која се третира као мање вредан.

У складу са постмодернистичком теоријом и критичким преиспитивањем модерних форми мишљења и знања, уз претпоставку да је реалност већ унапред дискурзивно конструисана, феминистичке теоретичарке, попут Џудит Батлер, претпостављају да је субјект, од самог настанка, производ дискурса, језика, историје и културе. Он никада и не добије прилику да се поистовети са самим собом, с обзиром да је произведен у поређењу са нечим, неким другим. На тај начин се субјект увек схвата као други језик, друга особа и напослетку други пол. „Други“ пол у овом контексту

представља саму конституцију сваке субјективности и његово разумевање представља окупацију савремених феминистичких постмодерних претпоставки.⁴⁷¹

Срж проучавања и преиспитивања феминистичког постмодернизма је питање пола и рода, односно питање полне разлике. Ове расправе су обележиле крај XX и почетак XXI века. Феминисткиње, ослоњене на основе постмодерности, сматрају да је род друштвено конструисан, вишеструко и на различите начине условљен, при чему се посебно мисли на политичку условљеност. Род не произлази из природе, он није природно дат, већ је историјски појам, динамичан, променљив, посебно злонамерно коришћен као средство у циљу стицања и одржања моћи у друштву. Превазилажењем полне детерминисаности као категорије, наравно под утицајем феминистичке теорије, у западном мишљењу је створен простор за нови облик својеврсне колонизације и потчињености сад засноване на роду. Род је почео да функционише са свим оним манама и последицама које су се могле приметити код категорије пола у назови превазиђеном пратријархалном дискурсу. Наметањем жени, кроз институцију рода, идентитет који не одговара живљеном искуству свих појединачних жена на које се односи, враћа теоријске расправе на почетак. Дакле, сада уместо идеје да пол детерминише идентитет жене, долазимо до идеје да родни идентитет претходи свим другим идентитетским формацијама, изразима и разликама.⁴⁷²

Једна од важних претпоставки постмодерног феминизма јесте да деконструисање појмова пол и/или род доводи у питање бинарну структуру полности и тиме читаво западно мишљење које је конструисано по моделу рационалног мишљења и бинарних опозиција чија је основна идеја „искључење“. Према мишљењу једног броја савремених теоретичара и теоретичарки, међу којим је и Елизабет Грос, полна разлика је разлика која вертикално пресеца све друге разлике и самим тим је незаобилазна у било којој расправи о разликама.⁴⁷³ Постмодерне претпоставке и деконструктивистички метод отварају могућност за једно другачије разумевање културе, начина мишљења, другачије дефинисање политике и политичког. Тиме се, с обзиром на указана несагласја са важећим западним мишљењем, на неки начин чак отвара питање стварања нове културе и начина мишљења. Концептуализацијом укључујућег, наместо западноевропског искључујућег, дошло би се до другачијег разумевања политике и

⁴⁷¹ Благојевић, Ј., Лончаревић, К., *Постмодерни феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 203-214, стр. 204.

⁴⁷² Исто, стр. 205.

⁴⁷³ Грос, Е., *Променљива шела: ка шелесном феминизму*, Београд, Центар за женске студије и истраживање рода, 2005.

политичког, што би у сваком случају представљало бољитак за савремену феминистичку теорију. Напор који се у том смислу улаже није занемарљив, а активност феминистичких теоретичарки је очигледна.

У оквиру постмодерног феминизма искристалисала се линија разграничења када је реч о теоријским претпоставкама за промишљање политика идентитета, заснованих на идентитету пола/рода и „женске“ субјективности и идентитета, као и о могућностима деловања феминистичке политике.⁴⁷⁴ Наиме, појавиле су се две условно супротстављене струје оличене у теоријским поставкама и међусобним критикама Џудит Батлер и Шејле Бенхабиб. Џудит Батлер заступа становиште о перформативном конституисању родног идентитета које је успело да се наметне као најзначајније, најоригиналније и најпровокативније постмодерно мишљење у оквиру феминистичке теорије на тему кризе и питања субјективности. Батлер сматра да је субјекат у сваком случају већ конституисан језиком, произведен унутар мреже односа моћи и дискурса која је отворена за поновно означавање и поновно примењивање као и субверзивно цитирање.⁴⁷⁵ Субјекат није детерминисан правилима кроз која је настао јер означавање није оснивачки акт, већ регулисани процес понављања који себе истовремено скрива и спроводи своја правила кроз производњу супстанцијализујућих ефеката. Дакле, чињеница да је субјект конституисан према одређеним правилима хијерархијског односа моћи не спречава га да се даље развија и мења на основу правила која су њему својствена. Конституисање и означавање рода путем владајућег дискурса, не спречава његову даљу промену и прилагођавање кроз процесе који су супротстављени доминантној парадигми. Сам допринос оваквог означавања рода треба да је смештен у оквиру могућности варијације процеса понављања, чиме се род приближава ономе што заправо представља, односно алтернативним доменима нових могућности, а удаљава се од нечега што би било пожељно да представља, односно удаљава се од ригидних кодова хијерархијске бинарности. На сличан начин се, на основу измене уз стална понављања, врши и субверзија идентитета.

Батлер надаље сматра да нас традиционална филозофија уз помоћ свог појмовног апарата, теоријских конструкција и регулативних и нормативних принципа одвраћа од политичког живота, чак и ствара утисак о превазиђености сфере

⁴⁷⁴ Благојевић, Ј., Лончаревић, К., *Постмодерни феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 203-214., стр. 206.

⁴⁷⁵ Батлер, Џ., *Невоље са родом*, Загреб, 2000.

политичког живота.⁴⁷⁶ То из разлога што, по Батлер, не постоји онтологија рода на којој можемо конструисати политику, јер онтологије рода увек раде у оквиру установљених политичких контекста као нормативни налози, утврђујући шта се квалификује као интелигибилни пол, изазивајући и учвршћујући репродуктивна ограничења полности, постављајући прескриптивне захтеве којима полна или родна тела долазе до културолошке интелигибилности. Онтологија, дакле, није темељ, већ нормативни налог који подмукло оперише убацујући се у политички дискурс као своју нужну основицу.⁴⁷⁷ Даље наводи да деконструкција идентитета није деконструкција политике. Она успоставља, као политичке, управо оне услове на основу којих се идентитет артикулише. Ова врста критике доводи у питање утемељујући оквир у којем се феминизам као политика идентитета артикулисао. Унутрашњи парадокс ове утемељености је да он узима за претпоставку, фиксира и ограничава управо оне „субјекте“ које жели да представља и ослободи. Задатак политике идентитета је да се поново опишу оне могућности које већ постоје, али које постоје у културним доменама који су одређени као културолошки неинтелигибилни и немогући.⁴⁷⁸ Када идентитети више не би били фиксирани као премисе политичког силогизма, и када се политика више не би схватала као скуп пракси које произилазе из наводних интереса који припадају скупу готових субјеката, нова конфигурација политике сигурно би се појавила на рушевинама старе. Културне конфигурације пола и рода могу се намножити, тачније њихово садашње множење могло би тада постати артикулисано у дискурсима који установљавају интелигибилан културни живот, осујећујући саму бинарност пола, и разоткривајући његову темељну неприродност.⁴⁷⁹

Шејла Бенхабиб, са друге стране, сумња да перформативна теорија конституисања родног идентитета о којој говори Батлер може у потпуности објаснити сву комплексност онтогенетског порекла рода код људске особе а, са друге стране, став о перформативности може да антиципира, укаже или нас наведе на то да поново промислимо нову конфигурацију субјективитета.⁴⁸⁰ Она сматра да сам пројекат женске еманципације није могуће осмислити без регулативних принципа о деловању, аутономији и сопству. Одважно наводи да постструктуралистичке позиције Батлер

⁴⁷⁶ Батлер, Ц., *Континентални темељи*, у. Бенхабиб, Ш., Батлер, Ц., Корнел, Д., Фрејзер, Н., (ур.), *Феминистичка спорења: филозофска размена*, Београд, 2007.

⁴⁷⁷ Butler, J., *Gender Trouble-Feminism and the subversion of identity*, Routledge, 1999, pp. 148.

⁴⁷⁸ Исто, стр. 149.

⁴⁷⁹ Исто, стр. 150.

⁴⁸⁰ Бенхабиб, Ш., *Феминизам и постмодернизам*, у. Бенхабиб, Ш., Батлер, Ц., Корнел, Д., Фрејзер, Н., (ур.), *Феминистичка спорења: филозофска размена*, Београд, 2007а, стр. 34.

могу да избришу специфичности феминистичке теорије и готово у потпуности доведу у питање саме еманципаторске идеале женског покрета јер заједно са овим „разлагањем“ субјекта у „само још једну позицију у језику“ нестају и концепти интенционалности, одговорности, само-рефлексивности и аутономије који представљају претпоставке промене и феминистичке политике.⁴⁸¹ Такође, сматра да теорија перформативности претпоставља значајно детерминистички поглед на процесе индивидуације и социјализације који не задовољавају тренутно постојеће друштвено-научне рефлексије о субјекту.

Проблемом развоја заједнице бавила се теоретичарка феминизма Шејн Фелан. Она је, служећи се сличном аргументацијом као и Батлер, сматрала да „природна“ основа заједнице не гарантује нужно заједницу. Наиме, природна основа заједнице се у пуну заједницу може развити једино кроз друштвене односе који негују и подстичу заједничку свест, препознавањем оних „других“ као нас самих. У том смислу, жене не чине пуну заједницу све док активно, свесно, добровољно не формирају заједницу базирану на њиховом заједничком идентитету као жене.⁴⁸² Феминистичке теоретичарке су критиковале овај концепт заједнице сматрајући да ју је немогуће одредити без претходне претпоставке о једнакости/истости свих жена, без обзира на разлике у класи, религији, годинама, итд., као и чињенице да једна природна карактеристика задобија примат над другом. Јер, заједница се формира на начин на којих ми бирамо, шта мислимо, како делујемо, а не по ономе што „јесмо“.⁴⁸³

Основна теза постмодерних теоретичара и теоретичара постмодерног феминизма јесте да се субјективност конституише кроз односе са другима и због тога она никада није аутономна, појединачна, јединствена или статична. Она је, управо супротно, релациона, хетерогена, подељена. У том смислу, основна теза постмодерних теоретичара и феминисткиња се може изразити у смислу да идентитет једноставно не претходи заједници и да је други увек већ аспект сопства, тако да апсолутна дистинкција није логички могућа, одвојени ентитети не постоје и не могу постојати. Заједница није ништа друго него континуирани процес довођења у питање сваког идентитета, сваке идентичности и сваке субјективности.⁴⁸⁴ У циљу очувања идентитета сваке личности, неопходно је последице различитог поимања дискурса политике

⁴⁸¹ Благојевић, Ј., Лончаревић, К., *Постмодерни феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 203-214, стр. 207.

⁴⁸² Исто, стр. 208.

⁴⁸³ Исто, стр. 208.

⁴⁸⁴ Исто, стр. 209.

идентитета посматрати на локалном и појединачном плану. Наиме, без обзира што деградирајуће структуре дејствују на макро плану, њихове последице се огледају на микро плану у контексту конкретно проживљених искустава појединачних бића. Сходно томе, постмодерни теоретичари феминизма сматрају да је неопходно дејствовати и усредсредити се на локално и појединачно.

1.10. Мултикултурални феминизам

Развијајући се кроз критику теорије бинарних опозиција западног друштва, у тежњи да их мења, феминизам је, можда несвесно, присвојио теоријске поставке владајућег дискурса и сам се променио. Наиме, од критике патријархалног друштва као система моћи који искључује жену као индивидуу, феминизам је временом издвојио као норму жену која је бела, средње класе и која живи у западном друштву насупрот „других“, односно жена друге боје коже, припаднице мањинских и имигрантских група у оквиру западног друштва као и оне које не живе у западним друштвима већ у тзв. Трећем свету. Мултикултурални, глобални и постколонијални феминизам узрок свог настанка проналазе управо у чињеници постојања ове специфичне маргинализације жена које су двоструко Други, и на основу родне и на основу расне, односно етничке припадности.⁴⁸⁵

Почев од краја осамдесетих година прошлог века, политички теоретичари све више указују на постојање културолошких разлика, важност коју је нужно узети у обзир уколико се жели остварити праведно друштво. Према том схватању, савремене државе углавном не чине хомогена друштва већ културно различите националне, етничке и верске заједнице, при чему традиционални оквир националне државе, упркос прокламованој неутралности, фаворизује одређену, најчешће већинску заједницу. Указивање на неједнакост односа моћи између већинске и мањинске заједнице, те на чињеницу да државе наметањем униформног и политичког правног оквира могу довести мањинску групу у неправедан положај, чини основу на којој већина теоретичара гради своје аргументе за нужност признавања права мањинским групама.

⁴⁸⁵ Изгарјан, А., *Мултикултурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 215-230, стр. 215.

На теоријској основи, аргументи феминизма и мултикултурализма често следе исту логику. Неутралност државе је и код феминистичких теоретичарки и код мултикултуралиста често представљала узрок развоја политике која погодује доминантној групи – мушкарцима, док су се политичке различитости заговарале као нужне за исправљање те дискриминације. Поред тога, мултикултурализам је унутар саме феминистичке теорије добио на значају захваљујући првенствено афроамеричким и постколонијалним ауторкама, које су упозоравале како дотадашња теорија и пракса феминизма одражава искуство искључиво западњачких белкиња чији дискурс пречесто прати обрасце класичног културног империјализма. Разматрање фактора као што су раса, класа, старост, религија, етницитет те сексуална оријентација постало је саставни део родне анализе, што је пратила и све суздржанија употреба појма жене као униформног субјекта феминистичке репрезентације.

Мултикултурализам и феминизам су се, стога, често доживљавали као нужни савезници. Међутим, ово њихово савезништво није дуго трајало. Феминисткиње су врло брзо почеле да критикују мултикултурализам упозоравајући на то да инсистирањем на културној различитости и њезином признавању као најважнијем питању социјалне правде, мултикултурализам прикрива темељнија питања материјалне депривације, експлоатације и економске маргинализације. Затим, друга врста критике усмерена је на „политику идентитета“, схваћену у есенцијалистичком смислу, по којем раса, класа, род или култура осигуравају основу политичких интереса и групног јединства. Највише се, међутим, расправа водила око тврдње Сузан Молер Окин, теоретичарке феминизма пореклом са Новог Зеланда, да мултикултурализам у свом залагању за групна права занемарује интересе жена, чак поткопава достигнућа еманципације жена на Западу.

Поред Окин, и друге западне теоретичарке главне струје феминизма су, кроз своје критике, упозоравале на озбиљне опасности које доноси мултикултурализам, а тичу се политике групних права и признавања чак и екстрмених културних пракси и обичаја, за социјалну позицију и перспективе расно-етничких, жена припадница мањинских група, барем у западним либералним имиграцијским друштвима. Иако су мултикултуралисти одбацили све три оптужбе, ипак су се многи у начелу сложили са тим да либерално-егалитарни приступ мултикултурализму мора пажљиво размотрити међугрупне неједнакости, посебно оне које су у основи родне, у испитивању легитимности мањинских групних права. Кроз поменути критику мултикултурализма, припаднице ове струје феминизма су, универзализирајући своје социјалне локације на све жене,

игноришући различита расна и културна искуства мањинских жена, исте одвајале од главне струје феминизма и на тај начин је дошло до његовог поновног раслојавања.

Пишући о мултикултурализму и признавању права мањинскиг група унутар већинског либералног друштва, Окин је упозорила на могуће кршење женских права у сврху културних и религиозних права које мањиске групе, већином још патријархалне, захтевају. За Окин, мултикултурализам представља један шири, социјални, економски и политички контекст, иако још увек у границама националне државе.⁴⁸⁶ Друштвене групе које се својом јединственом културом (језиком, историјом и религијом) разликују од културе већинског становништва су права преокупација мултикултурализма. Такве друштвене групе које траже специјална групна права како би заштитиле своју специфичну културу од изумирања представљају етничке мањине, верске мањине те раније колонизоване народе. Она сматра да се и либерални и комунитарни захтеви за признавањем групних права косе са феминистичким настојањима за признавањем женских права. То из разлога што су и мањинске групе, као и већинско друштво у којем живе, родно диференциране. Стога, треба обратити пажњу на сам садржај културе, посебно на обичаје и праксу које се тичу рода. Други разлог почива у недовољном или никаквом придавању пажње приватној сфери и ономе што се у њој дешава.

Сматрала је да због претераног поштовања културне различитости, без било каквог критичког промишљања нечије културе, настаје штета младим девојкама и женама које властита култура омаловажава и угњетава.⁴⁸⁷ За развој самопоштовања и самопоуздања појединца није довољна само припадност одређеној култури, већ је битно и место које тај појединац заузима унутар ње. Оно што је такође важно за способност испитивања властитих друштвених улога је питање да ли нека култура усађује и намеће одређене друштвене улоге. Здрав развој девојака је угрожен уколико је друштво патријархално у ова два погледа. Стога је, за Окин, очигледно како мањинска права никако не представљају решење проблема. Она чак могу погоршати проблем полне дискриминације. У случају када више патријархална мањинска култура егзистира унутар мање патријархално већинског друштва никакав аргумент на основу јачања самопоуздања или веће могућности избора не може потврдити да женске чланице културне заједнице имају изванредан интерес у њеном очувању.⁴⁸⁸ Окинова сматра да би за њих било најбоље када би културе у којима су рођене или полако

⁴⁸⁶ Moller Okin, S., *Feminism and Multiculturalism: Some Tensions*, Ethics, 108, 1998, str. 661.

⁴⁸⁷ Бошњак, Х., *Запањачко-феминистичка критика мултикултурализма у раговима Сузан Милер Окин*, дипломски рад, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу, 2013, стр. 9.

⁴⁸⁸ Moller Okin, S., *Feminism and Multiculturalism: Some Tensions*, Ethics, 108, 1998, str. 679.

изумирале, а преостали чланови се интегрирали у околну културу, или биле подстакнуте и подржане у промени према већој полној једнакости, барем до оне мере до које је изграђена у већинском друштву.

Окин даље наводи три примера екстремних културних пракси које озбиљно ограничавају животне изборе својих женских чланица или их на други начин угњетавају.⁴⁸⁹ Већином се ради о случајевима у САД везаним за културне и религијске мањине. Први случај се односи на склапање присилних, малолетничких бракова, други на венчање отмицом и силовањем невесте, а трећи на клиторидектомију⁴⁹⁰, све уз сагласност како родитеља тако и заједнице у којој младе девојке живе. Сходно томе, Окин закључује да је тешко претпоставити како културне заједнице уопште могу осигурати позадину која ће поменути девојкама и женама омогућити и пружити слободу избора о начину живота који желе да живе. Захтев мањинских група за посебним третманом на основу културне различитости, који се махом односе на културне и верске обичаје, према Окин, својим садржајем вређају, омаловажавају и крше женска права и слободе.⁴⁹¹

Изражавајући своју резерву према мултикултуралистичком залагању за групна права културним и верским мањинама, сматрала је да би доследна одбрана таквих права морала осигурати барем једно индивидуално право, право појединца на излаз из изворне културне заједнице. Свако ко брани групно право би требао препознати како појединци морају имати не само формално право слободе него и у суштини бити више или мање слободни да напусте своју изворну културну или верску заједницу. Сматрала је да се једино на овај начин у потпуности остварује основна премиса либерализма, право на слободу.

Критикујући мултикултурализам на овај начин, Окин је била свесна чињенице да може бити оптужена за културни империјализам. Наиме, за феминисткиње Трећег света култура не представља једини чинилац потлачености жена будући да подчињеност жена у западним културама произилази и из класног положаја који је заједнички и мушкарцима и женама у мањинским заједницама. У такви условима мањинским женама њихова култура представља уточите и солидарност са мушкарцима,

⁴⁸⁹ Исто, стр. 678.

⁴⁹⁰ Клиторидектомија или женско генитално сакаћење, подразумева оштећење или потпуно уклањање ткива женских гениталија у културне, религиозне или друге сврхе. Служи као контрола женске сексуалности у сврху очувања девичанства до удаје, спречавања промискуитета те осигурања осећаја припадности и социјалног конформизма.

⁴⁹¹ Moller Okin, S., *Mistresses of Their Own Destiny: Group Rights, Gender, and Realistic Right of Exit*, Ethics, 112, 2002, str. 205-230.

помажући им у заједничком преживљавању у непријатељској или дискриминаторној околини. Иако се феминисткиње Трећег света залажу за родну једнакост, ипак своју културу виде као важан конститутивни елемент њиховог идентитета, те су склоније за савезнике у борби за своја права изабрати мултикултуралисте него западне теоретичарке главне струје феминизма. Међутим, ипак Окин сматра да је боље бити окарактерисан као културни империјалиста и учинити корак ка спасењу оних девојака и жена чија их култура угњетава, него доћи до парализирајућег степена културног релативизма због уздржавања од расправе о садржају нечије културе.

Мултикултурални феминизам се превасходно оријентише на положај жена из мањинских и/или дискриминисаних етничких група у оквиру западних мултикултуралних друштава. Мултикултуралне феминисткиње критикују изопштавање оних жена које се често доживљавају, из феминистичког дискурса, као сувише другачије. Као што је већ речено, у оквиру феминизма другог таласа није постојало довољно воље да се позитивно промени однос према женама из маргинализованих друштвених група. Очигледан пример за такву праксу је борба за женска права у Сједињеним Америчким Државама, где су белкиње одбиле да прихвате да Афроамериканке имају иста грађанска права као и оне. Афроамериканке су тада биле принуђене да се придруже својим сународницима Афроамериканцима и да им помогну у борби за право гласа, истовремено свесно одлажући своје захтеве за добијање права. Када се све то има у виду, потпуно је оправдано што су афроамеричке теоретичарке, као Бел Хукс, заступале тезу да је расизам постао неодвојиви део феминизма.

Својим активностима, посебно оснивањем правца у књижевности названим „вуманизам“, афроамеричке феминисткиње су покзивале да основне претпоставке белих феминисткиња другог таласа нису више на снази. Не постоји више јединствена категорија „жене“ која може да обухвати све феминисткиње. Такво стање феминистичке теорије је довело до стварања нове феминистичке парадигме назване мултикултурални феминизам који подразумева увођење различитих друштвених оквира који утичу на животе жена у целом свету и не заснива се на ограничавајућим и уским категоријама и појмовима. Род је за овај правац феминизма друштвена конструкција на коју утичу системи расе, класе и других неједнакости које жене у друштву доживљавају симултано, а не одвојено и самим тим се не могу издвојено посматрати и анализирати. Ова дискриминација се, према мултикултуралним феминисткињама, може превазићи утицајем на промену поимања категорија бинарних

опозиција кроз друштвено ангажовање и промену устаљених перцепција.⁴⁹² Борба против доминације једне етничке групе или класе која води ка расизму и угњетавању жена и подстицању активизма, је још једна одлика овог правца. Наиме, центар интересовања мултикултуралног феминизма је активизам и мењање друштвених околности, чак и у тоталитарним друштвима у којима је много теже супротставити се угњетавању. За решавање проблема нуде вишеструке перспективе које су видљиве у делима феминисткиња које истражују свој етницитет, историје мањинских заједница којима припадају и историје жена које су биле њихове претходнице.⁴⁹³

Ни трећи талас феминизма, основан са почетном идејом да се помогне феминисткињама из неразвијених земаља и мањинских етничких заједница, није у том смислу наставио свој развој и таква идеја никада није реализована. И након дезинтеграције другог таласа феминизма наставило се са популарном културом и трећи талас је постао начин да се феминисткиње које уживају највише привилегија у друштву осете посебнима и да имају свој феминизам.⁴⁹⁴ Краће, мултикултуралне феминисткиње тврде да је трећи талас феминизма настао као резултат незадовољства белих феминисткиња другог таласа критикама које су им упутиле мултикултуралне феминисткиње. Раскол између феминизма главне струје и мултикултуралног феминизма тиче се у посматрању категорије расе. Феминизам главне струје испољава две тенденције у бављењу овим питањем, једна је окренутост ка личном при чему престају да буду важна било каква обележја пола, расе или класе, а друга је универзализам, односно тврдња да смо сви различити, па према томе, сви можемо да будемо перцепирани као Други. Међутим, овако поједностављено тумачење искуства Другог, са којим се жене које припадају мањинским расним и етничким заједницама суочавају целог живота, негира чињеницу да није исто бити перцепиран као Други кад жена припада доминантној друштвеној класи и етничкој зајединици и кад припада маргинализованој мањини.⁴⁹⁵

Евидентније размимоилажење ове две струје феминизма одиграло се након напада на САД 11. септембра 2001. године. Страх од припадника националних мањина који се посматрају као Други, ескалирао је у борби западних земаља против тероризма. Поједине припаднице главне струје феминизма су чак сматрале да је време да се

⁴⁹² Исто, стр. 218.

⁴⁹³ Исто, стр. 218.

⁴⁹⁴ Изгарјан, А., *Мултикултурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 215-230, стр. 219.

⁴⁹⁵ Исто, стр. 220.

промене приоритети, да се по страни оставе питања родне равноправности и да се феминисткиње посвете борби против тероризма.⁴⁹⁶ Ни мултикултуралне феминисткиње које су припаднице академских кругова нису биле поштеђене. Отежано им је добијање посла на универзитетима, њихова дела се ретко објављују од стране познатих издавачких кућа, а на конференцијама су смештене у посебне одељке у антологијама.⁴⁹⁷ Поред тога, инсистирање теоретичарки трећег таласа феминизма на субјективности, важности телесног задовољства, задовољству сопственим телом, интересовању за моду, идеалима потрошачког друштва, елитизму кроз интернет, мобилну телефонију и кабловску телевизију, која је узгред доступна само женама у економски развијеним, а не и женама у неразвијеним земљама, још додатно објашњава став мултикултуралних феминисткиња како се трећи талас односи само на ове прве.

Мултикултуралне феминисткиње истичу да је битно признати вишеструку историју, традицију и искуство жене, локално и глобално. Оне указују на чињеницу да је, поред патријархата, и расизам феминистички проблем. На њега се посебно мора одговорити и у оквиру друштва и у оквиру самог феминизма. С тим у вези, мултикултуралне феминисткиње развијају различите струје самог мултикултуралног феминизма. У САД је, на пример, веома утицајан афроамерички, Чикана феминизам (феминизам Хиспаноамериканки), феминизам америчких Индијанки те азијскоамерички феминизам. Све ове подврсте анализирају питања расе, културе и класе у жељи да се повежу са другим феминисткињама које не припадају доминантној америчкој заједници како би афирмисале своју културу и обичаје и супротставиле се расној и свакој другој дискриминацији. Мултикултуралне феминисткиње су развиле богату традицију у оквиру западних мултикултуралних друштава. У последње време у успону је и исламски феминизам, с обзиром да је исламофобија после терористичких напада у западном друштву изузетно ојачала. У сваком случају, мултикултурални феминизам се посматра као процес који траје. Као струја која жели да ојача своју позицију, која се бори за аутентичност и оправданост сваког свог правца и као струја која жели да усмери феминистички дискурс на питања која сматра изузетно важним.

⁴⁹⁶ Kaplan, E., Ann, *Feminist Futures; Trauma, The Post, 9/11 World and a Fourth Feminism?*, Third Wave Feminism and Womens Studies, 4, 2, 46-59, pp. 51 <http://www.bridgew.edu/SoAS/jiws/April03/kaplan.pdf>

⁴⁹⁷ Изгарјан, А., *Мултикултурални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 215-230, стр. 220.

1.11. Спиритуалистички феминизам

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века на више универзитета у Америци и Европи долази до оснивања женских студија које и поред тога што користе термин „род“ још увек у основи представљају женска истраживања или истраживања жена са феминистичких позиција. У оквиру праксе ових студија, акцентује се женско искуство, а термин „род“ се употребљава у контексту социјалних и културних аспеката „женског“, односно стереотипа и норми понашања и улога које се сматрају типично женским. Интензиван развој антропологије жене, феминистичке теорије и праксе као и оснивање „мушких студија“, допринело је да се истраживања рода помере од питања патријархата, тумачења универзалне асиметрије и потчињености жена ка истраживању родних односа, односа власти и моћи у друштву. Активности у оквиру женских студија се осамдесетих година померају и шире на проблеме који укључују истраживање рода, проблеме везане за полне односно родне разлике, проблеме феминитета, маскулинитета и сексуалности. Крајем осамдесетих истраживања рода су знатно унапређена под утицајем критика припадница афроамеричког феминизма, постмодернистичког дискурса као и проблема везаним за сексуалност и хомосексуалне идентитете.

„Ширење видика“ у друштвеним и хуманистичким наукама узроковано обогаћивањем истраживања проучавањем различитих перспектива и стварањем отклона од универзализма и истраживањем појма рода, утицало је и на студије религије и научне дисциплине које се баве религијом. Мултикултурне студије о женама, социолошке и антрополошке анализе рода деведестих година прошлог века, све чешће истичу значај религије за проучавање рода.⁴⁹⁸ Религија се посматра као важан дискурзивни механизам који утиче на обликовање рода, родних улога и односа, будући да не постоји заједница у којој одређена родна идеологија није обликована путем религијских схватања и праксе. Узимајући у обзир значај религије у формирању друштвене свести те чињеницу да је идентитет жена у религијама маргинализован као и потребу да се такво стање промени, у оквиру феминистичке теорије развија се спиритуалистички феминизам. Овај теоријски правац феминизма своје учење везује за тумачење текстова великих монотеистичких и политеистичких религија, али и

⁴⁹⁸ Bowie, F., *The Anthropology of Religion*, , Oxford, 2000, str. 91-113.

поновних откривања и интерпретације култова којима је некада доминирало женско божанство.

Поменути, махом сексистичким, тумачењем религијских текстова бави се феминистичка теологија, иначе веома значајна за афирмацију женског родног и религијског идентитета, која истиче нужност пропитивања подложности жене мушкарцу и захтева посебно посвећивање пажње патријархалним текстовима, патријархалном тумачењу текстова од стране црквене традиције, преношења садржаја тих текстова кроз историју, као и њиховим преводима.⁴⁹⁹ Централни проблем истраживања спиритуалистичког феминизма и феминистичке теологије представља маргинализованост жена у хришћанској традицији и расправа о положају и улогама жене у религијама, уз наглашавање женског дискурса и женско-центричног приступа проучавању религије. Такав приступ је често доводио до некритичког инсистирања на разликама у женском доживљају светог и специфично женском религијском искуству које је различито у односу на мушка искуства и доживљај светог. Управо је то разлог што је овакав начин проучавања религије критикован. Наиме, узимајући у обзир само женско искуство, женско религијско осећање, само се потврђује позиција оних наука које женску природу есенцијалистички и универзалистички сагледавају као „емоционалну“ за разлику од мушке „рационалне“. Даље, осећања могу бити индивидуална и при томе веома различита, не нужно родно конотирана, али ће увек њихова конструкција једним делом зависити од друштвеног и културног статуса „мушког“ и „женског“.

Феминистичка теологија истражује религију и род и критикује званичну теологију као искључиво мушко учење о богу. Проблематизује женско религијско искуство, редефинише основне поставке догматског учења и улога жене у религијама, открива „женску историју“ у црквеној историји и историји теолошке мисли.⁵⁰⁰ Феминистичка теологија има своја три правца од којих први представља тзв. обновитељски, а друга два револуционарни приступ.⁵⁰¹ Први правац је онај који остаје у оквирима библијско-хришћанске традиције и њених установа, а уједно представља и главну струју феминистичке теологије. Теолошкиње ове струје сматрају да се хришћанство, наравно под утицајем феминизма, може обновити и ослободити од сексизма. У том циљу

⁴⁹⁹ Радуловић, Л., *Религија и род: критички осврт на истраживање*, Антропологија, 1, 2006, стр. 74-84, стр. 76.

⁵⁰⁰ Секулић, Б., „Феминистичка теологија“, доступно на www.H-alter.org/vijesti/feministicka-teologija

⁵⁰¹ Анић, Р., *Феминистичка теологија*, <http://www.svjeto rijeci.ba/clanak/519/zena-u-crkvi/feministicka-teologija>

покушавају да открију критичне и ослобађајуће елементе хришћанске традиције како би тиме промениле патријархалну традицију у хришћанству. Сматрају да ће до тога доћи новим разумевањем, новом библијском херменаутиком, које ће показати да Библија јесте и може бити извор новог, праведнијег, комплекснијег и целовитијег вредновања жена. Друга струја обухвата жене које су изашле из оквира традиције и окренуле се неком новом, отвореном, постхришћанском простору. Напустиле су хришћанску традицију и траже нове начине који их могу довести до властите трансценденције. Трећа струја се назива религија богиње или духовност богиње, а жене које јој припадају преузимају религијске симболе матријархата и култ богиње јер их сматрају најприкладнијим надахнућу духовности жена. Неке феминисткиње ту нову богињу, односно поновно откривену богињу, виде као симбол моћи жена. Овој струји махом припадају магијски покрети вештица које се служе различитим обредима усмереним на повећање властите физичке, психичке и сензибилне енергије у циљу усклађивања сопственог и ритма природе. Ове две последње струје, мање теолошке а више духовне, нису наишле на одобравање припадника феминистичке теологије. Наиме, у оквиру феминистичке теологије замера им се значајно приближавање гиноцентризму и некритичко враћање претходним културама матријараха и религијама богиње, који системи нису били увек позитивни за жену. Са друге стране, феминистичка теологија чврсто остаје у оквирима хришћанства и сматра да својим доприносом може теологију учинити целовитом.

1.11.1. Феминистичка теологија и религија

Познато је да религије неминовно представљају најстарији друштвено креиран, конзистентан али и санкцијама наметнут начин промишљања реалности која нас окружује. Религијска традиција, свих монотеистичких али и политеистичких религија, у својим фондусима има тенденцију маргинализације женског доприноса и наглашава њихову инфериорну улогу у друштву. Феминистичка теологија подразумева чињеницу да је за разумевање сваког текста неопходно узети у обзир време и простор његовог настанка, чињеницу да су кроз историју мушкарци увек представљали доминантну

групу као и норму свакодневног живота.⁵⁰² Религије су својим настанком утицале на креирање друштвено прихватљивог обрасца понашања, а настајале су у време када су жене већином биле неписмене и готово потпуно искључене из јавног живота и одлучивања. Затим, Свете књиге су писане од стране људи, па се и људски фактор у смислу чињења грешака у писању не сме изоставити. Потом је неопходно нагласити да су све свете књиге писане старим, неразумљивим језиком и писмима, па је неопходно и стручно тумачење или познавање изворног писма. Као треће, неопходно је истаћи да су најстарије свете књиге настале у време када су се поруке преносиле преко посредника, што је могло довести и до преиначења изворне замисли.

Феминистичка теологија све ово узима у обзир сматрајући да су свете књиге и текстови писани у условима који погодују мушкој интерпретацији, а циљ им је одржавање патријархалног друштвеног система. Посматрајући све религије, у смислу настанка негативне стереотипне слике о идентитету жене као оном који је емотиван, причљив и лажљив, не можемо да изоставимо мит о Адаму и Еви и њиховом изгнанству из раја, али и мит о постанку жене од Адамовог ребра које је искривљено. Кроз ове митове, као и садржај ставова о женама у религији, феминистичке теолошкиње препознају мизогинију, субординацију женског принципа, те пол који је као мање вредан осуђен на покорност.

Да би се боље објаснила теоријска полазишта феминистичке теологије неопходно је посматрати њен однос према религијама, како монотеистичким тако и политеистичким. Основна разлика између ових религија јесте што се монотеистичка религија определила за веровање у једног и јединог Бога, док се политеистичка религија определила за веровање у мноштво Богова. Све монотеистичке религије: хришћанство (православље и католичанство), ислам и јудаизам, имају у своје духовне текстове уграђен мит о постанку у његовој родно равноправној верзији, односно мит о истовременом стварању жене и мушкарца по лику Бога. Дакле, свети текстови у основи не познају неравноправност жена. До таквог закључка је феминистичка теологија дошла егалитарним савременим религијским тумачењима уз истовремено одређивање узрока данашње неравноправности жене који је оличен у мизогиној традицији и доминантном патријархалном друштву. У хришћанству су, на пример, како теоретичарка феминизма Елизабет Кади Стантон наглашава, мушки и женски

⁵⁰² Мушић, Л., *Феминистичка теологија као новум у афирмацији религијској идентитету жене*, http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/110_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf

принципи постављени као равноправни елементи.⁵⁰³ Она сматра да све теорије базирани на претпоставци да мушкарац заузима повлашћено место у стварању немају никакве основе у Светом писму.⁵⁰⁴ Затим, иако је забрањено да жене говоре, учење Исуса је управо супротно томе, оно позива на дијалог и учење кроз комуникацију без обзира на пол. Исус у светим текстовима равноправно разговара и са женама и са мушкарцима.

Исто тако, ауторка Барбра Фрејер Стовасер тврди да постоји мултиплицитет значења који се приписује женама у тексту „Свете књиге Ислама“, Курану, у прошлости, унутар списа и интерпретација.⁵⁰⁵ Од самог почетка, женске фигуре у куранском тексту означавају саме себе али и нешто друго. Оне оличавају моделе за понашање и упозорење, али и мноштво других значења. У складу са временом, креирају се интерпретације куранског текста, међусобно различите, одређене културалним контекстом у којем настају. Ова ауторка сматра, без обзира на број таквих интерпретација, да у куранском тексту нема ни једног дела који говори о паралели између Бога и мушкараца нити да су мушкарци посредници између жена и Бога. Инсистира на томе да је циљ куранског препознавања родних улога, где је то очигледно, управо заштита и осигурање права жена, посебно у ситуацијама када би њихова права могла бити повређена. При том, Куран не везује термин слабији пол за жене у уобичајеном смислу речи, него за њихову слабост у постојећем патријархалном друштву.⁵⁰⁶

Јудит Баскин, истакнута јеврејска феминистичка теолошкиња, сматра да у светим текстовима јудаизма постоје две верзије мита о постанку.⁵⁰⁷ Једна верзија говори о настанку људи, мушкараца и жена, по угледу на Бога, где се нигде не спомиње превласт једних над другима. Друга верзија спомиње како је Бог створио мушкараца од прашине и земље и удахнуо му дах живота. У овој другој верзији се спомиње да је Бог створио жену од његовог ребра.⁵⁰⁸ Баскин тврди да се у каснијим интерпретацијама извршеним од стране рабина изгубило примарно значење, које сугерише на равноправност полова, а његово место је заузело друго значење, искључиво са циљем

⁵⁰³ Stanton, E., C., *The Womans Bible*, New York, 1889, pp. 14.

⁵⁰⁴ Исто, стр. 14.

⁵⁰⁵ Freyer Stowasser, B., *Women in the Quran: Traditions and Inerpretation*, Oxsford University Press. New York, 1994, pp. 82.

⁵⁰⁶ Мушић, Л., *Феминистичка теологија као новум у афирмацији религијској идентитету жене*, http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/110_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf

⁵⁰⁷ Baskin, J., R., *Formations of the Feminine in Rabbinic Literature*, Brandeis University Press, Hanover and London, 2002, pp. 44.

⁵⁰⁸ Исто, стр. 45.

субординације жене. Само гледиште да је жена настала од Адамовог ребра значајно је због оправдања подређености жене у друштву.

За монотеистичким религијама, у смислу патријархалног односа према женама, не заостају ни политеистичке религије. Будизам представља једну од најзначајнијих политеистичких религија која је развијена широм света. Као и у осталим религијским традицијама, и у будизму је присутна контрадикција у начину презентације женског принципа.⁵⁰⁹ Са једне стране, жене су представљене позитивним, мајчинским и благим фигурама, а са друге стране фигурама које су склоне самодеструкцији и деструкцији околине, непромишљене, прљаве и зле. Такође, постоје записи у којима се женама признају одређена права, као и сам разговор са Будом, али не у сваком случају и на било који начин.⁵¹⁰ Строга правила реда неминовно и беспоговорно поштују мушки принцип и његову доминацију над женским.⁵¹¹ И у таоизму се примећује хијерархија између мушког и женског принципа, на корист мушком, наравно. Мушки и женски принципи су супротни, као јин и јанг. Женски принцип одликује хладноћа, мрак, нежност и земља, а мушки: топлина, светлост, чврстина и небо. Истовремено, ове две снаге су супротне али и упућене једна на другу. Истовремено, мушки принцип се сматра као неутралан, а женски означен. Снага мушког принципа лежи у чињеници да он не мора да се оправдава, већ се једноставно намеће у дискурсима чији је циљ да га оправдавају. Овим свакако нису исцрпљена гледишта свих постојећих религија. Поменуте су само најзначајније и религије које су у свету најраспрострањеније.

На основу наведеног можемо да закључимо да су све поменуте религије засноване на принципу патријархата, дискриминишући жену као јединку. Феминистичка теологија, својом методом и теоријским поставкама, управо нуди могућност да се женски родни и религијски идентитет на равноправан начин афирмише, а потом да се истовремено промени однос према феминизму који се опире религији као таквој. Нове перспективе у феминистичким студијама, иновативни начин мишљења у социологији, антропологији, психологији, женским студијама, феминистичким теоријама и студијама о роду представљају базу за анализу принципа рода у религијским

⁵⁰⁹ Мушић, Л., *Феминистичка теологија као новум у афирмацији религијског идентитета жене*, http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/110_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf

⁵¹⁰ У Мајахана будизму, најнапреднијем облику будизма, жене су имале право на то да постану свештенице, али уз строго поштовање патријархалних хијерархија. Види: Мушић, Л., *Феминистичка теологија као новум у афирмацији религијског идентитета жене*, http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/110_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf

⁵¹¹ Мушић, Л., *Феминистичка теологија као новум у афирмацији религијског идентитета жене*, http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/110_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf

феноменима. Истраживања показују да је однос између религије и рода веома комплексан јер су то испреплетане и динамичне категорије, без јасног означавања две варијабле. У свим културама религија утиче на социокултурну конструкцију рода, стога је неопходно да истраживање религије и рода не остане само на новоу маргиналних курсева на универзитетима, у оквиру студија религије или теологије, већ да их друштвене и хуманистичке дисциплине укључе у институционалне оквире. Утицај феминистичке теологије на побољшање положаја жене у религијским схватањима није занемарљив. Почев од чињенице да су почела да се спомињу имена свих жена у традицијама које су утицале на афирмацију женског идентитета, до деконструисања митова и слика који су подржавали стереотипе о односу између полова, или су на то утицали. У духу модерне, трансверзалне политике идентитета, религијски женски идентитет је остварљив само уз поштовање мултиплицитета различитих мушких и женских идентитета, што свакако подразумева елементарно право на избор религијског опредељења.

1.12. Афро-амерички феминизам

Борбу Афро-Американки за равноправност обележило је такозвано „трогубо тлачење“, маргинализација субјеката према раси, класи и напоскон родној припадности. Самим тим, не изненађује то што је и сам црни феминизам захватио много шире поље активистичког деловања него што је просто борба за равноправност између мушкараца и жена, те се као такав и сврстао у покрете као што су постколонијални, транснационални и феминизам трећег света, и заједно са њима обратио женама на расној и класној маргини. Настанак црног феминизма везује се за шездесете године прошлог века, када је овај правац настао у сусрету две идеје. Прва је била идеја о расној равноправности отелотворена у Покрету за људска права, чувеном Мартину Лутеру Кингу Јуниору⁵¹², али и бројним активисткињама овог покрета као што су биле

⁵¹² Мартин Лутер Кинг Јуниор, (Martin Luther King Jr.) (1929-1968), амерички баптистички свештеник, активист за грађанска права и један од највећих вођа за права америчког црначког становништва од средине педесетих до 1968. године када је био убијен. Инспириран заговорницима ненасилног протеста као што је био Махатма Ганди, Кинг је мирним протестима тражио једнака права за Афроамериканце који су економски били у незавидном положају и жртве неправде. Он је био покретачка снага која је стајала иза догађаја као што су бојкот аутобуса у Монтгомерију и марш на Вашингтон, који су помогли да се издејствује тако значајан Закон о правима грађана 1964. и Закон о праву гласања 1965. године.

Роза Паркс, Септима Кларк, или Ела Бејкер. Друга идеја је била она о равноправности полова, пропагирана од стране теоретичарки и активисткиња другог таласа феминизма, чија је родоначелница била Бети Фридан. Врло рано, активисткињама Покрета за људска права постаје јасно да чак ни унутар организације којој припадају не могу рачунати на мушко-женску равноправност, али један од окидача за формирање засебног покрета и својеврсно трауматично буђење кондицира са чувеним Маршом на Вашингтон за послове и слободу који је одржан 28.08.1963. године.

Наиме, иако је Покрет за људска права имао изразито велики број жена међу својим истакнутим личностима, ниједна од њих није тога дана добила прилику да говори осим Цозефине Бејкер, звезда евопских варијетеа чија је улога била сасвим декоративна.⁵¹³ Након овога, црним активисткињама је постало јасно да се, осим против класног непријатеља, морају борити и против ниподаштавања у сопственим редовима, које се манифестовало кроз изразити мачизам и шовинизам црних мушкараца. Осим тога, прве црне феминисткиње не налазе заједнички језик ни са феминисткињама главног тока, које су биле углавном образоване припаднице беле средње класе, и нису увиђале специфичности положаја црне жене, нити су разумеле сасвим особене видове репресије са којима се оне сусрећу. На крају, црне феминисткиње нису наишле ни на одобравање код црних жена које су махом сматрале да је феминизам нешто што се везује искључиво за беле и хомосексуалне жене, нека врста јалове интелектуалне забаве, те да је дужност црних жена првенство да стану уз своје мушкарце и да се заједно са њима изборе за расну равноправност. Такорећи, саме против свих, црне феминисткиње су убрзо почеле да манифестују радикалност, па чак и милитантност, у свом идејном и активистичком плану.

„Црни феминизам“ (Black feminism) остаје везан за америчко тло. Током осамдесетих година XX века оснива се Алијанса жена Трећег света (Third World Women's Alliance) која усваја Манифест црних жена (Black Women's manifesto) у којем се наводи следеће: „Црна жена захтева нову дефиницију жене у оквиру које ће моћи да се препозна као грађанка, сарадница, особа од поверења, а не само као кућна вила или инкубаторка за фабриковање беба.“ Поред антирасистичке пропаганде, Алијанса је пропагирала и антисексистичку и антикласну идеологију. Црни феминизам није наишао на широку потпору доминантног феминистичког покрета у САД, али су му се

Кингу је уручена Нобелова награда за мир 1964. године и у знак сећања на њега одређен је један дан у години, који се од 1986. године прославља као савезни празник у САД.

⁵¹³ Марковић, М. Б., *Шта жена мора да чини: Представе женствености у поезији Урсуле Ракер*, Комуникација и култура онлајн, Година IV, број 4, 2013, 253-264, стр. 253.

прикључиле Порториканке, Мексиканке, Азијаткиње. У то време Алис Вокер, америчка списатељица и феминисткиња, почиње да користи израз вуманизам (womanism) чија је битна одредница расно и класно искуство, културно наслеђе и посебно искуство ропства.⁵¹⁴

Афорамерички феминизам користи изворе различитих хуманистичких, друштвених наука и медицине у настојању да објасни положај црне жене у Америци. Осим тога, теоретичарке овог феминизма наглашавају да је црна жена у специфичном и лошем положају не само у Америци, већ и у другим деловима света, у друштвима у којима владају различити економски и политички системи. Самим тим, за разумевање црне жене није довољно упознати само њене прилике/неприлике којима одолева на америчком континенту, већ је неопходно сагледати сва специфична искуства, културу и субјективност сваке црне жене и на тај начин оплеменити читав феминистички покрет.⁵¹⁵ Жена црнкиња, посматрајући ситуацију на америчком континенту, је била вишеструко дискриминисана. Она је била жена у кући, радећи кућне послове и одгајајући децу, и запослена жена, заузимала је место на тржишту рада, при чему није имала ослонац ни у мушкости, ни у „белој кожи“ ни у отмености.⁵¹⁶ Црна жена је представљала не посебну жену, већ жену којој је дато мање заштите и коју је само друштво више оптеретило различитим захтевима.

Историјски посматрано, црнкиња је била представљана као егзотична жена која представља егзотични примитивни сексуални објекат, сексуално „друго“, затим као дисфункционално или патолошко „друго“ и као невидљиво и пасивно „друго“.⁵¹⁷ С обзиром да је афроамерички феминизам временски настао након феминизма главног тока, његове теоретичарке су, поред борбе притив претходно наведеног мишљења широких друштвених и академских слојева о црној жени, морале да се изборе и са моделом који је бела жена развила у феминизму а који се тиче афроамеричког феминизма. Наиме, присталице америчког феминизма главног тока су афроамерички феминизам виделе као девијацију, чиме су се чак и отворено декларисале као расисткиње. Оне нису прихватала расна и класна искуства црних жена као битна и све црнкиње феминисткиње које су сарађивале са белкињама феминисткињама су или морале да деле њихове приоритете и циљеве, или су биле посматране као претња, непријатељ и деструкција за циљеве белкиња.

⁵¹⁴ <http://www.scribd.com/doc/35706618/Recnik-Rodne-Ravnopravnosti>

⁵¹⁵ <http://www.library.ucsb.edu/subjects/blackfeminism/introduction.html>

⁵¹⁶ http://www.library.ucsb.edu/subjects/blackfeminism/soc_hist.html

⁵¹⁷ <http://www.uga.edu/womanist/rodriguez2.1.htm>

Поред расног и класног размимоилажења, разлике између феминизма белкиња и афроамериканки се тичу и репродуктивних права и породице. Наиме, једна од главних идеја белих феминисткиња је било слободно одлучивање о абортусу, који захтев је у очима афроамеричких феминисткиња представљао несавршену политику јер није био повезан са другим проблемима на које је наилазила црна жена а који се тичу репродуктивних права: насилна стерилизација, тешке животне околности које утичу на црнкиње да абортирају као и ситуације у којима сама државна власт присиљава црнкиње које примају социјалну помоћ да не рађају.⁵¹⁸

Бел Хукс⁵¹⁹, међународно призната интелектуалка, сматра да су црнкиње као група у неуобичајеној позицији у друштву, не само да су на дну професионалне лествице, већ да је њихов статус нижи од статуса било које друге групације. У таквој позицији, прве су на удару сваке врсте сексистичке, расне и класне дискриминације.⁵²⁰ Писала је о историји САД и положају црне жене као ропкиње и њену борбу за ослобођење, те о деловању црног феминистичког покрета. Кроз своје радове је на најсликовитији начин говорила о неравноправности, потлачености уопште, не везујући се само за припадност женском роду, одређеној класи и раси. Увек када је спомињала патријархат, писала је о њему као о „белом надмоћном капиталистичком“ патријархату, чиме је обухватала сва своја негодовања и све оно против чега се борила.⁵²¹ Не ограничавајући се само на црни феминизам, Бел Хукс пише о политици феминизма уопште, о његовим резултатима и питањима која су и даље актуелна. Расправља о политици феминизма, о томе како је порасла свест о женским правима, како се јачање феминистичког покрета одразило на женска тела и како је то утицало на одбрану репродуктивних права, како данас изгледају брак и партнерство, како је сексуална политика водила ка етици узајамне слободе.

Иако неоправдано непризнат чак и од стране самих феминисткиња, афроамерички феминизам је учинио значајан помак и указао на положај жена чија нам култура, историја и животна ситуација није толико блиска. Можда више него било која друга струја феминизма, он је указао на неопходност сагледавања сваке специфичне ситуације сваке, али баш сваке жене, да би се могла сва искуства синтетизовати и да би

⁵¹⁸ <http://www.uga.edu/womanist/roth3.1.htm>

⁵¹⁹ Бел Хукс (bell hooks), рођена 1952. године са именом Глорија Џен Воткинс (Gloria Jean Watkins), са псеудонимом бел хукс који увек пише малим словом, друштвена активисткиња која је афроамеричког порекла. Објавила је преко тридесет књига и велики број чланака који се тичу њене преокупације: везе између расе, класе, пола и борбе са системом репресије и доминације.

⁵²⁰ Бел хукс, *Феминистичка теорија: од маршине ка центру*, Београд, Феминистичка 94, 2006, стр. 27.

⁵²¹ Интервју са Бел Хукс под насловом „Чвор надмоћи белаца“, http://www.womenngo.org.yu/publikacije-azc/femsveske/FS_S11/BELHUKS.htm

се на крају могла сачинити комплетна слика о женском питању. Афроамерички феминизам је указао да ни једна карактеристика индивидуе, било да се ради о биолошкој, психолошкој и ма каквој другој, није занемарљива и да може значајно утицати на развој свести о самоме себи и о другима. Искуство црних жена, робовски положај, боја коже, нису само њихове специфичности које су утицале на развој њихове личности, већ таква искуства морају да утичу на све људе света и да их продухове, васпитају и учине бољим људима. Афроамерички феминизам се у последње време везује и за теме које се тичу постколонијалне теорије и дискурса.

1.13. Постколонијални и глобални феминизам

Постколонијални феминизам изучава ситуације настале као последица европске колонијалне експанзионистичке праксе и последице тих пракси на жене из претходно колонизованог друштва. Упоређивање положаја жена у многим друштвима са ситуацијом народа који су у одређеним периодима сопствене историје били колонизовани, недвосмислено указује на паралеле у њиховим искуствима. Тачка која спаја мултикултурални, глобални и постколонијални феминизам је њихова заинтересованост за вишеструке системе угњетености, преваходно оне који су засновани на родној, националној, културној и религијској основи. За разлику од мултикултуралног феминизма, који је више окренут положају мигранткиња и осталих мањинских друштвених група у оквиру западног друштва, постколонијални и глобални феминизам се усмеравају на разлике које постоје између тзв. развијеног или Првог света и неразвијеног или Трећег света. Феминизам и постколонијалне теорије имају, према томе, довољно сличности да би се могли паралелно посматрати. Међутим, однос између ова два дискурса обележен је и међусобним критикама и самим тим, веома динамичан.

Термин постколонијализам први пут употребљавају историчари седамдесетих година XX века да би објаснили значење постколонијалне државе која представља државе које су после Другог светског рата стекле политичку независност од европских колонијалних сила.⁵²² Од самог почетка термин је употребљаван у контексту

⁵²² Каранфиловић, Н., Посколонијална теорија и глобални феминизам, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 231-240, стр. 231.

најразличитијих историјских периода, локација, политичких околности и идентитета. Расправе које су започеле након објављивања дела „Оријентализам“ Едварда Саида године 1978, а именоване и уоквирене као „постколонијално“ након објављивања зборника радова „Империја отписује ударац“⁵²³ године 1989, данас заузимају значајан део истраживања ове теорије у књижевности и културолошким студијама. Аутори поменутог зборника радова су дали једну од најбољих дефиниција овог термина која обухвата најшире временско и просторно одређење. Они термин постколонијализам користе да би означили целокупну културу која је била под утицајем империјалног процеса од тренутка колонизације до данас.⁵²⁴

Постколонијализам се, речено другачије, у најширем смислу односи на последице колонијализма по друштво и културу, како колонизованих земаља тако и земље колонизатора, а настао је као продукт империјалног потискивања локалне културе, са једне стране, и отпора империјалним облицима доминације, са друге стране. Постколонијална теорија се појавила крајем осамдесетих година XX века и део тема којима се бави су колонијалне традиције, империјалистичко означавање онога што је другачије, као негативног или примитивног, дивљег, европоцентризам и доминација Запада над осталим деловима света као и његова манифестација моћи. На развој ове теорије значајно је утицао рад теоретичара Едварда Саида, Гајатри Чакраворти Спивака и Хоми Бабе.

Места на којима се пресецају линије постколонијалне и феминистичке мисли су свакако супротстављање маргинализованог доминантном, при чему обе мисли стају у одбрану маргинализованог другог, а против репресивних структура доминације. У својим почетним фазама, феминизам и постколонијализам су били обележени националистичким тенденцијама, настојећи да преокрену бинарне структуре доминације, односно уврежену родну, културну и расну хијерархију и да на пољу, на пример, књижевности уместо мушког империјалног канона, успоставе женски мултикултурални канон и традицију.⁵²⁵

Тако, Ен Мек Клинтон у своме делу „Генеалогја империјализма“ говори о чежњама европских освајача које се приказују као фантазије у женском обличју и жена бива „међаш империје“. Поново је у игри „жена као природно“, из мушког угла као оно

⁵²³ Ashcroft, B., Griffith, G. and Tiffin, H., (ed.): *The Empire Writes Back: Theory and practice in post- colonial literatures*, London & New York: Routledge, 1989, pg. 2.

⁵²⁴ Исто, стр. 2.

⁵²⁵ Каранфиловић, Н., Посколонијална теорија и глобални феминизам, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 231-240, стр. 232.

пасивно, оно што треба освојити. Из женског угла „мит о девичанској земљи“ битно је везан за њу саму и њено лично искуство. Она је високо постављена у идеализованим мушким представама и потпуно потлачена у стварности. Крећући на пут мушкарци су имали јасне визије, али са собом су увек имали путоказ: „Жене су на безброј начина служиле као посредне и граничне фигуре помоћу којих су се мушкарци оријентисали у простору као носиоци моћи и знања.“⁵²⁶ Долазећи на тло жељеног представа се мењала: „Жене су земља коју ваља открити, ступити на њено тло, именовати је, осеменити и коју, изнад свега, треба поседовати.“⁵²⁷

Оба дискурса, и феминистички и постколонијални, су почели као стратегије чији је циљ рушење владајућих хијерархија, са једне стране, и проналажење и враћање у оптицај изгубљених и потиснутих историја и текстова, са друге стране. Међутим, таква једноставна решења су од стране оба дискурса била веома брзо напуштена. Развој теоријске мисли је кренуо у правцу анализе начина на који су доминантне хијерархијске групе и канони конституисани. У ту сврху, вршена су испитивања система мишљења и облика критичке легитимације на којима почивају угњетавачке праксе патријархалног односно колонијалног уређења са намером да се њихови темељи потпуно сруше. Наиме, и феминизам и постколонијализам су прихватили постструктуралистичко рушење бинарних опозиција на којима је изграђен патријархални, односно колонијални ауторитет.⁵²⁸

Обе теорије су, истичући да су језик и представљачка пракса кључни фактори у формирању идентитета, посегле за језиком као примарним средством субверзије патријархалне и империјалне моћи. У складу са сопственим специфичностима, у тежњи да се супротставе наметнутом језику, постколонијализам је трагао за језиком пре колонизације, а феминизам за изворним женским језиком. Оба дискурса затим прибегавају текстуалној стратегији апропријације као начину субверзије и адаптирања доминантног језика који подразумева пеузимање и реконструкцију владајућег језика тако да се он преобликује и прилагоди новим потребама.⁵²⁹

Међутим, упркос сличностима, феминизам и постколонијализам никада нису формирали унију. Места у којима се разилазе су малобројна, али ипак довољно значајна да се ова два дискурса не уједине. Феминизам је замерао постколонијализму

⁵²⁶ Мек Клинтон, Е., *Генеалогија империјализма*, Трећи програм, бр. 125-126, 2005, 130-161, стр. 134.

⁵²⁷ Исто, стр. 143.

⁵²⁸ Каранфиловић, Н., *Постколонијална теорија и глобални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 231-240, стр. 232.

⁵²⁹ Исто, стр. 232.

то да не обраћа довољно пажње на родне разлике, а постколонијализам феминизму изражени етноцентризам. Тако, Чандра Талпед Моханти, американка индијског порекла иначе постколонијална и транснационална феминисткиња, упозорава на спорност термина „Трећи свет“ и склоност феминисткиња са Запада етноцентризму и стварању универзализованих представа заснованих на стереотипном успостављању слике „просечне“ из тог другачијег света. Намера Мохантијеве није да критикује феминизам и постојеће феминистичке теорије, већ да утиче да се она прошири и да на време направи отклон према оном што назива „хегемонија западног образовног естаблишмента“. Мохантијева, као услов за постизање тог циља, у први план истиче социјалну правду и преко потребну женску солидарност на глобалном плану.⁵³⁰

Затим, Аива Онг, иако првенствено говори из личног искуства „колонијализоване“ особе, напомиње да жене треба да буду међусобно солидарније, без обзира на раличито културолошко васпитање. Само такво понашање жена може водити истинској феминистичкој теорији која може да обухвати све жене, ма како оне различите биле. Она наводи да: „Дијалог почиње када признамо друге облике субјективности засноване на роду и култури, и прихватимо да други често бирају да воде свој живот независно од наше сопствене визије будућности.“⁵³¹ Већ из ових примера можемо да приметимо да су се расправе између теоретичарки феминизма и колонијализма водиле највише око спорне фигуре „жене Трећег света“. Постколонијалној теорији и критици, усредсређеној искључиво на расна питања, замера се то што остаје невидљива за „двоструку колонизацију“ жена у условима империјализма, јер оне су у исти мах и жртве империјалистичке идеологије и домаћег и страног патријархата. Феминисткиње скрећу пажњу на то да постколонијална теорија, конструишући категорију колонизованих, испушта родне разлике, те оне инсистирају на томе да је колонијализам сасвим другачије искуство за жене и мушкарце и да се при свакој анализи колонијалног угњетавања мора узети у обзир да су жене „двоструко колонизоване“, као колонијални субјекти и као жене.⁵³² Управо се у фигури „жене Трећег света“ сусрећу и расна и родна борба и тиме се покреће питање за који од понуђених фактора се треба борити, да ли је род фактор који је битнији или је то пак

⁵³⁰ Моханти, Ч., *Под погледом Запада: феминистичко учење и колонијални дискурси, Поновно промишљање*, „Под погледом Запада“, феминистичка солидарност и антикапиталистичке борбе, Трећи програм, 161-192, 205-243.

⁵³¹ Онг, А., *Колонијализам и модерност: феминистичке репрезентације жена у незападним друштвима*, Трећи програм, 192-205, стр. 202.

⁵³² Каранфиловић, Н., *Постколонијална теорија и глобални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 231-240, стр. 233.

оно што се зове колонијално угњетавање. Управо су ови супротни захтеви феминистичке еманципације и културне еманципације, односно захтеви за родну равноправност или борба против културног империјализма Запада, представљали раскол између западних феминисткиња и политичких активисткиња постколонијалних земаља.

Већ поменута Чандре Талпед Моханти кроз свој ауторски рад примећује да феминизам делује са позиције универзалних ставова формираних на основу европоцентричних предрасуда и норми средње класе. Наиме, западни феминизам, подразумевајући да су родне разлике битније од културних, ствара универзалну категорију женског или феминистичког при чему занемарује искуство жене Трећег света. На тај начин, западни феминизам ствара погрешну слику о томе да су све жене, без обзира на међусобне разлике, хомогена група. У феминистичкој теорији жене се, као аналитичка категорија, формирају само на основу родне припадности, без обзира на класну и културну припадност. Као такве, оне представљају хомогену групу која се идентификује и пре почетка анализе. Тиме се, на самом почетку, занемарују стварне разлике међу женама, и будући да су ипак стављене у исту групу, између самих њих долази до раслојавања. Наиме, жене Трећег света се, на тај начин постављају као Друго наспрам свих осталих жена и једино што се тиме постиже јесте уједињење и оснажење пројекта западног феминизма. Просечна жена Трећег света се представља као неука, сиромашна, необразована и спутана традицијом, чиме се омогућава да се наспрам њих замисле и представе жене са Запада као образоване, савремене и жене које имају контролу над сопственим телом и сексуалношћу.⁵³³

Оваква критика једносмерног тока знања и сазнања теоретичарки западног феминизма није усамљена. Наиме, теоретичарка Гајатри Чакраворти Спивак, такође критикујући либералне феминисткиње, сматра да жена Трећег света не може добити прилику да сама себе представи поред ауторитативно настројених феминисткиња Запада. Разлог томе је управо у чињеници да су либералне феминисткиње саме себи дозволиле да тумаче тежње жена Трећег света, да говоре у њихово име, не дајући им прилику да се саме истакну.⁵³⁴ Спивак је, у даљем раду, увела појам *сџраиџеијскої есенцијализма* у тежњи да задржи перспективу жена из маргинализованих друштвених заједница као специфичну, не-западну и себи својствену. Стратегијски есенцијализам је, према Спивак, требао да буде метод који маргинализоване националности, етничке

⁵³³ Mohanty, C., T., *Under Western Eyes*, 1986, str. 337

<http://blog.lib.umn.edu/raim0007/RaeSpot/undr%20wstrn%20eqes.pdf>

⁵³⁴ Spivak, G., Č., *Can the Subaltern speak?*, 1988.

http://www.mcgill.ca/files/crcldawdiscourse/Can_the_subaltern_speak.pdf

групе и жене могу да користе како би представљали сами себе, своје вредности и приоритете.⁵³⁵ Плодност овог концепта је била толика да је превазишла очекивања и саме ауторке. Наиме, овај концепт је постао кључан у оквиру целе феминистичке теорије, посебно у оквиру постколонијалног, мултикултуралног феминизма и квир теорије.

Следећа препрека у сарадњи феминистичког и постколонијалног дискурса се тиче историјског положаја беле жене као колонизатора. Наиме, белкиња у својству колонизатора доприноси очувању постојећих односа моћи и сматра се моралним упориштем колонијалне воље. Овде се ради о власти жене над женом. Власти белкиње над женом Трећег света. Иако су беле жене посматране, из перспективе својих белих мушкараца колонизатора, као репродуктивни субјекти који су требали да остваре цивилизујућу мисију и изроде белу популацију која ће да насели колоније, оне се наспрам жена Трећег света постављају као нешто што је позитивно, пожртвовано и чисто. На тај начин су жене Трећег света стављене у центар борбе између супарничких маскулинитета, чиме се њихов положај, ионако довољно тежак, чини још тежим.

Паралелно са тим, дискутабилан је и сам термин *Трећи свет*. Чињеница да је настао наспрам термина *Први свет* (Запад, Европа) довољно говори о њему као неразвијеном и недемократском свету. Исто тако и *жена Трећеј свету* представља еуфемизам за обојену жену која је Друго у односу на *белу жену зајадној феминизма*. Из разлога претходно наведених, оправдано је, са чиме се слажу и феминистичке теоретичарке, користити термине као што су постколонијални феминизам или глобални феминизам.⁵³⁶ Термином *постколонијални феминизам* се истиче одређени тренутак у историји, период деколонизације, као и чињеница да је то феминизам који је заинтересован за расна и класна питања у некадашњим колонијама. То је феминизам који се бави културним идентитетом, језиком, национализмом и положајем жене у новоствореним националним државама, као и критичким преиспитивањем белог, буржоаског, либералног феминизма. Како је колонијализам евидентно био глобални феномен са својим глобалним последицама, исправно је користити и термин *глобални феминизам* као ознаку за повезивање жена на глобалном нивоу. Разлози настанка глобалног феминизма су управо у премештавању јаза и решавању неспоразума између жена Првог и Трећег света, чиме би се проширио опсег феминистичке мисли. Глобални

⁵³⁵ Каранфиловић, Н., *Постколонијална теорија и глобални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 231-240, стр. 235.

⁵³⁶ Исто, стр. 237.

феминизам заправо проширује дефиницију феминизма тако да обухвати свеколику угњетеност жена, али упркос различитости инистира на постојању веза између разних врста угњетавања жена у свим деловима света. Да би се остварила сврха овог феминизма, неопходно је усагласити примарне циљеве, односно неопходно је да се сексуална и репродуктивна слобода као циљ једнако посматрају као и тежња ка економској и политичкој правди.⁵³⁷ Постколонијални, а посебно глобални феминизам, су учинили да феминистичка теорија учини корак напред. Наиме, уједињењем жена упркос њиховим разликама, престало се са фаворизовањем средње класе и англоамеричких ставова чиме се дало на значају искуствима и потребама свих других, другачијих, жена.

1.14. Транснационални феминизам

Транснационални феминизам се појављује крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века. Узроци његовог настанка су промене у глобалним системима моћи, пад социјалне државе, пораст исламског фундаментализма и пораст становништва, односно пораст броја образованих и запослених жена у земљама у развоју. Све до средине осамдесетих година, међународни феминизам је био подељен између истока и запада. Спорови између феминисткиња су се водили око тога која су то питања приоритетна за феминистичку теорију и праксу.⁵³⁸ За либералне феминисткиње најзначајнија питања су била она која се тичу сексуалних права, репродуктивне слободе и једнакости пред законом. За феминисткиње Трећег света, као и са припаднице социјалистичког феминизма, приоритети су били друштвеноекономске и политичке пиродe: зауствљање глади у свету, смањење сиромаштва, неонационалне доминације и све оно што непосредно или посредно утиче на угрожавање женских права и добробити. Истовремено, капитализам у свету је улазио у фазу глобалног реструктурирања, што је утицало да се жене суоче са новим економским, политичким и идеолошким изазовима.

⁵³⁷ Исто, стр. 237.

⁵³⁸ Ова неусаглашеност је постала очигледна на Конференцијама Уједињених нација одржанима у Мексико ситију године 1975, и у Копенхагену године 1980.

Након одржане Конференције Уједињених нација у Најробију године 1985⁵³⁹, а као одговор на изазове новоствореног капитализма, међународни женски покрет поприма карактер транснационалног, а феминисткиње почињу стварати мреже и започињу рад на транснационалној солидарности. Глобално реструктурирање, развој неолибералног капитализма у САД и Великој Британији, те транзиција комунизма у капитализам у бившем СССР-у и источној Европи, доводи до феминизације сиромаштва, пораста броја жена регистрованих као јефтина радна снага и нове међународне поделе рада.⁵⁴⁰ Расте незапосленост, смањују се социјална давања и субвенције. Повећање глобалне производње и поштовања флексибилног облика рада задржава или повећава конкурентност, као и промену структуре радног места у индустријској производњи. Такав систем погодује повећању броја жена на радним местима, али исто тако погоршава радне услове, радне стандарде и дохотке. Економско благостање жена постаје све неизвесније доласком ере глобализације и управљања од стране страних инвеститора. Као одговор на овакво стање, јавља се све већи број транснационалних феминистичких мрежа које женама нуде алтернативе у новом добу.⁵⁴¹ Ради се о мрежама DAWN – Development Alternatives with Women for New Era, WIDE – Women in Development Europe, WEDO – Women's Environment and Development Organization.

Паралелно са процесом транзиције у посткомунистичким земљама долази до успона исламског фундаментализма у муслиманским земљама и Хинду комунизма у Индији којима су угрожена права жена и људска права. Ови покрети базирани су на традицијским нормама, укључујући и патријархалне законе и традиционалне улоге жена у породици. Захтеви ових покрета су већа поштовања религијских обичаја и контрола над женама, уз оправдање да је такво понашање нужно ради заштите народа или културе од страних утицаја.⁵⁴² Исламски фундаментализам се појавио седамдесетих година XX века на Блиском Истоку и Северној Африци, ширио се

⁵³⁹ Један од слогана овог састанка је био „Сестринство је глобално“ и оставио је велики емотивни утисак на многе жене. Поводом ове конференције окупило се око 15.000 жена које су учествовале не 1.200 радионица, а већина њих се одиграла на травњацима око Најробијског универзитета. Ова конференција се сматра родним местом глобалног феминизма, највише због повезивања жена са великим бројем учесница из Африке. Међутим, на том форуму су недостајале жене из великог дела света: Кине, СССР-а и Источне Европе, а и жене из арапских земаља су имале слабо учешће. Документ који је донет на овој конференцији је од стратешког значаја за жене и звао се „Стратегије за напредак жена до 2000 године“. Овај документ је потврђивао и разрађивао могуће женске акције за „Једнакост, развој и мир“. Доступно на: Млађеновић, Л., *Гледајши својим очима жена, Четвртина светска конференција УН о женама, Пекин, септембар 1995*. www.womenngo.org.rs

⁵⁴⁰ Кармела Гајдек, Транснационалне феминистичке мреже, <http://www.libela.org/prozor-u-svijet/2796-transnacionalne-feministicke-mreze/>

⁵⁴¹ <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1992/03/jihad-vs-mcworld/3882/>

⁵⁴² Кармела Гајдек, Транснационалне феминистичке мреже, <http://www.libela.org/prozor-u-svijet/2796-transnacionalne-feministicke-mreze/>

наредних двадесет година да би ескалирао недавним сукобима који и даље трају. Ови сукоби одражавају многе противуречности и представљају углавном сукобе између традиционалних и модерних норми, односа и институција. Појавом фундаменталистичких покрета у исламским земљама, почињу се стварати и феминистичке организације и мреже. Најпознатија је транснационална мрежа анти-фундаменталистичких феминисткиња која се зове Жене које живе под муслиманским законима (Women Living Under Muslim Laws – WLUML). Основана је 1984. године и повезана је са припадницама Ислама које живе у езилу у САД и Великој Британији.

Предност оснивања транснационалних мрежа је у бољој и лакшој повезаности жена у целом свету, ширењу солидарности и организације. Жене, повезујући се међусобно, шире своју информисаност и размењују идеје. Уједињују се у борби за повећање стандарда женског здравља, сигурности и права, а против означених највећих претњи равноправности и оснаживању жена, неолибералног капитализма и верског фундаментализма. У вези са тим, нови век је обележен критиком мултинационалних корпорација као што су Светска банка и Међународни монетарни фонд и политичко гледиште САД.⁵⁴³ Женске групе се удружују у широке коалиције којима је главни циљ борба за људска права и оспоравање корпоративног капитализма и глобалне неједнакости. Осим тога, транснационалне феминисткиње упозоравају да нови закони о међународним трговинским споразумима директно штете женама на начин што се предузетнице и власнице малих предузећа стављају у неповољнији положај, као и да неолиберална политика и економија ствара предрасуде о женама. Из свих тих разлога, жене су уједињене у размишљању да политичка стварност захтева њихово боље и јаче организовање, посебно жена и феминисткиња које живе и раде на подручју бивших социјалистичких и комунистичких земаља. Њихови захтеви се тичу проширења грађанских, политичких и социо-економских права за жена, а који захтеви су компатибилни свим осталим захтевима транснационалног покрета за права жена, пре свега захтевима за пристојан посао, радна права и демократско управљање које представља основу за привредни раст и развој. Постојање оваквих организација жена је неопходно, исто као што је било неопходно постојање сифражеткиња са својим захтевима са почетка XX века. Међутим, нада да ће транснационалне феминисткиње ипак лакше доћи до резултата од својих претходница постоји, посебно из разлога што је данас феминизам утицајнији.

⁵⁴³ Исто

1.15. Квир (Queer) теорија

Термин *квир* (*queer*) је временом мењао значење више пута, тако да је првобитно означавао нешто што је чудно, необично, ексцентрично, да би касније почео да се односи на оне који испољавају нетрадиционално родно и сексуално понашање у дерогативном и хомофобичном смислу, као антоним хетеронормативности, да би крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века дошло до реапропријације и реевалуације термина, управо од стране оних које је претходно значење маргинализовало и дискриминисало, у циљу употребе као средства субверзивног и афирмативног потенцијала, како у теоријским тако и у практичко-аквистичким напорима. Квир је тако постао најмање двозначан, и најчешће представља термин којим се означава коалиција културно маргиналних сексуалних, али и других самоидентификација, као и у неким другим случајевима да опише настајући теоријски модел по много чему близак постструктуралистичком поновном осмишљавању идентитета схваћених као констелације мноштва нестабилних позиција.⁵⁴⁴

Узимајући у обзир да се овај појам не може довести у везу ни са једном конкретном категоријом идентитета, он је погодан за читав низ најразличитијих теоријских и политичких анализа, и у сваком случају превазилази критику политика идентитета која се задржава само на сексуалним идентитетима. Квир теорија је тако релативно нова област проучавања или теоријске спекулације, па чак и само њено име постоји тек од, рецимо, 1990. године. Као област, ова теорија израста из геј и лезбејских студија, дисциплине која је и сама врло млада и која у некој организованој форми постоји тек од средине осамдесетих година прошлог века. Геј и лезбејске студије су својевремено израсле из феминистичких студија и феминистичке теорије.

Феминистичка теорија, која се развија од средине 70-их година прошлог века, род (gender) посматра као систем знакова, приписаних полно диморфним телима, који имају улогу да диференцирају социјалну улогу и значења која ова тела могу да имају. Феминистичка теорија је, дакле, тврдила да је род социјални конструкт, нешто дизајнирано и имплементирано кроз друштвене организације и структуре, а не нешто

⁵⁴⁴ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 241.

готово „истинито“, неки уопштени начин како тела функционишу на биолошком нивоу. На тај начин је феминистичка теорија одвојила социјално и биолошко, инсистирајући на сагледавању разлике између онога што је продукт људских идеја, дакле нечега што је променљиво и онога што је биолошка последица, односно нечега што је (релативно) стабилно и непроменљиво. Други њен значајан учинак је повезан са овим претходно наведеним. Наиме, одвајајући друштвено од биолошког, конструкт од урођеног, феминистичка теорија негира род као нешто „есенцијално“⁵⁴⁵ за индивидуални идентитет. Хуманистичке идеје идентитета фокусирају се на став да је идентитет јединствен и да оно што „заиста јеси“ јесте последица неког центра бића, неког непроменљивог аспекта који је центар тебе. У ове аспекте обично се укључује пол (Ја сам мушкарац или жена), род (Ја сам мушко или женско), сексуалност (Ја сам хетеросексуалац / хетеросексуалка или хомосексуалац / хомосексуалка), религиозност (Ја сам хришћанин / хришћанка, Јеврејин / Јеврејка, будиста / будисткиња) и националност (Ја сам Србин или Српкиња, Рус или Рускиња, Американац или Американка). Заправо, свака изјава која почиње са „Ја сам“ и праћена је именицом представља изјаву која се тиче центра сопственог идентитета. У хуманистичкој мисли ови централни аспекти идентитета се сматрају „есенцијалним“, непроменљивим и непромењеним. Они одређују шта је свака индивидуа под било којим условима и у било којим околностима. Овакви концепти одвајају „ЈА“ од свега што је изван „ја“, не само од „другог“, него од историјског контекста, од историјских догађаја који заиста утичу и мењају. Тако издвојена „есенција идентитета“ се посматра као недодирљива за било који спољни утицај.

Феминистичка теорија, посматрајући род као део есенцијалног идентитета, чини пробој који је открио исконструисаност ове, претпостављено природне, суштине. Из овог прекида са хуманистичком теоријом настала је и постструктуралистичка теза о идентитету као конструисаном појму, дакле, као о нечему што није „природни“ продукт тела или дато рођењем. Биће у постструктурализму постаје субјективност или субјективитет. Промена термина је препознавање да је људски идентитет, пре свега, обликован језиком, заправо, тако што постаје субјекат у језику. Промена из „суштине“ у „субјект“ такође, указује на идеју да је субјект продукт знакова који креирају идеју идентитета. Суштине су стабилне и есенцијалне, субјекти су конструисани, променљиви, могу се обликовати и увек се могу изнова конструисати и редефинисати.

⁵⁴⁵ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 241.

Суштина је налик означитељима у ригидном систему, чија су значења фиксирана, субјекти су означитељи у систему са више игре, са мултипликованим значењем. Једном када је феминистичка теорија прихватила постструктуралистичку идеју да је родни идентитет збир променљивих означитеља, друге теорије су почеле да испитују остале „суштине“ идентитета.

Идеја сексуалности као урођене и есенцијалне категорије, такође, бива отворена за преиспитивање. Овде почињу геј и лезбејске студије као академски огранак политичког покрета. Иако се квир теорија најчешће везује за геј и лезбејске студије, она има знатно шири потенцијал и опсег критике идентитета, који укључује разноврсне манифестације рода и сексуалности, као што су трансродност, трансвеститизам, интерсексуалност, садомазохизам и бисексуалност, и тиме на систематски начин доводи у питање било које категорије односа између хромозомског пола, рода и сексуалне жеље у друштвено историјском контексту.⁵⁴⁶ Из наведеног разлога се квир теорија и не може везати ни за једну појединачну категорију сексуалног субјективитета, што резултира огромном теоријско-практичном потенцијалу у чијој се основи налази свеобухватна критика идентитета. Ова њена карактеристика доводи до тешкоћа у дефинисању шта квир теорија јесте и које су њене дисциплинарне границе, порекло, вредности и циљеви. Овакво стање погодује развоју њене теоријске и политичке ефикасности, а било који покушај институционализовања био би праћен деструкцијом и урушавањем потенцијала квира. Да би се квир лакше разумео, неопходно је описати историјат настајања и модификовања родних и сексуалних категорија, као и општијих теоријских и друштвено-политичких прилика, које су утицале на њихово формирање и мењање, нарочито у периоду од XVIII до средине XX века, а што је кулминирало појављивањем квира теорије као најновије артикулације родног и сексуалног идентитета, а свакако и више од тога.

1.15.1. Хомосексуални идентитет и хомофилни покрет

⁵⁴⁶ Исто, стр. 242.

Историјски посматрано, друштвено-политичке прилике су посматрале сексуалност на различите начине⁵⁴⁷. У класично-античком периоду је сексуалност била понајвише повезана са друштвеним статусом и моћи, а мање са изражавањем сексуалне жеље која детерминише идентитет, било у хомосексуалном, било у хетеросексуалном смислу.⁵⁴⁸ Хомосексуализам је у то доба представљао изражавање социјалне доминације једне особе над другом и био је друштвено прихватљив све док није угрожавао друштвену сатисфакцију. Наредна хришћанска ера, под снажним утицајем друштвене моћи цркве и црквено-патријархалне хијерархије која је почивала на јасно дефинисаним породичним јединицама и родној неједнакости, према хомосексуалним активностима се односи као према злочину⁵⁴⁹. Хомосексуане активности су праћене суровим казнама као што су кастрација, утамничење и јавно погубљење.⁵⁵⁰ Истополни однос је у овом периоду више посматран као злочин против цркве и државе, него као злочин против природе. На тај начин је био издвојен као посебна категорија од друштвеног интереса чиме се, чак и у прохибитивном смислу, учинило могућим стварање идентификација у смислу негирања или афирмације истополних сексуаних активности. Последица тога јесте и појава првих организација особа које су практиковале истополни секс ради удовољавања сопственим жељама. Током XVII, XVIII и XIX века, под утицајем репресије у сличном облику, развија се својеврсан

⁵⁴⁷ Хамурабијев кодекс посвећује пажњу уређењу људских односа у самој породици између мужа, жене и родбине. Од 252 члана законика, 64 су посвећена породичном праву. Законик познаје и признаје трећи пол, салцикрум (мушкарци-жене), које имају права да наслеђују имовину као мушкарци. Такође познаје *girsequ*, мушкарце који имају задатак да сексуално опслужују мушкарце из владајуће класе. Очигледно је да су Вавилонци не само толерисали хомосексуалност, већ су је уткали у свој закон. Остале месопотамијске цивилизације (Сумер, Акад) такође толеришу хомосексуалност, осим једне: Асирци су кажњавали хомосексуалце кастрацијом. Египат је имао најразличитије сексуалне обичаје: трансвестите, инцестне бракове, егзибиционизам, проституцију, прељубу, бестијалност, некрофилију. Хомосексуалност им није била ни страна ни мрска. Штавише, најстарији материјални доказ о постојању хомосексуалности потиче из египатског царства, из времена фараона Ниусера из V династије, 2400 п.н.е. Позната фреска писари Кхнумхотеп и Нианкхкнум први је приказ хомосексуалности у историји човечанства. Црвено фигурални стил је стил грчког вазног сликарства настао око 530. године п.н.е. у Атини, у радионици грнчара Андокида. Мотиви су углавном сцене из свакодневног живота. На овим вазама су приказана и уобичајена сексуална понашања у старој Грчкој: хомосексуално, хетеросексуално, бисексуално, педофилија и групни секс. Проституцијом су се бавиле жене свих животних доба и млађи мушкарци, док су кориснике услуга чинили готово искључиво мушкарци.

⁵⁴⁸ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 242.

⁵⁴⁹ Хришћанство и јудаизам осуђивале су хомосексуалност на основу интерпретације библијских текстова. Некад се сматрало да хомосексуалност може донети Божји гнев на територијама где се толерише, да узрокује природне непогоде и болести. Ни једна хришћанска конфесија није прихватила хомосексуалност.

⁵⁵⁰ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 243.

отпор⁵⁵¹ хомосексуалних особа и ствара се социјални и културни простор за развој хомосексуалног идентитета модерног времена.

Мишел Фуко, француски филозоф и психолог друге половине XX века, је у првом тому „Историје сексуалности“⁵⁵² маркирао историјски период када је у питању концептуализација истополне сексуалне оријентације, под утицајем настајућих друштвених наука: социологије, психологије, антропологије, али и природних наука: медицине и психијатрије, које су добиле нову улогу легитимизатора и чувара измењеног друштвено-политичког поретка, насталог након француске револуције. Поменути период је карактерисан пролиферацијом дискурса о индивидуалним правима и променљивим социјалним односима. Нарастајућа социјална флексибилност и флуидност је била оснажена урбанизацијом, индустријализацијом и трговинском економијом. У ситуацији растакања природних и фиксних социјалних идентитета, током XIX века, континуираном ерозијом рођењем стечених социјално-класних права, активношћу женског покрета, и подривањем црквеног ауторитета научним и еволуционистичким истраживањима, долази до бојазни због губитка стабилне друштвене референце. Резултат таквог стања је развој друштвених наука које претендују научну објективност која је за предмет имала људско понашање и социјалну организацију, а за циљ дефинисање и одржавање друштвеног поретка, који је обично штитио интересе одређених привилегованих група.

Кроз своје генеалогско истраживање, Мишел Фуко је показао да су друштвене науке заједно са медицином и психијатријом дефинисале шта представља нормално, а шта девијантно сексуално понашање. Такође, уз дефиницију, понуђена су и оправдања правилних и пожељних сексуалних експресија, дијагностификовање, објашњење и лечење неправилних истополних и других „перверзних“ сексуалних експресија које су окарактерисане као подривачи експанзивне репродуктивно-зависне економије, организоване и контролисане кроз моногамне, хетеросексуалне, брачне, породичне заједнице.⁵⁵³ Формулисање позитивне науке о полности и људској сексуалности је било под утицајем дискурса полног диморфизма.⁵⁵⁴ У овом се контексту развила и засебна научна дисциплина, сексологија. Из ње су проистекле две веома утицајне идеје, прва:

⁵⁵¹ Отпор се огледао у формирањима јавних кућа за истополне сексуалне услуге и клубова за социјализацију.

⁵⁵² Фуко, М., *Историја сексуалности. Боља за знањем*, Београд, 1982.

⁵⁵³ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 244.

⁵⁵⁴ Полни диморфизам је појава да различитих полова припадници исте врсте имају разлике у неким особинама, невезаним за грађу репродуктивних органа.

да су мушко и женско урођене струкуре, и друга: да је хетеросексуалност нужна и највиша форма полне еволуције.⁵⁵⁵ Два различита пола и принцип репродукције усмерили су биомедицинску сексолошку традицију ка есенцијалистичком схватању. Дискурс полног диморфизма је тако поставио границе унутар којих су се перципирани сопствено тело и сексуалност. На тај начин су се истополне сексуалне активности издвојиле, дефинисале и категорисале, што је имало за циљ коначно откривање дуго чуване тајне која је требало да обезбеди сигурност у свеопштој друштвеној непредвидивости. То је утицало на формирање хомосексуалности и хетеросексуалности као категорија идентитета, при чему је хомосексуалност била изражено патологизована.

Паралелно са развојем у науци, развијао се и покрет за политичка права, који се борио против друштвених неправди заснованих на раси, класи и роду. Формирање свести о постојању индивидуалних права за све, а не само за појединце, довела је до тога да је идентитет постао и политички и индивидуални, а људи су се почели удруживати по различитим основама. Покрет за права хомосексуалаца се појавио управо у овом периоду и данас је познат као хомофилни покрет.⁵⁵⁶ Први циљеви овог покрета су били развијање програма образовања, декриминализација и утицање на повећање толеранције друштва у односу на хомосексуалне особе. Овако постављени циљеви су били веома ограничени и ретко су прелазили оквире доминантних хетеросексуалних социјалних норми. Дистанцирани од свих оних који нису спадали у прецизна родна одређења, као што су трансвестити, имали су за циљ пуку толеранцију, чак сажаљење за хомосексуалне особе због грешака природе. Покрети су били малобројни, полутајни и никада нису успели да постану масовни политички покрет.⁵⁵⁷

Стратегије хомофилног покрета су крајем 60-их и почетком 70-их година прошлог века замениле методе геј и лезбејског либерационистичког покрета⁵⁵⁸ за који

⁵⁵⁵ Стевановић, И., *Жена или мушкарац, у чему је разлика? Биологизација родних неједнакости у светлу џумачења Јова Тошевског*, у: Антопологија, часопис Центра за етнологика и антрополошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, св.5, 2008, стр. 95-116, стр. 102.

⁵⁵⁶ Хомофилни покрет се појавио након Другог светског рата, 1945. године и трајао је до 1960-их година.

⁵⁵⁷ Цагоуз, А., *Квир теорија: увод* (прев. Поповић, Т.) Београд, 2006.

⁵⁵⁸ Као почетак либерационистичког покрета узима се година 1969, с обзиром да је тада, након догађаја који су се у том периоду дешавали, геј и лезбејски идентитет прешао из полујавне у јавну сферу, а самим тим је постао и политички интересантан. Наиме, током 1960-их година власти у Њу Јорку нису дозвољавале служење алкохола у баровима које су посећивале ЛГБТ особе, што је уједно био и разлог за сталне полицијске рације и малтретирање муштерија. Стоунволска револуција била је серија спонтаних насилних демонстрација ЛГБТ особа против оваквих полицијских рација, која се десила у рамни јутарњим часовима 28. јуна 1969. године у клубу *Stonewall Inn* у *Greenwich Village* у *New York*. Иако су ЛГБТ особе пружале физички отпор прогонима и раније у америчкој историји, рецимо у случају Побуне у Комптоновој кафетерији 1966. у Сан Франциску, Стоунвол је имао значајније и дуготрајније утицаје на развој ЛГБТ покрета, уједињујући различите групе и стварање великих

је карактеристичан прекид са политиком асимилационизма и радикалан став према преиспитивању структура и вредности хетеросексуалне доминације, при чему се различитост геј и лезбејског идентитета ставља у први план.

1.15.2. Геј и лезбејски покрет и теорија

Феминистичка теорија је деконструкцијом рода учинила први корак ка деконструкцији сексуалности и хетеронормативности и тако учинила погодно тле за настанак геј и лезбејске теорије и покрета, а последично касније и настанак квир теорије. Други талас феминизма је указао на то да је род, а неретко и пол, друштвено условљена формација, на основу које се диференцирају родне улоге. Такве родне улоге су производ ширих друштвено-политичких прилика чији је интерес неравноправна разлика између два, и само два рода. Анализирајући међузависност друштвених околности, основних претпоставки патријархата и механизма регулације и контроле, са једне стране, и родних улога, са друге, показало се да род није ништа стабилно и да су могућности трансформације традиционалних парадигми родног система могући и нужни.⁵⁵⁹ Процес деконструкције рода и пола, логично је довео и до разматрања есенцијалности сексуалности, као категорије која је нераздвојива од рода и пола, и која се као таква немилосрдно и натурализаторски перпетуира у систему патријархалног и хетеронормативног друштва.

За феминизам, натурализована сексуалност је због своје специфичне повезаности са категоријама рода и пола, увек већ била још једна стратегија у низу којом је доминантно друштво настојало да женско тело, задовољство и репродукцију држи под својом контролом. Међутим, није било лако издвојити сексуалност као посебну аналитичку категорију, јер су до тада род и сексуалност биле готово неодвојиви појмови, при чему је род готово увек био супериорнији. Сексуалност је

организација, као што је *Gay Liberation Front*. Овај догађај се често узима и као почетак савременог ЛГБТ покрета у САД и у свету и данас се прославља парадама поноса широм света, док се сам дан обележава као Међународни дан поноса ЛГБТ особа.

⁵⁵⁹ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 245.

појам и део људске природе о коме нас је наша култура учила како да размишљамо о њој. Док род може бити ствар облачења или стила, чини се да сексуалност има више везе са биологијом, са тим како тело функционише на основном нивоу.

Култура дефинише сексуалност на два начина: као анимални инстинкт, као понашање одређено хормонима или сезонским циклусом, над којим слободна воља нема никаквог утицаја и, са друге стране, категоријама моралног или етичког избора, као понашање које се може оценити као добро или лоше, морално или неморално, и над којим човек има потпуну (или скоро потпуну) контролу. Уколико се сексуалност одреди на први начин, свака сексуална реакција била би скоро чисто биолошка. Људи, дакле, сексуално одговарају на оно што је записано у њиховим генима и хормонима, и тада се сексуалност дефинише, готово увек, као понашање са репродуктивним циљем.⁵⁶⁰ По овом ставу, људско сексуално понашање можемо разумети ако разумемо животињско. Међутим, људско понашање није исто као животињско. Да јесте, све „женке“ биле би сексуално заинтересоване само за време одређених циклусних фаза, и сви „мужјаци“ би се трудили да их оплоде смо за време тих циклуса. Сва сексуалност била би у циљу репродукције, а сва сексуална активност постојала би само за време периода парења. Људска сексуалност, заправо, врло мало наликује на животињску првенствено из разлога што постоји као вољан елеменат и тиче се задовољства.

Одређивање људске сексуалности у категоријама морала и етике није могуће без осврта на посматрање сексуалности са аспекта науке, религије, политике па чак и економије. Примери када политика и економија узимају улогу одређивања сексуалности могу се наћи у популационој политици, у ситуацијама када је потребно увећати или умањити популацију, па се осуђују или охрабрују извесни поступци (као, на пример, абортус, контрацепција, дечји фондови...). Ове категорије⁵⁶¹, које сексуално понашање покушавају да вреднују као добро или лоше, мењају се током времена, што је јасан аргумент против тезе да је сексуалност „есенцијална“, ванвременска или урођена. Управо се иде у прилог сексуалности као социјалном конструкту, она се може мењати и мења се. Свакако, сведоци смо таквих промена у последњих десет година, не само на релацији хомосексуалност - хетеросексуалност, већ и по питању сигурног секса и превенције сексуално преносивих болести: у данашње време неморалним сексом се може сматрати онај који не укључује кондом, пре него онај који је у „репродуктивне

⁵⁶⁰ Овакво гледање долази од еволуциониста, који сматрају да је дужност сваког примерка врсте да сачува и пренесе свој генетички склоп.

⁵⁶¹ Фуко, М., *Историја сексуалности. Боља за знањем*, Београд, 1982.

сврхе“. У ранијим генерацијама, као и данас, овај начин дефинисања сексуалности (кроз религију, науку, политику и економију) поставио је прилично јасне одреднице шта је добро, а шта лоше, обично узимајући за идеал репродукцију и породични живот.

Лезбејска теоретичарка и антрополог Гејл Рубин⁵⁶² је разрадила радикалну и данас кључну теорију по којој су родна и сексуална разлика сродне али одвојене теме. Родне разлике се односе на оне спектре значења којима владају бинарне мушкарац/жена поделе, док се полне разлике односе на оне где владају хомосексуалац/хетеросексуалац поделе. Сексуална разлика је на тај начин изражена кроз родну разлику. Отуда уобичајени стереотипи о феминизираним геј мушкарцу и мушкобањастој лезбејки, где се одступање у односу на сексуалну оријентацију доживљава кроз одступање по родној идентификацији. Иако су сексуална и родна разлика уско повезане, Гејл Рубин инсистира да би оне теоријски морале бити раздвојене, како би се испитали односи у њима самима и међусобно, што је постала једна од централних тема, како геј и лезбејске теорије, тако и квир теорије.

Надаље, Гејл Рубин својом теоријом показује да је сексуалност конструисана у бинарним опозицијама, где је један члан пара позитиван, добар, моралан, исправан, а друго је негативан, лош и неморалан. Она се залаже за деконструкцију свих бинарних опозиција и за потпуно одвајање било каквог сексуалног понашања од моралних судова. Међутим, ови њени ставови су добили и велики број противника који истичу чињеницу да сексуални однос код људи није само питање репродукције или задовољства, већ и питање моћи и доминације (на пример, у случајевима сексуалног односа приликом кога је једна особа повређена, нежељени сексуални однос....). Друга ствар на коју примедбе упућују јесте јака веза која постоји између сексуалне активности и питања моралности. Та веза се јавља и због дефинисања сексуалности као дела идентитета, а не као једне од активности у којој можемо да учествујемо. Дакле, ако имате сексуални однос са особом истог пола, ви немате само хомосексуални однос, већ ви ЈЕСТЕ хомосексуални.

Лезбејска теорија је нарочиту пажњу посветила критици односа између родне и сексуалне разлике, где је родна разлика до те мере била фаворизована да је игнорисала постојање и значај лезбејског идентитета. Адријен Рич је у свом тексту Присилна

⁵⁶² Rubin, G., *Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality*. In: Ablove, H. (ed.). *The Lesbian and Gay Studies Reader*, London, 3-44, 1975.

хетеросексуалност и лезбејска егзистенција⁵⁶³ истакла две главне идеје за лезбејску теорију. Прва је да лезбејска жудња постоји у континууму могућих наклоности између жена, од пријатељства до сексуалног контакта, док друга наглашава да друштво претпоставља хетеросексуалност као неизбежну, једино могућу, што брише и ремети лезбејску жудњу. За Рич, лезбејство постоји и као подривач мушке моћи и као начин аутентичне повезаности међу женама, дакле категорија у оквиру родне разлике, али ипак суштински одвојена од ње. Идеју Рич развила је и продубила Моник Витиг⁵⁶⁴ која је, реагујући против француског феминизма који стапа лезбејство са широм феминистичком шемом, тврдила да је чак концепт жене политичка категорија, конструисана од стране мушкараца за њихове потребе. На тај начин, лезбејке које одбијају да учествују у тој економији, пркосе роду и у основи уопште и нису жене. Обе списатељице су својим ставовима изазвале бурне реакције и критике у оквиру феминистичке теорије, али су свакако направиле важан корак у ослобођењу сексуалне разлике од рода, што је створило услове за даљи развој промишљања сексуалности у оквиру лезбејских и геј теорија, али и омогућило да се лезбејска искуства чују и отргну из маргинализованог положаја у оквиру феминистичког покрета.

Осим феминистичке теорије, на геј и лезбејске теорије, а касније и на квир теорију, значајно је утицала конструкционистичка теорија Мишела Фукоа која је указала на друштвено-политичку условљеност (мушке) хомосексуалности и која је артикулисана у развијеној мрежи моћи и социјалне контроле.⁵⁶⁵ Геј и лезбејски теоретичари су наставили да доказују зависност сексуалних улога од различитих конфигурација моћи у друштву, у различитим историјским приликама. У том смислу, геј и лезбејски теоретичари посматрају друштвене структуре и социјалне конструкте који одређују схватања о сексуалности као чину и сексуалности као идентитету. Настоје да открију када, како и зашто је практиковати хомосексуални секс почело да се изједначава са бити хомосексуалац, те како се појам хомосексуалности развијао кроз историју и различите културе. Ове теорије разматрају како су категорије нормалног (природног) и девијатног (неприродног) настале, како функционишу и како су устројене.

⁵⁶³ Rich, A., *Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence*, in: Ablove, H., (ed.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*, London, 227-254, 1980.

⁵⁶⁴ Wittig, M., *The Straight Mind and Other Essays*, Boston, 1992.

⁵⁶⁵ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 247.

Ово нас, коначно, доводи до квир теорије. Квир теорија се развија из геј и лезбејских студија, односно њиховог интересовања за друштвено конструисане категорије нормалног и девијантног сексуалног понашања. Али, док се геј и лезбејске студије, како им и само име каже, баве углавном питањима хомосексуалности, квир теорија проширује поље свог интересовања. Она се бави проучавањем, као и политичком критиком, свега што улази у категорије нормалног и девијантног, посебно у вези са сексуалним понашањем и сексуалним идентитетима.

1.15.3. Теоријске поставке квир теорије

Претпоставке о односу рода и сексуалности, као и претпоставке о идентитету су основне тачке разликовања геј и лезбејске са квир теоријом. Основа истраживања геј и лезбејских теорија су, као што смо до сада могли да приметимо, геј и лезбејски идентитети, њихове специфичности и детерминисаности. Тако засновани идентитети представљају чврсту основу политичког и теоријског деловања, што је свакако предност, али у исто време и ограничење. Предност се огледа у ефикасности и рационалности када је у питању политичка борба заснована на принципима заједничког мишљења и интереса, у чијој је основи сексуално опредељење. Ограничење опет претставља чињеница конструкције фиксних идентитета којима се увек зна место и који као такви постају део друштвено-политичког система који на бази њих функционише.

Либерационистички покрет је, као што смо до сада могли да закључимо, у свом почетку реагујући на агилност хомофилног покрета, био решен да учествује у пројекту радикалне трансформације друштвених вредности укључујући и потпуно укидање родних и сексуалних категорија. На тај начин би се појединци ослободили стега родно-сексуалног система, осуђеног на међусобну искључивост мушких/женских и хетеросексуалних/хомосексуалних улога. Под утицајем идеја нове левице, борбе за грађанска права, феминизма, сексуалне револуције и антиратних демонстрација, за рани либерационистички покрет хомосексуални идентитет је претстављао револуционарну снагу са потенцијалом подстицања свеобухватних промена.⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ Исто, стр. 247.

Међутим, већ седамдесетих година двадесетог века овај оквир деловања бива напуштен, а лезбејке и гејеви се убрзо окрећу локалним и комуналним стратегијама борбе, са циљем легитимизирања геј и лезбејских идентитета и утицања на специфичне, а не опште друштвене структуре (као што су људска права и укидање дискриминације на основу сексуалне оријентације у различитим друштвено-политичким областима). Као такав, покрет се усмерава на конкретизацију геј и лезбејских идентитета чиме се дистанцира од других сексуалних различитости (транссексуалност, бисексуалност, трансвеститизам, садомазохизам) као и од самих расних и класних разлика у оквиру геј и лезбејске заједнице. Управо је овако уско схваћен идентитет утицао на изданак квир теорије која је наметала поновно радикално промишљање политике идентитета како би се превазишла ограничења геј и лезбејске теорије, и модернистичко-либерално схваћеног идентитета.

Квир теорија се тако враћа основним идејама либерационистичког покрета које се тичу критике традиционалног концепта рода, али и идентитета. Квир критика идентитета наглашава есенцијалност, монолитност и статичност категорија идентитета, онако како је он традиционално осмишљен. На овај начин квир теорија отвара нови простор у којем се идентитета као такав увек изнова може формирати, дефинисати, нестајати и преобликовати се, у зависности од читавог низа најразличитијих механизма који утичу на лоцираност и конструисање субјективности. Субјективност је потребно схватити као динамичну, децентрализовану алтернативу фиксним идентитетима.⁵⁶⁷ Када је о сексуалности реч, квир теорија превазилази оквире хомосексуалности и интересантни су јој сви они изражаји који се генерално смештају у оквире чудног, перверзног и изненађујућег, али опет не заобилази контексте нормалног доминантног дискурса који описује као вештачки и нестабилан.

Квир теорија представља много више од пуне истополне сексуалне жеље и означава последицу конструктивистичке проблематизације било ког универзалног термина. Свакако да ова карактеристика продукује тешкоће и конфузију када треба одредити шта квир у ствари јесте и на шта се конкретно односи. Управо из овог разлога, приликом дефинисања квира узима се у обзир шта то квир теорија ради, како и зашто, а не шта она уистину јесте. Квир теорија се развила као еклектичан и дифузни збир поступака на које су извршиле утицај међусобно супротстављене области психоанализе, марксизма, културног материјализма, семиотике, социјалног

⁵⁶⁷ Исто, стр. 248.

конструктивизма, структурализма и феминизма. Мајкл Ворнер⁵⁶⁸, амерички књижевни критичар и теоретичар књижевности, наводи да квир представља агресивни импулс генерализација, да одбија мањинску логику толеранције или просте репрезентације политичког интереса у корист темељнијег отпора режимима нормалног. Сматра да тежиште квира представља његово дефинисање као нечег што је насупрот нормалног, пре него хетеросексуалног. Слично Ворнеру, Дејвид Халперин⁵⁶⁹, амерички теоретичар у области родних студија, квир теорије и критичке теорије, наводи да, за разлику од геј идентитета, који је укореењен у позитивну чињеницу хомосексуалног избора објекта, квир идентитет не мора да буде заснован ни у каквој позитивној истини или некој стабилној реалности. Квир, по Халперину, не именује неки природан тип или одређени објекат, он обезбеђује своје значење из опозиционе релације норми. Квир је по дефиницији било шта што је у нескладу са нормалним, легитимним и доминантним. Квир је идентитет без есенције.

Ив Кософски Сецвик⁵⁷⁰ америчка теоретичарка у области родних студија, квир теорије и критичке теорије, је једна од првих теоретичарки која је још средином осамдесетих година увела категорију квира и оцртала његово значење и могућности, најпре у области књижевне теорије, а затим и шире. Сматра да је квир отворена мрежа могућности, пукотина, преклапања, опречности, одјекивања, пропуста и вишка значења када се конститутивни елементи било чијег рода или сексуалности желе означити, или не могу означити, монолитним. Држи да постоје важни контексти у којима се квир може означавати само када је повезан са првим лицем. Даје један могући закључак: оно што је потребно је све што је потребно и сматра да је то један истинити опис квира и да као такав представља подстрек да се користи у првом лицу. На овај начин, Сецвикова је дала један индивидуалистички појам квира, извлачећи безброј могућности за експерименталне идентификације и самоперцепције, и тиме је ухватила и интерпретирала нову теоријску и материјалну реалност једног времена, времена када се појавила квир теорија.⁵⁷¹

Да квир теорија представља многобројан и расплут скуп ставова, говоре и веома значајна дела Џудит Батлер. Њена основна преокупација је била како пореметити и како променити идентитет, што је опет од веома великог значаја за квир теорију.

⁵⁶⁸ Warner, M., *Fear of a Queer Planet; Queer Politics and Social Theory*, Minneapolis, 1993, str. 20.

⁵⁶⁹ Halperin, D., M., *Saint Foucault: Towards a Gay Hagiography*, Oxford, 1995, str. 67.

⁵⁷⁰ Sedgwick, E., K., *Tendencies*, Durham, 1993, str. 8-9.

⁵⁷¹ Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 241-254, стр. 250.

Анализом једног броја савремених теоретичара укључујући и Жака Лакана, Мишела Фукоа, Моник Витиг, Јулију Кристеву и Лис Ириграј, како би показала како пол функционише било као учвршћујућа било као ненамерно дестабилизујућа претпоставка у оквиру њихових тврдњи, ослањала се понајвише на Фукоове тезе о функционисању моћи и отпора, које разоткривају саучесништво оних идентитета коју су маргинализовани са системом који их држи у тој идентификационој позицију.⁵⁷² У том смислу, Батлер показује да је род регулаторни конструкт који привилегује хетеросексуалност, и како деконструкција нормативних модела рода легитимише лезбејске и геј субјектне позиције. Овако род представља само друштвену фикцију, ефекат перформативности, сталних понављања у оквиру строгих регулаторних режима који еволуирају током времена, нормализују и стварају утисак природности и непромењивости рода, што се дешава и кроз присилну хетеросексуалност. Наиме, Батлер држи да је идентитет функција представа, при чему оне постоје пре идентитета и дефинишу га, док истовремено могу да га компликују и разарају. Међутим, за разлику од својих конструкционистичких истомишљеника, Батлер наговештава и могућност отпора и промене изазивајући кризу реалности рода, доводећи у питање шта је реално а шта нереално и отварајући врата могућности да је оно што знамо о таквим (не)реалностима увек већ унапред променљиво. Она је својом артикулацијом перформативности рода и идентитета наговестила неодређену и неодредиву будућност, која не зависи од есенцијализма који подупире и нужно ограничава већину геј и лезбејског политичког активизма и деловања унутар заједнице. Овај неодређени оптимизам о неодредиој будућности данас је мотивацијаска снага већине теоријских поставки квира.

Из свега наведеног једино што можемо закључити јесте да је будућност квира неодредива, да је сваки скраћени приказ квир теорије нужно арбитран, ограничен и осуђен на безброј празнина које је немогуће али и непотребно попуњавати. Квир теорија се непрестано изнова промишља и рedefинише, и увек је корак испред свих сопствених дефиниција. То управо осликава њен чудан и инклузивни карактер и неесенцијалну, безидентитетску и коалициону политику коју имплицира.

⁵⁷² Батлер, Ц., *Невоље с родом*, Загреб, 2000.

1.16. Екофеминизам

1.16.1. Појам и дефиниција

Екофеминизам, као научна дисциплина, обједињава феминистичку теорију и постулате многих савремених еколошких идеологија. Као друштвени и политички покрет, екофеминизам израста из феминистичког активизма и бројних еколошких покрета за заштиту животне средине. Дефинисан било као теорија, покрет или идеологија, у његовој основи постоји критика доминације над природом и осталим *грујосћима*, те указује на везу између мушке доминације над женама и доминације над природом. Екофеминизам на тај начин указује на везу између сексизма, расизма и других друштвених неједнакости и доминације над природом, као директним последицама патријархалног модела и капиталистичког система, чији је основни циљ повећање материјалне добити и остварење профита. Тренутна истраживања наглашавају да је капиталистички и патријархални систем заснован на трострукој доминацији над „јужним људима“⁵⁷³, женама и природом. Полазна теза екофеминизма јесте да сви сексизми, расизми, друштвене неједнакости и деструкција животне средине имају извориште у бинарној структури патријархалног модела друштва: Ја и Други, где Ја означава мушко, јако, активно, доминантно, рационално и културно, док Други представља женско, слабо, пасивно, потчињено, ирационално и природно.⁵⁷⁴

Годинама пре него што је термин екофеминизам уопште постојао, у другој половини прошлог века, формирали су се еколошки покрети, као активистички и политички подстицај будућем екофеминизму. С почетка, ти покрети су били првенствено антинуклеарни, али су убрзо проширили своје деловање, и сем указивања на проблеме загађења животне средине, почели су да се баве проблемима осиромашења природних ресурса и њиховим поледицама. Примера ради, поморска биологичарка и природњакиња американка Рејчел Карсон је била заинтересована и кроз свој рад и писање показала забринутост због употребе синтетичких пестицида (названих ДДТ) и

⁵⁷³ Људима који живе уземљама Трећег света, од којих је већина на југу земаља Првог света.

⁵⁷⁴ Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265, стр. 255.

њиховог потенцијала за дугорочне негативне ефекте. Кроз свој ангажман, пропагирала је идеју да људи, иако представљају мали део природе, имају огромну могућност да је мењају. Својом књигом из 1962. године „Тихо пролеће“, указивала је на штетне психичке ефекте пестицида и ефекте загађења околине, доводећи у питање понашање одговорних лица власти и позивајући на промену у односу према природи.⁵⁷⁵ Чињеница да су жене у многим културама кроз историју имале примарну улогу у прикупљању хране, огрева и воде за своје породице и заједнице, представља један од разлога постојања њиховог садашњег огромног интереса у покушају да спрече или пониште ефекте уништавања шума, настанка пустог тла и загађења воде.⁵⁷⁶ У највећем замаху свога деловања, еколошки покрети су током и непосредно након студентских немира 1968. године, са којима су били блиско политички и идеолошки повезани, полако израстали у политичке партије, које су чак постале део и структуре власти у коалицији са политичким партијама различитих идеолошких опредељења.⁵⁷⁷

Сам термин екофеминизам представља скраћеницу од термина еколошки феминизам, а увела га је француска филозофкиња и феминисткиња Франсоаз Добон у својој књизи „Феминизам или смрт“ издатој 1974. године. Добон је екофеминизам дефинисала као филозофију и политички покрет који је сјединио феминизам и еколошку свест и показао како исти друштвени модел, који је довео до доминације над женама, доводи и до уништавања природе. Суштина екофеминизма јесте у идеји да доминација над природом функционише по истом патријархалном принципу као и доминација над женама, те да ће уништавање природе и ресурса престати или се бар

⁵⁷⁵ Види: www.rachelcarson.org/Biography.aspx

⁵⁷⁶ Тако се, године 1974, група од око тридесет жена са Хималаја у Северној Индији удружила са циљем да сачува више од 10 000 квадратних миља шумског слива. Сеча хималајских шума изазвала је стварање клизишта, поплаве и велике ерозије земљишта и приморала жене из околних села да се пењу више у планине да прикупе огрев. Нама је та организација сада позната као чипко покрет (Chipko pokret) што на хинду језику значи „прилепити се“, а сам назив одражава праксу жена које су протествовале стављајући своје руке око стабала дрвећа обележеног за сечу и одбијале да се склоне. Ова пракса и термин касније су постали популарни и у другим крајевима света, са популарним називом „грљење дрвећа“. Само неколико година касније, екофеминистички покрет у Кенији такође је пригрлио значај дрвећа. Green Belt Movement почео је као акција локалне заједнице за сађење дрвећа. Група жена је истакла недостатак локалне воде, ефекте ерозије тла и растуће проблеме изазване локалном сечом шума. Као и жене у Индији, жене из овог покрета у Кенији препознале су да заштитом и обнављањем своје природне околине, такође постављају основе за праведан економски развој. Отприлике у исто време у које се Green Belt Movement завршавао, Love Canal катастрофа у Њу Јорку је придобијала пажњу. Love Canal, насеље смештено на Нијагариним водопадима, саграђено је на земљи у суседству са земљом напуњеном хемијским отпадом. Године 1978, двадесет и нешто година након што је насеље подигнуто, хемијски отпад је почео да цури кроз тло и прелива пропланке и улице у том насељу. Пријављене хроничне болести становника су повезане са хемијским отпадом, а стотине породица је пресељено и добили одштету за своје куће од владе САД. Види: Metz, W., F., *Kako ekofeminizam deluje*, <https://www.facebook.com/permalink.php>

⁵⁷⁷ Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265, стр. 256.

смањити престанком доминације над женама.⁵⁷⁸ Визија женског ослобађања, друштвене једнакости и, коначно, социјалне правде повезује се са афирмацијом деградираног и подчињеног подручја нељудске природе. Екофеминизам је означен као филозофија која треба да повеже људску врсту, не-људске врсте и природу и револуционарни еколошки покрет, чије деловање би требало да човечанству обезбеди сигурну будућност на нашој планети.⁵⁷⁹

Међутим, иако је термин екофеминизам прва употребила француска феминисткиња Франсоаз Добон, према многим теоретичаркама зачетница покрета је америчка теоретичарка Мери Дејли својим делом „Гин/екологија“ (Gin/ecology) из 1978. године. Оправдање за такав став се налази у чињеници да је наведено дело стекло изузетну популарност у САД и претстављало први прави подстицај развоју екофеминизма. На тај начин је и термин екофеминизам преко овог дела прихваћен међу феминистичким теоретичаркама и активисткињама које су се бавиле очувањем животне средине. Истовремено термин екофеминизам се појављује и у књизи Розмари Редфорд Ројтер „New Woman, New Earth: Sexist ideologies and Human liberation” из 1975. године. Неке теоретичарке, као што је Иванка Бузов, сматрају да се термин појавио спонтано, под утицајем активистичких дејстава.⁵⁸⁰ Први курс о феминистичком приступу екологији развила је феминистичка теоретичарка и активисткиња Инестра Кинг, на Институту за социјалну екологију у Бурлингтону, Вермонт, САД, године 1978, а припадала је таласу радикалног левог феминизма.⁵⁸¹ У том смислу, анализирајући тачке пресецања основа феминизма и социјалне екологије, промовише се екофеминистичка етика која је у основи партнерска, ослобођена од дуализама западног интелектуалног мишљења и од мушке родне пристрасности о жени и природи. Већ истакнуту екофеминистичку тезу о повезаности жене и природе, социјални екофеминизам поставља у контекст друштвено конструисаног патријархата односно доминације над женама. Затим, социјални екофеминизам појачава феминистичку критику патријархалног друштва, друштвене доминације и хијерархије и прихвата базично начело социјалне екологије по којем

⁵⁷⁸ Ćorić, D., *Ecofeminism as a way of resolving some environmental issues*, Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2014, 551-558, str. 558.

⁵⁷⁹ Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265, стр. 256.

⁵⁸⁰ Бузов, И. „Социјална перспектива екофеминизма“, у: Социјална екологија, Загреб, 16, 1-16, 2007, стр. 1.

⁵⁸¹ Исто.

доминација природом произилази из доминације човека над човеком, те као таква представља примарни друштвени циљ.⁵⁸²

Екофеминизам је сложеница која, дакле, долази из сфере феминистичке екологије и која би се могла дефинисати као системско истраживање еколошких и амбијенталних перспектива или, у супротном смеру, као својеврсно обогаћивање феминистичког питања из еколошке перспективе. Због тога екофеминизам има двоструко значење. Са једне стране, екофеминизам представља један засебан етички приступ еколошким и амбијенталним питањима, док са друге стране представља једну засебну алтернативу у оквиру савремених феминистичких поставки. Аксиом биоцентризма екофеминистичке инспирације гласи: „Мушкарци су током дуге историје човечанства доминирали над женама, а то је уједно и један од основних доказа мушке доминације над природом која је управо данас, у ери еколошке кризе, постала метафизички и етички проблематична“.⁵⁸³ Присталице екофеминизма сматрају да је узрок садашњег проблематичног аспекта са којим се не слажу и против кога се боре, управо мушка доминација над природом. Наиме, мушка доминација над природом подразумева мушку доминацију над културом, а управо је она истовремено узрок мушке доминације над женама, у смислу једне доминантно и искључиво маскулинистичке и патријархалне културе. Тако да не чуди да је у доминантно мушкој култури жена поистовећена са земљом, шта више, са Земљом и читавом природом.⁵⁸⁴ Женске карактеристике су самим тим приписиване Земљи, земљи и природи, међу којима су доминирале плодност и животност, као основе опстанка и преживљавања, али не само у природном већ и у културном свету живота. Овакав приступ и дефинисање екофеминизма је критиковано и од стране самих екофеминисткиња. Критика се, пре свега, односи на разматрање (мистичне) везе човека и природе, умањује значај друштвено-економског положаја жена.⁵⁸⁵ Под утицајем наведених критика, екофеминизам је у последњих двадесет година, посебно у теоријском смислу, прерастао те недостатке све више се окрећући економским и политичким темама, тако да данас теоретичарке екофеминизма само у метафоричком смислу користе термине Мајка Земља и Геја⁵⁸⁶.

⁵⁸² Исто.

⁵⁸³ Боргудан, М., *Што је то екофеминизам?*, <http://www.alfa-portal.com>

⁵⁸⁴ Указује се и на језичке везе између угњетавања жене и природе, као што су „силовање земље“ или назив „Мајка природа“, док се жена неретко описује као дивља или неукроћена, баш попут природе.

Види: Боргудан, М., *Што је то екофеминизам?*, <http://www.alfa-portal.com>

⁵⁸⁵ Mies, M., Shiva, V., *Ecofeminism*, London, Zed Books, 1993, 55.

⁵⁸⁶ Веза између жене и природе, самим тим и веза између узрочно-последичне дискриминације истих, се огледа кроз употребу термина Геја. Наиме, овај термин се употребљава као алтернатива духовности жене, чиме се наглашава сличност између жене и природе. Такође, постоји схватање да се термин Мајка

У даљем развоју, теоретичарке екофеминизма, без обзира на међусобне разлике, настављају да наглашавају екофеминистичку идеју али овог пута о трострукој маргинализацији и доминацији савременог патријархалног и капиталистичког друштвеног модела: доминација над женама, доминацији над природом и доминацији над Трећим светом. Како наводи Вал Пламвуд, аустралијска филозофкиња и екофеминисткиња: „Као и природа, жене су сматране дистанцираним од разума, емоционалним, замишљене физички и телесно као хаотичне и анималне. Иста идеологија је коришћена да оправда претпостављену супериорност господара према робу, газде према најамном раднику, менталног према мануалном раднику“⁵⁸⁷. Према Пламвуд, у листи дуалистичких парова патријархалног модела (ЈА/ДРУГИ), Други је увек инфериоран, било да се ради о односу универзално/појединачно, субјекат/објекат, човек/природа, култура/природа, итд. Насупрот либералном феминизму, који се залаже за интегрисање жене у свет културе и производње, екофеминизам, се чак и у својој либералној варијанти, према дуализму природа/култура односи на специфичан начин. Наиме, екофеминизам критикује сам дуализам као такав, сматрајући да човек не треба да прилагођава природу себи, већ да се морају успоставити односи биоегалитаризма по којем су човек и природа, и остали на листи дуалистичких парова, вредносно једнаки.⁵⁸⁸

Саме екофеминисткиње су давале различите дефиниције екофеминизму и наглашавале међусобне разлике, посебно наглашавајући теоријску или активистичку димензију екофеминизма. Међутим, у основи су задржале исти фокус сматрајући да је екофеминизам феминизам који уједињава захтеве женског и еколошког покрета. При том, појашњавајући да је екофеминизам „покрет који указује на везу између експлоатације и деградације света и природе и субординације и дискриминације жена“⁵⁸⁹ те дискурс који аналитички повезује феминистичку критику патријархата са критиком доминације нељудском природом и осталим другостима.⁵⁹⁰ Како истиче Хејвуд, суштина екофеминизма би се истицала у следећем: „Идеја по којој је природа ресурс који треба експлоатисати или сила коју треба укротити у већој је супротности са женама, него са мушкарцима, зато што оне увиђају да природа делује у њима и кроз њих и интуитивно осећају да лично испуњење потиче од деловања у складу са

Земља користи у пежоративном смислу, односно иронично и дискриминишуће у односу на природу и жену, чиме се само наглашава субординација мушкарца над женом и природом. Види: Čorić, D., *Ecofeminism as a way of resolving some environmental issues*, Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2014, 551-558, str. 555.

⁵⁸⁷ Plumwood, V., *Feminism and the Mastery of Nature*, London, Routledge, 1993, 32.

⁵⁸⁸ Plumwood, V., *Feminism and the Mastery of Nature*, London, Routledge, 1993, 65.

⁵⁸⁹ Warren, K., *Ecological Feminism*, London, Routledge, 1994.

⁵⁹⁰ Plumwood, V., *Feminism and the Mastery of Nature*, London, Routledge, 1993, 66.

природом, уместо деловања против ње. Зато се збацивањем патријархата најављује успостављање потпуног новог односа између људског друштва и света природе.⁵⁹¹ Без обзира на међусобне разлике, теоретичарке екофеминизма су у свом даљем раду наставиле да наглашавају оно у чему су биле апсолутно сложне, односно основну феминистичку идеју о трострукој маргинализацији и доминацији савременог патријархалног и капиталистичког друштвеног модела: доминацији над женама, доминацији над природом и доминацији над тзв. Трећим светом. Међутим, екофеминизмом се не баве само жене, већ има и мушкараца који, признајући сопствену доминацију над женама и природом, схватају да у томе лежи корен свих већ поменутих проблема.

1.16.2. Теоријске поставке екофеминизма

Унутар екофеминистичког покрета могуће је уочити низ праваца, који у већој или мањој мери следе поделе у оквиру самог феминистичког покрета. Како смо до сада већ приметили, постоји више феминизама, тако да, следом постојеће праксе, свакако постоји и више екофеминизама. Према различитим феминистичким теоријским поставкама издвајамо следеће правце екофеминизма: либерални, културни, марксистички, радикални, социјалистички, црни односно екофеминизам Трећег света те социјални екофеминизам. Није баш увек лако разлучити у којој мери се ови екофеминистички покрети и теорије разликују у својим виђењима природе и приступу решењима проблема животне средине, међутим, заједничко за све њих јесте да сматрају да су везе жене и природе многоструке. Жене су историјске и каузалне, концептуалне, емпиријске и искуствене, симболичке, епистемолошке и политичке, а пре свега етичке.⁵⁹²

Најмасовнији од свих је свакако либерални екофеминизам, који на основима западне либералне политичке теорије прихвата основна начела западне цивилизације, сматрајући да аутономни појединац има максималну слободу да изрази своје интересе и моралну обавезу да брине и о не-људским врстама. Овај покрет нуди решење

⁵⁹¹ Хејвуд, Е., *Политичке идеологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 303.

⁵⁹² Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265, стр. 257.

еколошке проблематике кроз бољу научну поткрепљеност, адекватну регулативу загађивача околине те контролисање популацијског раста⁵⁹³. Либерални екофеминизам се у активистичком али и теоријском смислу значајно разликује од екофеминизма Трећег света, који је превасходно посвећен практичним питањима живота жене и производње хране, питањима нових технологија које угрожавају културну разноликост човечанства, културним аспектима очувања биодиверзитетa и човекове околине.⁵⁹⁴ Даље, социјални екофеминизам⁵⁹⁵ тежиште ставља на родне улоге у оквиру политичке економије, разматрајући у првом реду утицај производње и репродукције, и положај жене у савременим економијама. Социјалистички екофеминизам спроводи критику капитализма и патријархата, и слично као и социјални, ставља у фокус природу као материјалну базу живота која се трансформише кроз производњу.

Са ове тачке гледишта, можемо рећи да се екофеминизам у почетку развијао у два основна правца. Први, социјални екофеминизам предводила је група феминисткиња, социолошкиња и акривисткиња из САД, међу којима су најпознатије Чаја Хелер, којој се приписује кованица социјални екофеминизам и Инестра Кинг. Оне су заступале концепт преиспитивања социјалних и политичких извора еколошких проблема са левичарских позиција и биле припаднице групе Мрежа Зелене левице (Left Green Network), основане крајем 80-их година прошлог века на Институту за социјалну екологију у Вермонту.⁵⁹⁶ Ово становиште је прихватила и група Нова левица⁵⁹⁷, веома активна током истог периода, у коју су се укључиле и радикалне феминисткиње САД.

Други правац екофеминизма се развијао у земљама Трећег света и често се назива и културни екофеминизам, због јако изражене културне димензије. Овај правац се залаже за културни модел који одбацује сваки облик доминације и хијерархије и, уместо тога, уводи разгранате вишеструке мреже равноправних субјеката, чувајући културне и природне разлике на локалном и глобалном нивоу. Најзначајнија представница ове

⁵⁹³ Боргудан, М., *Што је то екофеминизам?*, <http://www.alfa-portal.com>

⁵⁹⁴ Mies, M., Shiva, V., *Ecofeminism*, London, Zed Books, 1993, 60.

⁵⁹⁵ Овај термин је први пут употребила Чаја Хелер (Chaia Heller) 1987. године са намером да истакне екофеминистичку оријентацију према концепту који паралелно испитује социјалне и потичке изворе еколошких проблема и афирмише специфичне левичарске струје присутне у екофеминизму.

⁵⁹⁶ Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265, стр. 258.

⁵⁹⁷ Нова левица је део активистичке традиције нових друштвених покрета. Састојала се од политичких група које нису имале организационе форме и налазиле су се лево од традиционалних комунистичких партија, без масовне базе и изоловане од радничке класе. Оно што овај покрет карактеризује јесте чињеница да је редеофинисао појам револуције из чега су произашле нове димензије друштвеног преображаја, које се не вежу за нове начине производње и нове институције већ за рушење владајућих система потреба као и за захтеве који циљају на квалитативно другачије облике живота и квалитативно другачије потребе. Види: Маркус, Х., *Мерила Времена*, Београд, 1978, стр. 49.

струје је Индијка Вандана Шива, вероватно и најангажованија теоретичарка екофеминизма уопште. Ова струја екофеминизма наглашава везу између модела доминације над родом, класом, расом и природом, и сматра да природа мора да постане део друштвеног простора, иначе ће бити угрожене хранитељке будућих генерација: жене и природа.⁵⁹⁸ Шива и друге следбенице културног екофеминизма сматрају да је род, као што су класа, раса и етницитет, незаобилазан фактор у контроли природних ресурса, у преображају животне средине и концепту одрживог развоја.⁵⁹⁹

И социјални и културални екофеминизам повезују доминацију природом са друштвеном доминацијом и истражују њихове специфичне утицаје на положај жене, што постају кључна питања како за људско ослобођење тако и за планетарни опстанак. Оно што социјални екофеминизам замера културалном јесте наглашено бављење спиритуалним у истраживању дискриминације. Социјални екофеминизам је прозван још и есенцијалистички из разлога што наглашава урођене, биолошке квалитете и жене и мушкарца, који су као такви непроменљиви. Културални екофеминизам се више ослања на спиритуална, психолошка и интуитивна истраживања угњетености жене и тиме отвара пут персоналној трансформацији, док социјални усмерава ка материјалистичким анализама институција које га упућују на политичку и социјалну акцију.

Међутим, чињеница да обе струје екофеминизма пружају отпор доминацији, мири разлике међу њима и ублажава критичан став присталица социјалног екофеминизма. Иде се чак и даље, до закључка о немогућности заговарања једне струје без потпоре друге. Наиме, присталице социјалног екофеминизма увиђају да су промене у људској свести и духовности неодвојиве од промена у институцијама, а да, са друге стране, друштвене и политичке трансформације нису могуће без промена у људској свести.⁶⁰⁰

Поред набројаних, као посебна струја унутар екофеминизма, издваја се феминистички пост-структурализам, који категорије рода и природе објашњава као питања идентитета и разлика, либерални феминистички енвиронментализам, који на основама либералног феминизма указује на потребу за активном и значајнијом улогом жена у очувању животне средине и феминистичка политичка екологија која уједињује концепте културне и политичке екологије и основне поставке феминистичке теорије. У екофеминистичком покрету Трећег света посебно је активна постколонијална женска

⁵⁹⁸ Исто, стр. 259.

⁵⁹⁹ Shiva, V., *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace*, London, 2005.

⁶⁰⁰ Бузов, И., *Социјална њерсијективна екофеминизма*, у: Социјална екологија, Загреб, 16, 1-16, 2007, стр. 12.

еко-алтернатива, концептуално супротстављена развојном пројекту Зелена револуција, која је обједињавала различите групе покрета⁶⁰¹ као што су Чипко покрет у Индији и активистичка група Зелени појас у Кенији.⁶⁰²

Феминизам се од женског покрета за право гласа жена током XIX и прве половине XX века развио у савремени покрет за ослобођење жена и равноправност полова, доносећи нове концепте, садржаје и методе у тој борби. Паралелно са покретом, развијала се и мисао која је заговарала права жена и женску еманципацију кроз промену карактера полних односно родних односа у друштву, сматрајући да родни односи нису записани у природним разликама међу половима па самим тим нису ни непорменљиви. Савремени феминизам се супротставља особинама постојеће мушке цивилизације и за циљеве поставља радикалне измене материјалне и интелектуалне културе које траже промену укупног друштвеног система, а првенствено испитује дихотомију мушкарац – жена.⁶⁰³ Феминизам критикује репресивне вредности патријархалне цивилизације без обзира на тип политичког система који производи бројност, величину или распрострањеност дискриминисаних друштвених група. У центру интереса савременог феминистичког покрета нису само жене, већ и све остале друштвено дискриминисане групе и мањине које су као такве означене у односу на друштвену и институционалну моћ.

За разлику од феминистичког, који имају дужу традицију, еколошки покрет први пут ступа на сцену у другој половини XX века, када се, у условима структуралне и системске кризе државе благостања, нагло увиђа криза у односу на ограниченост природних ресурса потребних за преживљавање човечанства. Због различитог односа према проблемима околине примереније је говорити не о једном него о већем броју еколошких покрета. По динамици активности и бројности активиста посебно се истиче антинуклеарни покрет⁶⁰⁴ који је представљао и спону између еколошког и антиратног

⁶⁰¹ Види фусноту број 575.

⁶⁰² Вангари Матаи, жена која је предводила Зелени покрет у Кенији, је добитница Нобелове награде за мир 2004. године за допринос одрживом развоју, демократији и миру. Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265, стр. 259.

⁶⁰³ Маркус, Х., *Мерила Времена*, Београд, 1978, стр. 11-13.

⁶⁰⁴ Кључну улогу у заустављању нуклеарних постројења у многим земљама имале су две несреће, Three Mile Island несрећа која се догодила у САД-у 1979. и чернбилска катастрофа 1986. године. Главни аргументи антинуклеарних покрета су заштита околине, природе и сигурности људи. Наиме, нуклеарне несреће су изазвале висока радиоактивна зрачења, велики број смртних случајева и велике количине замљашта учиниле неупотребљивим у наредних неколико векова. Што се тиче сигурности људи и околине, констатује се повећан број напада на нуклеарне електране током војних сукоба у последњих тридесет година. Неке електране су у више наврата нападане из ваздуха: нуклеарни комплекс Al Tuwaitha у Ираку је бомбардован 1980, 1981. године је потпуно уништен нуклеарни истраживачки објекат Osirak у Ираку, нуклеарна електрана Bushehr у Ирану је у периоду од 1984-87. бомбардована чак шест пута, 1991.

покрета. Карактеристичан је и по томе што у његовим јавним активностима учествује велики број жена. Ови „нови друштвени покрети“⁶⁰⁵, највећи су успон свог деловања

забележили касних 60-тих и раних 70-тих година прошлог века, након студентског

протеста 1968. године. Током 70-тих оријентисани су на слободу као највећу вредност,

80-тих на квалитет живота а њихово истицање потребе за животом нужно је

преиспитивало однос човека и природе.⁶⁰⁶ Осим критике односа моћи у друштву и

године Ирак је покренуо Scud ракету на израелску нуклеарну електрану Dimona, а 2007. године Израел је бомбардовао Сиријску нуклеарну електрану која је била у процесу изградње. Више о томе: Sovacool, B., K., „*Contesting the Future of Nuclear Power: A Critical Global Assessment of Atomic Energy*“, World Scientific, 2011, pg. 192. Под утицајем ових аргумената, неколико земаља, поседно европских, напустиле су коришћење нуклеарне енергије још 1987. године. На референдумима у Аустрији, 1978, Шведској, 1980, и Италији, 1987, изгласано је укидање нуклеарне енергије, а у Ирској је укинут нуклеарни програм. Земље које немају нуклеарне електране или имају ограничен број нових нуклеарних постројења су: Аустралија, Аустрија, Немачка, Грчка, Иралија, Ирска и Норвешка. Пољска је зауставила градњу нуклеарних постројења, а Белгија, Немачка, Шпанија и Шведска су се одлучиле да не граде нова. Парламентарна одлука у Финској о дозволи за изградњу петине нуклеарних постројења је врло значајна јер је прва таква одлука у земљама Западне Европе. Више о томе: en.wikipedia.org/wiki/anti-nuclear_movement

⁶⁰⁵ За разлику од класичних друштвених покрета (или старих), нови друштвени покрети нису усмерени према политичкој власти већ према појединцу и друштву и често се разумеју као покрети једног питања, чији карактер се коначно огледа као универзално питање (нпр. неравноправност полова у

неофеминистичком покрету, еколошка криза у еколошким покретима итд.). Појављују се од краја 60-

тих година прошлог века и најважније њихове карактеристике у односу на старе/класичне покрете су: аутономност и резервисаност према институцијама и политичким партијама, индиферентни су према идеолошким разликама, опредељују се за ненасилне форме деловања и користе нови језик, градећи нову политичку културу. (Види о томе опширније: Деспот, Б., *Еманципација и нови социјални покрети*, Осиек, Међуопћинска конференција СКХ – Центар за идејно-теоријски рад, 1989 и Павловић, В., *Поредок и алтернатива. Изазов нових покрета*, Никшић, Универзитетска ријеч, 1987.)

⁶⁰⁶ Деспот, Б., „*New age“ i Moderna*, Загреб, 1995, стр. 23.

промоције мушког мишљења у друштвеним наукама, жене критикују и односе моћи у природним наукама, доводећи у питање комплетан цивилизацијски модел и залажући се за промену у односу човека према природи. Еколошки покрет такође заступа идеју ограничења моћи и еманципацију од исте.⁶⁰⁷

И феминистички и еколошки покрети се залажу за промене у друштвеној свести, један у смислу промене односа између полова, а други упозорава на потребу за променом људског односа према природи. Феминизам је својом интелектуалном мотивацијом утицао на бројне промене у друштвеним наукама. Релативно нове научне дисциплине као што су социологија пола/рода, социологија тела и феминистичка социологија се управо баве темом неравноправности полова и критичком разматрању женског питања. Тако су под утицајем феминизма, до сада углавном приписиване физичким и биолошким карактеристикама људи, теме полности, рода и тела ушле у фокус интереса социологије 80-тих година прошлог века. Исто се, нешто раније,

догодило и са екологијом односно проблемима околине који су до тада били искључиво присутни у оквиру теоретизирања природних наука и истраживања „физичког“⁶⁰⁸, без проблематизирања односа друштво-природа.

Овај однос друштва и природе се у оквиру теорије социјалне екологије испитује првенствено праћењем природне и социјалне еволуције човека, који развој свакако ставља у битан план однос човека према природи. Једна од кључних тачака пресецања у развоју друштва јесте конфликт између човека и човека и првобитна мобилизација мушкарца у формирању хијерархија које су дале примат јавног над приватним, женским простором.⁶⁰⁹ Приватни простор је смештен у сервис јавног, а жене су тако

⁶⁰⁷ Деспот, Б., *Еманципација и нови социјални покрети*, Осиек, Међуопћинска конференција СКХ – Центар за идејно-теоријски рад, 1989, стр. 99-100.

⁶⁰⁸ Twine, R., *Ecofeminism and the „New“ Sociologies: A Collaboration against Dualism*, Manchester, 2001, <http://www.richardtwine.com>

⁶⁰⁹ Бузов, И., *Социјална перспектива екофеминизма*, у: Социјална екологија, Загреб, 16, 1-16, 2007, стр. 4.

постале пасивни посматрачи мушки оријентисане цивилизације.⁶¹⁰ Управо је препознавање међузависности утицаја односа човека према природи и човека према човеку, при чему се мисли на однос мушкарца према жени, представљало формирање става теоретичара социјалне екологије да се иста може развијати само уз садејство са феминизмом.

Спона феминизма и социјалне екологије се налази у анархистичком импулсу обе теорије који се посебно огледа у њиховој радикалној критици доминације и хијерархије. Док су раније феминистичке анализе доминације довеле до генералне критике патријархалног пројекта, укључујући и деоницу о доминацији над природом, социјално еколошка анализа хијерархије одвела је према критици система мушке доминације⁶¹¹, односно патријархата као културне и цивилизацијске основе воље за моћ, која производи насиље над природом, над класом, над другим човеком, над женом.⁶¹² У потрази одговора на питање: Како преживети на планети Земљи?, социјални еколози покушавају да интегришу билошке и друштвене аспекте односа између људи и њихове околине.

Мари Букчин⁶¹³ је са својим сарадницима развио теорију којом је повезао анархистичку критику доминације и хијерархију у људском друштву са пљачком нељудске природе. У делу „Филозофија социјалне екологије: Есеји о дијалектичком натурализму“, он наглашава да „примарни раскол између природе и друштва има оригинално извориште у хијерархијској субординацији жена према мушкарцима и као такав јача подвојености огромног деловања како у нашем свакодневном животу тако и у нашим теоријским проматрањима“⁶¹⁴. Подсећањем да људски и свет природе живе заједно и да је тешко замислити њихову одвојеност, наглашава се потреба за холистичком анализом проблема околине у људском и природном контексту. Томе

⁶¹⁰ Bookchin, M., *Remarking Society*, Montreal, 1989, 32.

⁶¹¹ Heller, C., *Ecology of Everyday Life: Rethinking Desire for Nature*, Montreal/New York/London, 1999, 53.

⁶¹² Деспот, Б., *Еманципација и нови социјални покрети*, Осиек, Међуопћинска конференција СКХ – Центар за идејно-теоријски рад, 1989, стр. 14.

⁶¹³ Мари Букчин (Murray Bookchin, 1921–2006.) је био либертетски теоретичар и писац, оснивач социјалне екологије, правца радикално еколошке мисли. Развио је властиту теорију названу „екологијом ослобођења“ у којој је ујединио најбитније елементе анархизма и еколошких покрета. Његова теорија се односи на критику капитализма и тоталитарног социјализма, а нуди конфедерацију слободних појединаца и заједница која је могућа само ако инстинкт за слободом надјача инстинкт за покоравањем. Уверен је да није довољно борити се само за боља еколошка решења већ су неопходне промене на свим друштвеним нивоима. Сматрао је да су узроци оваквог стања у систему као таквом, те је први пут довео у везу еколошке проблеме и начин на који је организован свет. Његови ставови нису наишли на одобравање јавности, па су његова опажања да је суштина капитализма и државног социјализма што већи раст без обзира на потребе и квалитет, а да то неизбежно води у катастрофу, остала осуђена на узак круг истомишљеника.

⁶¹⁴ Bookchin, M., *The Philosophy of Social Ecology: Essays on Dialectical Naturalism*, Montreal, 1990, 103.

доприноси и расправа социјалне екологије о „јединству у разноликости“ која је такође осигурала начин да се помири однос између Ја и други са артикулацијом могућности да се препознају и разлике и везе између органских феномена.⁶¹⁵ Захтеви за обједињавањем социјалне и еколошке расправе о проблемима околине појашњавају се ставовима о немогућности извођења друштвених промена у вези са женском подчињеношћу без наглашавања деградације околине, па еколошка питања социјалне правде постају питања и код екофеминисткиња и код социјалних еколога. Феминистичка критика доминације заснива се на идентификацији доминације мушкарца над женом, а своју анализу развија на начин да упозорава и на прототипе других форми доминације, посебино на аналогну мушку доминацију природом, што је било инспиративно и за социјалну екологију Букчина. У теорију социјалне екологије он уводи приступ дијалектичког натурализма који се фокусира на транзицију феномена развијања као контрадикторног процеса, у којем свака могућност новог остварења кумулативно садржи све раније фазе. Тако се и појава живота изван неорганске природе сматра таквом транзицијом, па живот не само да се појављује из неорганског већ и садржи неорганско у себи. Овом тезом се истиче природни континуитет између биолошке и друштвене еволуције,⁶¹⁶ чиме се у везу стављају екофеминизам и социјална екологија. Наиме, ради појашњења овог феномена, можемо посматрати раст и развој човека, од детета до одраслог човека, при чему се дете поступно развија и његов развој не садржи само биолошку компоненту већ паралелно са тим и социјалну.⁶¹⁷

Правдајући став да не постоји природна хијерархија, да се људска хијерархија пројектује на природу и затим употребљава да оправда друштвену доминацију, екофеминистичка теорија настоји да покаже везу између свих форми доминације, укључујући при том и доминацију над нељудском природом. Тако се тема доминације, њено разумевање, критика и укидање кроз ослобађање, повезује у заједнички пројекат теорије околине и етике околине који опет позивају на еколошку правду као алтернативу односу доминације над природом. При том, истиче се да је природа раноправан субјект у којем живимо, а не објект који би требало контролисати.⁶¹⁸ У основи, ради се о борби против искључивања „других“, ма како се они иначе називали.

⁶¹⁵ Heller, C., *Ecology of Everyday Life: Rethinking Desire for Nature*, Montreal/New York/London, 1999, 54.

⁶¹⁶ Biehl, J., *Rethinking Ecofeminist Politics*, Boston, 1991, 117.

⁶¹⁷ Исто, стр. 118.

⁶¹⁸ Merchant, C., *Ecology (Key Concepts in Critical Theory)*, New Jersey, 1994, 20-22.

У студији „Феминизам и власт природе“, Вал Пламвуд закључује да је радикално искључивање кључни показатељ дуализма⁶¹⁹. При томе мисли на искључивање свих „других“, инфериорно постављених у дуалистичкој структури западног мишљења и даје приказ серије супротстављених парова: култура/природа, разум/природа, мушко/женско, мишљење/тело (природа), господар/роб, разум/материја (физичко, телесно), рационалност/анималност (природа), разум/емоција (природа), мишљење, дух/природа, слобода/нужда (природа), универзално/појединачно, човек/природа (нељудско), цивилизовано/примитивно (природа), продукција/репродукција (природа), јавно/приватно, субјект/објект, ја/други.⁶²⁰ Ова листа дуалистичких парова приказује, у ствари, проширену верзију оановног супротстављеног пара Ја/други, односно људског и нељудског у којем је људски идентитет увек изван и изнад нељудске природе. Сви који су (или све што је) у ланцу дуалистичких парова постављени на страни „другог“ (природе, женског, материје, емоционалног) су инфериорни и стога у позицији да буду потлачени. За контекст екофеминизма (и социјалне екологије) важно је уочити позицију жене (женског) и природе као „других“, што нас подсећа на (релативно) давни закључак Симон де Бовоар (из 1962. године) да „ако осим жене постоји и Друго, жена се увек одређује као Друго“.⁶²¹

Препознавање постојања доминације над женама, а касније и природом, као и удвојености природа/култура представљало је основу за различита феминистичка усмерења. То да су жене ближе природи него мушкарци назначено је у самим почецима феминизма, што је отворило низ питања која представљају основу феминистичке критике.⁶²² Тако се либерални феминизам залаже за интегрисање жена у свет културе и производње и кидање везе жена - природа, социјални и социјалистички на критику

доминације којој је циљ остваривање социјалне правде⁶²³, а културални појачава ову везу и истиче женску духовну и интуитивну снагу насупрот култури патријархалне

⁶¹⁹ Plumwood, V., *Feminism and the Mastery of Nature*, London, Routledge, 1993, 49.

⁶²⁰ Исто, стр. 43.

⁶²¹ де Бовоар, С., *Други пол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 144. Може се повући паралела између кроћења природе и жена, а један од начина кроћења жена јесте брак.

⁶²² Галић, Б., *Сексистиички дискурс родној идентичности*, у: Социјална екологија, 13, 3-4, 2004, 305-324, стр. 307.

⁶²³ Геигер, М., *Стиријуални аспекти екофеминизма*, у: Социјална екологија, 11, 1-2, 15-27, 2002, стр. 17.

рационалности. Иако се овај нови дискурс великим делом наслања на наведене струје феминизма Инестра Кинг и Ричард Твајн сматрају да се екофеминизам према дуализму природа/култура односи на неки трећи начин. Уместо да се одреде за интуитивну или рационалну страну овог дуалитета, сугеришу интеграцију интуитивне, духовне и рационалне форме знања, обухватајући и науку и магично за трансформацију ове удвојености, како би се створила слика слободног еколошког друштва.⁶²⁴ Критика дуализма као концепта уређења света по моделу супротстављених и различитих ентитета представљала је полазну основу за извођење екофеминистичког аргумента, по којем савремена еколошка криза не може бити схваћена без рашчлањивања и одгонетања серије дискриминација над свим „другима“. С друге стране, социјална екологија увиђа да се транзицијом „прве“ у „другу“ природу односно појавом људског друштва догађа „деформација“, по којој се човек претвара у „странца“ у природи и у његовом властитом друштвеном свету.⁶²⁵ Овај процес удаљавања од природе или претварање природе у околину⁶²⁶ представља одустајање од човековог прилагођавања природи и израз његове нововековне моћи. Човек почиње прилагођавати природу себи, при чему је сломљено јединство природе, расцепљено на субјект и објект. У том обрасцу човјек је мушкарац, природа је жена, човек је активан над природом и у природи, природа мора узвраћати рађањем и трпљењем.⁶²⁷ Наглашавање да се доминација појавила у „другој“ природи односно у оквиру друштвеног развоја, представља основну тезу Букчинове теорије, али и најзначајнији допринос социјалне екологије савременој еколошкој расправи. Дакле није реч о проблемима између друштва и природе већ, како сматра Букчин, о „раздвајањима између друштва и природе који имају најдубље корене у деобама у оквиру подручја друштва, то јест у дубоко смештеним конфликтима између човека и човека“.⁶²⁸ У области ових конфликта, осим стварања мушких хијерархија које су представљале простор јавног, догодила се и хијерархијска субординација жена према мушкарцима што, као што је већ наглашено, Букчин сматра кључним за објашњење раскола између природе и друштва. У препознавању конфликта између мушкарца и жене (мушког и женског) као друштвено примарног, слажу се и социјална екологија и феминизам.

⁶²⁴ King, Y., *The Ecology of Feminism and the Feminism of Ecology*, u: Plant J. (Ed.) str. 18-28, *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*, Philadelphia, 1989, str. 23.

⁶²⁵ Bookchin, M., *Remarking Society*, Montreal, 1989, 39.

⁶²⁶ Кирн, А., *Неколико основних дилема еколошке ешике*, у: Социјална екологија, 11, 3, 257-270, стр. 262.

⁶²⁷ Цифрић, И., *Социјална екологија*, Загреб, 1989, стр. 78-79.

⁶²⁸ Bookchin, M., *Remarking Society*, Montreal, 1989, 32.

Феминистички приступ доминацији над женама представља централну тему феминистичког разумевања доминације уопште, али и инспирацију за објашњавање и теоретизовање других форми доминације. Екофеминизам је од самих почетака наглашавао везу између доминације над женама и другим дискриминисаним људским групама и природом. С тим у вези Карен Ворен⁶²⁹ истиче потребу за оплемењивањем наше перцепције других људских „других“ и природе, за препознавањем њихових вредности и заговара уважавање екофеминистичке етике околине, која промовише моралну заједницу људи и нељудске природе.⁶³⁰ На тај начин би се изашло из концепта екоцентричности по којем су и жене и природа на истом нивоу значајности. Кроз своје радове указала на концептуалне структуре доминације које конструишу утисак о жени и природи на патријархални, маскулини начин. Могуће је говорити о утврђивању концептуалне структуре двоструке доминације над женама и над природом која је лоцирана у вредносним дуализмима - ексклузивним дисјунктивним паровима те

вредносним хијерархијама (разум – емоције, тело – дух, култура – природа, мушкарац–жена, човек – природа)⁶³¹. Вредносни дуализми се смештају у шире концептуалне

⁶²⁹ Карен Ворен (Karen Warren) је професорка филозофије на Макалистер колеџу у Минесоти, САД, а широко поље њеног научног интересовања обухвата етику, еколошки феминизам и критичко мишљење. Термин екофеминизам користи превасходно у циљу да укаже на дубоке историјске, симболичке и торијске везе између доминације над женама и над природом, везе које су битне за разумевање и феминизма и енвиронменталне етике.

⁶³⁰ Warren, K.J., *The Power and the Promise of Ecofeminism, Revisited*, U: Zimmerman et all (Eds.), *Enviromental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*, New Jersey, 1990, 139-154, str. 275.

⁶³¹ Карен Ворен је утврдила осам типова веза жене-природа: *историјске каузалне везе* доказују се

историјским подацима и на основу њих се артикулирају теорије о каузалним везама између патријархалне доминације над женама и природом. На основу њих се тврди да је садашња глобална криза околине предвидљив резултат патријархалне културе. Те се везе скицирају у екофеминистичком дискурсу на различите начине – од прототипског обрасца доминације која започиње инвазијом индоевропских племена и распадом матрилинеране и мирољубиве аграрне ере, преко доказивања тих веза на основу патријархалног дуализма и концепција рационалности у класичној грчкој филозофији и рационалистичкој традицији до успона редукционистичког и механистичког погледа модерне науке чиме се потврђује експлоатација природе, неконтролисана комерцијална и индустријска експанзија те субординација жена. Ворен говори и о *емпиријским* и *експерименталним* везама између повезаности жена (али и деце, обојених и социјално угрожених) с деструкцијом околине, односно већом изложеност жена, деце, расних мањина и сиромашних, радијацији, пестицидима, токсинима и другим полутантима. *Симболичке* се везе односе на везе жене и природе које се јављају у религији, теологији, уметности и литератури. *Епистемолошке* везе су изазов знанственом *маинсџреам* погледу на разум, рационалност,

матрице или -изме доминације (сексизам, расизам, хетеросексизам, натураizam...).⁶³²

Концептуалне шеме се дефинишу као социјално конструисана основна веровања, ставови и поставке које обликују и рефлектују односе доминације и субординације. Доминирајући концептуални образац је патријархалан када објашњава, апологира и подржава доминацију мушкарца над женом. Уз вредносне дуализме везани су и линеарни модели моћи („моћ над“) те логика доминације у промишљању.

Концептуална база је повезана са полно-родним разликама. Стога се због женских

телесних искустава (менструација, рађање, дојење, менопауза), жене лоцирају у посебан однос спрема природу.

Задатак екофеминизма је да развије стратегије и релације које ће демаскирати концептуалне структуре доминације које садрже различите -изме доминације, посебно

доминацију над женама и над природом. Концептуална је база модел који је прожмео епистемологију, етику, праксу, историју, развој и политику. Овај модел није резервисан

знање и природу. *Политичке* или *пракћичне* везе, како их она назива, указују на политички потенцијал екофеминизма који је мотивисан прагматичним стварима – од здравља жена, деце и околине, развоја науке и технологије, третмана животиња до питања мира, антинуклеарног и антимилитаристичког активизма... *Етичке* су везе предмет интереса тзв. еколошких етика које се развијају у оквиру еколошке филозофије. Ови типови етика одбацују антропоцентризам и безнадни андроцентризам *маинсгреам* еколошке етике те развијају теорије и праксе које нису базиране на мушкарцу као средишту света. *Теоријске* везе се односе на често супротстављене теоријске позиције које на различите начине разумевају односе између жене и природе (Warren, K.J., *A Feminist Philosophical Perspective on Ecofeminist Spiritualities*, U: Adams, Carolm H,m (Ed.) *Ecofeminism and Sacred*, New York, 1993a, 119-132,

str. 120-121).

⁶³² Галић, Б., Геигер, М., *Валорицазија женској, Родни аспекти односа спрема околиша*, У: Социјална екологија, Загреб, 2006, 15, 4, 339-335, стр. 343.

само за подручје којим се феминизам и екофеминизам примарно баве. О томе како су позициониране жене, природа и други људски „други“ односно шта производи дискурс чији је део и екоцентричност, сликовито описује Вал Пламвуд: „Као природа, жене су дистанциране од разума и сматране распуштеним, емоционалним, замишљене физички и телесно као хаотичне и животињске. Иста идеологија је коришћена да оправда претпостављену инфериорност црне расе (схваћене више као животиње), претпостављену инфериорност „нецивилизованих“ или „примитивних“ култура и претпостављену супериорност господара према робу, газде према раднику, менталног према мануалном раднику.“⁶³³

Сложеност и бројност питања у оквиру којих екофеминизам разматра категорије рода и природе са теоријског и активистичког становишта, исцрпно су дата у заједничком раду Марије Мис и Вандане Шиве⁶³⁴ и многа од њих превазилазе оквире самог екофеминизма. То су питања односа глобалног и локалног, нашег односа према природи која је од савезника постала наш непријатељ, моралних проблема нових биотехнологија као новог облика империјализма и расизма, у којем су контрола рађања и примена репродуктивних технологија у Трећем свету у рукама старих империјалистичких сила Запада, питања економске и интелектуалне неокOLONIZације, проблеми потрошачког друштва које уништава културни, биолошки и економски диверзитет малих земаља, посебно оних из Трећег света. Последица тога је да су жене као чуварке биодиверзитета у многим неевропским културама на овај начин поново маргинализоване. Екофеминистички покрет је, ради пропагирања својих ставова, одувек имао значајну активистичку компоненту и његове теоретичарке и активисткиње су предузеле низ акција у промоцији и реализацији екофеминистичких циљева.⁶³⁵ Међутим, данас је екофеминизам маргинализован, без обзира на успешност и решеност његових теоретичарки и активисткиња. Иако екофеминистички покрет, као и сваки други покрет који већином предводе или у њему суделују жене, није нужно феминистички, ипак један од разлога његове скрајнутости је што није довољно вреднован од стране феминисткиња трећег таласа. Остали разлози се тичу чињенице да су су многа од питања којима се екофеминизам бави прешла у оквир *mainstream*

⁶³³ Plumwood, V., *The Ecopolitics Debate and the Politics of Nature*, U: Warren, J.K., (Ed.) *Ecological Feminism*, London/New York, 1994, 64-87, str. 75.

⁶³⁴ Mies, M., Shiva, V., *Ecofeminism*, London, 1993.

⁶³⁵ Треба поменути конференцију Женска акција Пентагон 1980, Жене и живот на земљи 1981, оснивање Међународне женске мреже отпора генетском репродуктивног инжењерингу 1984, оснивање Феминистичког Института за мир Жена-Земља исте године, семинар одран у Рио де Жанеиру 1992. године под називом Екофеминизам: род, развој и животна средина.

екологије. Било како било, будућност екофеминизма ипак и даље постоји у чињеници да је указао на неке од основних проблема са којима се суочава наша цивилизација.

1.17. Киберфеминизам

1.17.1. Појам и дефиниција

Облици феминистичких деловања су одувек подразумевали не само плурализам у приступима различитим друштвеним феноменима већ и озбиљно (теоријско) промишљање и (практично) овладавање новим, изазовним и за друштвену "реалност" плодотворним праксама. Феномени ВР-а⁶³⁶, сајбер културе и Интернета⁶³⁷, као нових облика производње значења у глобалној култури, стога, представљају место пропитивања, усаглашавања мишљења али и конфронтација у оквиру савремених феминистичких теорија, *праксиса* и, уопште узев, дебате о утицајима и конкретним облицима учешћа жена у изградњи и "присвајању" виртуелне стварности. Бројне ауторке и аутори разних провинијенција разматрали су сајбер културе и место жена у њима, почев од идеолошко-политичких видова партиципације у виртуелним заједницама и преобликовања идентитета унутар њих, преко генералног питања о односу жена и технологије, све до уметничких пракси које носе префиксе *неи* или *сајбер*.

⁶³⁶ Виртуелна реалност (енгл. *virtual reality*, VR) представља скуп технологија које се, у једном смеру, користе за синтетизацију аутентичног склопа визуелних, звучних, додирних, а понекад и других чулних искустава, како би пружиле илузију да практично непостојеће ствари дефинисане и смештене само у рачунарској меморији могу да се виде, чују, додирну и осете на неки други начин. У другом смеру, ове технологије се користе да би аутентично регистровале људске покрете, звуке и друге могуће улазне податке на начин који је тачан и обрадив од стране рачунара. Оба ова смера дејства - од рачунара ка човеку и од човека ка рачунару - се користе да би пружили имерзивни и интерактивни интерфејс између виртуелних светова и људи, или других врста корисника. С обзиром да више од једног корисника може да учествује у овом процесу, виртуелна стварност се такође може схватити и као медијум.

⁶³⁷ Интернет је светски систем умрежених рачунарских мрежа који је трансформисао начин на који функционишу комуникациони системи.

Киберфеминизам⁶³⁸ или кибернетски феминизам је најновија феминистичка оријентација која се јавља 90-их година прошлог века у технолошки развијеним земљама, као што су Велика Британија, Сједињене Америчке Државе и Аустралија. Развој нових технологија, а паралелно са тим и развој ових држава, допринео је повећавању интересовања за питања која се односе на интеракцију између технолошких и културолошких сфера. У питања која се тичу културолошке сфере спадају свакако и питања која се односе на род и родне односе моћи. Киберфеминизам настаје управо као одговор на ова питања, као и на сва она која су постављана у оквиру ранијих феминизама, а која се тичу постизања родне равноправности. Чињеница је да су жене на интернету све присутније, али и даље је њихов однос према новим информацијским технологијама амбивалентан⁶³⁹. Томе у прилог говори мноштво идеја о киберфеминизму, огроман извор манифеста, текстова, индивидуалних биографија, уметничких пројеката, који се добијају самом претрагом појма киберфеминизам на интернету. Најшире посматрано, овај покрет представља феминистичко присвајање информацијске и компјутерске технологије (ИКТ) и на практичном и на теоријском нивоу, као и преиспитивање односа моћи родова везаних за технологију. У медијским студијама киберфеминизам је идентичан женским студијама нових медија које истражују међусобну повезаност пола, отеловљења и технологије.⁶⁴⁰ Иначе, изузимајући ову општу дефиницију, сам појам покрета је изузетно флуидан.

Класичан текст који се сматра претходником кибернетског феминизма је текст Доне Харавеј објављен 1985. Године, „Манифест киборга: наука, технологија и социјалистички феминизам касног 20. века“.⁶⁴¹ Иако, кроз своје дело, Харавеј никада није употребила термин киберфеминизам, многи њеног киборга, као симбола будућности без рода, сматрају стварним почетком киберфеминистичких теорија. Наиме, киборг представља метафору феминистичких субјеката не постављајући

⁶³⁸ Назива се још и сајберфеминизам и повезује историјске и теоријске феминистичке праксе и савремене феминистичке пројекте и мреже на интернету или ван њега.

⁶³⁹ У последње време се жене у ИКТ индустрији могу срести све чешће. Међутим, то ипак није довољно да би биле подједнако заступљене као и мушкарци. Од када се, пре око педесет година, ова делатност појавила, жене се све чешће запошљавају у овом сектору, али је њихов број и даље мали – подаци показују да у свету оне учествују са 23 до 25% од укупног броја запослених, док је у Србији тај проценат нешто већи. Положај жена је, као и у многим другим индустријама, најчешће на нивоу оперативних извршиоца, док менаџерки има знатно мање у односу на мушкарце. Више о томе: *У ИТ сектору моју бићу усљешне и жене*, интервју са Оливером Поповић, сувласником фирме PSTech и потпредседником Удружења пословних жена Србије, www.poslovnezene.org.rs

⁶⁴⁰ Драгојлов, В., „Киберфеминизам – увод и дефиниција“, <http://www.zenskstudije.org.rs/.../kiberfeminizam/2/dragojlov-kiberfeminizam-uvod-i-definicija>

⁶⁴¹ Haraway, D., „*A cyborg manifesto: science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century*“, In: D. Bell & B.M. Kennedy (eds.), *The Cybercultures Reader*, str. 291-324, 2000.

супротност између технологије и мушкарца са једне стране, и жене и природе са друге стране. Киборг, према Харавеј, представља јединство природе и вештачке интелигенције, симбиозу органског и технолошког, величањем привлачности између људског тела и машине. Харавеј се кроз своје дело не обраћа интернету, који у време када је дело издато и нема неку широку публику, она доводи у питање феминистичке теорије и бинарно размишљање. Залаже се за спајање граница које су у то време раздвајале феминистичке теорије од сексуалности, расе и класе, и предлаже јединство свега природног и вештачког у жени. Харавеј је на такав начин формулисала критичку феминистичку позицију у односу на технологију и природне науке. Наиме, доводећи у питање природност тела и категорије људског бића, машина и животиња, Харавеј се опредељује за одбацивање сваке телесности и њено апстрактно посматрање као информацијску шему. Залагала се за идеју да је неопходно да феминизми одбаце сву телесност и да на тај начин превазиђу сваку материјалну ограниченост коју она представља.

Сам настанак термина киберфеминизам везује се за аустралијску групу ВНС Матрикс (VNS Matrix)⁶⁴² и британску теоретичарку Седи Плонт. Група ВНС Матрикс је 1991. године издала Киберфеминистички манифест за 21. век, провоцирајући француску феминистичку теорију сопственим схватањем уметности. Манифест ове групе је направљен по угледу на Харавејев Манифест Киборга из 1985. године. У исто време, Плонт, једна од, бар у Европи, најпознатијих теоретичарки киберфеминизма из Британије, заинтересовала се за ВНС пројекте. У њима је видела везу између женских модела језика и комуникацијских форми интернета. У сопственом Манифесту киберфеминизма из 1996. Године, Плонт је описала однос жене и интернета, као и других технологија, претећи прве почетке, од праисторије, до најновијег доба компјутера. Плонт везује жене и машине у међусобно повезане мреже које ће на крају срушити хегемонију егоцентричне мушке културе. Радови Плонтине постали су главни извор киберфеминистичких информација и теорија баш као што се Харавејев манифест сматра „светим текстом“ киберфеминизма. Суштинска разлика у њиховим теоријама тиче се посматрања тела и телесности. Док Харавејева, која је завршила биологију, о телима пише и као о материјалним и као о семиотичким, Плонт метаморфозира тела у

⁶⁴² Аустралијска уметничка група, основана 1991. године у Аделаиди, а сачињавале су је Josephine Starrs, Julianne Pierce, Francesca da Rimini и Virginia Barratt. Прве су почеле да користе термин сајберфеминизам да би описале своја залагања и подстицај да се истражи и дешифрира доминација и контрола која егзистира у технолошкој култури. Истраживале су изградњу друштвеног простора, идентитета и сексуалности у сајбер простору.

вишезначност. Њена теорија нема политичку подлогу, тако да је њено оптимистичко гледање можда допринело њеној огромној популарности за време техно бума 1990-тих. Мада она јесте једна од најпознатијих киберфеминисткиња, њено дело не представља киберфеминизам у целини, нити је тачно или корисно доживљавати киберфеминизам као једно јединствено поље теорија и пракси.

Термин киберфеминизам су Седи Плонт и група ВНС почеле да користе у исто време, независно једне од других. Термин је настао спајањем појма „кибер-простора” и појма „феминизма”. Интересантно је да је избор пао на префикс, „кибер“, а не на „техно“, или „виртуелно“, да значи оно што је ново у овом феминистичком покрету. Наиме, префикс „кибер“ је изведен из речи кибернетика. Норберт Винер⁶⁴³ (Norbert Wiener), оснивач кибернетике, заснива своју теорију на претпоставци да постоји аналогија између органских и технолошко регулисаних система који преносе и обрађују информацију. Средином 80-тих година писац научне фантастике, Вилијам Гибсон⁶⁴⁴, додао је још једно значење изворном термину својом киберпанк трилогијом. Створио је кибер простор, безпросторни, виртуелни свет електронских мрежа, један етерични простор „колективне халуцинације“. У кибер простору тело нестаје, а ткиво постоји само као проводник. Ова визија јасно означава холистичку и чак сексистичку фантазију, пошто се жене углавном сматрају фем роботима (фемботс) и кибер бебама. Узимајући у обзир сексистичке идеје уграђене у речи кибер, додатком речи феминизам ствара се један иронични поглед који нуди простор за алтернативна тумачења значења киберпростора и његових могућности. Поред тога, стварање „кибер“ феминизма је била и мудра маркетиншка идеја и то баш у време када су романи Гибсона означили ново доба, време у коме ће свако бити ослобођен од свих материјалних проблема, посебно телесних. Међутим, додавањем префикса таквог значења у односу на феминизам звучи мало парадоксално, с обзиром да се феминизам у свом тадашњем концепту управо ослањао на природне и физичке квалитете тела, уводећи термин „род“. Ипак, управо је овакав поглед на тело и друштво створио могућност настанка различитих форми феминизма почев од средине осамдесетих и деведесетих година прошлог века, које су покушале да избегну политички акценат феминизма седамдесетих година. Еуфорично

⁶⁴³Норберт Винер (1894- 1964) је био амерички математичар, информатичар и оснивач кибернетике као науке.

⁶⁴⁴Вилијам Форд Гибсон је писац научне фантастике рођен у Конвеју (Јужна Каролина, САД) 17. марта 1948. године. Сматра се „оцем“ *киберпанка* (енгл. *cyberpunk*), поджанра научне фантастике који је доживео процват током осамдесетих година 20. века. Такође се сматра да је створио појам *киберспејс* или киберспејс или киберпростор (енгл. *cyberspace*), који је касније, заједно са његовим хит романом *Неуромансер*, послужио као инспирација за многе научнофантастичне филмове. Гибсон од 1972. године живи у Ванкуверу са женом и двоје деце.

присвајање нове технологије, посебно интернета, представљало је плодно тле за настанак нових форми феминизма које су више теоретске, него политичке природе. То се учинило једноставних додавањем популарног префикса кибер на реч феминизам чиме су отворена врата огромном потенцијалу.

Иако су ВНС Матрикс и Седи Плонт смислиле термин исте године, киберфеминизму различито приступају. Плонт везује киберфеминизам за однос жене и технологије, који она описује као интимни и субверзивни. У својој књизи “Нуле и Јединице”, она нашироко даје теоријски одговор. Њена основна претпоставка јесте да развој женског принципа мора да прати дигитализацију друштва, правећи при том један нови друштвени модел нехијерархијских структура.⁶⁴⁵ Тиме је она поставила основе једног утопијског модела, представљајући га као стварност. Са друге стране, приступ уметничких предходника киберфеминизму, ВНС Матрикс, је сасвим другачији. Иако и оне деле Плонтину идеју да дигитално друштво припада женском роду, њихово залагање је било изузетно анархично и понекад неукусно. Међутим, довољно јако да уздрма преовлађујући мит да је технологија играчка за мушкарце.

Видели смо да је још од раних 90-их година прошлог века киберфеминизам био арена за анализирање рода, нове технологије, нарочито интернета. Међутим, има пуно неслагања око самог термина и његове дефиниције. Не мали удео у томе има и његова повезаност са Трећим таласом феминизма, чије су карактеристике управо разноврсност, шарколикост и различитост. У исто време, овај феминизам се описује и као покрет који је супротан феминизму. Хетерогеност примене појма киберфеминизам се препознаје кроз различите термине и значења која се око њега окупљају. Распон тих термина се креће од строго теоријских, односно од описа, анализа и интерпретација широког спектра овог феномена, до активистичких, односно улога феминисткиња у трасирању праваца развоја технологије, формирања нових дискурзивних пракси, нових облика женског активизма. Затим, од практичних, разрађивања стратегија комуникације и умрежавања жена на интернету, до уметничких, употреба нових медија и интерактивности у оквиру уметничких деловања. Последица овакве разноликости се огледа у јасном одбијању да се ширина дискурзивних пракси које су саставни део сајберфеминизма подведе под једну кохерентну и затворену дефиницију или систем дефиниција као и у појмовној и термилошкој разуђености која одређује како сајбер културу тако и феминизам, као две чланице синтагме сајберфеминизам. И сајбер

⁶⁴⁵ Драгојлов, В., *Род и технологије-комијувери; укоренењени стереотипови; кибернетика и феминизам* www.zenskestudije.org.rs/.../1_

култура и феминизам представљају низове концепата, представа и примена у актуелним друштвеним праксама. Феминизам је, при том, посебно проблематичан, узимајући у обзир његове унутрашње поделе и њихово преношење у област сајбер културе, која је сама по себи широка и променљива. Спајањем ових израза ствара се пресудна нова формација у историји феминизма и електронских медија. Сваки део овог израза модификује значење оног другог. Феминизам, односно феминизми, су се доживљавали као историјски и савремени транснационални покрет за правду и слободу жене, који се ослања на женско активистичко учешће у умреженим локалним, националним и међународним групама. Фокусира се на материјалан, политички, емоционални, сексуални и психички положај који настаје из диференцијализоване друштвене структуре жена и родних улога. Повезивањем овако означеног појма са појмом „сајбер“, што значи управљати, контролисати, кренути, стварамо изванредну прилику за феминизам у електронском облику. Поставља се питање квалитета споја две тако шаренолике сфере и докучивања специфичности новонасталог продукта. Да би спој био афирмативан, сајберфеминизми морају изнаћи начине за повезивањем историјских и филозофских пракси феминизма са савременим феминистичким пројектима и мрежама, на интернету и ван њега, и важним животним искуствима у интегрисаном колу, узимајући у обзир године, расу, класу и економске разлике. Јасно је да феминизам мора да мутира, да би постао сразмеран сопственом сајберпотенцијалу и да би ишао у корак са комплексним друштвеним реалностима и животним искуствима, која се мењају под снажним утицајем комуникационе технологије и техно-науке. У циљу појашњења, није згорег поменути Ненси Патерсон која сајбер феминизам посматра као: „филозофију која има могућност да створи поетичан, страствен, политички идентитет без ослањања на логику и језик искључивости и одвајања. Он нуди правац за реконструисање феминистичке политике кроз теорију и праксу са фокусом на нову технологију, радије него на друге раздорне факторе”.⁶⁴⁶ Дакле, у овој и другим сличним дефиницијама, сајберфеминизам је означен као филозофија, али је дозвољена могућност постојања различитих позитивних и међсобно конкурентних дефиниција и становишта. Поједине ауторке, као што су Фејт Вајлдинг посматрају сајберфеминизам у контексту историјског развоја феминистичких теорија и пракси. У том смислу, поменута ауторка сматра да сајбер перспектива за феминизам значи сасвим нову перспективу преиспитивања, заузимања и преобликовања неких, традиционално

⁶⁴⁶ Патерсон, Н, "Cyberfeminizam", *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (прев. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999., стр.44.

присвојених од стране мушкараца, позиција у друштву, али само уколико се феминизам схвата као женска разликовна друштвена конструкција. Наиме, уколико феминизам обухвата све материјалне, политичке, емотивне, сексуалне, психолошке услове посебности жене, као и њене родне улоге у друштву, тек тада сајберфеминизам може за жене да значи перспективу у којој ће моћи да заузму улогу контролора и креатора друштвених конструкција. Тек тада би сајберфеминизам могао да оствари свој циљ, да осмисли начине повезивања историјских и филозофских пракси феминизма са савременим феминистичких пројектима и мрежама, како на интернету тако и ван њега, те са материјалним животима и искуствима жена у интегрисане кругове, узимајући у обзир узраст, расу, класу и економске разлике.⁶⁴⁷

Већ на самом почетку коришћења термина кибер(сајбер)феминизам примећујемо његово различито тумачење од стране самих оснивачица покрета. Као што смо већ рекли, префикс сајбер/кибер представља један лингвистички покушај раздвајања ове теорије и праксе од оних које су везане за први и други талас феминизма, наравно са различитим успехом. Киберфеминизам је веома разнородан, хетероген, није изражен у једном јединственом приступу него у разликама и просторима између нових форми дискурса и нових конфигурација моћи. Киберфеминизам тако, подразумева и политичке стратегије и уметничке методе. Узимањем у обзир сва различита тумачења и употребе тог термина, намећу се три могућа гледишта: Плантова верзија киберфеминизма која има за циљ да опише технолошки засићену културу и могућности, односно немогућности, које се жени у том контексту пружају,⁶⁴⁸ затим, верзија критичке анализе кибернетике у вези са феминизмом,⁶⁴⁹ и најзад верзија киберфеминизма која се односи на анализу жена корисника дигиталних медија и структура моћи. Ова последња верзија се односи на америчке киберфеминисткиње. Било како било, киберфеминизам се ипак развио у два правца: у радикалну политику Седи Планта и групе ВНС Матрикс са једне стране, и традиционални киберфеминизам као резултат рада групе ОБН⁶⁵⁰ (углавном европски конзорцијум киберфеминисткиња).

⁶⁴⁷ Вајлдинг, Ф. „*Гдје је феминизам у сајберфеминизму*“, *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (прев. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999., стр. 152.

⁶⁴⁸ По својим гледиштима, у ову се групу могу сврстати и Дона Харавеј и Роси Брандиоти.

⁶⁴⁹ Ова дефиниција се може довести у везу са гледиштима опет Доне Харавеј (не смемо заборавити да су њено образовање и интерес пре свега везани за природне науке, нарочито биологију), Саре Кембер и Алисон Адам и њиховим радовима на вештачкој интелигенцији, Катрине Хаулес и њеним истраживањима на пољу кибернетике, као и пројекти субРосе, организације уметница, активисткиња и теоретичарки. Међутим, неке од ових жена не желе да се њихово име везује за киберфеминизам као што је случај са Алисон Адам.

⁶⁵⁰ ОБН је колектив сајберфеминистичких нових медијских уметника и теоретичара. Настао 1997. године. Сајт је посвећен првој међународној киберфеминистичкој организацији. Види: <http://www.obn.org/>

Теоријски корени киберфеминизма воде од једне занимљиве мешавине теорија Доне Харавеј, француских феминисткиња трећег таласа и постструктуралиста.

Због такве разнородности у размишљањима и поимањима киберфеминизма, различитих ставова према уметности, култури, теорији, политици, комуникацији, технологији, године 1997. на првом међународном скупу киберфеминисткиња у Каселу у Немачкој⁶⁵¹ одлучено је да се не постави дефиниција киберфеминизма. Уместо једне дефиниције којом би се обухватило оно што киберфеминизам јесте, одлучено је да се конструише листа од 100 антитеза, односно да се таксативно наведе оно што киберфеминизам није.⁶⁵² Овде се назире утицај постмодерне теорије која често одбија да дефинише термине или да да конкретне одговоре, решења, идеале или утопијске наде, сматрајући да такав чин ограничавајућим у односу на остале потенцијалне могућности. У складу са тим, у 100 Антитеза се констатује да киберфеминизам: „ није идеологија, уметност, сепаратизам, али ни аватар, ни матична плоча, нити пак научна фантастика. Он није ни теорија, ни пракса, ни институција, није послушан, ни аполитичан и не говори о досадним играчкама за досадне дечаке. Киберфеминизам неупућенима открива да ни феминизам није монолитан и да се све богатство његових варијација очитује тек када ступи у виртуелну димензију“.⁶⁵³

Од 100 Антитеза неке су потпуно апсурдне, рецимо: киберфеминизам није хладна риба, једна банана, грешка 101, рокенрол, док се неке јасно односе на претходне дебате у оквиру разноврсних феминизама: киберфеминизам није антимушки, сепаратизам. Као и остале теоријске и уметничке форме под утицајем постмодернизма, киберфеминизам није догматски и натуралистички, фокусиран је на разноврсност, различитост, вишеструкост и егалитаризам између ових различитости. У прилог томе, створена је и последња, стота, антитеза која гласи: „киберфеминизам нема само један језик“⁶⁵⁴. На основу тако формулисане листе донет је закључак да киберфеминизам на најсвеобухватнији начин описан иронијом, отпором и хумором.

Примера ради, иронија је присутна у Манифесту киборга Доне Харавеј, у уметничким пројектима ВНС Матрикс групе, иронија је уперена против ОБН мреже

⁶⁵¹ Прва Сајберфеминистичка Интернационала је одржана у Каселу у Немачкој од 20-28.09.1997, као део Хибридне радионице током изложбе савремене уметности „Документа Х“.

⁶⁵² Види: <http://obn.org/cfundef/100antitheses.html> - 100 Anti-Theses

⁶⁵³ Гордић Петковић, В., *Виртуелна књижевност*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2004, стр. 98.

⁶⁵⁴ Исто, стр. 98.

момака, против доминације момака у играма на интернету⁶⁵⁵. У овим примерима се под иронијом подразумева критички став који угрожава структуре засноване на роду које имају власт у новим медијима. Ивон Волкарт (Yvonne Vohlkart), швајцарска ликовна критичарка и теоретичарка као и чланица ОБН групе, сајберфеминизам поставља као мит. У уводном говору на дугој Сајберфеминистичкој интернационали навела је: “Мит је прича неодређеног порекла, или различитог порекла. Мит је заснован на централној причи која се препричава изнова и изнова у различитим варијантама. Ова карактеристика се одлично уклапа у садашње постмодернистичке потребе. Мит пориче једну историју као и једну истину и трага за истином у просторима, у разликама између различитих прича, али, говорећи о сајберфеминизму, мит није намењен да га мистификује, већ да укаже на његове плуралности“.⁶⁵⁶ Иста теоретичарка се не либи да дефинише киберфеминизам па наводи да је он: „посмодерна приповест која прелази између стварности и фикције, а која је заснована на заједници жена целог света које желе да истраже и промене улогу коју род има у нашем капиталистичком свету“.⁶⁵⁷

Упркос међународном признању, киберфеминизам идаље остаје веома проблематичан теоријски оквир и нико није сасвим сигуран шта овај термин подразумева. Појављивање киберкултуре је у сваком случају створило потребу за киберфеминизмом. Киберфеминизам укључује објективне арене киберпростора, институције индустријског дизајна, институције образовања као и све оне области у којима је технолошки процес ограничен на род у смислу да искључује жене из важних места новостворене технокултуре.⁶⁵⁸ По својој природи киберфеминизам захтева потребу за децентрализованом, вишезначном и партиципаторном праксом у којој се са једнаким правом узимају у обзир различита размишљања. Киберфеминизам је започео своју историју једном мешавином активизма, киберпанк теорије и уметности, са афирмативном идејом да интернет у ствари представља крај патријархалности јер је

⁶⁵⁵ Интернет представља крај патријархалности, око 52 % гејмера су жене те оне полако одређују тип игрица, а више од 40 % њих већ ради у програмерским кућама. Резултати истраживања које су спровели професори и асистенти на Универзитету Северна Каролина у САД кажу да је између 20 и 30 % особа које играју MMORPG игре на Интернету женског рода (током две године су анализирали *EverQuest* и његове играче). Играчка индустрија још увек не схвата озбиљно учешће жена у овом жанру, а до сада се сматрало да број женских играча премашује број мушкараца једино у играма као што су пасијанс и даме. Међутим, најновије истраживање довело је до тога да су велика америчка удружења ESA (*Entertainment Software Association*) и IGDA (*International Game Developers Association*) на овогодишњем сајму E3 озбиљно почела да размишљају о попуњавању једне од највећих рупа у савременој индустрији видео-игара, жена играча. Види: Миљковић, И., Шта жене желе, www.sk.rs/2006/01/slak02.html

⁶⁵⁶ Види: www.zoominfo.com/p/Yvonne-Volkart/6668451

⁶⁵⁷ Volkart, Yvonne, *Technics of Cyberfeminism: Strategic Sexualisations, Between Method and Fantasy*. [Http://www.obn.org/reading-room/writings/html/strategicsex.html](http://www.obn.org/reading-room/writings/html/strategicsex.html)

⁶⁵⁸ Види: <http://switch.sjsu.edu/web/v4n1/alex.html> - Alex Galloway : report on Cyberfeminism

технологија ван сваке контроле, те традиционална жеља мушкараца за контролом више нема значаја.

1.17.2. Теоријске поставке киберфеминизма

Пре него што се осврнемо на теоријску поставку киберфеминизма, неопходно је поменути и дефинисати одређене појмове везане за сајберпростор, интернет и виртуелну стварност. Од самог свог настанка, сајберпростор је био замишљен као једна врста утопије. Његова појава је за многе означила појаву нове епохе, новог доба и радикално другачије цивилизације. Занимљиво је напоменути тврдњу Шнајдера (Schneider) да се читава људска цивилизација сада може поделити на две епохе: *BC (before computers/пре компјутера)* и *AC (after computers/после компјутера)*.⁶⁵⁹ Јасно је да је под тим мислио да компјутер замењује хришћанство као оквир у коме се време и људска историја категоришу у складу са рођењем Исуса Христа (пре Христа/после Христа).

Зачеци сајберкулуре односно сајберцивилизације су превасходно настали у оквиру америчког друштва, под утицајем њихове историјске тежње за освајањем нових простора и ширењем својих културних достигнућа.⁶⁶⁰ Тај простор, сајберпростор, је замишљен не као неутралан, већ као резултат културе, погледа на свет и технологије западне цивилизације.⁶⁶¹ Американци су створили интернет, тврди социолог Гил Калво позивајући се на Алексиса де Токвила и његову анализу америчког друштва XIX века, како би заменили празнину каоја је настала као последица алијенација, која постоји у

⁶⁵⁹ Schneider, B., *New media and the global economy*, Journal of Futures Studies, 4, 1, 1999, page 65-83, 77.

⁶⁶⁰ Милојевић, И., *Каква нам се будућност предсказује одговор „сајберфеминизма“ на „сајбериндустријархију“*, <http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilojevic/2>.

⁶⁶¹ Sardar, Z., *Alt. Civilizations, FAQ, Cyberspace as the darker side of the West*, In: D. Bell & B. M. Kennedy (Eds.), *The cybercultures reader*, 732-753, 2000, page 736.

том друштву и која се није нимало умањила од Токвиловог времена, чак напротив. Американци увек беже од нечега, пише Калво: „...беже од својих европских корена, Индијанаца у „дивљем“ простору, црнаца из урбаног гета, својих сиромашних грађана.“⁶⁶² Према томе, у недостатку места где се одиграва јавна култура, у којем се јављају примарне везе међу људима и солидарност блиске заједнице, америчко друштво ствара „сајберпростор“ као нову мрежу која може да замени недостатак заједнице, празнину и алијенацију која постоји у њему.

Осмишљен од стране америчке војске, у контексту „хладног рата“, инернет постаје један такав нови простор, антитеза совјетском, које се замишља искључиво и једино као непожељан, простор у коме треба да дође до продужења одређених пожељних карактеристика које се, опет, замишљају као искључиви прерогатив америчког, односно западног друштва. Самим тим, као што је претходна цивилизација била замишљена у доносу на дивљину као рационална, слободна, напредна људска култура, наспрам ирационалне, тамне и примитивне природе, тако и „сајберпростор“ постаје место на које се пројектује слична утопија.⁶⁶³ „Сајберутопија“ се, краће речено, замишља као простор који ће довести до демократизације друштва, хармоније у свету, у коме је еколошка криза настала као последица експанзије индустријске цивилизације, а која је решена такође путем технолошког и дигиталног. Не само што нове технологије мењају друштво и нас саме већ и аутоматски доносе више слободе и већи избор.⁶⁶⁴ Тако, поред повећане продуктивности, узбудљивије забаве и побољшане комуникације, „сајберпростор“ има потенцијала да доведе и до друштвене хармоније, економске стабилности и надамце проширења демократије. Томе се придружује и непостојање цензуре, а последица тога јесте да тоталитарна друштва имају мање могућности да контролишу информације.⁶⁶⁵ У питању је нови медијум и информације су, самим тим, више у рукама креативних, амбициозних и млађих чланова друштва. Овим се свакако промовише и потенцијал група које имају за циљ ширење демократије и људских права и слобода. „Сајберпростор“ тако омогућава слободу креирања нових, виртуелних

⁶⁶² Gil Calvo, E., *Internet, Tocqueville and the Genius of the Place*, from the MISTICA Virtual Community Archives Web site:[http://funredes.org/mistica/bdd/attachado.php3/lengua/en/idarchi/16/Gil Calvo's article is written in Spanish and it can be automatically translated if using Google search engine. This translation does not five full meaning though. So, in addition, consult:Case, J., New Technologies, Culture and Education, Social alternatives, 20, 1, 2001, 29-33./](http://funredes.org/mistica/bdd/attachado.php3/lengua/en/idarchi/16/Gil%20Calvo%20article%20is%20written%20in%20Spanish%20and%20it%20can%20be%20automatically%20translated%20if%20using%20Google%20search%20engine.%20This%20translation%20does%20not%20five%20full%20meaning%20though.%20So,%20in%20addition,%20consult:Case,%20J.,%20New%20Technologies,%20Culture%20and%20Education,%20Social%20alternatives,%201,%202001,%2029-33./)

⁶⁶³ Милојевић, И., *Каква нам се будућности предсказује одговор „сајберфеминизма“ на „сајберутопијархију“*, <http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilojevic/2>, стр. 18.

⁶⁶⁴ Kenway, J., *The information superhighway and postmodernity: the social promise and the social price*, *Comparative Education*, 32,2,1996, 217-237, page 220.

⁶⁶⁵ Исто, стр. 221.

идентитета и заједница, слободу измишљања нове стварности, неограничене и ослобођене од традиционалних подела према класи, раси, националности и роду. Такође, утопијско обећање новог доба лежи у ослобађању од рутинских послова који досађују, с циљем да се више времена проводи у активностима које доносе више задовољстава.⁶⁶⁶

Овде је било речи о утопијским сликама о позитивним потенцијалима друштва у настајању. Међутим, друга страна утопије је свакако дистопија, која упозорава, тежи ка томе да се обрати пажња на могуће негативне последице друштвене промене. У време појаве компјутера, интернета и „сајберпростора“, крајем прошлог века, превага над медијском распрострањеношћу утопијског гледишта припала је дистопијском. Разлог томе је у досадашњем историјском искуству утопијске визије које је достигло врхунац у периоду од европског просветитељства до почетка социјализма. Намера такве визије је било стварање изричито утопијске визије друштва. Међутим, средина прошлог века постаје период у којем долази до преваге дистопије у односу на утопију, вероватно под утицајем стварања тоталитарних друштава инспирисаних утопизмом, као и под утицајем два светска рата. Примере дистопијског жанра можемо пронаћи у оквиру глобалних медија садашњице, у вестима, академским текстовима, популарној култури Запада при чему се првенствено мисли на жанр научне фантастике. У свим овим областима превладава насиље, страх, ратови, несреће, људске трагедије, дистопијска визија будућности, као и академска критика савременог локалног и глобалног друштва. Дистопијска визија „сајберпростора“ представља нову комерцијалну културу, где се информације бележе и чувају углавном у комерцијалне сврхе или сврхе свеобухватне контроле, слобода говора постаје све више ограничена, а приватност феномен у нестајању.⁶⁶⁷ Уместо демократије, „сајберпростор“ потпомаже елитизам и поделу на оне који су богати информацијама и на оне који то нису. Постоје мишљења да ће „сајберкултура“ довести до повећања стреса, недовољног размишљања, конфузије, незнања, смањене имагинације и креативности. Доминација енглеског језика, промовисана путем „сајберпростора“ тако представља пример лингвистичке колонизације.⁶⁶⁸ Критичари „сајберпростора“ наводе да у оквиру њега не долази до демократизације и нестанка расе, класе и рода, већ управо супротно, до повећања

⁶⁶⁶ Bruce, C., Candy, P., *Information Literay Around the World*, Wagga Wagga, New South Wales, Centre for information studies, Charles Sturt University, 2000.

⁶⁶⁷ Милојевић, И., *Каква нам се будућностић предсказује одговор „сајберфеминизма“ на „сајберпиратијархаић“*, <http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilojevic/2>, стр. 21.

⁶⁶⁸ Исто, стр. 22.

доминације и подређености међу етничким, расним и културним групама. Глобално доминантне етничке групе, с обзиром на већу могућност контролисања дискурса, намећу мишљење које одражава њихов поглед на свет и перцепцију других и другачијих. Међутим, објективна тврдња о утопијској или дистопијској верзији „сајберкултуре“ није могућа, она припада оцени појединца, друштвене групе и локалне заједнице приликом интеракције са другим појединцима, групама и заједницама у овом простору. Гломазност и динамичност „сајберпростора“ такође смањује могућност анализе тврдње да је он првенствено претходно патријархалан, односно простор у коме се промовише претходно патријархалан поглед на свет, или егалитаран, односно простор у коме се промовишу алтернативе патријархату.

Феминистичка теорија и пракса је, у самом почетку, слабо учествовала у расправама око дистопијског или утопијског потенцијала нове технологије. Може се рећи да је превасходно игнорисала ову појаву, чак бивала и отворено технофобична. Схватање доминантне струје феминизма седамдесетих и осамдесетих година прошлог века је било да су компјутери и друге нове технологије превасходно „играчке за дечаке“.⁶⁶⁹ Као одговор на њен текст, наводну или стварну технофобичност другог таласа феминизма, Дона Харавеј пише текст „Киборг Манифест“ у којем промовише интеракцију људских јединки и технологије. Такође, у истом контексту, а под утицајем све већег значаја и употребе нових технологија деведесетих година двадесетог века, јавља се киберфеминизам. Киберфеминизам је направио одлучан заокрет у односу на феминизам другог таласа који је имао тенденцију да технологије посматра као нешто што је супротно природном, органском и женском принципу. Феминизам другог таласа, стога, није у могућности да на адекватан начин одговори на потребе и искуства жена, превасходно младих жена нових генерација, које одрастају у једном потпуно новом свету. У том новом свету не зависи само њихов опстанак од успешног баратања новим технологијама, већ технологије постају и средство комуникације и забаве. Кибернетски простор је место где се могу стећи нова, обновити стара и продубити постојећа пријатељства, место где је могуће креативно се изразити, играти се, учествовати у културном животу заједнице, како виртуелном тако и реалном, те стварати нове уметничке форме.⁶⁷⁰

⁶⁶⁹ Броснан, М. Ј., *Технофобија и род: да ли су компјутери „звечке за дечаке“?*, Култура, 107-108, 2004, стр. 99-118, 100.

⁶⁷⁰ Милојевић, И., *Киберфеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 267-279, стр. 269.

Међутим, у тежњи да критикује и сасвим одбаци феминизам седамдесетих, у пракси је сајберфеминизам ипак прихватио многе стратегије авангардних феминистичких покрета, укључујући и стратешки сепаратизам (е-mail листе само за жене, групе самопомоћи, групе за причу (chat) мреже, технички тренинг жена за жене), феминистичку културну, друштвену и језичку теорију и анализе, стварање нових презентација жена на интернету ради супротстављања раширеним сексистичким стереотипима (феминистички аватари, киборзи, стапање родова односно родна фузија), феминистичку критику интернета, стратешки есенцијализам и слично. Претпоставимо да је то последица политичког рада на изградњи покрета и вештина коју свака генерација мора изнова учити уз помоћ искуснијих активисткиња. Схватање да проблем киберфеминизма може да се реши уколико се досадашња искуства припоје активистичкој феминистичкој политици која је адекватна за излагање у сусрет женским питањима у технолошкој култури, свакако је афирмативно за успех покрета. Познавање феминистичке теорије битно је како би се одређене појаве у „сајберпростору“ могле правилно разумети, превасходно у контексту промоције и одржавања патријархата или алтернативног промовисања и стварања друштва родне равноправности. Ипак, у досадашњој пракси феминизма, уочава се својственост у смислу губљења историјског знања и активног повезивања са ранијим радикалним покретима.

Сајберфеминизам у теоријском смислу не треба ограничавати системом строгих дефиниција већ, напротив, посматрати кроз сложене стратегије одношења телесности, рода, идентитета, технологија и „сајберпростора“. Социјални простори и међусобни односи унутар њих као део (женске) свакодневице нуде широк спектар феномена, у распону од увек актуелних питања о формирању, трансфигурисању и брисању идентитетских граница, али и "girls" заједницама, женском сајбер панку, као и о још много других. Међутим, и у формирању и у потоњем теоријском и научном разматрању ових феномена, истиче се неколико група проблема. Између осталих, поменућемо неке који се данас чине најважнијим: однос према технологији, питање рода и сајбер идентитета, питање моћи и биополитике, развијање нових форми активизма и женског удруживања те однос уметности и виртуелног окружења.

Однос жена према технологији је, у историји цивилизације Запада, попримао различите облике и у великој мери учествовао у формирању женских друштвених родних улога. Једна од првих ауторки која исцрпно обрађује ову тему је Симон де Бовоар. Она у своме делу "Други пол" развија тезу како технологија смањује физичко

исцрпљивање жена говорећи о тзв. женској слабости и предвиђајући да техника може да "поништи мускуларну разлику која дели мушкарца од жене".⁶⁷¹ Савремене феминисткиње се не слажу са тезом о "женској слабости" из разлога што би њено прихватање значило промовисање идеје о дубоко укоревеној биолошкој и физиолошкој разлици мушкарца и жене. Данас је таква идеја неприхватљива, како у друштвеним тако и у природним наукама. Наиме, бинарна опозиција жене и мушкарца заправо почива на друштвеној конструкцији која подразумева разликовање пола, као биолошке категорије, и рода, као система неучених понашања и улога у друштву. Сама разлика између рода и пола је, додуше, нејасна. Џудит Батлер (Judith Butler) деконструише материјалност пола као покушај одржавања „несводљиве специфичности“ наводећи да “ако покушамо да утемељимо своја тврђења о полној разлици тако што ћемо се вратити материји као нечем што претходи дискурсу, могли бисмо открити да је материја пуна наталожених дискурса о полу и полности која предодређују и ограничавају могуће употребе тог термина”.⁶⁷² Међутим, и поред тога, киберфеминисткиње често указују на позитивне аспекте спреге технологије и жена. Са друге стране, сматрају да ипак у области савремене технологије, у распону од биотехнологије до индустријске, постоје поремећени односи моћи и контроле у корист мушкараца, а на уштрб жена.

Једно од најкомплекснијих проблема и највише обрађиваних тема киберфеминизма јесте питање сајбер идентитета у контексту постиндустријског друштва које са собом носи нејасне дефиниције родности.⁶⁷³ Тако, кроз идеју киборга, Дона Харавеј потврђује и проширује тезу Симон де Бовоар да се жена не рађа већ постаје, као и тезу Џудит Батлер о перформативности рода. Киборг је родно неутрално биће које постоји у родно неутралном виртуелном свету. Увођење метафоре киборга значајно је за феминистичку теорију из разлога што симболише могућност изградње нових родних идентитета. Ти родни идентитети могу бити флуидни, вишеструки, комбиновани, слични или сасвим другачији на родне идентитете са којима се конвенционално срећемо у физичком свету реалног друштва. Будући да, у смислу нет утопије, киберпростор обећава слободу и место у којем старост, националност, раса, економска ситуација, физички изгледа и наравно род губе на значају, киборг повећава

⁶⁷¹ де Бовоар, С., *Дрући пол 1, чињенице и мишљења*, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 77.

⁶⁷² Батлер, Џ., *Тела која нешто значе: о дискурзивним границама пола*, Самиздат Б92, Београд, 2001., стр. 47.

⁶⁷³ Марковић, И., "Зашто сајберфеминизам?", *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (ed. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999., стр.16.

конструисање родних и других идентитета превенствено у складу са субјектом који сам себе конструише. Таква самоконструкција субјекта не мора бити у складу са друштвеном заједницом која му намеће одређене родне карактеристике и улоге. Овакав техноутопијски карактер киборга приметан је у Манифесту киборга истоимене теоретичарке:“ Киборг је кибернетски организам, хибрид машине и организма, биће потекло и из друштвене стварности и из фикције. Међународни женски покрет је конструисао „женско искуство“... искуство које је истовремено и фикција и чињеница најважнијег реда, политичког. Ослобођење зависи од конструкције свести, имагинационог очекивања, опресије, као и могућности. Киборг је ствар фикције и стварног животног искуства које мења оно што се подразумева под женским искуством у касном XX веку. У питању је борба на живот и смрт, али је граница између научне фантастике и друштвене стварности оптичка илузија...“⁶⁷⁴ Надаље, она пише:“ У савременом свету сви смо ми химере, теоретизовани и фабриковани хибриди машине и организама, ми смо, укратко киборзи. Киборг је наша онтологија, и даје нам наш политички став. Киборг је сажета слика и имагинације и опипљиве стварности, ове две области спојене заједно структурирају било коју могућност историјске трансформације...ради се о напору у утопијској традицији замишљања света без рода, који је можда и свет без генезе, али истовремено и свет без краја. Киборг је биће пост-родног света...апсолутно посвећено парцијалном, ироничном, интимном и перверзном. Оно је опозиционо, утопијско и сасвим без невиности...не више структурирано на основу поларитета између приватног и јавног...За разлику од Франкенштајновог чудовишта, киборгу није потребан отац да га спаси тако што ће повратити башту, измислити хетеросексуалну супружницу и кроз сопствену остварену комлетност у граду и у космосу... Киборзима није потребна заједница заснована на моделу биолошке породице...њима није потребан холизам; али не могу без повезивања...“⁶⁷⁵ Киборшки мит Доне Харавеј заснива се на идеји о новој политици идентитета „жена у интегрисаном кругу“ али и испитивању и иронизацији постојећих дискурса моћи који се културално односе на жену. Џудит Батлер пак сматра да пре свега треба објаснити како се тела материјализују, како добијају морфе, облик у којем је обележена њихова материјална омеђеност, да би се након откривања материјализације телесности схватио

⁶⁷⁴ Haraway, D., „A cyborg manifesto; science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century“, In: D. Bell & B.M. Kennedy (eds.), *The Cybercultures Reader*, str. 291-324, 2000, стр. 291-292.

⁶⁷⁵ Исто, стр. 292.

њихов утицај на обликовање и учење родних улога.⁶⁷⁶ Управо је однос материје и стварања родног идентитета представљао једну од полазних теорија сајберфеминизма.

Незаобилазно питање моћи уопште, па и оне у оквиру „сајберпростора“ увек нас враћа на проблем постојања патријархата. Ако се патријархат може дефинисати као друштвени систем у којем је економска, политичка моћ, као и моћ у јавној сфери, неравноправно подељена међу родовима, онда је „сајберпатријархат“ организовани систем понашања и размишљања у „сајберпростору“ који одражава тако неравномерно расподељену моћ.⁶⁷⁷ Према мишљењу појединих аутора „сајберпростор“ је ипак егалитарнији у односу на класични патријархат у оквиру традиционалног и савременог друштва. То првенствено из разлога што инернет првенствено користе млади и простор у коме се учествовање женског рода стално повећава.⁶⁷⁸ Међутим, постоје и аргументи против, односно аргументи којима се доказује да интернет у ствари погодује јачању патријархата и то институционализовањем и промовисањем насиља, посебно сексуалног насиља над женама и децом, и промовисањем сексуалне објектификације жена. Насиље у сексуалној индустрији, као и насиље над женама и децом, свакако није нови феномен, али оно што је ново јесте лакоћа којом се до оваквих садржаја долази у „сајберпростору“. Правна нерегулација „сајберпростора“, надасве хваљена као отпор тоталитарним режимима, такође погодује нелегалним активностима и промоцији насиља, порнографије и проституције. Узимајући у обзир да је сексуална индустрија један од носилаца интернета, као и чињеницу да је интернет осмислила војна индустрија, може се донети закључак да је овај медијум свакако, макар непосредно, под утицајем те две патријархалне институције.

Ово је свакако радикалнији пример манифестације патријархата у „сајберпростору“, али није згорег приметити и оне суптилније форме његовог појављивања. Стереотипи мушких и женских улога, начин на који се врши комуникација у оквиру „сајберпростора“, друштвена изолованост коју може да промовише учествовање у „сајберпростору“, негативне последице по родне односе и односе у породици, све су то неки од проблема које су навеле критичарке „сајберпатријархата“. Рецимо, чињеница је да су жене све присутније на инернету⁶⁷⁹,

⁶⁷⁶ Марковић, И., *"Зашто сајберфеминизам?"*, *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (ed. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999., стр.17.

⁶⁷⁷ Милојевић, И., *Каква нам се будућностић предсказује одговор „сајберфеминизма“ на „сајберпатријархат“*, <http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilojevic/2>, стр. 27.

⁶⁷⁸ Исто, стр. 28.

⁶⁷⁹ Жене су свакако присутније на интернету, њихови блогови су читанији од оних које објављују мушкарци, али ти блогови за тему имају традиционалне женске улоге: мајчинство, кухињу, моду. Ретки

али постоји и аргумент да жене, као друштвена група, и даље придају већи значај емотивном говору лица и тела, који је у „сајберпростору“ често невидљив. Такође, жене преферирају употребу комуникационих технологија, првенствено у сврху повезивања са другим људима. Повезивање је иначе кључна реч у оквиру кибернетског феминизма, као и у оквиру феминизма уопште. Историјски гледано феминистички активизам је зависио од физичких састанака жена, по кухињама, црквама или улицама. Организациона ћелија првог таласа феминизма је била круг кројачица, круг ткаља, добротворне организације. За време другог таласа феминизма жене су опет почеле да се окупљају и планирају акције. Састајале су се у групама које су постале организационе ћелије за обновљени феминистички покрет. Трећи талас феминизма наставља да користи ове моделе јавне акције и отпора. Интернет, као потенцијално отуђујући и индивидуализовани медијум, осмишљен да замени стварно повезивање у реалном душтву, не одражава, дакле, доминантне интересе и потребе жена. Дакле, иако се нове технологије и „сајберпростор“ замишљају као егалитарни и демократски медијуми, они свакако нису родно неутрални. Штавише, „сајберпростор“ је место на коме долази до манифестације патријархата у многим формама, чак и до његовог јачања.⁶⁸⁰ Насупрот томе, „сајберпростор“ свакако пружа и могућности трансформације патријархата и стварање радикално другачије будућности. Ово је један од циљева киберфеминизма, а такође и свих других феминистичких оријентација.

Питање активизма и борбе за женска права такође представља један од формативних аспеката киберфеминизма. Женске групе и организације користе интернет не само као место *окупирања* (дискусиони форуми, веб сајтови) већ и као политички простор редефинисања идентитета и улога жена - према Фејт Вајлдинг "увођење речи феминизам у сајберпростор представља радикалан чин, као и покушај прекида протока мушких кодова снажним прогласом намере да се помеша,

су блогови објављени од стране жена који се тичу политике или сличних тема. Ако таквих блогова и има, њихов број посећености је незнатан, те се може рећи да доминација патријархалног обрасца прелази и у виртуелну сферу. Слична ситуација је и у сфери хаковања. Овај свет је још увек резервисан за претежно мушку популацију. Ипак, не треба заборавити чињеницу да је први компјутерски програмер била жена. У питању је Ада Лавлејс, черка Лорда Бајрона из неуспелог брака са Анабелом Милбанк. Ада је била хакер у класичном смислу те речи. Посветила се природним наукама са својим пријатељем који је од 1837 па до 1871. године радио на конструисању аналитичке машине, а Ада је написала програм тј. Software за ту машину. Аналитичка машина је била намењена за налажење вредности сваког математичког израза за који знамо како да га израчунамо, то јест редослед операција које треба извршити и базирала се на алгоритмима. Види:svethakera.blogspot.com/zene-hakeri.html

⁶⁸⁰ Исто, стр. 31.

гибридизује, провоцира и раскине са мушким поретком ствари на Мрежи".⁶⁸¹ Такође, на интернету увелико постоје бројни сајтови посвећени женској побуни, ироничном поигравању постојећим родним стереотипима или агресивном редефинисању женских идентитета, у виду вебгерлс (webgirls), рајотгерлс (riotgirls), герила герлс (gerrila girls), итд. Једна од најзначајнијих феминистичких група која делује на Мрежи је свакако ОБН (Old Boys Network), први међународни сајберфеминистички савез формиран 1997. године у Берлину; према сопственим речима "реална и виртуелна заједница сајберфеминисткиња" чији је циљ "успостављање критичког дискурса о новим медијима, са посебним фокусирањем на њихове родне аспекте".⁶⁸² Као што Роуз Брадиоти⁶⁸³ често истиче, ироничан, пародијски, шаљив, гневан, страствен или агресиван рад многих нових „girl“ група је важна манифестација нове субјективности и културног представљања жена у „сајберпростору“. Тренутно постоји велика разноврсност артикулација феминистичких пракси у овим разноликим групама које варирају од тога да сама припадност женском роду дозвољава приступ овим листама, до научнофантастичних, антидискриминаторних пројеката, сексуалног егзибиционизма, трансродних експеримената, лезбејског сепаратизма, медицинске самопомоћи, уметничке самопромоције, као и до најобичнијег хвалисања. По мишљењу неких, ове сајбердевојачке мреже уопштено делују као да прихватају одређену дозу интернет заједништва, али већину као да не занима укључивање у политичку критику положаја жене на интернету.⁶⁸⁴ Присталице „сајберфеминизма“ апелују на заједништво теоретичарки и гирлнет уметница које визуализују нове представе тела, језика и субјективности у „сајберпростору“. Сматрају да би овакве групе могле да побољшају коришћење постојећих електронских мрежа за повезивање различитих група жена, корисница компјутера у размени информација о свакодневним условима рада и живота на интернету. Такође, ургирају на коришћење ове информационе мреже као акционе базе за излагање у сусрет проблемима жена и радница у глобалном реконструисању рада, а који пројекти би могли да испреплићу визионарске и политичке аспирације киберфеминизма.⁶⁸⁵ Међутим, тренутно постоји мала сарадња између академских феминистичких теоретичарки, феминистичких уметница и популарне женске културе на интернету. Са друге стране, важан и плодотворан облик киберфеминистичких

⁶⁸¹ Марковић, И., "Зашто сајберфеминизам?", *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (ed. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999., стр.152.

⁶⁸² Више о ОБН: http://www.obn.org/inhalt_index.html

⁶⁸³ Rouzi Braidoti, "Cyberfeminism with a difference." [www.let.ruu.nl/womens_studies/rozi/cyberfem.htm]

⁶⁸⁴ Весна Драгојлов, *Род и интернет: Политички активизам*, www.zenskestudije.org.rs/.../4

⁶⁸⁵ Исто.

културалних пракси су радови уметница које се фокусирају на проблеме родних репрезентација на интернету и у оквиру савремених технологија, или пак стварају радове чија се поетика може препознати као феминистичка у оквиру дигиталних медија.⁶⁸⁶

Киберфеминизам као покрет, филозофија и пракса, релативно је млад и разноврсан те га је тешко потпуно и јасно дефинисати. Оно што чини окосницу његове теорије је прихватање става да у „сајберпростору“ постоји разлика у моћи међу родовима, као и става да је то проблем који би требало мењати. У складу са тим, киберфеминизам интересује ново информационо друштво, у којем физичка снага, традиционално повезана са аргументом о наводној мушкој супериорности, губи на вредности, а вештине, као што су емотивна писменост и могућност обављања различитих послова, симултано, које особине се приписују женама, доводе до промене у односима моћи међу родовима.⁶⁸⁷ Промене у сфери рада су кључне и њихове последице су већ видљиве тамо где долази до отпуштања мушке радне снаге у традиционалним индустријама и до запошљавања женске радне снаге у новим индустријама техно-информатичког друштва. Нове технологије имају еманципаторски потенцијал за жене и што могу да им помогну да боље контролишу своју сопствену репродукцију, од одлучивања када и колико да рађају, до преношења ове улоге на друге природне (плаћени сурогати) или вештачке материце.⁶⁸⁸ Будућност какву киберфеминизам замишља је будућност у којој жене нису ограничене телесним, односно где женска физиономија још више губи на значају као фактор дефинисања женског рода.

Често цитиран текст Доне Харавеј у коме она изјављује да би радије била „киборг“ него богиња⁶⁸⁹ означава јасан прекид са асоцијацијом жена и природе и претпоставља радикалну разлику између киберфеминисткиња и неких других савремених феминистичких оријентација, од којих су најзначајнији и најраспрострањенији екофеминизам и духовни феминизам. За разлику од

⁶⁸⁶ Неке од најпознатијих уметница су Линда Демент (Linda Dement), ауторка чији пројекти тематизују тело, насиље и сексуалност, Чар Дејвис (Char Davis) која се бави темама природе, перцепције и контроле кроз конструкцију 3Д окружења, затим радови ауторки сајберпанк жанра, међу којима се истиче Пет Кадиген (Pet Kadigen) чије књиге успостављају нове матрице односа између стварних и виртуелних тела.

⁶⁸⁷ Милојевић, И., *Киберфеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 267-279, стр. 272.

⁶⁸⁸ Исто, стр. 272.

⁶⁸⁹ Haraway, D., „*A cyborg manifesto; science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century*“, In: D. Bell & B.M. Kennedy (eds.), *The Cybercultures Reader*, str. 291-324, 2000, стр. 291-292.

киберфеминисткиња, екофеминисткиње сматрају да циљ феминизма није ограничење жена од природе, већ мењање хијерархијског погледа на свет у коме се и жене и природа мање вреднују у односу на мушкарце. Док екофеминисткиње теже исправљању погрешног става, односно погледа на свет који промовише мање вредновање природе у односу на друштво, киберфеминисткиње то желе да чине када аје у питању наводна женска технофобичност.⁶⁹⁰ И у једном и у другом случају ради се о тежњи мењања неравноправне расподеле моћи међу родовима, што је циљ и сврха сваке феминистичке оријентације. Разлика између ове две најновије оријентације феминизма огледа се у другачијим стратегијама и методама које се сматрају најприхватљивијим за постизање циља. И док киберфеминисткиње критикују екофеминизам као есенцијалистички, као покушај враћања на премодерна друштва, екофеминисткиње замерају киберфеминизму негирање природе и духовности као кључних феномена који дефинишу жене. Критика која наводи да киберфеминизам заправо и није феминизам, јесте управо најразорнија критика ове феминистичке опције. Аргументи против киберфеминизма, у овом смислу, су да је киберфеминизам једноставно игра појединих привилегованих жена, уметница и теоретичарки са технологијом, као и да је киберфеминизам инсистирањем на индивидуалности и различитости директно допринео додатном слабљењу ионако слабе женске солидарности.⁶⁹¹

2. Феминистичка јуриспруденција

2.1. Настанак и развој феминистичке јуриспруденције

Феминистичка јуриспруденција, названа још и правна теорија рода, испитује основне правне принципе као што су: правда, једнакост, услови и ситуације поседовања или лишености права, као принципе који су релевантни за све правне области, посматрано кроз призму специфичних разлика између женских и мушких потреба и

⁶⁹⁰ Исто, стр. 35.

⁶⁹¹ Исто, стр. 35.

захтева, као и односа жена и мушкараца у друштвеном и правном окружењу.⁶⁹² Израз јуриспруденција, карактеристичан за англосаксонско подручје, користи се као синоним за правну теорију, односно опште учење о праву. Овај израз се, упркос развојним правним процесима, задржао посебно из разлога што, нарочито данас, поред „практичних сврха“ одговара и уобичајеном прављењу разлике између правне филозофије и правне теорије.⁶⁹³ Израз јуриспруденција припада латинској сложеници коју чине изрази *ius* и *prudentia* где израз *ius* означава право, а израз *prudential* означава разборитост, мудрост, знање. У дословном смислу, јуриспруденција представља „познање права“, или „вештину, искуство права“. Јуриспруденција је, према Гумпловичу, по својој природи разумска наука.⁶⁹⁴ Задатак јуриспруденције, односно правне теорије, јесте анализа, одређење и „леgitимисање“ позитивног права, затим трагање за пореклом (етимологијом) и сложеним значењем њених теоријских садржаја, указивање на темељне цивилизацијске вредности права, као и повезивање права и саме правне теорије са другим, више или мање правно оријентисаним, односно правно граничним дисциплинама и знањима.⁶⁹⁵ Узимајући у обзир комплексност правне теорије, њој се, у односу на правне и „гранично“ правне дисциплине, признаје својеврсна правна супериорност. Теоријска вредност коју она поседује намеће њену инкорпорираност у свим другим правним дисциплинама, док њена дисциплинарна еманципованост представља њену спону са различитим подручјима права, правним дисциплинама, правним системима и институцијама, као и са социологијом и филозофијом права.⁶⁹⁶ Теорија права, односно јуриспруденција, није ослоњена само на правни позитивитет иако је консенквентно и неопходно утемељена на неком одређеном схватању науке: логике, херменаутике, семиотике, лингвистичке теорије, науке о системима и институцијама, теорије о процедурама у праву и теорије о правним нормама. Она не одбацује правни идеалитет и реално-мисаону конотацију права и правне филозофије. Правна теорија, односно јуриспруденција, се, дакле, развија и кроз правне и кроз изванправне аргументације, не изузимајући при том ни људско у праву ни правно у људима.⁶⁹⁷

⁶⁹² Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 21.

⁶⁹³ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права I.*, Нови Сад, 2002, стр. 13.

⁶⁹⁴ Тадић, Ј., *Предмет и правних наука*, Београд, 1966, стр. 37.

⁶⁹⁵ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права I.*, Нови Сад, 2002, стр. 14.

⁶⁹⁶ Исто, стр. 14.

⁶⁹⁷ Исто, стр. 14.

Још је правна интелигенција античког Рима познавала појам јуриспруденције. Тако је Улпијан, један од најугледнијих правника класичног периода римског права, пре више од хиљаду петсто година, у Дигестама, зборнику из 533. године који представља кодификацију *ius-a*, експлицитно навео да правна наука представља познавање свега што је људско и божанско и да она означава способност да се одвоји правично од неправичног.⁶⁹⁸ Свако даље објашњење јуриспруденције констатује да она представља правну науку, правну знаност, научну обраду права или његових подручја, па чак и стручну правну литературу.⁶⁹⁹ У ширем смислу, јуриспруденција означава разнолика општа учења о праву која се разликују од оних приступа праву која имају за циљ да прикажу правне норме које важе у одређеном друштву и одређеном времену.⁷⁰⁰ У ужем смислу, јуриспруденција означава три одвојена и, при томе, различита правца истраживања права. Први правац је упућен на проблем појма или природе права, други на проблем сврхе или идеје права, а трећи на проблем интеракције између права и друштва.⁷⁰¹ Школа у јуриспруденцији која обухвата проблем појма или природе права анализира фундаменталне појмове права као што су: извор права, субјект права, правна обавеза, правна норма, правна санкција, као и остале појмове права који не морају бити нужно општи. Назива се још и аналитичка јуриспруденција јер покушава да анализира и дефинише одређене правне појмове.⁷⁰² Школа у јуриспруденцији која обухвата проблем сврхе или идеје права има за циљ да истражи рационалан принцип који даје праву његово специфично „важење“ или „обавезујућу снагу“ и који је критеријум „правности“ правног правила. Позната је још и као етичка јуриспруденција или филозофија природног права, с обзиром да правду сматра идејом самог права.⁷⁰³ Школа у јуриспруденцији која се односи на проблем интеракције између права и друштва у своја истраживања укључује питања која се тичу: корена права и његовог развоја, друштвених чинилаца који данас одређују варијабилну садржину права, однос права и економије, правне културе и правне свести, социјалних ефеката одређених правила и института, овлашћења законодаваца да утичу на друштвени развој, однос позитивног права и теоријског права. Назива се још и историјско-правна школа.⁷⁰⁴ Примећујемо да у јуриспруденцији постоји велики број јуриспруденција као што су: аналитичка,

⁶⁹⁸ Исто, стр. 31.

⁶⁹⁹ Ромац, А., *Ријечник латинских њравних израза, Vademecum juridicum*, Загреб, 1985, стр. 166.

⁷⁰⁰ Рос, А., *Право и њравда*, Подгорица, 1996, стр. 23.

⁷⁰¹ Исто, стр. 25.

⁷⁰² Исто, стр. 25.

⁷⁰³ Исто, стр. 25.

⁷⁰⁴ Исто, стр. 26.

појмовна, концептуална, социолошка, етнологска, итд.⁷⁰⁵ Поред тога, у праву се говори и о метајуриспруденцији, односно о критичком промишљању јуриспруденције.⁷⁰⁶

Данас позната, научно поткована и методолошки фиксирана, теорија права је настала тек пре нешто више од два века. Правна наука се још од давних времена развијала као дисциплина систематизованог искуства и сазнања, сажетог у важећем праву и позитивној норми, као резултатима специфичног културног и правно-историјског развоја. Почетни разлози њеног настанка су тежња правних теоретичара, при томе се првенствено мисли на немачке правне теоретичаре Густава Хуга, Ј. Фриз, Рудолфа Штамлера, да се уз помоћ правне теорије савладају неки сложени и онтолошки проблеми права. Резултат тога је настанак великог броја разних опција и мноштва приступа везаних за питање правне теорије, смисла и значења овог појма.⁷⁰⁷ Између осталог, увођењем појма правне теорије учинило се више од покушаја формализовања или супституисања натуралистички схваћеног појма права. Позитивно право се не вреднује и не образлаже једино према његовом материјалном легитимитету, већ према његовом формалном легитимитету.⁷⁰⁸ Питање емпиријско-логичких разлога настанка и важења позитивног права, и данас актуелно, указује на јаз који постоји између појма права у оквиру праксе и појма права правне филозофије и правне теорије, затим на чињеницу да право тешко може представљати предмет науке уколико би се сводило на један, редукован и једнодимензионалан научни појам, као и указивање на безначајност правне теорије која апстрахује правне вредности.⁷⁰⁹ Реално, правна теорија се непрекидно конфронтира са два различита начина спознаје: са спознајом права из самог права као и са спознајом права изван оквира права. Од средине XIX века, питање спознаје права из самог права помоћу „правне конструкције“ представља преокупацију методике права.⁷¹⁰ Многи правници сматрају да је управо одговор на такво питање срж саме правне теорије.

До данашњег дана настао је велики број карактеристичних становишта о правној теорији. Међутим, више се зна шта правна теорија није и шта не може бити, него шта она у ствари представља. Примећујемо да данас, судећи према истраживачки и теоријски релевантним увидима, постоји укупно десет праваца који обележавају

⁷⁰⁵ Висковић, Н.: *Појам права*, Сплит, 1976.

⁷⁰⁶ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 34.

⁷⁰⁷ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 17.

⁷⁰⁸ Исто, стр. 19.

⁷⁰⁹ Исто, стр. 19.

⁷¹⁰ Исто, стр. 20.

савремену правну теорију. То су: аналитичка правна теорија, институционални правни позитивизам, критички рационализам, правна социологија и теорија система, правна логика, дијалектичка аргументација и топичка јуриспруденција, теорија јуристичког дискурса, покрет *Critical Legal Studies (CLS)*, *Law and Economics* (Право и економија), као и наративна правна теорија.⁷¹¹ Не умањујући значај осталих праваца, у овом раду ће бити образложени настанак и циљеви покрета *Critical Legal Studies (CLS)*, односно покрета критике правних студија, због његовог значаја за развој феминистичке јуриспруденције.

Покрет критика правних студија се развио 1977. године на конференцији одржаној на Универзитету *Wisconsin-Medison* у Америци са циљем критичког испитивања правног феномена. Зачеци тог покрета су настали двадесет година раније, када је већина оснивача покрета била политички ангажована у борби за људска права и против рата у Вијетнаму.⁷¹² Већ 1981. године у Лондону је одржан први европски састанаг где је и усвојен назив за овај покрет, *Critical Legal Studies (CLS)*, и од тада се овај покрет непрестано шири у смислу разноврсности филозофских и теоријско-методолошких извориша и за све ово време придобија нове припаднике. Покрет CLS право посматра као мноштво социјалних правила и на потпуно нов начин тумачи и примењује право.⁷¹³ Право постоји да би обезбедило остварење интереса групе, партије или класе које га формирају. Право представља политичко средство остварења интереса богатих и моћних који га користе као инструмент за принуду са циљем да одрже постојеће место на хијерархијској лествици. Многи припадници покрета се залажу за преокрет хијерархијске структуре доминације у модерном друштву. Постоји вера у могућност и потребу опште и дисконтинуиране промене.⁷¹⁴

Покрет критика правних студија се нарочито везује за име Роберта Мунгабеира Унгера (Roberto Mungabeir Unger) и Данкана Кенедија (Duncan Kennedy) кога иначе називају и проповедником овог покрета, али и за Роберта Гордона (Robert Gordon), Мортонa Хоровица (Morton Horowitz) и Катарину МекКинон (Katarine MacKinnon).⁷¹⁵ Сви наведени аутори се залажу за критички приступ праву, али са различитих практичних и теоријско-методолошких полазишта: америчког правног реализма,

⁷¹¹ Исто, стр. 19.

⁷¹² Исто, стр. 239.

⁷¹³ Исто, стр. 239.

⁷¹⁴ Унгер, Р., М., *Знање и њолиџика*, Загреб, 1989, стр. 324.

⁷¹⁵ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и њрава I.*, Нови Сад, 2002, стр. 239.

марксизма, феминизма и постструктурализма. Један део аутора овог покрета право посматра као идеологију, као аутономан део надградње, други, везани за марксизам, посматрају борбу и захтеве радничке класе кроз радно право, трећи, који су своје упориште нашли у постструктурализму и поставкама Жака Дерида, примењују деконструкцију као методу, анализирају право и правду, право и силу, силу и право.⁷¹⁶ Наиме, Дерида је радикално одбацио коначне истине и дефинитивне теоријске структуре, на који начин је тежио да испита саме границе теорије и њених творевина. Насиље посматра као основу права при чему је разматрао разлику између законске силе једне легитимне власти и насиља које би морало да утемељи тај ауторитет, и које само себе није могло да овласти никаквим претходним легитимитетом, тако да оно у том првом тренутку није ни легално ни нелегално, ни праведно ни неправедно.⁷¹⁷ Исто тако, разматрајући питање легитимности правне принуде, Готфрид Хофе сматра да се људска права не могу осигурати правном државом по себи, она се морају заснивати на праву које и само почива на правди. По њему, правна држава мора да почива на друштвеном уговору, а тај првобитан друштвени уговор и сам мора бити праведан.⁷¹⁸ Према Дерида, правда није нужно право или закон, она може да постане правда по праву или у праву, само ако постоји сила, или, само ако се почев од првог тренутка позива на силу.⁷¹⁹ Опредељујући деконструкцију као онтолошку премису и особен метод, Дерида одређује поље права, правде и силе, који су засновани на мистичном уму, односно мистичној основи ауторитета. Деридина деконструкција је теоретичарима критике правних студија помогла да објасне свој став о правној неодређености. Сви покушаји да се право објасни, поткопани су методом деконструкције, као што су и сви покушаји принципијелног доношења одлука неминовно осуђени на пропаст.⁷²⁰ Деконструкција доказује да је тумачење текста неодређено и једнако прихватљиво за све интерпретације. Право тако више није један логичан, кохерентан систем, већ продукт временски неодређене игре значења, доказаних уз помоћ деконструкционалистичке неодређености.⁷²¹ Унгер, главни представних покрета и професор на Харварду, учинио је најдоследнији покушај у изградњи једне позитивне теорије у измени постојећег друштва. Он се залаже за утемељење једне еманципације човека, дакле и до тако нечега

⁷¹⁶ Исто, стр. 241.

⁷¹⁷ Дерида, Ж., *Сила закона*, Нови Сад, 2005, стр. 54.

⁷¹⁸ Вукадиновић, Г., *Теорија државе и њена 2.*, Нови Сад, 2007, стр. 73.

⁷¹⁹ Дерида, Ж., *Сила закона*, Нови Сад, 2005, стр. 54.

⁷²⁰ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и њена 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 242.

⁷²¹ Исто, стр. 242.

као што је заснивање права у идеји човека.⁷²² Наиме, из свеобухватне критике либерализма, Унгер долази до алтернативне доктрине коју назива теоријом личности и коју означава као основу за дефинисање друштвеног идеала.⁷²³ Идеја личности, по Унгеру, садржи идеју друштва, и обратно, немогуће је допрети до њиховог потпуног разумевања позивајући се само на једну или другу. Њихово заједничко порекло егзистира у својеврсном поимању о томе шта су људи у свом односу према природи, према другима и према себи самима. Квалитет тог односа је људска природа, а његова супстанција је личност. Личност је индивидуална особа. Ради остварења највишег захтева политичке теорије, неопходно је формулисати заједницу са органским групама које ће превазићи систем доминације. Управљање активностима ових група и спречавање наметања једне другима вршиће држава. Наравно, држава која је на светском нивоу.⁷²⁴ Наука о држави, у таквим условима, мора да испита и разреши сукоб идеје о малој групи и идеје о универзалној држави.

Унгер, као и сам покрет, су критиковани од стране својих неистомишљеника, првенствено из разлога што тежећи да демаскирају права критикујући га, истовремено не одговарају на питање какво би право требало да буде. Циљ њихове критике је сама критика. Међутим, упркос критикама упућеним самом покрету, не може му се не признати значај који је имао у усмеравању на важност језика на право. Такође, заслуга Унгеровог индивидуалистичког схватања личности јесте у основи тоталне критике либерализма и организације друштва које би заменило либералну државу и њен постојећи систем. У основи, овај покрет је остао на нивоу негативног става према праву, кога обележава еклектизам, а сами амерички аутори га означавају, у оквиру фрагментарних приступа праву, као академски нихилизам.⁷²⁵

Настајући из покрета критике правних студија, феминистичка јуриспруденција је прешла дуг пут. У задњих двадесет и више година, односно од момента када је феминистичка јуриспруденција на правну сцену изашла са новим захтевима и са нагласком на женским људским правима, академска средина је све више признаје као силу и као снажан покрет потенцијала који су стварно у стању да доведу до реформи у правном систему и политици. Веза између феминизма и теорије о људским правима је веома чврста, посебно што право има значајно место у модерној јуриспруденцији и

⁷²² Слично као што је код Радбруха идеја права правда, док је за Русоа идеја права слобода и једнакост.

⁷²³ Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад, 2002, стр. 243.

⁷²⁴ Исто, стр. 243.

⁷²⁵ Вукадиновић, Г., *Теорија државе и права 2.*, Нови Сад, 2007, стр. 75.

политичкој мисли. Међутим, ова повезаност је најочигледнија у борби за равноправност полова. Свакако, један од разлога је што су и феминизам и људска права настала из сличних и специфичних културних историја.⁷²⁶ Феминистичка јуриспруденција, следствено томе, може бити практична основа за критички осврт на модерну културу људских права. Наиме, у дебатама које севоде по питањима људских права, феминистичка јуриспруденција има чврст, реконструктиван и нормативан став. Залаже се не само за анализу и критику савременог права, него и у расправама реформиста о томе на који би се то начин право и институције могле променити.⁷²⁷

2.2. Тежиште интересовања феминистичке јуриспруденције

Предмет проучавања феминистичке јуриспруденције је жена, њен правни положај, са понудом правне помоћи посебно у ситуацији када је она жртва. Феминистичка јуриспруденција улаже напоре у креирању теоријског модела који ће побољшати правни положај жена, пружити одговарајућу нормативну основу, најављујући прогресивно кретање у глобалном контексту.⁷²⁸ Резултат њеног напора је боља правна теорија које ће правним реформама задовољити потребе жена како на националном тако и на међународном нивоу. Дакле, потребно је наћи модел који би могао да доведе у везу правну теорију са праксом, фокусирајући се на правне реформе. Први циљ феминистичке јуриспруденције се огледао у постизању једнаког друштвеног третмана жена, што је учињено реформским захтевима да се формално укине дискриминација жена у односу на мушкарце. Следећи циљ је стицање посебног друштвеног третмана за жене због успостављања суштинске једнакости између мушкараца и жена узајамним уважавањем њихових разлика. Теоретичари феминистичке јуриспруденције, ради остваривања сопствених циљева, често нападају апстрактне и универзалне теорије о друштву, укључујући и право. Различитим методима се труде да поставе жену у епицентар испитивања полно обојеног права тражећи тако стратегију за промене. Неопходно је жену учинити уочљивом, уз откривање и разоткривање штете коју јој је право учинило. Међутим, брзо је постало јасно да није довољно жене само додати као тему правне науке без радикалнијих промена у њеном методу. Проблем уласка у поље

⁷²⁶ Картаг-Одри, А, *Нове њерсијективне у америчкој њравној њеорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., Америчка јуриспруденција XX века, 2006, 36-58, стр. 38.

⁷²⁷ Исто, стр. 38.

⁷²⁸ Исто, стр. 38.

права и његових измена поделио је мишљења теоретичара феминистичке јуриспруденције. Због статуса права који оно има, стабилности његових норми и стандарда, директне практичне примене, почела су да се кристалишу различита, дијаметрално супротна, мишљења теоретичара, од оних који тврде да право остаје неприступачно и непробојно за феминистичку критику, до оних радикалних који сматрају да се актуелна правна теорија мора заменити новом, феминистичком правном теоријом.

Разлози и за једну и за другу варијанту су мање или више убедљиви, али најуспешнија идеја јесте остваривање циљева кроз формулацију и конструкцију феминистичких дискурса о законима уз паралелну стабилну, делотворну, дуготрајну и сензитивну измену правних постулата и метода и њиховом прилагођавању потребама жена. Наиме, теоретичари који сматрају да је право ипак неприступачно за феминистичку критику правдају то аргуменитма заснованим на елементима традиционалне правне методе.⁷²⁹ Укратко, ради се о способности права и правне науке да избегне одговорност за случајеве интересантне критици феминистичке јуриспруденције као и да исту окарактерише као неважну и бесмислену. Приликом дефинисања граница правног деловања, поједина питања, као што су политичка или морална, излазе из тих граница и право се сматра ненадлежним за њих. При том, та граница никако није фиксна, она се помера према потреби и практичности.⁷³⁰ Случај који најбоље описује овакво стање јесте проституција⁷³¹, која се на пример у Енглеској посматра као морално питање, а не правно. Са друге стране, навођење на проституцију, које је по дефиницији узнемиравање, представља правно питање. Дакле, правни систем успева да избегне она подручја унутар којих правна метода не може бити потпуно примењена и клони се субјективних подручја као што су моралне процене и политичка пристрасност. Наиме, у Великој Британији је проституција декриминализована, односно само бављење проституцијом није противзаконито. Међутим, одређене активности које су нужне за бављење проституцијом су противзаконите и кажњавају се новчаном казном или казном затвора: оглашавање бављења проституцијом, тражење особа које ће купити сексуалне услуге или тражење особа које ће продати сексуалне услуге. Аболиција законске регулације у Великој Британији представља углавном

⁷²⁹ Mossman, M., J., *Feminism and legal method: the difference it makes*, Australian Journal of Law and Society, 3, 30-52, 1986.

⁷³⁰ Исто, стр. 25.

⁷³¹ Драженовић, М., *“Проституција и социокултурни аспекти законске регулације проституције (у Хрватској)”*, дипломски рад, Загреб, 2013, стр. 51-72.

наставак британске традиције законске регулације проституције још из XIX века.⁷³² Затим, теоретичари показују како право кроз дефинисање релевантних околности за поједине случајеве директно избегава феминистичку критику и оглушује се на исту. У питању је, на пример, случај силовања, када правни систем признаје сексуалну прошлост жртве као релевантну, док сексуална прошлост оптуженог, наравно, никад није релевантна. Ипак, без обзира колико утопијски делује идеја да се правни систем, тако традиционалан и на први поглед непољуљан, може мењати, сматрамо да су теоретичари који су одустали од његове реформе ипак то учинили прерано. Са друге стране, идеја теоретичара јуриспруденције да једно апстрактно схватање права замене другим, феминистичким, опет није довољно адекватна. Разлози за то се могу пронаћи већ у самој феминистичкој јуриспруденцији, као теорији која ни сама није унитарна, већ је настала као комбинација аналитичких и политичко-етичких твдњи. Она, према мишљењу појединих теоретичара, није аутономна нити представља потпуно самосталан методолошки приступ, већ је више део правне теорије који ставља посебна питања на дневни ред, да би се осветлила питања родности/полности. Концептуализована је као интерпретативни приступ који тражи да продре испод површине правне доктрине, и који посматра традиционалну јуриспруденцију као идеолошку и као апологију за неутралан статус.⁷³³

Чини нам се да је ипак превладало мишљење да је најделотворније, за почетак, дестабилизovati моћ формалног права и критичком методом утицати на законодавну власт да доноси законе од којих ће жене имати директне практичне користи и који ће препознати њен специфичан положај у свим аспектима друштвеног живота. Међутим, пуком изменом закона се неће постићи жељени циљ. Законске одредбе је потребно прилагодити потребама жена, тако да се њиховом применом апсолутно задовоље права жена. Наиме, појам теорије права претпоставља препознатљиво јединство права, па се основна начела правде, права или једнакости сматрају темељима свих аспеката права.

⁷³² Први закон који обухвата ову област је Закон о скитњи из 1824. године према којем је свака јавна проститутка, ако се понашала раскалашно или непристојно на јавном јесту била подложна кажњавању новчаном казном или казном затвора. Касније је тај закон допуњен Актом о заразним болестима. Тако је још крајем деветнаестог века успостављено законодавство које, са једне стране, толерише проституцију, али док она не угрожава јавни ред и мир. Феминисткиње су критиковале овакво законско решење сматрајући да једном идентификована жена као проститутка губи могућност да из те приче иступи, чиме су жене у ствари натеране да у проституцији остају, а то опет води развоју организације криминала и сводништва. Залагања феминисткиња су уродила плодом, али не у мери у којој су оне желеле. У сваком Види: Исто, стр. 52.

⁷³³ Картаг-Одри, А, *Нове њерсијективне у америчкој њравној њеорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., Америчка јуриспруденција XX века, 2006, 36-58, стр. 54.

Правне норме су релевантне и обавезујуће за сва подручја и све адресате којима су упућене. Управо ту лежи основ проблема који је потребно превазићи и пренебегнути дискриминацију која се линеарно шири од саме теорије права ка његовој практичној примени. Примењујући концепт равноправности на, рецимо, подручје којим се регулише вредновање рада, правни систем условљава његову примену једнако на подручја која се тичу, на пример, старатељства над децом.⁷³⁴ Такав општи приступ је, показује искуство, довео до тога да измене закона о равноправности на радном месту имају катастрофалне учинке за жене у случајевима старатељства и трудноће. Женски искази и женско искуство се морају узети у обзир за све појединачне случајеве. Потребно је паралелно радити на обезбеђивању уочљивости релевантних феминистичких тема, што би могло да има за резултат стварање нових институција, механизма и правних реформи за побољшање положаја жена, као и деловати изнутра и феминистичком критиком мењати срж права, његово поимање истине, као и све његове постулате који се само чине неутралнима. Право није засебан и изолован ентитет, оно је утемељено на патријархату као и класним и етничким поделама. Оно нема решења за објашњење патријархата, али нуди простор за изражавање алтернативних визија и исказа. Феминистичка јуриспруденција подразумева другачије коришћење права од пуне стратегије законске реформе. Она није дестабилизатор права, већ покушава променити правне вредности и поступке, уз одржавање права у хијерархији дискурса према којој право има приступ истини и правди. Решење је неопходно тражити унутар права, коришћењем моћи права, са коначним резултатом његовог оплемењивања феминистичким идејама.

Следствено томе, у оквиру феминистичке јуриспруденције се развија критика закона, друштва и самог права са акцентом на истраживању улоге и значаја полова/родова за право, уопште за људско право. Став теоретичара феминистичке јуриспруденције јесте да, без обзира што закони имају јасне претензије да представљају интересе свих људских бића, жене су кроз њихово формулисање, доношење и примену од стране мушкараца лоше тумачене, ућуткане, скрајнуте, депривилеговане и подређене. Жене су на тај начин неадекватно заштићене од насиља и дискриминације различитих типова. Историјски посматрано, припадници законодавне власти су увек били мушкарци. Дакле, приликом доношења закона, жене су увек биле заступане од

⁷³⁴ Smart, C., *Feminism and the Power of Law*, London and New York, Routledge, 1989, pg. 10-14, 20-25, 68-72, 85-89.

стране мушкараца. Иста ситуација је постојала, а и данас постоји, у односу на извршну власт. И код извршавања закона, жене не представљају саме себе. Наравно, било искључиво или не, представљање жена од стране мушкараца никада није било лишено пристрасности. Патријархални свет није нешто у чему се жена може осећати као личност, као индивидуа. Право на којем почива читаво државно и друштвено уређење је, доказује феминистичка теорија, саграђено на основама патријархата и као такво не штити људска права и достојанство великог дела грађанског, модерног, друштва, односно жена. Задатак феминистичке јуриспруденције је критичка анализа права, закона и њихове примене као патријархалних институција. Једнакост правне заштите и третмана, дискриминација у образовању, запошљавању, напредовању и заради, заштита репродуктивних права и слобода, заштита од насиља, силовања, инцеста, сексуалног уцењивања и брачних злоупотреба, проституција и порнографија, патријархално право и примена закона, главне су области изучавања ове правне дисциплине.⁷³⁵ Феминистичка јуриспруденција је заинтересована за било коју правну област, идеју или институцију права, посматрану кроз призму родног сагледавања релевантних појмова, појава и прописа.⁷³⁶ Домен родног интереса и родне критичке анализе права је широк онолико колико је широко и само право.

Као што се право мења у складу са друштвеним околностима, тако се мењају и потребе жена, њихове аспирације и тежње. Следствено томе, феминистичка јуриспруденција се прилагођава актуелном друштвено-правном контексту. Њен захтев је, у основи, постојање једног стабилног, недистопичног правног система који ће омогућити не само женама, већ и свим људима, заснивање сопственог живота на најнужнијој мери предвидљивости као и предузимање подухвата о чијим последицама постоји разумна мера извесности. Само у таквим околностима феминистичка јуриспруденција може да делује како у теоретском тако и у практичном смислу. Феминистичка јуриспруденција, неконформистички побуњена против патријархалног правног система, представља елеменат разума, духа и цивилизације. Уколико остане без могућности револуционарне и реформаторске промене једног дистопичног правног система ка демократски уравнотеженом систему, онда је она немогућа или у најбољу руку, прерана. Први корак је да се људско понашање почне мерити према правилима која су неспорна, као што су међународни стандарди, правда или правичност.⁷³⁷ То већ

⁷³⁵ Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 22.

⁷³⁶ Исто, стр. 22.

⁷³⁷ Исто, стр. 23.

само по себи отвара врата деловању ове теорије као специфичне критике патријархалног правног система ако и када он није у сагласности са међународним стандардима заштите женских људских права, и не обезбеђује женама довољно правичности својим интерним процедурама.

Полазна тачка феминистичке јуриспруденције јесте констатовање недопустиве мањкавости правног система, који не омогућава онај минимум права женама прописан међународним правним стандардима. Мишљења теоретичара феминистичке јуриспруденције су јединствена у ставу да је друштво обликовано патријархално и да њиме управљају мушкарци, продукујући родне стереотипе у праву, родно засновано насиље и страх од њега, родно карактеристичну беду и страх од ње, одражавајући и развијајући правни систем који такве појава није у стању да превазиђе.⁷³⁸ При том, индиректно се намеће утисак да се променом права по себи не мења структура моћи, те да право самим тим и није област која подржава патријархат. Феминистичка јуриспруденција, оглушујући се на спољне утицаје неистомишљеника, одлучно критикује улогу правног система у репродуковању дискриминације женског положаја у патријархалном систему. Међутим, њено дејство се ту не завршава.

Кроз анализу природе и обима женске подређености у разним правним областима, она настоји да развије трансформативне елементе и методе елиминисања патријархата као јединог узрочника таквог положаја жена. Реформе које се у том смислу захтевају гранају се у неколико основних праваца: полно засновано насиље, дискриминација, положај жена у правном образовању и правној професији, женско сиромаштво, репродуктивна и здравствена права, права маргинализованих жена, лезбејска права и положај жена у кризним периодима.⁷³⁹ Навидљивији учинак и правне иницијативе за променом закона се примећују у области борбе против родно заснованог насиља. Усредсређеност је првенствено на одредбе кривичног и породичног законодавства и прекршајних одредаба. Инсистира се на промени процедура како би оне постале родно осетљиве, односно на таквим уступцима где би службена лица у поступцима биле, по могућности, увек жене, да жена жртва насиља у поступку има право да буде праћена другом женом, као особом од поверења, као и проширено право на бесплатног адвоката.⁷⁴⁰ Нарочито се инсистира на промењеном приступу женама сведоцима и

⁷³⁸ Исто, стр. 23.

⁷³⁹ Исто, стр. 24.

⁷⁴⁰ Исто, стр. 24.

жртвама кривичних дела насиља, уз промену тежишта поступка који је по усвојеној мизогиној традицији смештао кривицу на жртву форкусирајући се на утврђивање њеног допирноса (свака неадекватност, односно одступање од уско постављених граница прихватљивог: у облачењу, понашању, претходном животу, одговорности за понашање сопствене деце, родитеља и пријатеља, служила је умањењу кривице окривљеног и потпуном депласирању доживљаја жртве). Кроз тврдњу да постоји цикличност породичног насиља, његова неизбежност у датим, патријархатом задатим, улогама и односима жена и мушкараца, феминистичке теоретичарке захтевају да правна регулатива домаћег насиља буде свеобухватна и таквог карактера да се живљење одреди као живот достојан једне особе, а не пуко битисање. Такође, критички се уочава постојање законских одредаба које отворено дискриминишу жене (недоступност појединих радних места или професија, као и одређених видова школовања на високошколским институцијама, рецимо војски и полицији).⁷⁴¹ Указује се да формална правна једнакост у условима вишемиленијумске легитимне правне неједнакости још увек не представља довољан услов за постизање фактичке једнакости. Захтева се доследна примена програма афирмативне акције како у образовању тако и у запослењу, нарочито у односу на она елитна места која су по традицији резервисана само за мушкарце. Изучавањем положаја жена у правној професији и правном образовању, примећује се дискриминација која постоји у процесу школовања, запошљавања, напредовања. Жене се генерално обесхрабрују да јавно иступају, да се школују или имају амбиције ка неким правним професијама, при чему се отворено преферира мушки пол у смислу њихове наводне повећане професионалне ефикасности. Уочава се да је у досадашње правно образовање уграђена мушка правна логика изражена мушким језиком који негира вредност алтернативе и представља се као једино објективна, неутрална научна истина.⁷⁴²

Феминистичке теоретичарке затим уочавају полно обојено сиромаштво, односно да већину сиромашних и незапослених особа чине жене. Узроци таквог статуса су пронађени у системским оквирима: образовању, усмеравању на женска занимања која су, по правилу, мање плаћена, исцрпљеност неплаћеним кућним радом, невредновање посвећености подизању и васпитавању деце, све учесталија појава самохраних мајки, напуштених у време друштвене кризе, инвалидитет, болест, незапосленост. Затим,

⁷⁴¹ Исто, стр. 25.

⁷⁴² Исто, стр. 25.

феминистичка јуриспруденција анализира директан утицај закона и правне праксе којима се женама одузима или ограничава право контроле свога тела и фертилности. Захтева и афирмише нови приступ проблемима контрацепције, абортуса, стерилизације, плодности, вештачког осемењавања, тестирања и третмана фетуса, трудноће, доступности и квалитета медицинске службе, репродуктивних права предтинејдерског, тинејдерског и зрелог доба жена, жена у менопаузи и после ње, фертилитет лезбејки, припадница мањина, сиромашних и жена са инвалидитетом.⁷⁴³ Захтева се једнака правна регулатива бесплатне лекарске помоћи уз критиковање неадекватности, недовољности и неприступачности гинеколошких служби, њихове необучености и неспремности за посебне категорије жена као што су нпр. лезбејке. Трудећи се да својим теоријским и практичним деловањем обухвати жене у њиховој свеукупности, феминистичка јуриспруденција посебну пажњу поклања тзв. двоструко или вишеструко дискриминисаним женама. У ту категорију спадају жене које су у правном систему још увек непривилеговане, често и отворено дискриминисане, као што су рецимо: жене са инвалидитетом, лезбејке, проститутке, жене припаднице националних мањина, жене у затвору, самохране мајке. Примера ради, можемо само да замислимо колико је неповољан положај жене која је у исто време и самохрана мајка, жена са инвалидитетом, необразована и сиромашна.

Што се тиче лезбејских права, феминистичка јуриспруденција скреће пажњу да непостојећа правна регулатива ове области не значи да лезбејке не постоје, или пак да постоје али да у оквиру друштвено-правног система не наилазе на дискриминаторне норме и понашања баш због те своје карактеристике. Залагања за њихова права се крећу у правцу усвајања једног комплетног антидискриминативног пакета прописа који изричито и под претњом санкција забрањује пословну дискриминацију, дискриминацију у образовању, у спорту, политици, у здравственим институцијама, као и другим државним институцијама и процедурама на основу сексуалне оријентације.⁷⁴⁴ Анализирају се постојећа упоредно-правна законска решења о регистрованом партнерству, брачна и родитељска права, заштита од насиља, право на слободу мирног и јавног окупљања, заштита активисткиња лезбејских права. Чињеница је да су жене највише погођене у условима друштвене кризе, а посебно у ратним и послератним периодима. У таквим ситуацијама се примећује пропагирање идеје враћања жена

⁷⁴³ Исто, стр. 25.

⁷⁴⁴ Исто, стр. 27.

традиционалним вредностима, њихова елиминација са тржишта рада што због тога што чине конкуренцију мушкарцима, што због потребе повећане репродукције ради омасовљења друштва. У исто време, правна регулатива уопште не прати промене које се односе на повећан ниво насиља у таквим кризним периодима који често погађа првенствено жене и децу. Феминистичка јуриспруденција посебно критикује ситуације у којима национализам јача на уштрб демократског удруживања и дијалога међу половима. Тежи се налажењу правног одговора против говора међунационалне мржње да би се изашло из опште прогресивне регресије.⁷⁴⁵

Феминистичка јуриспруденција, приметићемо, нема претензије да замени постојећу, мушку, теорију, већ да себи нађе место поред ње у узајамном критичко-аналитичком односу. То чини нудећи нове критичке приступе, нове речи и појмове, са циљем да омогући комуникацију жена са женама и жена са мушкарцима у правном амбијенту који је нужно мењати. Женско искуство ствара нову женскост која је различита од оне креиране од стране мушкараца и припремљене за удовољавање њиховим интересима. Формулисање женског правног простора се, за сада, своди тек на описивање проблема са којима се жена сусреће, при чему се још увек више спомињу мушкарци као дискриминатори, него што жене имају прилику да говоре за себе и о себи.⁷⁴⁶ Ипак, парцијални успеси не изостају. Они се огледају у местимичним побољшањима у смислу креирања либералних мера заснованих на женском искуству, бољем разумевању права које води ка побољшању правног система. Допринос феминистичке јуриспруденције, следствено томе, није пука критика правног система, већ његово оплемењивање, додуше још увек унутар јуриспрудентичких лимита универзалних „мушких“ принципа правде и правне једнакости.

3. Однос феминистичке јуриспруденције и теорије о људским правима

3.1. Настанак и развој теорије о људским правима

⁷⁴⁵ Исто, стр. 27.

⁷⁴⁶ Исто, стр. 30.

Концепт модерног друштва подразумева такав друштвено-политички оквир у чијем средишту се налази појединац као носилац неотуђивих, универзалних права која му се не могу одузети. Иако су људска права нововековна парадигма, дискурс о људским правима као седимент природно-правне теорије постојао је још у античком добу, код софиста као и у средњем веку у систематичног теологији Томе Аквинског.⁷⁴⁷ Разлика између нововековног и сваког претходног теоријског посматрања концепта људских права налази се у основи посматрања људских права као универзалних или као права која припадају одређеном друштвеном статусу. Наиме, нововековна теорија категоризује људска права као универзална односно апстрактна, док је тај корпус права у античком периоду и у средњем веку посматран као део права оних људи који припадају одређеном друштвеном слоју или сталежу. Нововековним схватањем људских права омогућен је прелаз из традиционалног у модерно друштво и одбачај теорија о божанском праву владара и владарском суверенитету.

Људска права се у модерној правној литератури обично одређују као скуп права и слобода које припадају свим људима. То су права које људско биће стиче самим рођењем и не зависе од воље државе.⁷⁴⁸ Представљају елементарне политичке и социјално-економске захтеве грађана у односу на државну власт и друштво у целини, чије остваривање је предуслов за биолошку, политичку и културну егзистенцију појединца, односно живот у условима достојним човека и његовог достојанства. Људска права и вредности које су у њима садржане имају важну социјално-политичку функцију у одређивању легитимитета државне власти, јер се само она власт која поштује људска права може сматрати легитимном и функционалном. Посматрано кроз правно-теоријски, односно правно-идеолошки, аспект који акцентује вредност, порекло и оправданост њиховог постојања, као и из перспективе позитивног права, односно посматрањем људских права као скупа оних слобода и права која припадају појединцу, искристалисале су се и основне карактеристике људских права. То су: универзалност, њихова есенцијално политичка природа као и њихов имунитет од државне власти, односно њихово природно порекло. Универзалност значи да људска права припадају

⁷⁴⁷ Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 79.

⁷⁴⁸ Димитријевић, В., Поповић, Д., Папић, Т., Петровић, В., *Међународно право људских права*, 2006, стр. 36.

свим људским бићима без разлике. У оквиру унутрашњег правног поретка, односно међународног правног система, о људским правима се говори као о скупу права и слобода које ужива сваки појединац. Ово коришћење множине именица „право“ и „слободе“, упућује на позитивноправни аспект одређивања појма људских права.⁷⁴⁹ Појединац не ужива само једно право или слободу, већ већи број њих. Људска права су бројна и различита. Свако право и слобода има свој назив, као и своју садржину. Људска права су обично уписана у каталог или листу права и слобода, а који каталози или листе већином представљају саставни део правних докумената највише правне снаге, као што су међународни документи и устав.⁷⁵⁰ Есенцијално политичка природа људских права значи да се она остварују или крше у државно-правном поретку и усмерена су на државну власт. Примена или кршење људских права је, суштински, елемент процеса вршења суверене власти сваке државе. Имуитет од државне власти представља правну обавезу државне власти да се не меша и не омета грађане у вршењу ових права. Ти имунитети штите грађане од злоупотреба државне власти и показују природно порекло људских права јер их људи не стичу вољом државне власти, већ их поседују самом чињеницом да су људска бића. Самим тим, уписивање људских права у устав или закон нема формативну, већ декларативну улогу јер се тиме потврђује само оно што већ постоји и без формалног признања.

Основни теоријско-филозофски извори концепција о људским правима су, историјски посматрано, религија и природно право. Наиме, према учењу свих већих религија, људско биће и његов живот су Божји дар, самим тим и вредност од највишег интереса. И из јудаизма, ислама, будизма и хришћанске религије проилази да су одређена права човека неотуђива с озбиром да су Божјег порекла. Самим тим, земаљске власти их морају поштовати. Античка теорија природног права је уобличена у делима Софокла, Аристотела, стоика, а касније и римских правника. Природно право према њиховом учењу произилази из божје воље, односно природе ствари и оно је надређено државном, позитивном праву.⁷⁵¹ Оно укључује елементарне принципе правде и правичности и његове основне карактеристике су универзалност, непроменљивост и вечност. Нужност која произилази из природног права се огледа у обавези државе и

⁷⁴⁹ Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 17.

⁷⁵⁰ Кад се ради о међународним документима, примећује се да само неки од њих садрже свеобухватне листе права и слобода, на пример Универзална декларација о правима човека Уједињених нација из 1949. године, док већина саржи парцијалне каталогe људских права који се везују за поједине групе права и слобода.

⁷⁵¹ Вукадиновић, Г., *Теорија државе и права 2.*, Нови Сад, 2007, стр. 37.

владара да позитивне прописе ускладе се принципима природног права. У средњем веку филозоф Тома Аквински даље развија концепт природног права наглашавајући његову Божанску природу. У том смислу, према Аквинском, ако земаљско право није у складу са природним, они и није право, него кварење права (*legis corruptio*).⁷⁵² Учење Томе Аквинског је веома значајно за савремена схватања о легитимитету, контроли и ограничењу државне власти. Нововековне, секуларне теорије природног права, посебно теорије Хуга Гроцијуса и Пуфендорфа, коначно одвајају природно право од религије, налазе његов основ у рационалном размишљању или здравом разуму и утемељују класично међународно право. Према Гроцијусу, творцу међународног права и главном представнику рационалистичке природноправне школе, што год је потврђено од стране људске природе као рационално, исправно је и праведно, а у супротном лоше је и неправедно.⁷⁵³ Надаље, Томас Хобс образлаже природноправну концепцију која се темељи на пет основних категорија: природно стање, природно право, природни закон, друштвени уговор и апсолутистичка држава. За разлику од дотадашње природноправне традиције, Хобс не изводи природна права човека ни из природног ни из божанског закона, већ из урођених нагона човека. Међутим, урођени нагони човека ипак представљају израз намере божанства. Сматрао је да је основно право човека право на живот (самоодржање), из којег се даље извода сва остала права. Заговарајући световну једнакост природних права свих људи, односно формалну једнакост, коју ипак није могуће остварити једновременим остварењем права свакога на свашта у својој укупности, предлаже закључивање друштвеног споразума између свих појединаца. Тим друштвеним споразумом би грађани неповратно отуђили своја природна права и сагласили се са тим да њима управља свемоћна и општа сила државе. Енглески филозоф Џон Лок, слично као и Хобс, у изградњи свога концепта природних права полази од природног стања човека, али га схвата на битно другачији начин.⁷⁵⁴ Лок полази од хипотетичког природног стања у коме су људи слободни, способни да управљају својим поступцима и једнаки у смислу да нико није подвргнут вољи или ауторитету осталих. Да би се очувала једнака слобода сваког, људи међу собом закључују друштвени уговор (Устав) на основу којег се узајамно обавезују да формирају заједницу и успоставе власт. Основ легитимитета и власти, Лок налази у слободном пристанку грађана (суверених појединаца) да актом своје слободне воље

⁷⁵² Исто, стр. 19.

⁷⁵³ Исто, стр. 22.

⁷⁵⁴ Исто, стр. 23.

пренесу део својих природних права на власт и тако је оспособе за функционисање. Лок и Хобс су, иако својим теоријама стојећи на супротним позицијама⁷⁵⁵, показали да политичка заједница настаје у циљу обезбеђивања слободе сваком њеном члану. Ограничења Локових и Хобсових идеја се тичу метафизичког условљавања настанка друштвене заједнице и употребе већинског принципа у одлучивању у заједници.⁷⁵⁶ Наиме, слободи човека, али и природним законима, а затим и самом друштвеном уговору и правном поретку уопште, ови теоретичари претпостављају божанско право, односно намеру божанства. Све је у животу човека потекло од руке његовог творца. Надаље, идеја о већинском принципу, односно идеја да већина у заједници „одлучује за остале“, није најјасније представљена. У учењу ова два теоретичара остаје недоречен мотив опредељења људи да након закључења друштвеног уговора пређу на већински систем одлучивања. Надовезујући се даље на ова учења, теорије уставне демократије Жан Жак Русоа и Имануела Канта показују да је јемство једнаке слободе сваког члана заједнице неопходан услов и за њено трајање, односно егзистенцију. Учинили су корак напред у односу на своје претходнике и успешно се одупрли идеји о метафизичком схватању права. Тако, уместо метафизичким елементима, они баратају искуственим, односно научним одређењима човека.⁷⁵⁷ Уместо из воље Бога, они вољу човека, а затим и правни поредак уопште, изводе из природе самог човека, односно његовог ума. Принцип уставне демократије подразумева постојање опште воље, односно узајамну сагласност чланова политичке заједнице у вези са основним, конститутивним елементима ове заједнице, а то су једнака слобода свих, као и апарат државне власти који обезбеђује поштовање ових слобода.⁷⁵⁸ Устав државе представља нормативно изражену вољу свих људи који стварају друштвену заједницу и у њему се налазе сви конститутивни елементи заједнице, јемства људских права и организације државне власти.

Савремена теоријска схватања људских права се одликују плуралитетом и мноштвом теорија који проучавају ову област и чији се ставови у многоме разликују. Неонатуралисти, рецимо, сматрају да у сваком друштвеном и моралном систему постоји бар једно природно право, једнако право свих људи да буду слободни. То

⁷⁵⁵ Томас Хобс је својом теоријом стао на страну владара против парламента у време Прве енглеске револуције, а Џон Лок је у време Друге енглеске револуције стајао на супротној позицији.

⁷⁵⁶ Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 274.

⁷⁵⁷ Исто, стр. 296.

⁷⁵⁸ Исто, стр. 296.

природно право се не доказује, оно се логички претпоставља. Најзначајнија неонатуралистичка концепција је теорија Џона Ролса, једног од најзначајнијих представника англоамеричке јуриспруденције, који сматра да постоје два основна принципа правде. Први који подразумева да сваки грађанин има једнако право слободе, ограничено истим системом слобода за остале, и други којим се социјална и економска једнакост морају третирати тако да се највеће користи омогуће онима у најнеповољнијем положају и да се свима обезбеде једнаке могућности приступа јавним положајима и функцијама. Теорија позитивизма која доминира крајем XIX и почетком XX века одбацује априорне метафизичке изворе права, а тиме и људских права. Сва власт и сва права, па и људска, произилазе из одлука државних органа и њихових прописа. У томе се огледа и основни недостатак позитивизма. Са друге стране, без позитивистичког резонувања није могуће утврдити списак или каталог људских права. Односно, није могуће тврдити да конкретно право постоји само зато што је филозофски утемељено. Надаље, према марксистичким ставовима човек је специфично друштвено биће, чији положај и услови живота зависе од карактера и услова процеса производње. Слобода коју капитализам доноси недовољна је јер се односи само на мањину која контролише производњу, па је самим тим привидна и формална.⁷⁵⁹ Марксистичко схватање људских права смешта их у питање искључиве унутрашње надлежности социјалистичких држава. Наиме, марксисти су полазили од једног утопистичког става да у будућем, бескласном и комунистичком друштву неће ни постојати потреба за људским правима, с обзиром да ће сви људи бити слободни и равноправни, а да ће држава „одумрети“. Изван ове утопистичке прогнозе, у практичном деловању, марксизам је на људска права гледао утилитаристички⁷⁶⁰ и позитивистички. Ипак, значајан је њихов утицај на људска права се огледао у подизању свести о повезаности и важности економских, социјалних и културних права која изискују деловање државе у име друштвене солидарности.

Први документи у којима се помињу људска права, онако како се она данас схватају, потичу из XVIII века. Ранији договори и прокламације⁷⁶¹ који се неретко

⁷⁵⁹ Димитријевић, В., Пауновић, М., Ђерић, В., *Људска права*, Београд, 1997, стр 59.

⁷⁶⁰ Утилитаризам представља доминантно схватање међу либералима XIX века који се темељи на идеји да је основа постојања државе начело корисности. Утилитаристи су, што се тиче људских права, заговарали она за која искуство покаже да доносе највише добра највећем броју људи.

⁷⁶¹ Мисли се, првенствено, на *Magna Carta Libertatum*, Велика повеља о слободама из 1215. године. Створена је као политички компромис између побуњеног енглеског племства и њиховог краља Џона без земље. Овим документом се племству, а касије и слободним грађанима, признају извесне привилегије у односу на заштиту живота, слободе и имовине. Велика повеља о слободама је први познати историјски

помињу и као документи о људским правима се, у суштини, не односе на та права у данашњем смислу. Таквим документима се нису признавала урођена права човека, већ су они садржали одредбе сличне савременим прописима који регулишу корпус људских права, нису били универзални и нису били имуни на суверену власт. Време признавања људских права кроз државне акте почиње америчком⁷⁶² и француском⁷⁶³ револуцијом. За француску Декларацију о правима човека и грађанина у правној теорији се истиче да у историји људског рода представља акт цивилизације, да су творци Декларације хтели да она не буде обичан закон, па ни устав, него да она буде један друштвени пакт, један универзални уговор за све људе.⁷⁶⁴ Значај који она има за Француску доказује се и чињеницом да је Декларација узета као преамбула за Устав Француске Пете републике из 1958. године, а садашњи француски правници и политиколози сматрају да она има надуставни карактер.⁷⁶⁵ Америчка и Француска револуција, са својим декларацијама о правима и слободама, сублимирале су у себи идеје које су се развијале током једног дужег периода и које су тежиле да човекова права и слобода учине темељем сваког политичког система⁷⁶⁶, а да јавну власт ставе у службу човекових права као примарнијих од саме државне организације.

Развој људских права није био једнак у различитим државама и на међународном плану. Међународни односи су почивали, и почивају, на стриктном поштовању суверености држава, а однос власти према сопственом становништву се сматрао унутрашњом ствари сваке државе. Овакав став „немешања“ прекинут је између Првог и Другог светског рата. Највећи напредак у интернационализацији и стандардизацији људских права настао је тек након завршетка Другог светског рата. Тада су вршене тзв. хуманитарне интервенције⁷⁶⁷, додуше, доста ретко и несистематично. Ипак, данас су многе земље прихватиле да су људска права елемент међународног поретка те да је

друштвени уговор, и представља клицу савременог англосаксонског парламентаризма и конституционализма. Такође, за оваква документа има примера и у нашој правној историји. Наиме, постоје одређене одредбе у Душановом законнику из XIV века које самоограничавају свемоћне монархове власти у „жељи да се влада правично и делотворно“.

⁷⁶² Проглас независности тринаест држава Америке од 1776. године – „Декларација о независности“.

⁷⁶³ „Декларација о правима човека и грађанина“ коју је донела Француска Национална скупштина 1789. Године.

⁷⁶⁴ Николић, П., *Декларација о правима човека и грађанина од 1789. године као акт цивилизације*, Анали Правног факултета у Београду, број 6/1989, 684-690, стр. 692.

⁷⁶⁵ Становчић, В., *Декларација о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији*, Анали Правног факултета у Београду, број 6/1989, 687-698, стр. 692.

⁷⁶⁶ Уставно нормирање људских права је прво извршено у САД 1791. године, усвајањем амандмана на устав САД из 1787. године.

⁷⁶⁷ Побрић, Н., *Развој идеје људских права, новодом 50 година Универзалне декларације о правима човјека*, Часопис за образовање, науку и културу Мост, Мостар, БиХ, 106-107, 17-18, 1998, стр. 6.

њихово кршење међународна обавеза држава. Међутим, и данас је сукоб начела искључиве унутрашње надлежности држава и међународне заштите људских права специфичан и комплексан. Неки од најбитнијих међународних докумената који третирају проблематику људских права су: Универзална декларација о људским правима Организације уједињених нација из 1948. године⁷⁶⁸, Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида⁷⁶⁹, Женевске конвенције⁷⁷⁰, Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода⁷⁷¹, Конвенција о правном статусу избеглица⁷⁷², Пактови о правима човека, Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације⁷⁷³. Међународни извори права о људским правима су још: међународно обичајно право⁷⁷⁴, међународни уговори⁷⁷⁵, општа правна начела призната од просвећених народа⁷⁷⁶, судске пресуде⁷⁷⁷, одлуке међународних организација⁷⁷⁸ и једнострани акти држава⁷⁷⁹.

⁷⁶⁸ Универзална декларација о људским правима ОУН, www.poverenik.rs > Pravni okvir > Međunarodni dokumenti, приступљено 06.08.2014. године.

⁷⁶⁹ Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геаноцида, www.bgcentar.org.rs/.../Konvencija-o-sprečavanju-i-kažnjavanju-zločina-genocida, приступљено 06.08.2014. године.

⁷⁷⁰ Женевска конвенција, www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/zen_konvencija_4_lat.pdf, приступљено 06.08.2014. године.

⁷⁷¹ Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, „Сл. лист СЦГ, Међународни уговори број 9/2003“.

⁷⁷² Конвенција о правном статусу избеглица, www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf, приступљено 06.08.2014. године.

⁷⁷³ Закон о ратификацији међународне конвенција о укидању свих облика расне дискриминације „Сл. лист СФРЈ“, број 31/67.

⁷⁷⁴ Међународни обичај је најстарији, а дуго времена је био и најважнији, извор међународног права. По дефиницији, међународни обичај је неписано правило понашања настало дуготрајним понављањем од стране субјеката међународног права, држава и међународних организација, које прати њихова свест и уверење да је такво понашање правно обавезно. С обзиром да је обичај неписано правило, у пракси није увек лако утврдити да ли је неко правило обичајног карактера и каква је његова садржина.

⁷⁷⁵ Међународни уговори представљају најважније изворе међународног права о људским правима. Ради се о писаним актима који, да би имали правно дејство, морају бити потписани од стране овлашћених лица чија воља мора бити слободно изражена. Међународни уговори о људским правима разликују од осталих међународних уговора по томе што садрже правне обавезе између држава али у корист појединаца који се налази под њиховим јурисдикцијама.

⁷⁷⁶ Општа правна начела призната од просвећених народа су начела која представљају тековину правне цивилизације, а користе се као руководни принципи у поступку тумачења и примене конкретних норми у конкретним случајевима. Ова начела се користе у случајевима постојања правних празнина или када нека питања нису прецизно регулисана у осталим изворима. Већина ових начела формулисана је још у Римском праву, а касније је додатно попуњавана.

⁷⁷⁷ Судске пресуде представљају битан помоћни извор правила међународног права о људским правима. Делатност Међународног суда за људска права из Стразбура је у овој области од изузетног значаја.

⁷⁷⁸ У зависности од надлежности самих организација и надлежности њихових органа, ове одлуке могу бити донете у виду препорука или пак правно обавезујуће. Најзначајнија одлука међународних организација је Универзална декларација и људским правима, усвојена у форми свечане препоруке – резолуције од стране Генералне скупштине Организације уједињених нација.

⁷⁷⁹ Једностраном изјавом воље држава може прихватити одређене обавезе у односу на своје грађане, који потичу из неког другог извора међународног права.

3.2. Модерне теорије о суштини људских права

У модерној правној историји окарактерисаној двама револуцијама, Француској и Америчкој, до сада су се у реалном правном животу реализовале три посебне теоријске идеје о суштини људских права.⁷⁸⁰ У тековинама Француске и Америчке револуције први пут се примећује јединство правно-теоријских и позитивноправних елемената у изградњи целовитог корупуса правила о људским правима. Прва теоријска идеја о суштини људских права је настала из схватања која су у овој области дошла до изражаја у праву Сједињених Америчких Држава, а посебно у ставовима Врховног суда у САД. Друга је настала у оквиру праксе примене и тумачења Европске конвенције о људским правима, а трећа из праксе Уставног суда Немачке о примени и тумачењу немачког Основног закона. Према ставу америчке јуриспруденције, суштина људских права се налази у дугој историјској традицији правне гаранције слободе појединаца у англо-саксонском праву. Ова традиција обухвата не само рано америчко право, већ и вековима старе енглеске правне стандарде.⁷⁸¹ Слобода појединца је тако посматрана од стране судија Врховног суда као неприкосновена вредност, вредност која се у историји англо-саксонског права одувек штитила. Све слободе човека се, у америчкој јуриспруденцији, свде на једну, јединствену и општу слободу. Да би се исправио недостатак овако, апстрактно, схваћене слободе, односно да овај појам не био остао пуки збир појединачних права и слобода, судије Врховног суда САД су дефинисали слободу као личну аутономију појединца да самостално доноси одлуке о свом животу.⁷⁸² Међутим, сама дефиниција није била довољна. Недостајао је непосредан правни основ за потврђивање постојећег или пак признавање „новог“ права. У том смислу, Врховни суд САД је исцрпним теоријским и практичним деловањем као синониме за слободу човека креирао: приватност, личну аутономију и слободу доношења одлука о сопственом животу. На тај начин је општа слобода појединца добила самосвојно значење које не зависи од садржине посебних права и слобода, нити

⁷⁸⁰ Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 20.

⁷⁸¹ Dworkin, R., *Freedoms Law, The Moral Reading of the American Constitution*, Cambridge, Harvard University Press, 1999, pg. 352.

⁷⁸² Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 52.

се у њиховој садржини исцрпљује. Инструментализовањем личне аутономије појединаца, судије Врховног суда су за себе створиле веома моћну методолошку алатку за будуће одлучивање. Са једне стране, добили су на идејној, односно теоријској кохерентности својих одлука. Слобода је и даље остала заједнички именоватељ свих права и слобода, а свако право и слобода може да се посматра као манифестација опште слободе одлучивања појединца о сопственом животу.⁷⁸³ Са друге стране, право на личну аутономију је постало потентан правни основ за заштиту још непризнатих права, односно за проширивање поља заштићене слободе појединца. Тако су, чистом правном довитљивошћу, судије Врховног суда укрстиле експлицитне гаранције појединих уставних амандмана са општим појмом слободе одређеним као право појединца да доноси одлуке о сопственом животу и тако добили чврст правни основ за проширивање каталога признатих права и слобода. На тај начин су, умрежавањем уставних принципа⁷⁸⁴, од којих су једни конкретнији, други апстрактнији, а трећи готово неограничено апстрактни, отворили пут даљем проширивању листе заштићених права и слобода. Једна од значајних одлика праксе америчког Врховног суда јесте да се готово увек тежило проширивању листе зајемчених права и слобода. Наравно, тај напредак није увек ишао праволинијски и једноставно, али је увек био узлазан и трајан. Разлог томе је што су све одлуке о признавању „нових“ права и слобода биле повезане са друштвеним, односно политичким размимоилажењима и сукобима.⁷⁸⁵ У том смислу, Врховни суд никада није доносио своје одлуке о проширивању поља заштићених слобода појединаца у политичком вакууму.⁷⁸⁶ Међутим, одлуке Врховног суда у овој области ипак нису проста рефлексија односа политичких снага у америчком друштву. Врховни суд не упућује само на ставове других, већ и он сам представља центар политичке моћи који својим одлукама ствара ново право из политичких уверења самих

⁷⁸³Dworkin, R., *Freedoms Law, The Moral Reading of the American Cinstitution*, Cambridge, Harvard University Press, 1999, pg. 79-80.

⁷⁸⁴Гајин, С., *Људска права њравно-систијемски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 53.

⁷⁸⁵ Један од показатеља политичког карактера борбе за проширивање поља заштићене слободе су и тзв. „морално спорни“ случајеви из скорашње праксе Врховног суда. Ради се о признавању хомосексуалних бакова. Након одлуке Врховног суда у случају *Lawtence*,- пет савезних држава признало је хомосексуалним паровима право на склапање брака, а бројне су и савезне државе које су признале тзв. „цивилну регистрацију“ хомосексуалних парова, као и друге привилегије за хомосексуалне заједнице. Међутим, са друге стране, тридесет савезних држава је изменило своје уставе и у њих унело експлицитну забрану хомосексуалних бракова. На федералном новоу САД, са треће стране, намера углавном републиканаца у Сенату и Конгресу да издејствују законску забрану хомосексуалних бракова није остварена. Више: <http://en.wikipedia.org/wiki/Same-sex-marriage-in-the-United-States>.

⁷⁸⁶Гајин, С., *Људска права њравно-систијемски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 48.

судија.⁷⁸⁷ Значај ставова Врховног суда САД у области људских права се најбоље огледа у чињеници да их је прихватила Европска конвенција за људска права чиме су постали део праксе Европског суда за људска права.

Једнако политички активан у вези са признавањем „нових“ права и слобода, Европски суд је тумачио члан 8. Европске конвенције о људским правима⁷⁸⁸ на начин који је веома сличан америчком разумевању права на приватност. Наиме, из наведене одредбе, суд је извео закључак да концепт приватног живота укључује и психички и физички интегритет појединца, те тиме и циљ саме одредбе постаје обезбеђивање развоја личности појединца у односу према другим људима без ометања, чак и на јавном месту.⁷⁸⁹ У поље примене овог члана Конвенције улазе и области заштите података о личности, и то без обзира да ли су ови подаци објављени, односно учињени јавним, затим право на заштиту личног имена укључујући и право на стварање појединих елемената личног идентитета.⁷⁹⁰ Европски суд за људска права, сматрајући да поље „нових“ права и слобода човека треба стално ширити, констатује да је Конвенција „инструмент који живи“, а њен текст се мора тумачити у складу са тренутним околностима.⁷⁹¹

Трећи, успешно развијен, појам људских права се везује за праксу примене и тумачења прва два члана Основног закона (Устава) Савезне Републике Немачке из 1949. године.⁷⁹² Уставни суд Немачке као и Савезни суд су те одредбе тумачили слично

⁷⁸⁷ Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 48.

⁷⁸⁸ Члан 8. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода Савета Европе из 1950. године садржи следеће правило: „Свако има право на поштовање свог приватног и ипородичног живота, дома и преписке“, Види: Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, „Сл. лист СЦГ, Међународни уговори број 9/2003“.

⁷⁸⁹ Овде се првенствено мисли на заштиту приватног живота јавних личности, случај *Fond Hanover* против Немачке из 2004. године No. 59320/00, 24/06/2004.

⁷⁹⁰ Овде је потребно посебно напоменути да је овим правом обухваћен положај транссексуалаца и лица која су након операције променила пол, а правни систем их и даље третира као особе оног пола који су имале пре промене. Наиме, на овај начин долази до сукоба између новог статуса тих особа и појединих аспеката њиховог личног идентитета. Овај сукоб између света реалности и света права ставља транссексуалце у аномалну позицију у којој они развијају осећај сопствене угрожености и понижености. Види: случај *Kristina Gudvin* против *Ujedinjenog Kraljevstva*, No 28957/95, 11/07/2002. Разматрање права транссексуалаца нужно се проширило и на њихово право на брак и стварање породице са особама које су након операције промениле пол.

⁷⁹¹ Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 80.

⁷⁹² Први став члана 1. садржи следеће правило: „Достојанство човека је неприкосновено. Обавеза сваке државне власти је да поштује и штити достојанство човека.“ Члан 2. Основног закона гласи: „(1) Свако има право на слободан развој своје личности, уколико тиме не крши права других и уколико не поступа противно уставном поретку или противно моралу. (2) Свако има право на живот и телесни интегритет.“

као и Европски суд за људска права члан 8. Европске конвенције, а пре њих Врховни суд САД. Највише судске инстанце Немачке су изградиле општи појам људских права који је довољно широк да обухвати сва појединачна права и слобода и који је довољно поуздан основ за признавање и заштиту оних права и слобода које уставни текст експлицитно не наводи.⁷⁹³ Разлика између праксе америчке јуриспруденције и Европског суда за људска права и немачких судова је у томе што је појам људских права инкорпориран као норма у немачко законодавство, аутохтоно стечен, није настао вишедеценијским развојем судске праксе. Вршење права и слобода уписаних у уставни каталог људских права непосредно се у пракси највиших немачких судова везује за примену принципа слободног развоја личности и самоодређења појединца, као и принципа неповредивости људског достојанства. Обележја немачке правне теорије и судске праксе у овој области јесу да се темељни правни принципи.⁷⁹⁴ Роберт Алекси, немачки правник и правни филозоф, дефинише правне принципе као наредбе, дозволе, односно забране које је потребно остварити у највећој мери, имајући у виду конкретне правне и фактичке могућности за то. Са друге стране, разлика између принципа и правила постоји у томе што правила захтевају поштовање, не у највећој или одређеној мери, већ у целини. Правила могу да се поштују или да се прекрше. Принципи могу између себе да се ограничавају, док правила могу да буду само супротстављена једна другима.⁷⁹⁵ Принципи и посебна правила се никада не користе на исти начин. Њихов међусобан однос је веома сложен и погодан за стварање једне свеобухватне конструкције заштите слобода појединца. У појединачним случајевима, уставни принципи се кадкад користе самостално, али чешће у комбинацији са другим правилима која се односе на гаранције појединих права и слобода. У одређеним ситуацијама, уставни принципи служе стварању нових права и слобода, док понекад служе и као допуна заштити оних права и слобода садржаних у Основном закону или посебним законима. На овај начин, комбинацијом уставних принципа и правила која се налазе у неким другим правним актима, у немачкој правној теорији и пракси развијен је

Слобода личности је неприкосновена. Задирање у ова права може се уредити само законом“. Више о томе: Томић, Љ., *Основни закон (Устав) Савезне Републике Немачке*, Београд, 2003, стр. 11.

⁷⁹³ Гајин, С., *Људска права правно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 81.

⁷⁹⁴ Правни принципи се у правној теорији уобичајено разликују од правних правила по својој општости. Правни принципи представљају норме високог степена општости док се правна правила изражавају у оквиру норми нижег степена општости. О овом као и о другим критеријумима разликовања између принципа и правила у немачкој теорији права види: Alexy, R., *The theory of Constitutional Rights*, Theorie der Grundrechte, translated by Julian Rivers, Oxford, Oxford University Press, 2010.

⁷⁹⁵ Исто, стр. 47-48.

један целовит режим заштите људских права. Основа тако изграђеног система почива на идеји о општој слободи човека.⁷⁹⁶ Општа слобода човека представља независност, самоодређење и достојанство човека у оквиру политичке заједнице у којој живи, слобода човека да се развија у друштву, слобода његових активности коју би требало схватити као слободу човека да чини оно што жели.⁷⁹⁷ Слобода активности се манифестује у два посебна вида, као слобода да се нешто чини или да се не чини, чиме се у ствари долази до идеје о аутономији личности, као самом средишту слободе појединца. Аутономија личности представља право човека да самостално донесе одлуку о питању које је везано за његову егзистенцију и нужно обухвата његово право да учини или не учини оно о чему је већ донео одлуку.⁷⁹⁸ На тај начин се кроз идеју личне аутономије испуњавају сва три принципа на којима се темељи концепт људске личности: достојанство, самоодређење и слободан развој.⁷⁹⁹

3.3. Феминистичка јуриспруденција и критика теорије о људским правима

Иако је модерна теорија и идеологија људских права од самог почетка била привлачна због своје универзалности, она је од свог настанка ипак била оптерећена идеолошким предрасудама сопствених носилаца, грађанске класе.⁸⁰⁰ У том смислу, ову теорију и идеологију су пратиле бројне критике међу којима су најгласније марксистичка и феминистичка. Наиме, марксистичка критика, која је и данас актуелна, односи се на природу људских права, односно њихову апстрактност. Припадници ове

⁷⁹⁶ Исто, стр. 223-224.

⁷⁹⁷ Исто, стр. 223.

⁷⁹⁸ Гајин, С., *Људска људска људско-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011, стр. 122.

⁷⁹⁹ Принципи самоодређења и људског достојанства се не могу феноменолошки одвојити један од другог. Они у својим конкретним правним манифестацијама произилазе један из другог, ослањају се међусобно један на други и обухватају један другог. Идеју о томе да је људско достојанство саставни део слободе човека, развио је још Имануел Кант. Антрополошки објашњен самосвојан подстицај ума човека да се одметне од „гласа природе“ и окуша у првом слободном избору, као и развијање његових способности да „сам бира свој животни пут“, довели су, по Канту, човека до разумевања самог себе као једине сврхе свога постојања. Види: Кант, И., *Напомена о почетку историје човечанства*, превод Шафарик, О., у књизи *Ум, и слобода. Сјиси из филозофије, историје, људске државе*, 1974, стр. 73.

⁸⁰⁰ Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 79.

теоријске мисли сматрају да људска права, посматрана као апстрактна, представљају права испражњена од сваке конкретне садржине те тако не представљају стварна права. У критици се иде и корак даље, па се сматра да су ова права накнадно испуњена различитим идеолошким садржајима у зависности од идеолошке потребе владарске хегемоније.⁸⁰¹ Надовезујући се на марксистичку, феминизам је развио своју критику концепције људских права сматрајући да су људска права апстрактна, а не стварна права те да концепција људских права намеће „мушку“ норму као нормативни идеал и маскира конкретне односе доминације, укључујући и родне. Међутим, ова критика се развила тек касније, у оквиру поставки савремених феминистичких теорија. Почетни период развоја феминизма, назван првим таласом феминизма, карактеришу идеје просветитељства и вере у рационалност и једнакост сваке особе. Понешене надом у боље, праведније и хуманије друштво, жене се прикључују буржоаској револуцији, покрету мушкараца, верујући да ће допринети крају привилегијама, а самим тим и мушким привилегијама. Појавиле су се са захтевом за право на рад, признање права аутономије личности и политичких права. Узрок друштвене конструисане неједнакости између њих и мушкараца су пронашле у сопственој необразованости и погрешној социјализацији жена „на начин да имају ниске жеље“.⁸⁰² Припаднице овог таласа феминизма су сматрале да би укључивање жена у јавну сферу и њихов приступ корпусу људских права, међу којима је и право на образовање, исправило неједнакости између мушкараца и жена. Да би успеле у својим замислима, феминисткиње првог таласа су морале прво да пробију баријере и исправе неправде учињене женама у околностима њихове ускраћености права на наслеђивање, на имовину, старатељство над децом те учешће у политичком животу. У таквим условима је потпуно јасно зашто су сматрале да ће им признање слободе у физичком, моралном и грађанском смислу, како то Мери Вулстонкрафт наводи, представљати остварење циљева. Са сличне позиције је и Џон Стјуарт Мил у енглеском парламенту бранио права жена, сматрајући да њиховим искључивањем не трпе само оне, већ читаво друштво. Тиме и мушкарци. Наиме, Мери Вулстонкрафт се није залагала за пуку инклузију жена у корпус људских права које је донело ново доба, већ и за комплексно прекомпоновање политичког уређења које се неће базирати само на рационалности и апотеози разума којег слави ново доба, већ и на сензибилности и осећајности у којој се негује социјабилност и друштвена узајамност.

⁸⁰¹ Жижек, С., *Шкакљиви субјект*, Сарајево, 2006, стр. 152.

⁸⁰² Вулстонкрафт, М., *Одбрана њраве жене* (превео Мاستиловић, Р.), Београд, 1994, стр. 401.

Иако је борба феминисткиња тога доба, посебно сифражеткиња, донела одређене резултате, они нису унели суштинске промене у положају жена у приватном и јавном животу. Жене су и после добијања права гласа остале више него подзаступљене у политичком животу. Други талас феминизма, ширећи поље интересовања на постојање патријархалних начела и културе у областима коју не могу суштински решити промене у легислативи, улази у коштац са комплекснијим слојевима женске маргинализације. Разлог томе је закључак припадница овог таласа да се стављањем акцента на легална и политичка права жена игноришу различити облици економске, сексуалне и културне угњетености жена. Такође, због постојања патријархалног дискурса, формално додељивање једнаких права свима само побољшава положај привилеговане групе, односно мушкараца. Тежња феминисткиња за политизацијом приватне сфере доводи у оквиру разматрања читав низ тема које се нису сматрале политичким, развијајући при том низ практичних и теоријских изазова званичном дискурсу о људским правима. Радикалне феминисткиње су, као прилог својој критици, развиле теорију о претполитичком настанку родних односа који као такви уопште немају никакав значај за Русоову уговорну верзију настанка друштва и политичке заједнице. Породица и брак тако представљају друштво пре друштвености⁸⁰³ те се проблем полне односно родне неједнакости уопште не појављује као релевантан. Разлози негирања правног и политичког субјекта жене су према овој критици таутолошки: жене су искључене из корпуса људских права зато што су такве по природи, односно нису рођене да би биле политички активне већ да буду чедне, уредне и допадљиве мушкарцима.⁸⁰⁴

Наиме, све анализе и критике теорије о људским правима које су нашле своје место у феминистичкој јуриспруденцији у основи истичу две примедбе. Једна се тиче апстрактног карактера људских права, а друга индивидуализма на којем се темељи њихов појам. Увиђање да се политика не дешава само у сфери доношења политичких одлука већ и у скрајнутим и неоправдано маргинализованим дискурсима и активностима резултирало је преиспитивању идеје субјекта као носиоца универзалних права у теорији људских права. Реагујући на ову критику Френсис Олсен⁸⁰⁵ наводи да дискурс права не може да реши друштвене конфликте већ може само да послужи да их преформулише у некој апстрактној, коначној форми. Она сматра да дискурс права

⁸⁰³ Пејтман, К., *Полни уговор*, Феминистичка 94, Београд, 2001, стр. 105.

⁸⁰⁴ Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 81.

⁸⁰⁵ Olsen, F., *Statutory Rape: A Feminist Critique of Rights Analysis*, in Bartlett, K., T., Kennedy, R., (eds.) *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder, Westview Press, 1992, 305-317.

омогућава да сексуалност посматрамо само у оквиру друштвене контроле и сексуалне слободе. Наиме, дефиницијом сексуалне слободе од стране дискурса права се индиректно стварају услови за постојање неких нових облика сексуалног насиља. Друга примедба, која се тиче индивидуализма као основе теорије о људским правима, расправља о наводној родној неутралности грађанског субјекта. Наиме, таква наводна неутралност је у теорији о људским правима приказана као пристрасна из разлога што се правни субјект конституише одбацивањем телесних, сексуалних специфичности и прикривањем овог процеса.⁸⁰⁶ У вези са тим, Керол Гилиген, америчка феминисткиња, тврди да су жене мање од мушкараца склоне да привилегују индивидуална, апстрактна права над конкретним односима, и да више пажње посвећују вредностима бриге, везе и заједнице.⁸⁰⁷ Модерно друштво и теорија о људским правима тако одбацује све оно што за друштво представља жена – емоције, осећајност, кооперацију и узајамност.

Феминистичка критика теорије о људским правима се своди на констатацију да људска права представљају актуелна права мушкараца, а да их држава користи као средство контроле сексуалности. Штавише, људским правима се индивидуе представљају одвојене једна од других, маскирајући тако конкретне односе доминације, нарочито патријархалне доминације. Из перспективе већине феминистичких правних теоретичарки, људска права осликавају мушко становиште одређено објективношћу, дистанцом и апстракцијом. Главне разлоге патријархалног карактера људских права феминистичка јуриспруденција проналази у теоријским премисама либерализма. Наиме, посматрање субјекта као отвореног, расцепљеног и сепаратисаног доводи у питање резултате борбе за постизање једнаких права жена и мушкараца као и тезу која полази од различитих облика афирмативне акције, односно третирања жене различито да би се постигла једнакост. Наиме, заступајући идеју сепарације, жена се одваја од других људских бића иако то у стварности није случај, и тако престаје бити људско биће уопште. Са друге стране, заступајући идеју повезаности, жена се посматра као особа која је суштински везана за децу, мужа, породицу те се намеће мишљење већини да јој је управо због тога и место „у кући“ где ће бити повезана са својом породицом.⁸⁰⁸

⁸⁰⁶ Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 83.

⁸⁰⁷ Giligan, C., *In a Different Voice: Psychological Theory and Womens Development*, Harvard University Press, 1982.

⁸⁰⁸ West, R., *Jurisprudence and Gender*, in Bartlett, K., T., Kennedy, R., (eds.) *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder, Westview Press, 1991, 201-234, pg. 201

Примера за различите облике афирмативне акције у пракси има доста⁸⁰⁹ и све и један је показао да накнадно укључивање жена у већ устаљене институције које функционишу по већ устаљеним принципима не доноси суштинске промене у политичком и социјално-економском животу. Чак се таквим поступцима повећава дистинкција између политичког и социјално-економског напредовања жена те разлике између самих жена на расној и класној основи.⁸¹⁰

Феминистички дискурси о људским правима су дали значајан допринос у разоткривању идеологије људских права. Теоретичари феминизма, наравно, не одбацују достигнућа борбе за људска права жена, а самим тим ни идеју људских права. Они сматрају да корпус и карактер права никада не може бити дефинитивно одређен, што и јесте карактер људских права. Међутим, управо њихов стални развој садржи важан критички потенцијал јер се њихов ефекат не може контролисати. Садашње схватање теорије људских права се, према феминистичком дискурсу, своди на став да сви људи имају права изузев оних који су из те општости искључени, као што су рецимо жене. Феминистичка јуриспруденција, критикујући овакве премисе, сматра да теорија људских права треба да следи логику по којој сви људи имају права, односно да нема онога ко нема права. Дакле, не заступати тезу да људска бића као таква поседују људска права, већ да ни једна индивидуа не остаје без права. С тим у вези, права као таква не могу бити универзална због тога што је свакој универзалности неопходан изузетак. Односно, да би постојао универзалан појам права, мора да постоји и неко ко нема права. Поимање људских права из перспективе феминистичке јуриспруденције је такво да се она морају заснивати на захтеву да нико не сме бити обесправљен, што последично указује на то да нико таква прав не може потпуно поседовати. Сходно наведеном, значај и утицај феминистичке јуриспруденције се огледа не само у промоцији и борби за родно равноправно друштво, већ и у чињеници да даје другачији друштвено-политички сензибилитет који треба да делује иновативно на поље теорије о људским правима.

⁸⁰⁹ Рецимо увођење женских изборних квота у складу са немером да подзаступљени пол буде заступљен у парламенту бар у минималном проценту, најчешће 30 %

⁸¹⁰ Повећање формалног учешћа жена у власти није довело до промена у патријархалној свести и култури. Заправо је отупило и дерадикализовало оштрицу женске борбе за самодифиницију и стицање моћи. Види: Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 86

IV ДЕО
ФЕМИНИСТИЧКА КРИТИКА ПОЗИТИВНОГ ПРАВА

IV ДЕО, ФЕМИНИСТИЧКА КРИТИКА ПОЗИТИВНОГ ПРАВА

1. Улога права у дефинисању друштвеног појма родности

Уживање, заштита и поштовање људских права почива на основном начелу да су сви људи једнаки, без обзир на било какве разлике које међу њима постоје по основу било ког личног својства. Људи се, наиме, увек разликују према неким својствима као што је рецимо боја коже, етничка припадност, вероисповест, брачни статус, пол. Ове их разлике никако не смеју спречити да сви уживају своја основна права, нити држава сме да их у том погледу различито третира. Мушкарци и жене имају једнаке предуслове за остваривање људских права. Пракса, као и увид у законске текстове, показују да то није увек тако и да се у свим друштвима поједине групе суочавају са тешкоћама у остваривању својих права. Ово је нарочито случај са женама.

Највидљивија и најочигледнија различитост људских бића јесте по полу. Пол је биолошка категорија. Њиме су људска бића означена као „женско“ и „мушко“ или „нешто између женског и мушког“. Пол се дефинише, пре свега према видљивим гениталијама људског бића и према репродуктивним функцијама. Ова друга

карактеристика је у последње време подлегла различитим интерпретацијама и условљена је културним миљеом унутар кога се дефинише.⁸¹¹ За разлику од пола род је есенцијални конструкт „мушкости“ и „женскости“. Род указује на различите улоге, одговорности и могућности које жене и мушкарци имају у одређеном друштву. Разликовање пола и рода је значајно јер за разлику од нашег биолошког статуса – пола, који нам је рођењем мање-више дат, род је конструкт конкретног друштва у конкретном времену. Дакле, род је задат и стога подложен промени. Прихватањем ове разлике, на теоријској основи се отварају различите могућности промена родних улога, родног режима и родног поретка.

Теоријски помак у разликовању пола (*sex*) и рода (*gender*), унутар феминистичке теорије, има дуготрајну историју. Основу теоријског концепта понудила је Маргарет Мид у своме делу „Пол и темперамент у три примитивна друштва“ још 1935. године⁸¹² када је дефинисала пол као биолошку категорију, а род као друштвени конструкт. Почетком седамдесетих Кејт Милет је у делу „Сексуална политика“⁸¹³ и Шуламит Фајерстон у делу „Дијалектика пола“⁸¹⁴ развиле овај теоријски концепт у складу са захтевима другог таласа феминизма. Из њихових радова је произашла идеја да постојеће разлике између полова, које имају корен у различитој биологији мушкараца и жена, нису формула за разумевање друштвене неједнакости мушкараца и жена, већ да је оно што се женама намеће као „природно“ заправо резултат друштвене присиле и условљавања у процесу социјализације. Феминистичка теоретичарка Симон де Бовоар у своме делу „Други пол“⁸¹⁵ имплицира жески пол као унапред дефинисан, не биолошком већ друштвеном дефиницијом, те приказује схватање себе као жене, формирано под утицајем друштва и околине. Својим најславнијим цитатом „женом се не рађа, женом се постаје“ наглашава да је категорија жена променљиво културно постигнуће те да се нико не рађа са родом већ да је род стечен. Према де Бовоар, биолошки пол не непроменљива чињеница, а поистовећивање жене са категоријом пола своди их на њихову телесност, а резултат тог процеса је ускраћивање моћи и аутономије која у патријархалном друштву припада само мушкарцима. У савременим условима напретка медицине и технологије ни пол не остаје нешто непроменљиво.

⁸¹¹ Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 120.

⁸¹² Mead, M., *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, New York, 2001, (first published 1935).

⁸¹³ Millet, K., *Sexual Politics*, London, 1970.

⁸¹⁴ Firestone, S., *Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York, 1970.

⁸¹⁵ де Бовоар, С., *Други пол 2, животно искуство*, БИГЗ, Београд, 1983.

Наиме, оперативним захватима и хормонским терапијама омогућена је и његова промена. У таквим околностима Џудит Батлер у делу „Невоље са родом“⁸¹⁶ врши преокет у размишљањима између пола и рода. Заузима став да је род културно конструисан али да није узрочна последица биолошког пола. По њој, род је перформанс, својеврсна представа, оно што као друштвено контруисани субјекти чинимо у тренутном културном контексту. Род је променљиви део идентитета особе. Такође, ни пол није, према Батлер, природна чињеница, већ културна конвенција и перформативна категорија. На тај начин Батлер одбацује биолошку вредност и непроменљивост пола, сматрајући да су и род и пол друштвени конструкти и да између њих, у том смислу, разлике нема.⁸¹⁷ Категорија рода је, према Батлер, могућа само у хетеросексуалном оквиру и идеји о бинарности полова и самим тим сматра да их је потребно деконструисати на три врло важне бинарне опозиције: мушко и женско као полне категорије, мушкост и женскост као родне категорије и саму концептуалну дистинкцију род/пол. Нема више јединственог идеала жене, нема стабилног идентитета субјекта, све особе се константно мењају и развијају. Проблем настаје када се такви лични идентитети⁸¹⁸ присилно уклапају у већ дате и нормиране бинарне параметре пола, рода и полности. Батлер зато и заговара деконструкцију хетеросексуализације као најважније регулаторне праксе која онемогућава деловања у којима род излази из пола.

У патријархалним друштвеним системима у којима доминантну улогу има мушкарац, родне улоге мушкараца и жена су опредељене према полу и у тесној су вези са стереотипима и предрасудама који обликују моделе понашања који су са једне стране, прихватљиви за жене, и са друге стране, за мушкарце. Родни стереотипи⁸¹⁹ су широко распрострањена, некритички прихваћена, самоподразумевајућа мишљења о

⁸¹⁶ Батлер, Џ., *Невоље с родом*, Загреб, 2000.

⁸¹⁷ Могућност друштва да исконструише пол и род примећује се на примеру вирцине, женског детета рођеног у патријархалној породици. Наиме, у ситуацијама недостатка мушког потомства Вирцина се заветује на целибат, развија физичке карактеристике мушкараца, добија мушко име, понаша се попут њега, носи оружје, иде у рат, има сва јавна права мушкараца. Овај феномен је забележен на подручју Балкана и у потпуности одговара тези Батлер да су и родни и полни идентитети на различите начине конструисани од стране друштва, а да је конструкт полности у овом примеру или независан од физичког пола или пак збуњен истим.

⁸¹⁸ Родни идентитет је део личног идентитета који се односи на социјалну и личну перцепцију појединаца о припадању односно не припадању властитом биолошком полу. Данас можемо говорити о лепези родних идентитета која се најчешће именују скраћеницом ЛГБТТИК – скраћеним називом за лезбејке, геј, бисексуалне, трансродне, интерсексуалне и квир особе. На индивидуалном плану родни идентитет је назависан од тога који пол је на рођењу уписан особи, иако се већ идео популације идентификује са биолошким полом. На друштвеном плану на родне идентитете утичу економске, политичке, културне, субкултурне, расне и полне прилике.

⁸¹⁹ Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 140.

улогама и позицији коју жене и мушкарци треба да имају у друштву. Стереотипи представљају део идентитета сваке особе и најчешће се називају предрасудама. Родни стереотипи се намећу кроз јавну сферу и њене институционалне полуге: образовни систем, медије, уметничку продукцију, економију, политику, медицину, али и кроз приватну сферу, преваходно васпитањем у породици и емотивним условљавањима прихватањем одређених улога и родних режима⁸²⁰. Родне улоге и родни стереотипи су чврсто испреплетани и међусобно зависни. Утицајем традиције, обичаја, образовања и васпитања, како кроз породицу тако и кроз образовни систем, људи се још од малих ногу уче улогама којима припадају. Родне улоге се, с обзиром да се стварају, преносе и уче, могу и мењати. Оне нису исте у различитим историјским периодима друштва, а такође се разликују и између етничких заједница, култура и социјалних слојева у реалном времену. Основне области у којима се јављају очекивања везана за родне улоге су: подела рада, односи моћи и сексуалност. Управо се кроз положај жена у овим областима примећује њихова неравноправност у односу на мушкарце, која неравноправност се даље простире и на све остале односе између жена и мушкараца у институционалном и ванинституционалном окружењу. Таквим структуралним односима родних улога се формирају родни режими од којих опет зависи друштвени положај и обавезе сваког појединца.

Толерисање и репродуковање традиционалних патријархалних образаца наноси штету не само појединцима или појединкама, већ и целокупном друштву. Адекватном правном легислативом и модернизацијом друштва је могуће довести до промене традиционалних схватања и смањити обавезност прихватања доминантног модела родних улога жена и мушкараца. Идеја о равноправности људских бића као припадника друштвене заједнице је једна од основних вредности модерних демократских друштава. Разумевање да постоје друштвено конструисане разлике између мушкараца и жена које утичу на њихову могућност приступа и контроле над ресурсима доводи до родне освешћености. Правни систем мора подржавати развој родно освешћене политике формирајући ставове о родној равноправности у планирању, формулисању и спровођењу свих мера, прописа и закона. Правни систем мора, једном речју, уважавати принцип родне равноправности и представљати један целовит концепт који

⁸²⁰ Родни режими одређују друштвени положај појединца који проистичу из њихове родне улоге. Родни режим прожима друштво у целини и присутан је у свим његовим сегментима. Проучавање родних режима омогућава не само сагледавање положаја жена и мушкараца и њихових међусобних односа већ и разоткривање прикривених облика друштвене дискриминације у свим сегментима друштва.

истовремено у основи обухвата и садржаје и стратегију, мере и резултате тих мера како би родна једнакост постала део свакодневнице свих грађана и грађанки. Родно освешћена политика⁸²¹ је у основи нормативно функционисање политике која гарантује једнакост, једнака права и право на различитост свим женама и мушкарцима у друштву. Она, затим, захтева анализу спровођења закона и прописима утврђених мера и даље стварање услова да опредељени ставови постану део праксе. Родно освешћена политика у последњој деценији постаје преокупација на међународном плану. Тај процес, поред решавања проблема везаних за дискриминацију жена, има позитиван утицај и на елиминацију дискриминације других маргинализованих група у друштву. Тиме се битно смањују социјалне тензије и производи поштовање разлика и другости на свим нивоима организације друштва.

Најбољи индикатор демократичности једног државног система, његове политике и мера јесте уважавање родне перспективе⁸²², укључивање родне димензије и узимање родног приступа као једног од полазишта у креирању родне равноправности. Под родном перспективом подразумевамо свест о родним разликама и укључивање тих разлика приликом формулисања правних норми, мера, конкретне политике и активности.⁸²³ Узрок настанка родне перспективе, женског погледа на ствари, је у директној вези са третирањем мушког као универзалног кроз векове и опирању стављања у исту раван мушког и женског погледа на свет. Свесно опредељење за уважавање родне перспективе и сагледавање свих појава и у њиховим родним димензијама искључује могућност универзалног, наводно неутралног, патријархалног погледа на актуелан дискурс. Родна перспектива је битна за образовни процес, културу у целини, политику и свакодневни живот.

Шири контекст у коме се расправљају питања родне перспективе је теорија сазнања са појединачних становишта (*standpoint theory*) унутар које се разматрају становишта са којих различите маргинализоване групе, међу којима су жене најмасовнија маргинализована група, утврђују разлике у односу на хегемона становишта у одређеној друштвеној заједници и групи. Намерно занемарујући

⁸²¹ Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 146.

⁸²² Захваљујући женским студијама у последње три деценије родна перспектива је унет у све научен дисциплине. На престижним универзитетима у свету готово да нема дисциплине која није укључила родну перспективу и која није прихватила родни приступ. Поред тога, то показује и колоико је одређена научна дисциплина у току са стремљењима времена. Види: Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 135.

⁸²³ Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011, стр 134.

доминантне и хегемоне позиције, ова теорија има торијско и истраживачко полазиште управо у искуственим позицијама оних које истражује. На тај начин се афирмише неоправдано занемарено знање утемељено на специфичном искуству, које постаје средиштем нове спознаје о владајућим друштвеним односима. Маргиналност позиција *групи* тако бива кључном за разумевање целокупне друштвене стварности, из разлога што су те позиције теоријски и емпиријски издашније као почетне тачке истраживања како свих других друштвених категорија, тако и жена.⁸²⁴ Из скупа различитих могућих приступа, посебно се развила феминистичка теорија сазнања која подразумева истраживање жена и друштвених односа са којима се оне свакодневно сусрећу. Феминистичке ауторке су ову теорију развијале првенствено као епистемолошки апарат за проучавање жена из позиције жена.⁸²⁵ Ауторкама које су развијале овај приступ заједничка је идеја да наука друштвени свет дефинише кроз привидно апстрактне и универзалне категорије прикривајући при том да је реч о искључиво мушком погледу и њиме посредованом друштвеном контексту. Супротно томе, сматра се да жене имају епистемолошку предност у односу на мушкарце за распознавање како структурних, тако и личних односа моћи, будући да због своје подчињене и маргиналне позиције могу на свеобухватан начин разумети друштвену стварност.⁸²⁶ Са ородњене позиције маргине јаснији су целокупни односи моћи који се сусрећу у свим друштвеним позицијама неког друштва.

Родна равноправност је једна од темељних вредности модерних демократских друштава. Њен концепт полази од тога да сва људска бића имају право да развијају и реализују своје способности и да нико нема право да их у томе онемогућава присилно их смештајући у унапред задане родне улоге. Родна равноправност значи равноправну заступљеног, моћ, учешће и могућности оба пола у свим областима јавног и приватног живота. Пут ка родној равноправности је правно и друштвено прихватање садржаја, поступака и модела друштвене организације који воде ка њеном остваривању. Односно, давање једнаких могућности и прилика и мушкарцима и женама за учешће и контролу над добрима и ресурсима заједнице које су чланови. На тај начин би се у будућности

⁸²⁴ Olesen, V. L., „*Feminisms and Qualitative Research at and Into the Millenium*“, u; Denzin, N. K., Lincoln, Y. S., (ur.), *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*, 2nd ed, Thousand Oaks, Sage Publications, 2003, str. 332-397, str. 343.

⁸²⁵ Феминистичке теорије сазнања представља један свеобухватан назив за настојања која су епистемолошки и теоријски углавном развиле Дороти Смит, Сандра Хардинг, Ненси Хартсок, Хилари Роуз и Патриша Хил Колинс. Види: Барада, В., „*Примјена феминистичке теорије стајалишта у истраживању женских професионалних биографија*“, Ревивија за социологију, 43, 3, 2013, стр. 199-222, стр. 200.

⁸²⁶ Harding, S., „*The Science Question in Feminism*“, Ithaca i London, Cornell University Press, 1987, pg. 28.

решили наслеђени и неправедни односи моћи, доминације, потчињености и прикривене и подразумевајуће дискриминације на друштвеном, политичком, економском, културном и образовном плану, као и у личном животу појединаца и појединки. У пракси се родна равноправност изражава као начело недискриминације, односно забране дискриминације. Прихватање овог принципа подразумева не само отклањање свих облика родно засноване дискриминације, већ и активно деловање на остваривању свих других предуслова који показују постојање политичке воље за остваривање свих суштинских равноправности. Једни од најважнијих циљева родне равноправности су признавање и потпуно остваривање женских права као људских права, представничка демократија која укључује жене и мушкарце равноправно у политичком и јавном животу, економска независност жена и усклађивање јавног живота са породичним обавезама, јачање свести и самопоуздања девојчица и дечака путем одговарајућих наставних садржаја у образовном систему заснованих на поштовању и промовисању људских права и женских права, заједничко и равноправно деловање жена и мушкараца ради отклањања неравноправности у друштву и елиминисање дискриминације.

Родна равноправност нигде у свету још није друштвена реалност, али су неке државе и иницијативе грађана и грађанки развили низ добрих пракси које умањују последице родне неравноправности. Бројни документи Уједињених нација, Савета Европе, Европске комисије, ОЕБС-а, уставни закони и прописи демократских земаља препознају родну равноправност и пружају гаранције за имплементацију те вредности у темеље правног система, а самим тим и живота друштвене заједнице. Клаузулу недискриминације садрже сви кључни међународни и регионални инструменти људских права, укључујући Универзалну декларацију о људским правима и слободама⁸²⁷, Међународни пакт о грађанским и политичким правима⁸²⁸ и Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода⁸²⁹. Поједини други инструменти интегришу принцип недискриминације на основу пола и рода на систематичан начин кроз читав текст, као што је то случај са Конвенцијом Савета Европе о акцији против трговине људским бићима⁸³⁰. Документи Уједињених нација су

⁸²⁷Универзална декларација о људским правима и слободама усвојена и прокламована од стране Генералне скупштине Уједињених нација резолуцијом 217 А(III) 10.12.1948, члан 1. Члан 2, став 2.

⁸²⁸ Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и људским правима, „Сл. лист СФРЈ, Међународни уговори, број 7/71“, члан 3.

⁸²⁹ Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, „Сл. лист СЦГ, Међународни уговори број 9/2003“, члан. 14.

⁸³⁰ Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима, „Сл. гласник РС, Међународни уговори, број 19/2009“.

од кључне важности за унапређење родне равноправности и признавање одговорности државе за обезбеђење услова за уживање женских људских права.⁸³¹ Ови документи су различити по форми и њихова моћ се креће од правно обавезујућих до необавезујући, односно морално обавезујућих. Правно обавезујуће норме се налазе у међународним уговорима, њихова примена се надзире од стране уговором формираног тела или суда и примењиве су на све особе. Такав обавезујући међународни уговор је Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена (CEDAW, *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*).⁸³² Њена примена је контролисана од стране уговором установљеног тела, Комитета за елиминацију свих облика дискриминације жена чија је процедура за појединачне случајеве детаљно регулисана. За разлику од ових, правно обавезујућих међународних инструмената који стварају право које може да произведе правну акцију у случају непридржавања, правно необавезујући инструменти који често носе назив декларације, резолуције или препоруке, утичу на стварање моралних или политичких обавеза држава да их поштују и спроводе њихове мере.

Развојем државе и друштва, повећава се бројност и разноврсност правних норми, бојност и распрострањеност средстава комуникације и информисања, те се правне норме обавезно објављују на различите начине и у писаном облику. Писани облик изражавања правне норме је данас свакако доминантан. Језик представља најсавршенији облик изражавања људи, односно средство којим људи саопштавају своје мисли и вољу. Његов значај у праву, а посебно у тумачењу права је велики. Међутим, иако је језик као комуникацијско средство непревазиђен, он је ограничен сопственим сазнањем и искуственим слабостима.⁸³³ Однос између мисли и језика има дуалан унутрашњи садржај поступовног карактера. Мисао је невероватно брз психички процес који језик никада не може достићи. Недостаци језика се огледају у богатству језика и језичког система који се састоји од речи, израза и реченица. Језик се сматра систематизованим скупом који је способан да гради језички поредак. С обзиром да се мисаона функција права изражава најсигурније путем језика, језичко тумачење је свакако и први корак ка откривању значења права, односно правне норме.⁸³⁴ Током

⁸³¹ Докмановић, М., *Рог и њраво*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 295-309, стр. 296.

⁸³² Закон о ратификацији Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, „Сл. лист СФРЈ, Међународни уговори, број 11/81“. Назива се још и Женска конвенција.

⁸³³ Симић, М., Ђорђевић, С., Матић, Д.: *Увод у њраво*, Крагујевац, 2009, стр. 377.

⁸³⁴ Исто, стр. 378.

Људске историје је креиран велики број правних норми које, сходно времену и начину настанка, носе све карактеристике, жеље и заблуде тог времена. С обзиром да је историја дискриминације над женама, потискивања жена из јавног у приватни живот дуга колико и људска писана историја, дакле колико и свест човека о језику, то су трагови те дискриминације, изостављања и маргинализовања женског рода у језику свакако видљиви. И данас је уобичајено да се мушки род намеће као општечовечан и универзалан, односно да се именицом мушког рода ословљава и жена, сматрајући такав начин изражавања коректном језичком формом. Примећујемо да се то посебно примењује на оне именице које обележавају престижне позиције у друштву: председник, премијер, уредник, директор иако постоје речи женског рода: председница, премијерка, уредница или директорка. Променом позиције жена у друштву и њиховим освајањем таквих позиција, време је да се и језичка пракса мења. Та пракса се може изменити само другачијим језичким обликовањем правних норми, другачијом језичком политиком у медијима и на универзитетима. Тек када именице женског рода буду равноправне са именицама мушког, свест о важности родно осетљивог језика постаће део уобичајене језичке праксе. У циљу критике језичке норме и језичког система у смислу подзаступљености женског рода у језику, у оквиру науке о језику се развила феминистичка лингвистика као ново поље истраживања. Феминистичка лингвистика заступа становиште да се жене посредством језика систематски угњетавају и циљ јој је да критички допринесе промени ове појаве. Феминистичке лингвисткиње, приписујући језику изузетну важност и снагу, захтевају да се жене у писаном и говорном језику третирају као самостална и равноправна људска бића. Њихов циљ није пуки опис језика него опис друштвено-политичких промена које се кроз њега осликавају.

Утицај језика на друштво је значајан, посебно што оне у језику препознају један од кључних фактора који детерминише начин на који друштво функционише. Језик, напиме, потврђује преовлађујуће норме и искључује мањине, односно умањује њихову вредност и значај. Коришћење родно сензитивног, диференцираног језика је, стога, од суштинског значаја и представља важан корак у постизању родне равноправности. Језик је огледало друштва, он рефлектује све друштвене, законске и политичке промене и односе који владају у друштву. Родно сензитиван језик је пре свега питање друштвене моћи и подразумева већу видљивост жена у језику и одбацивање генеричког мушког рода, у којем се жене подразумевају. Због тога је важно да свуда и увек, како у унутрашњој тако и у спољашњој комуникацији, употребљавамо родно осетљив језик.

Осим што је родно осетљив језик важно друштвено питање и значајан допринос побољшању видљивости жена и женског рада, он је сасвим граматички исправан. Свака доследно недискриминативна институција која унапређује поштовање родне равноправности комуницира са делегацијама састављеним од особа оба пола сматрајући их легитимним представницима интереса свих које представљају.

Из свега наведеног, јасно је колико право може да утиче на друштвени појам родности, односно на развој принципа родне равноправности. Право и држава припадају роду најстаријих друштвених појава и све промене које се у друштву дешавају су чврсто утиснуте у структуру права и државе, јер без ње би био паралисан и сам друштвени развитак. У свакој друштвеној промени се открива и извесна доза развојне димензије и доза одређеног утицаја на право, државу и стабилност државно-правног поретка.⁸³⁵ Да није било, у историјском развоју државе и права, друштвених промена које су утицале на његову егзистенцију, био би изостављен и развој читаве људске цивилизације. Свет је од свога настанка у непрекидном ланцу сопственог мењања. Међутим, за право и правну науку је феномен друштвених промена од интереса у оној мери у којој се њиховим проучавањем обезбеђује схватање суштине развојне димензије државе и права. Стога је, приметимо, прихватање принципа родне равноправности и његове егзистенције у правном животу довољан показатељ резултата борбе активиста и теоретичара феминизма. Дале, одређени помаци су у овој области учињени. Али, докле год постоји и најмањи вид дискриминације, овај процес није завршен.

2. Анализа дистинкције између јавне и приватне сфере

„Приватно“ и „јавно“ су категорије настале у грчкој филозофији и од антике до данас се читава историја може сагледати у њиховом одвајању. У грчком полису је „приватно“ одређено власништвом посуда, ствари, жене, деце, робова, животиња. То је била сфера дома у оквиру које се одвијала производња и репродукција, оно „природно“ и обично. Јавна сфера је, са друге стране, установљавала отворен приступ

⁸³⁵ Исто, стр. 43.

комуницирања са другима, размене идеја о политици, општим пословима, филозофији, уметности, чиме се стварао универзални ентитет онога што називамо културом. Јавна сфера је представљала царство слободе за све слободне грађане.⁸³⁶ Мушкарци су били део обе сфере, и јавне и приватне, остваривали су целину свога бића утичући тако на писање саме историје. Жене су биле занемарене, непотпуне. „Јавно и политичко“ је у грчком полису било основа и надградња, а „приватно“ само нужност коју треба превладати уласком у вишу сферу која је једина пожељна. „Приватном“ се одрицало свако значење, било је ирелевантно за функционисање заједнице и за испуњавање захтева сложеног поретка цивилизације. Средњи век је, пак, обележен драстичном променом у схватању „јавног“ и „приватног“ и на ширење граница „јавног“ на уштрб „приватног“. У феудализму се са ширењем градова, развојем мануфактура и одвајањем рада од куће, јавила замисао о мушкарцу као хранитељу породице и жени као економски зависној домаћици. Кључна промена се, дакле, десила изласком економије из приватне сфере и успостављањем друштва у модерном смислу, чиме се област приватног редефинише у светлу интимног и породичног живота, а област јавног остаје везана за политику, али се проширује. У односу на жене и даље се строго разликује јавно од приватног, полна разлика се поставља као политичка разлика, а жене су посматране као аполитичне. Дакле, мушкост је била метафора грађанства. Модерно доба разлику приватног и јавног живота види као разлику између слободног времена, доколице и рада.⁸³⁷ Мушкарац користи слободно време, доколицу, као бег од сфере јавног, рада и политике у окриље своје породице. Жена, која је по својој природи намењена приватном животу, у тишини мушкарчевог дома у којем је он господар, треба да се стави на располагање другима и њиховим потребама. Индивидуализам грађанског друштва наглашава неистоветност приватне и јавне особе, приватност је оно што треба бранити од јавности, друштвеног уплитања. Међутим, држава је, као и свеприсутна патријархална идеологија, заинтересована за породицу, а са друге стране, многа „приватна“ питања која се тичу абортуса, контрацепције, здравства, сиромаштва и сексуалног узнемиравања, доживљавају се пре као морална него политичка. Поједине феминисткиње тврде чак да је држава, као јавна сфера, управо створила и одржала породицу као установу која потчињава жена.⁸³⁸ Искуства светских ратова у XX веку и

⁸³⁶ Шкрлец, М., *Дихотомија приватно/јавно у женском кључу*, Часопис студената филозофије, Филозофски факултет свеучилишта у Загребу, IX, 18/19, 266-292, стр. 266.

⁸³⁷ Спасић, И., *Феминизам и социологија свакодневне животице*, Филозофија и друштво, Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију, 2003, 151-169, стр. 155.

⁸³⁸ Abbott, P., Wallace, C., *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*, Routledge, 1990, pg.269.

појава тоталитарних режима опет мењају односе између сфера приватног и јавног. Настојања су била да се „приватно“ подреди „политичком“ и тако у потпуности укине самостална вредност приватности. Женама је постављан двоструки захтев, да задрже своје традиционалне породичне дужности и да се укључе у економску и политичку сферу.

„Лично је политичко“ представља фразу радикалног феминизма којом се дихотомија приватно/јавно доводи у питање. Овај слоган се темељи на закључку да су све жене маринализоване у браку, на послу, у култури, да су им властите жеље и могућности у таквом друштвеном положају сужене, а да је артикулација њихових интереса и личних потреба системски и политички ограничена. Сви видови живота жене су проглашени неважним, она не дефинише саму себе, већ то чине политичке структуре. Женска политика која се темељи на томе да је „лично политичко“, захтева поновно испитивање моћи и нове начине политичког деловања који неће бити утемељени на доминацији, дихотомијама и искључивању. Према оваквом ставу, лично јесте политичко јер подела рада у приватној сфери има директне последице на живот жене и зато мора бити део политичке дебате. Док су радикалне феминисткиње захтевале брисање сваке разлике између личне и политичке сфере, а тиме и разарање конвенционалног смисла и једне и друге, либералне феминисткиње су сматрале да се решење не налази у укидању те дихотомије, него у преображењу јавне сфере у којој је садржана приватна, а не њој супротстављена. То из разлога што изједначавање јавне и приватне сфере све подвргава политичкој контроли, не остављајући ни једно слободно место за остваривање људске егзистенције изван политике. Тиме се гуши сва људскост која још увек егзистира у приватној сфери захваљујући томе што није била подвргнута формалним регулативама. За либералне феминисткиње ова дихотомија осигурава женама доношење одлука о сопственој сексуалности и репродукцији без утицаја државе. Родна разлика има одлучујући утицај на животе жена и мушкараца и пут ка женском ослобођењу води преко превредновања те разлике. Оне се заузимају за отвореност јавне сфере женама, за једнака права, јер је непостојање ових сфера одлика тоталитарних режима и у потпуности запоставља женско искуство. Социјалистичке феминистиње су потлаченост жена препознале као резултат класне експлоатације и полног угњетавања. Извор економских неједнакости је, по њиховом мишљењу, политичка неједнакост. Идеологија социјализма је настојала да укључењем жена у

производњу успостави једнакост између њих и мушкараца. Међутим, та једнакост је била само формална и тицала се права на учешће у политици, права на рад и образовање, без поштовања многих грађанских права која су се прикривала у приватној сфери, као што је то насиље у породици. Повећан број образованих и запослених жена омогућен наглим економским развојем, личио је на коначан улазак жена у јавну сферу. Ипак, тај концепт се показао као лош због тога што је узроковао двоструку оптерећеност жена и фаворизовање мушких професија. Слабост социјалистичког феминизма је у томе што је питање пола подредио питању класе. Екофеминизам на дихотомију приватно/јавно гледа као на једну у низу дихотомија: природа/култура, мушко/женско, разум/емоције, којима доминантна мушка култура оправдава свој ауторитет и моћ. Доминација над женама је повезана са доминацијом над природом и искоришћавањем природних ресурса. Постмодерни начин мишљења избегава универзалне теорије те сматра да подела између ових сфера није ни крута ни широка.⁸³⁹ Граница између јавне и приватне сфере је флуидна и може се приметити постојање мета-сфере где се ова два подручја преклапају (кафићи, школе, тржни центри).

Категорије „јавно“ и „приватно“ су, видели смо, имале важну улогу у оквиру феминистичке теорије. Многе теоретичарке и теоретичари феминизма су правилно наслутили да ове категорије указују на друштвене поделе које су биле кључне у структурирању рода у модерном западном друштву. Неки су чак тврдили да је општије одвајање, изражено у супротности између „приватног“ и „јавног“, било од универзалне важности у организацији рода. Ипак, међу теоретичарима феминизма се може приметити одређена сумња према употреби ових дуалистичких праваца. Наиме, примењујући модел одвојености ових категорија изврћемо реалност и показујемо како су производња, репродукција, рад и породица сасвим одвојени појмови, што уистину није тачно. Ови појмови су тесно повезани и често се појављују у истим друштвеним, психичким чак и физичким пољима. Поред тога, они су чврсто повезани и са друштвеним односима производње и државе, преобликујући их и бивајући од њих обликовани. Теоретичари су неусаглашени у томе да ли је потребно потпуно преобразити или укинути дихотомију приватно/јавно, укључујући и ону по полу, која би довела до једнаког сагледавања појединаца као особа које привлачи или одбија јавни живот и особа које привлачи или одбија приватни живот, независно од њихових

⁸³⁹ Шкрлец, М., *Дихотомија приватно/јавно у женском кључу*, Часопис студената филозофије, Филозофски факултет свеучилишта у Загребу, IX, 18/19, 266-292, стр. 288.

биолошких детерминанти, културне условљености и личних афинитета. Једнакост се остварује кроз поштовање и интеграцију разлика. Треба постићи разноврсност која није у супротности са једнакошћу, а не идентичност мушкараца и жена. То су у основни темељи културе ненасиља и плурализма у тројству права човека, плуралне демократије и правне државе. Патерналистички однос либерализма данашњице се огледа у институционалној заштити права угњетених и слабијих као и њихово равноправно укључивање на свим нивоима у друштву и држави. Крајњи домет таквог приступа је омогућавање индивидуама да мењају места у постојећој структури друштвених односа, не доводећи у кризу саму структуру. Нагласак је у том случају на појму права; права на коришћење идентитета, функција, улога. Међутим, пуко наглашавање права на рад и права на равноправну зараду заобилази структуру капиталистичке експлоатације. Рад у капитализму служи пре свега стварању вишка вредности, а тек потом економске самосталности.⁸⁴⁰ Као што су радници након напуштања породичног сеоског домаћинства и патријархалне поделе рада у газдинству могли да се надају економској самосталности, тако су и жене „изласком из куће“ задобиле одређену економску самосталност. Али, као што социјалистички феминизам са правом примећује, и мушкарац и жена у капитализму успевају као радници, а не као мушкарац и жена. Сама структура капиталистичких односа производње, истина, слаби традиционалне патријархалне односе у одређеној мери и нужно води до њихове кризе. Капитализам, са друге стране, преузима одређене функције патријархалне породичне заједнице, као што су систем пензионог осигурања и финансирање образовања.⁸⁴¹ Пензионо осигурање представља институционално и тржишно регулисани патријархални принцип породичног рада, у којем рад деце доприноси општем породичном благостању, односно помаже родитељима који су остарили и изгубили потребан ниво производности. Такође, што се тиче образовања капиталистичке институције су кроз порезе преузеле ранију функцију породице да образује и припрема своју децу за производан рад. У оба случаја ради се о социјализацији принципа и односа који су у преиндустријском периоду спадали у приватну сферу. У капитализму ти односи добијају општи, јавни карактер. Таква размена је заснована на тржишним односима, радници и раднице, плаћањем пореза, обезбеђују и финансирање образовања и пензионо осигурање. Колико год женска људска права у либерализму још интензивније нарушавају

⁸⁴⁰ Милић, М., Петковска, С., *Феминизам, репродукција и економски положај жене*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.162-183, стр. 178.

⁸⁴¹ Исто, стр. 179.

патријархалне односе и разлике у економском положају између жена и мушкараца, капитализам и репродукција односа доминације и потчињавања остају изван тог домаћаја. То доводи до радикалног става да капиталистичко грађанско друштво негује патријархат стварајући братство чије су клаузуле међусобна једнакост у јавној сфери и владавина над женама у приватној сфери. Капитализам је, према том гледишту, начелно слеп за пол и отпоран на род. „Природна“ предодређеност жена за приватну сферу постаје „логична немогућност“ због временске претрпаности запослених жена те физичког и психичког преоптерећења које не оставља слободне опције за друштвено и политичко деловање. Самим тим, жене у капитализму постају двоструко експлоатисане, без снаге и времена да учествују у јавном животу и заступају саме себе. Поред тога, постоји велики број студија које показују константе неправилности у начину на који се манифестује неједнакост жена на раду у свим земљама света. Жене се по правилу школују у струкама које ће им донети ниже положаје у друштву и нижа примања. Иако у целини посматрано, присуство образованих и запослених жена расте, када се анализира структура њиховог положаја постаје јасно да оне раде на лошијим и хијерархијски нижим местима.⁸⁴²

Одвајање приватног од јавног, личног од политичког се, како смо до сада могли да приметимо, десило у одређеном историјском периоду под утицајем одређених личних и политичких односа. Дакле, ради се о променљивој категорији и зато није потребно тражити и одбијати постојање тих подела. Феминистичка истраживања су помогла да схватимо угњетавање жена у оквиру постојећих личних и породичних односа, и на исти начин омогућила наше сазнање о уплетености барем једне врсте угњетавања са самим раздвајањем ових односа од политичких и економских. Даља анализа ових подела на приватно и јавно не изискује њихово потпуно одбијање, управо супротно. Постојање ове дихотомије нас увек наводи на повлачење паралела у тражењу решења проблема насталих у приватној и оних који постоје у јавној сфери. Наиме, захтевајући промене у приватној сфери, увек морамо имати у виду и њихов утицај на јавну сферу. Тек таквим, свеобухватним сагледавањем, могуће је поставити исправне и остварљиве циљеве. У том процесу је неопходно имати у виду да су односи приватног и јавног историјске категорије, склоне променама, а не неизбежне и вечно дате. Промене значења јавног и приватног могу да послуже као илустрација поимања

⁸⁴² Исто, стр. 171.

политике, породице и економијем у различитим историјским раздобљима. Самим тим, њихов анализа и промена је могућа, а то је управо и задатак феминистичке теорије.

3. Феминистичке критике питања брака, породице и родитељства

У феминистичкој теорији и пракси се проблем брака, породице и родитељства обрађивао и директно и индиректно, кроз теме традиционалних друштва, системске дискриминације, мушко доминације, сексуалности и сексуалних слобода као и женског идентитета. Полазне основе свих критика су мање-више идентичне а тичу су различитих улога и значаја који се приписују мушкарцима и женама у браку, док се начини на које се ова питања разрађују разликују у мери у којој се и сами феминизми, односно његове теорије, разликују.

Термини, суштина и основна обележја брака и породице су утврђени пре више векова, али се значај традиционалног облика породице у већини развијених земаља губи. Те промене су видљиве у чињеницама да се број деце у породицама из деценије у деценију смањује као и да се послови у домаћинству деле између мушкараца и жена више него раније. Оно што опстаје је неравнотежа у улогама у вредновању брачних партнера и насиље.⁸⁴³ Феминистичке теоретичарке су по питању насиља у браку и породици извршиле значајан утицај на друштво учинивши видљивим такву врсту мушке доминације. Међутим, то није једина тема којом се феминизам бавио а која се тиче брака, породице и родитељства. На различите начине и различитим средствима, феминистичке теоретичарке су отвориле многа питања и покушале да реше многе проблеме са којима се сусрећу жене, а који се тичу ове области њиховог живота. Ту се првенствено мисли на односе у браку, обављање кућних послова, идентитет удате жене и жене ван брачне заједнице, питање материнства и проблем истополних брачних заједница.

Кроз историју, и поред постојања, додуше још не потврђених, ставова појединих теоретичара да су се породица и друштво прво прошли развојну фазу матријархата,

⁸⁴³ Васиљевић, Л., *Феминистичке критике брака, породице и родитељства*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.94-118, стр. 95.

чињеница је да се брак у већини друштава развијао на патријархалан начин. Жена је подређена мужу, њена улога мајке је најзначајнија, а брачни односи су генерално неравноправни и неповољни по жену. Патријархална породица означава породицу сељака која живи и ради на приватном пољопривредном поседу и у којој влада принцип старешинства, а улоге су строго подељене и одређене биолошким критеријумима.⁸⁴⁴ Наравно, формални састав овакве породице више не постоји, али је менталитет који се тада развио остао и до данас актуелан, а карактеристична својства улога у породици су мање или више још увек на снази. Са буржоаским револуцијама се мењају одређени принципи брака, додуше само формално, а улога жене остаје иста. Под утицајем индустријализације и грађанских револуција, мења се суштина брака и он постаје гаранција једнаких права и дужности супружника. Нови економски односи извлаче жене из приватне сфере, али ауторитет мушкарца, настављајући да егзистира, поприма други облик. Узимајући у обзир да је традиционално виђење породице као основног стуба, ћелије, друштва, затим економског, емотивног и моралног уточишта и заштите од света, смањују се могућности феминистичког довођења у питање њене концепције и суштине. У најмању руку, рушење садашњег виђења породице као такве, довело би до стварања потенцијално неморалног поретка, који би свакако за собом повукао урушавање основних друштвених вредности.⁸⁴⁵ Зато је феминистичка теорија за своје циљеве поставила разоткривање оних мрачних породичних тајни о којима се није причало, као што су насиље у породици, злостављање и трауматизујући аспекти брака и све остале негативне појаве које се у породици дешавају. Идући линијом мањег отпора, феминисткиње су првенствено, заговарајући већу еманципацију жена, покушале да поправе ситуацију у корист жена, а да при том не заговарају корениту промену у овој области. Реформе нису изостале.

Феминистичка теоретичарка која је прва на свеобухватан начин критиковала брак и породицу била је Мери Вулстонкрафт. Она је кроз своје дело „Одбрана права жене“⁸⁴⁶ приказала деградацију жене као индивидуе која започиње њиховим васпитањем на потчињеност. Херијета Тејлор Мил је такође критиковала брак говорећи о неравнотежи брачних улога и нудећи решење у женској еманципацији и поправљању

⁸⁴⁴ Папић, Ж., Склевицки, Л., *Антропологија жене*, XX век, Београд, 2003, стр. 224.

⁸⁴⁵ Васиљевић, Л., *Феминистичке кријивке брака, породице и родитељства*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.94-118, стр. 103.

⁸⁴⁶ Вулстонкрафт, М., *Одбрана права жене* (превео Мاستиловић, Р.), Београд, 1994.

положаја жена, давањем жени више права у браку.⁸⁴⁷ Анархисткиња и феминисткиња Ема Голдман се противила браку сматрајући да је он деградирајућ за жену.⁸⁴⁸ Бети Фридан је својом књигом „Мистика женствености“⁸⁴⁹ озбиљно критиковала либерални концепт породице и брака инсистирајући на томе да жене могу и треба да очекују више од живота, поред и изван породице и брака и да је у ту сврху неопходно применити концепт трагања за брачном срећом као једини начин самоостварења. Марксистичке феминисткиње су, као и уосталом све левичарски оријентисане феминисткиње, брак и породицу посматрале кроз капиталистичке односе, те су из те перспективе критиковале брак као форму радног уговора у којем муж присваја плодове неплаћеног рада жене и тиме она постаје друштвено експлоатисана.⁸⁵⁰ Једна од значајних феминистичких критика брака и породице је она у којој се оспорава универзалност брака, само један исправан модел, који, самим тим, мора бити нужно хетеросексуалан. Уклапајући жену у институцију која ограничава и гуши њену особеност, у којој чак и сексуални ужитак диктирају мушкарци, и то вековима, чини жену максимално пониженом и дискриминисаном.⁸⁵¹

Активности феминистичких критичарки су резултирале доношењем низа докумената о заштити жена у овој области. На међународном плану, Комитет за елиминисање дискриминације жена је у општој препоруци број 19 о насиљу над женама из 1992. године препознао родно засновано насиље као облик дискриминације жена. Уследило је усвајање низа докумената који се баве проблемом насиља над женама, било уопштено или појединачним видовима насиља, и то како на нивоу Уједињених нација, тако и на нивоу Савета Европе, Европске уније и других међународних и регионалних организација и тела. Један од последњих докумената који је од круцијалног значаја за спречавање насиља над женама – Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици из 2011. године⁸⁵². Значај овог документа је у томе што представља практично први правно обавезујућ документ који на један целовит начин поставља правни оквир за заштиту

⁸⁴⁷ Мил, Ц. С., *Пошчињеност жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995.

⁸⁴⁸ Голдман, Е., *Анархизам и феминизам*, Аутономни женски центар, Београд, 2001, стр. 23-57.

⁸⁴⁹ Friedan, B., *The Feminine Mystique*, Harmondsworth, 1963.

⁸⁵⁰ Васиљевић, Л., *Феминистичке критике брака, породице и родитељства*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.94-118, стр. 105.

⁸⁵¹ Исто, стр. 105.

⁸⁵² Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, „

жена од насиља, са посебним акцентом на насиље у породици. Полази се од тога да насиље над женама представља манифестацију историјски неједнаких односа моћи жена, па је стога кључни елемент у превенцији насиља над женама заправо постизање пуне, *de jure* и *de facto*, родне равноправности. Насиље над женама представља озбиљно крђење људских права жена и девојчица, а оне су изложене већем ризику родно заснованог насиља у односу на мушкарце.

Колико су феминистичке теоретичарке утицале на брак као институцију је питање на које ће се тек у будућности моћи добити одговор. Наиме, већину реформи закона о браку иницирале су феминисткиње и многе од њих су до сада и усвојене. Оне феминисткиње које се противе самој институцији брака, као алтернативу предлажу самоћу, живот у групи, останак у примарној породици до краја живота или неке алтернативне форме заједничког живота у које формално спада и ванбрачна заједница. Једно од присутних питања се тиче степена укључивања државе у приватни живот појединаца и појединки. Феминисткиње сматрају да је улога државе важна у погледу оних питања где су жене и деца физички и психички директно или индиректно угрожени, као што је рецимо насиље у породици. У осталим ситуацијама које се тичу контроле и стварања брака и породице, сматрају да би улога државе требало да буде много мања, а индивидуе слободније да обликују своје животе.

Истраживањем узрока насиља у породици, феминистичке теоретичарке су посматрале брак као оквир у којем је насиље дубоко укорењено и у којем се оно највише спроводи. Феминистичка објашњења партнерског насиља обухватају психолошка и социолошка објашњења, неретко обједињена у психосоцијална. Феминистичка психолошка и психосоцијална објашњења насиља у браку усмереног на жене настала су као реакција на психолошке теорије које су насиље према женама објашњавале урођеним женским мазохизмом.⁸⁵³ Те теорије су познате као теорија научене беспомоћности и теорија циклуса насиља, док су теорије преживљавања и теорије хроничне трауме критика првенствено теорије научене беспомоћности из угла феминизма. Теорија научене беспомоћности полази од три врсте проблема: интелектуалних, перцепцијских и оних коју су везани за осећања. Битно је да за осећање беспомоћности није важно да ли могућност контроле над догађајима у

⁸⁵³ Николић Ристановић, В., *Род и насиље*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 337-346, стр. 338.

сопственом животу заиста постоји или не, већ је од значаја веровање, очекивање, односно представа коју човек о томе има. Наиме, социјализација учењем традиционалне улоге женског пола, која у женама ствара погрешно веровање да имају мало директне контроле над својим животом, а не женским мазохизмом, утиче на понашање жена које су жртве насиља у браку тако што паралише сваку њихову мисао о активном супротстављању промени. Жене верују да ништа не може да утиче на насилника да са насиљем престане и зато одустају од сваког покушаја промене сопствене ситуације у браку. Услед своје научене беспомоћности, жене жртве насиља у браку не прихватају радо ни помоћ која им се нуди, јер не верују у њене позитивне ефекте.⁸⁵⁴ Теорија циклуса насиља указује на постојање циклуса насиља кје се састоји у три фазе: фаза стварања тензије, фаза активног насиља и фаза смиривања, обично праћена лепим понашањем насилника, извињењем и молбом за опроштај. Смењивање лошег и доброг понашања даје жени лажну наду да ће се насилник поправити и то је задржава у вези и највише контролише.⁸⁵⁵ Феминистичка критика теорије научене беспомоћности се огледа у конструисању теорије преживљавања и теорије хроничне трауме. Теоријом преживљавања се износи став да жене активно одговарају на насиље улажући напоре ка тражењу помоћи која им се углавном не пружа. Оно за чим оне имају највише потребе јесте друштвена подршка која би им омогућила да постану независне и напусте насилника. Практична импликација ове теорије је да од научене беспомоћности не пате жене жртве брачног насиља, већ они који су одређени од стране друштва да им пружи помоћ. Теорија хроничне трауме изучава утицај акумулирања трауматских ефеката континуираног насиља које жене трпе у браку где свако ново насиље у ствари обеснажује и изолује жену и смањује њене шансе да се насиља ослободи. Слично као и код теорије преживљавања, и овде се указује на значај друштвене подршке за женин опоравак од трауматских последица насиља и на оснаживање да напусти насилника.

Феминистичка социолошка објашњења узрока насиља у браку и породици феминисткиње везују за појам патријархата. Постојање друштвених институција које дефинишу и задржавају подређен положај жене у друштву и тако их спречавају да утичу на друштвени поредак или да га мењају као и процес социјализације који обезбеђује прихватање тог поретка, су основни узроци настанка насиља у браку. Они су

⁸⁵⁴ Исто, стр. 339.

⁸⁵⁵ Исто, стр. 339.

тесно повезани са намерама мужа насилника које су обликоване и оправдане од ширег социо-културног контекста патријархалне доминације. Уз то, насиље над женама се не може објаснити једино сексистичком природом друштва, већ је нужно узети у обзир и расну и класну припадност жене, односно њену неједнакост која је у основи савремених друштава. Једна од значајних теорија која доводи у везу насиље над женама и родну социјализацију, родне улоге и мушки и женски идентитет је теорија родних улога.⁸⁵⁶ Овом теоријом се објашњавају доминантни односи између мушкараца и жена уз помоћ појмова хегемонске мушкости и наглашене женствености. Хегемонску мушкост карактерише подређеност жена и девојака мушкарцима, плаћени рад, хетеросексизам и снажан мушки сексуални нагон који се не може контролисати, и она укључује понашање којим се остварује ауторитет, контрола и агресивност. Наглашена женственост је комплементарна хегемонској мушкости и мушком жељом за дивљењем и јачањем ега и кроз прихватање брака и бриге о деци.⁸⁵⁷

Родитељство, посебно материнство, се у одређеним периодима развоја феминистичке теорије сматрало главним улогама кроз које су жене дискриминисане. У раној фази другог таласа феминизма, критике брака полазиле су од предлога за побољшање положаја жена унутар брачне заједнице, дакле, од предлога како да се у сам брак уведе нешто ново, до његовог тоталног одбацивања, које је често подразумевало и одбацивање материнства. У овој фази феминистичке мисли акцентовало се освајање јавне сфере, а све док је жена прихватала улогу мајке, приступ тој сфери јој је морао бити отежан или чак немогућ. Де Бовоар је тврдила да жене због функција одгајања деце и репродукције никада не могу бити суштински слободне. Она даље сматра да је идеалан мушко-женски однос такав да представља избалансиран пар који не живи као затворена ћелија, већ се одвојено интегрише у друштво, препознајући субјект једно у другом.⁸⁵⁸ Питање мајчинства је за Симон де Бовоар питање избора. Робовање биологији није увек неопходно, а став да једино деца могу у потпуности да испуне жене, сматрала је погрешним. Репродуктивна права жена подразумевају њено право да одлучи да ли ће имати децу или не, када ће имати децу и са ким жели да има дете. Уколико дође до нежељене трудноће, само жена може да одлучи да ли жели да роди дете или жели да абортира, односно прекине трудноћу. Држава треба да обезбеди

⁸⁵⁶ Теорију родних улога развили су мушкарци, аустралијски социолог Роберт Конел (Robert Connell) и амерички криминолог Џејмс Месершмит (James Messerschmidt).

⁸⁵⁷ Николић Ристановић, В., *Род и насиље*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 337-346, стр. 344.

⁸⁵⁸ де Бовоар, С., *Дрући пол 2, животно искуство*, БИГЗ, Београд, 1983.

женама сигурне здравствене услуге, контрацептивна средства и легалан абортус. Закони који у неким државама бране абортус, враћају жене у њихове традиционално дефинисане улоге мајки и дадиља, и на тај начин их дефинишу само преко њихових репродуктивних способности. Такви закони спадају у део популационе политике, а популациону политику чине мере које подстичу или ограничавају рађање за потребе одређене државе, нације, расе, класе или вере.⁸⁵⁹ Остваривање репродуктивних права без било какве друштвене и правне принуде је идеалан тип планирања породице. Једно од значајних питања која су у вези са материнством, јесу и питања заштите жена, посебно трудница, дојиља и младих мајки, од дискриминације на радном месту. На међународном плану је у сврху заштите жена у том смислу усвојена Конвенција о заштити материнства из 2000. године.⁸⁶⁰ Поред тога што постоје одредбе о породилском одсуству и одсуству у случају болести или компликација у вези трудноће и порођаја, у оквиру ове Конвенције у делу „Заштита запослења и недискриминација“ у члану 8. се прописује: „Отпуштање жена са посла за време трудноће и одговарајућег одсуства, или у периоду након њеног повратка на посао, прописаног домаћим законима или прописима, сматра се незаконитим, осим из разлога који немају везе са трудноћом, порођајем или дојењем као његовом последицом. Терет доказивања да разлози за отпуштање немају везе са трудноћом, порођајем или дојењем сноси послодавац“. Одредбом члана 9. је прописана забрана да се од жене која конкурише за посао захтева да се подвргне тесту трудноће. Један од последњих докумената који је од круцијалног значаја за спречавање насиља над женама, Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, краће названа Истамбулска конвенција,⁸⁶¹ је усвојена 2011. године. Значај овог документа је у томе што представља први правно обавезујући документ који на један целовит начин поставља правни оквир за заштиту жена од насиља, са посебним акцентом на насиље у породици. Полази се од тога да насиље над женама представља манифестацију историјски неједнаких односа моћи између мушкараца и жена, кој су условили дискриминацију жена, па је стога кључни елемент у превенцији насиља над женама заправо постизање пуне, како правне тако и фактичке, родне равноправности. Насиље над женама представља озбиљно

⁸⁵⁹ Лежајић, М., *Абортис-од њелињеи воска до савремених мейода*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.76-83, стр. 79.

⁸⁶⁰ Закон о потврђивању Конвенције Међународне организације рада број 183 о заштити материнства, „Сл. гласник РС, Међународни уговори, број 1/2010“.

⁸⁶¹ Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици из 2011 . године
<http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2246-13Lat.pdf>

кршење људских права жена и девојчица, а оне су изложене већем ризику родно заснованог насиља у односу на мушкарце. Конвенцијом су дефинисани сви битни појмови, од насиља над женама до појма насиље у породици.⁸⁶² Конвенција афирмише развијање родно осетљиве политике, развијање механизма на националном нивоу за координацију, спровођење, праћење и процену политика и мера за спречавање и борбу против свих видова насиља обухваћених овом Конвенцијом и редовно прикупљање података и организовање истраживања о насиљу над женама као основе за даље развијање ефикасне политике супротстављања овој појави. Посебно се указује на непоходност међународне сарадње, а овом Конвенцијом је предвиђено и оснивање Експертске групе за борбу против насиља над женама и насиља у породици (GREVIO), која је надлежна за праћење примене Конвенције од страна уговорница. Дакле, заштита жена од дискриминације на међународном плану постоји, али је задатак феминистичке јуриспруденције да прати да ли се прописи остварују и да ли су и даље адекватни, односно да ли су понуђена решења увек прилагођена потребама жена и довољна.

У појединим државама као што су Холандија, Велика Британија, Данска и Шпанија, законски су дозвољени бракови између истополних партнера, али питање заснивања породице, усвајања или рађања деце и овде нису до краја решена. Једно од најприхваћенијих аргумената у корист хетеросексуалне породице јесте да је у најбољем интересу детета да има два родитеља, мушког и женског, који треба да живе заједно. Истраживања, међутим, показују да нема никаквих доказа да су деца одрасла у хетеросексуалним браковима срећнија или „нормалнија“ од друге.⁸⁶³ Нека истраживања чак иду у прилог чињеници да лезбејске заједнице обезбеђују средину са мање сукоба у комуникацији, и да су деца махом више жељена. Што се самог хомосексуалног брака тиче, припадници ЛГБТ популације се махом противе институцији брака, повезујући је са хомофобичним друштвеним системом. Питање истополних брачних заједница је још увек веома осетљиво, а за остваривање њихових права се готово искључиво боре ЛГБТ организације. Феминистички оријентисане групе и појединке се око тога, бар за сада, не оглашавају. Посебно се, бар не јавно, не говори о женско-женском насиљу⁸⁶⁴ као и дискриминативној и експлоатишућој пракси унутар женско-женских односа. Ту се убраја и проблем „издатог сестринства“, односно некоректних пословних односа између жена од каријере, доста ретко спремних да сарађују са другим женама као природним савезницама, уместо чега се често пре улази у савезништва са мушким колегама. Иако недовољно обрађиване теме у оквиру феминистичке јуриспруденције, чини се да критике ипак неће изостати. Узимајући у обзир да феминистичка јуриспруденција тежи непристрасности, потпуно је оправдано да, без обзира на тензије и неслагања, покрене питања и унутрашњих женских

⁸⁶² Исто, члан 3.

⁸⁶³ Корнел, Д., *У срцу слободе: феминизам, њол и једнакост*, прев. Ранко Мاستиловић, Београд, 2002, стр. 65.

⁸⁶⁴ Насиље у лезбејским заједницама се још назива „розе модрице“, а понегде и „lavender bruises“. Види: Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 35.

односа. Посебно из разлога што феминистичка јуриспруденција треба да допринесе феминизму у опште, а феминизам у свом крајњем исходу треба да допринесе демократизацији правног система и друштва у целини. Циљ феминистичке јуриспруденције се избегавањем осетљивих питања свакако не може постићи, посебно када су проблеми примећени.

4. Политичка права жена (женско право гласа)

Право гласа жена је политичко право и убраја се у ред основних људских права које жене данас уживају у готово свим државама света. Међутим, таква ситуација није била увек, а борба жена за остваривање права гласа је трајала веома дуго. У малом броју земаља она траје и данас.⁸⁶⁵ Захтеве за остварење права гласа су жене почеле организовано да износе у другој половини XIX века. Борба, тешка и дуготрајна, своје прве резултате је постигла тек почетком XX века, када су жене у неколицини држава оствариле ово политичко право. У највећем броју земаља жене су оствариле право гласа, право да бирају и да буду биране, по завршетку Другог светског рата. Данас се право гласа жена сматра карактеристиком модерног демократског друштва, али се и даље поставља питање колико су жене заиста ово своје право искористиле и колико га уопште користе.

Пре улажења у било какве критике, неопходно је дефинисати појмове који се тичу права гласа, односно која то права и обавезе тај појам имплицира. Живимо у времену када је демократија могућа једино у представничком облику. Да би представничка демократија могла да испуни захтеве народне суверености из које

⁸⁶⁵ Земље у којима жене немају право гласа или постоји цензус су Саудијска Арабија, Ватикан, Брунеја, Уједињени Арапски Емирати, Бутан и Либан.
Види: http://www.reference.com/browse/wiki/Women%27s_suffrage

потиче мора бити организована тако да носилац врховне власти буде бирачко тело.⁸⁶⁶ Бирачко тело је, међутим, превелико да би се та власт могла вршити непосредно, те оно бира своје представнике који у оквиру представничког тела, а у име и уместо бирачког тела у његовом интересу, врше у одређеном временском размаку државну власт.⁸⁶⁷ То је суштина представничке владавине. Бирачко тело се састоји од грађана који имају бирачко право. Бирачко право је једно од основних политичких права грађана. Оно је елеменат изборног права и представља услов за формирање представничког тела и учешћа грађана у вршењу државне власти. Гарантују га међународне конвенције о слободама и правима грађана као једно од права грађана на учешће у вршењу јавних послова. У праву сваке државе оно је гарантовано највишим правним актом, Уставом, којим актом је гарантована и његова заштита. Бирачко право може бити опште и ограничено. Опште уживају сви грађани који испуњавају одређене услове (држављанство, пунолетство и поседовање пословне способности), а ограничено бирачко право је привилегија само одређених категорија грађана.⁸⁶⁸ Односно, понекад се читаве групе грађана могу искључити из бирачког права, а критеријуми могу бити различити. Они представљају посебне услове које појединац, поред већ наведених општих услова, мора да испуни како би стекао бирачко право. Ти услови се називају „цензус“, а током историје су постојали различити цензуси (имовински⁸⁶⁹, домицилни⁸⁷⁰, образовни⁸⁷¹, порески⁸⁷², старосни⁸⁷³ и полни⁸⁷⁴). Најдуже од свих су се задржали порески и полни цензус. На основу овог цензуса у великом броју држава жене нису имале бирачко право све до средине XX века. Бирачко право може бити активно и пасивно. Активно бирачко право је право грађана да бирају своје представнике у представничким телима, а пасивно бирачко право представља право сваког грађанина да буде биран као представник за представничка тела. Сходно наведеном, грађани који учествују на изборима могу се наћи у различитим улогама, као бирачи, кандидати или

⁸⁶⁶ Марковић, Р., *Уставно право и политичке институције*, Београд, 2004, стр. 267.

⁸⁶⁷ Исто, стр. 268.

⁸⁶⁸ Исто, стр. 270.

⁸⁶⁹ Имовински цензус, стицање бирачког права је условљено одређеним имовинским стањем грађана израженим у поседовању непокретности или плаћању одређеног пореза.

⁸⁷⁰ Домицилни цензус, стицање бирачког права везује за сталну настањеност у одређеној држави, односно изборној јединици у одређеном периоду времена.

⁸⁷¹ Образовни цензус, потребно је да бирач буде писмен или да има одређени степен образовања.

⁸⁷² Порески цензус, стицање бирачког права је условљено плаћањем одређене суме пореза.

⁸⁷³ Старосни цензус, за стицање бирачког права одређена је неуобичајено висока старосна граница бирача, граница која је изнад година када се стиче пунолетство.

⁸⁷⁴ Полни цензус, бирачко право имају само мушкарци, док су жене лишене тога права.

предлагачи. Сва ова права уживају грађани на свим изборима, без обзира на њихов ниво.⁸⁷⁵

Данашња ситуација је таква да су жене у формално-правном смислу изједначене са мушкарцима. Оне у највећем броју држава уживају право гласа и остала политичка права. Међутим, у већини тих држава жене нису заиста изједначене са мушкарцима, односно нису прихваћене као једнако способне учеснице у политичким процесима. Светски просек заступљености жена на местима одлучивања, конкретно у парламентима, износи 16,6 %. Када се узме у обзир чињеница да жене чине бар 50 % популације у свакој од држава на свету и чињеницу да уживају активно и пасивно бирачко право, можемо да закључимо да ипак постоје одређене препреке за њихов већи ангажман.⁸⁷⁶ Јасно је да само освајање права на глас није женама донело веће учешће на местима одлучивања и неопходно је дефинисати узроке постојећег стања и осмислити механизме који ће довести до једнаке заступљености оба пола. Додуше, само физичко присуство жена на местима доношења одлука још увек не значи да ће оне бити потпуно објективне, успешне и женско оријентисане и да ће њихови интереси бити заиста равноправно заступљени. Ипак, то је сигурно важан први предуслов да одлуке добију двокомпонентни карактер. Учешће жена у доношењу одлука не значи само заступање интереса жена, већ и јасно диференцирање који су то интереси мушкараца а који жена. Тиме се оповргава дугогодишња хипотеза да су интереси мушкараца апстрактно схваћени општи интереси, а не само њихови. То опет не значи да су интереси мушкараца и жена супротстављени, они наине врло често могу бити и подударни. Важна је свест о томе да постоје две компоненте које треба усагласити одлукама које одговарају свима.

Једна веома делотворна, али свакако недовољна, афирмативна акција за повећање заступљености жена у процесима одлучивања је систем квота. Изборне квоте су институционали механизам који има за циљ да обезбеди одређени (минималан) проценат жена у органима власти. Положај жена у политици и њихова равноправна заступљеност са мушкарцима регулисана је многим документима усвојеним од стране Уједињених нација. Један од најважнијих докумената ове врсте је свакако CEDAW⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Марковић, Р., *Уставно право и политичке институције*, Београд, 2004, стр. 272.

⁸⁷⁶ Обренић, Д., *Право гласа жена*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 24-44, стр. 40.

⁸⁷⁷ Књига извештавања по CEDAW Конвенцији, ур. Шијачки, З., Завод за равноправност полова, Нови Сад, 2008. <http://un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

Конвенција из 1979. године. На политичко деловање жена, учешће у власти и одлучивању и међународној политици се односе чланови 7, 8 и 15⁸⁷⁸ ове Конвенције. Аргументи који се најчешће наводе у прилог повећању учешћа жена у одлучивању су они који се базирају на идеји правде, интересним разликама које су родно условљене, еманципацији жена, промени у политикама и политичкој култури под утицајем већег учешћа жена, ревитализацији демократије и сл. У литератури се наводе и аргументи против квота. Они се односе највише на недемократичну природу афирмативне акције: изборни процес није компетитиван, бирачима се ограничавају њихова права (посебно гарантованим местима), затим на томе да квоте не обезбеђују суштинску родну равноправност и да жене не желе да буду биране захваљујући њиховом полу већ својим способностима, да системи квота подсећају на социјализам и комунизам и њима својствену „изнуђену“ еманципацију.⁸⁷⁹ Без обзира на ове негативне аргументе, квоте су опстале као институционализована афирмативна акција уз помоћ које се остварују циљеви и идеје одређене у међународним документима, а које се тичу постојања и деловања институционалних механизма за родну равноправност. У литератури и пракси се среће неколико уобичајених дефиниција квота и врста квота. Најчешће се квоте дефинишу преко критеријума класификације. У најкраћем, квоте су афирмативна акција за остваривање принципа родне равноправности у политици и власти на свим нивоима. Системи квота се разликују по местима – нивоима у којима се примењују, субјектима који су носиоци акције, форми у којој су постављене, односно садржају. Квоте се прилагођавају политичким субјектима, изборним системима, социо-културном контексту и сл. и у зависности од ових фактора дају боље или мање добре резултате, посебно на дужи рок.⁸⁸⁰ Првенствено се могу разликовати на уставне, законске или унутарпартијске квоте. Затим се могу разликовати оне које прописују минималан или максималан проценат заступљености одређеног пола, квоте за жене и родно неутралне квоте. Осим тога неки системи одређују гарантована места односно распоред жена на листама (рецимо, свако четврто место на листи). Изборне квоте се могу примењивати у различитим етапама селекције кандидата и изборних процеса. Унутарпартијске се могу применити и на селекцију кандидата у оквиру партије, затим на кандидатским листама,

⁸⁷⁸ Одредбом члана 7 се државе чланице обавезују да окончају дискриминацију жена у политичком и јавно животу, да осигурају право гласа и равноправно учешће жена у изборима, формулисању политика и слободном одлучивању у синдикатима и невладиним организацијама. Одредбом члана 8 се захтевају мере које ће омогућити женама учешће у међународним делегацијама њихових влада, равноправно са мушкарцима.

⁸⁷⁹ Баћановић, В., *Жене на местима одлучивања и квоте у Србији и Европској унији*, у: Европска унија и родна равноправност, књига 2, ур: Шијачки, В., Нови Сад, 2009, 45-53, стр. 46.

⁸⁸⁰ Исто, стр. 47.

а могу се и резервисати гарантована места у парламенту за мање заступљен пол, што је форма која наилази на највећи отпор.⁸⁸¹ Веома је занимљив однос унутарпартијских квота и оних постављених у законодавству, са аспекта чињенице да се управо из партија бирају кандидати и кандидаткиње. Родна неравноправност у политици се не огледа само у мањем учешћу жена у вршењу власти, већ и у њиховој мањој укључености у јавну и политичку сферу кроз странке, невладине организације и друге облике активизма и организовања. Уколико у самим политичким партијама нема политичке воље и неког вида обавезности и промоције жена у политици, квоте на нивоу избора неће имати довољно ефекта.

Изборни систем који погодује избору жена је дефинитивно пропорционални систем који се у пракси показао као много погоднији од већинског. За повећање броја жена је боље кад гласачи гласају за више кандидата са листе, а не само за једног. Шансе жена да буду изабране расту са повећаним, вишим прагом пролазности, јер је то инструмент који укрупњава политичке партије и смањује и елиминише изванредан број мањих партија. Самим тим, шансе жена да кроз веће партије које добијају више освојених места дођу до номинације је већа него у ситуацији раситњености освојених места међу многим партијама. Наиме, женама је теже да буду новиноване у ситуацијама када партије имају мањи број освојених места. Квоте су свакако ефикасније и ефектније што су више процентуалног захтева, ако се примењују у ближе финалној изборној етапи, и што су формално законски обавезније.⁸⁸² Изборне квоте су потребне, а показују и добре резултате у досадашњој примени. За жене, квоте су само прелазна фаза ка паритетној демократији, само један од начина да се разбије политичка инерција мушке већине, начин афирмације и признавања женских политичких и лидерских способности.⁸⁸³ Жене у квантитативном смислу чине више од половине човечанства и зато паритет представља природни следећи корак после квота. Паритет је равноправна деоба моћи и учествовање у равноправној основи. Паритет је захтев да жене и мушкарци морају да буду равноправно представљени на позицијама одлучивања, а квоте су само један од начина за постизање тога циља, а не циљ за себе, а још мање максимални и крајњи домет женских аспирација.

⁸⁸¹ Исто, стр. 47.

⁸⁸² Мршевић, З., *Ка демократском грушићу – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 99.

⁸⁸³ Исто, стр. 99.

Следећи инструмент афирмативне акције који има за циљ равноправно учешће жена у свим институционалним токовима и свим нивоима политичке власти је *gender mainstreaming*⁸⁸⁴. Gender mainstreaming је стратегија феминизма, директан производ феминистичке прошлости, која је настала у последњих десет година и која своје корене дугује свим осталим стратегијама феминизма чији је заједнички именитељ увек била тежња за што ефикаснијом борбом против системског угњетавања жена. Gender mainstreaming је изузетно тешко превести на српски језик, као, уосталом и на остале језике. Један, додуше безуспешан, покушај превода јесте реч *уродњавање*, али пошто та реч у садржинском смислу није адекватна, остаје само описан превод уз коришћење више од две српске речи⁸⁸⁵. Gender mainstreaming је, као савремена стратегија за постизање родне равноправности, феномен широких размера и великих амбиција, како у погледу институционалних подручја у којима се примењује тако и у погледу метода, инструмената и циљева. У међународној заједници, а посебно у Европској унији, овај појам је постао најпопуларнија прокламација институција јавне политике, али око кога ипак постоје одређене дилеме које се тичу његовог обухвата, примене и циљева који се њиме требају постићи. У најопштијем смислу, gender mainstreaming представља увођење родних аспеката у главне институционалне токове и политике. С обзиром на разуђеност ове појаве, како у практичном тако и у теоријском смислу, постојање бројних дефиниција је логично. Посебну забуну доноси већ настала пракса употребе оних дефиниција које најбоље одговарају институцијама, организацијама или појединцима у зависности од контекста примене и промишљања. Ипак, најчешће коришћена и најшире прихваћена дефиниција је она која се налази у Завршном извештају о активностима Групе специјалиста за mainstreaming Савета Европе која гласи: „Gender mainstreaming је (ре)организација, унапређење, развој и евалуација процеса политика, тако да перспектива родне равноправности буде инкорпорирана у све политике на свим нивоима и у свим фазама, од стране актера који су уобичајено укључени у доношење одлука.⁸⁸⁶ За разлику од других дефиниција, ова наглашава родну равноправност као циљ, а не жене као циљну групу, и наглашава да је gender mainstreaming у својој суштини стратегија. На основу наведене дефиниције, ова стратегија захтева (ре)организацију процедура и рутина, (ре)организацију одговорности

⁸⁸⁴ Gender mainstreaming представља увођење родних аспеката у главне институционалне токове и политике.

⁸⁸⁵ Мршевић, З., *Ка демократском грушијуу – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 54.

⁸⁸⁶ Тодоровић, Д., *Gender mainstreaming и Европска унија*, у: Европска унија и родна равноправност, књига 1, ур: Шијачки, В., Нови Сад, 2008, 31-48, стр. 41.

и капацитета, како би се перспектива родне равноправности што свеобухватније укључила. У практичном смислу, *gender mainstreaming* је процес који промовише родну равноправност тако што повећава ефективност различитих званичних „*mainstreaming*“ политика у свим институцијама, чинећи их осетљивим на родну природу одређених претпоставки, токова и резултата. У теоријском смислу, овај појам представља ревизију кључних појмова како би се на адекватнији начин разумео глобални поредак у којем родна димензија увек већ игра конституишућу и свеprisутну улогу и означава вид прекида са раније успостављеним стратегијама посебне родне теорије. Као такав, *gender mainstreaming* у себи сажима многе дилеме савремене феминистичке теорије и праксе и потенцијално креира нове идеје у решавању ових тензија.⁸⁸⁷

Чињеница је да је ова стратегија свеобухватно институционално прихваћена, али суштинско прихватање, што је можда важније, примена, нису нимало јединствени и кохерентни, како у времену тако и у простору. Процене успешности и досадашње конкретне процедуралне промене које је ова стратегија увела, као и спремност и могућност за даљи развој, су подаци и резултати који су још увек непрецизни и са којима се мора баратати опрезно. У својим могућностима *gender mainstreaming* је свакако револуционарна, иновативна и трансформативна стратегија која нуди очигледне предности у односу на стратегије једнаких могућности и афирмативних акција. Ипак, она је истовремено веома захтевна и комплексна, у теорији, а још више у пракси. Теоретичари *gender mainstreaming* су подељени када је у питању спремност да се ова стратегија хвали и да се истичу њене предности.⁸⁸⁸ Једни су крајње оптимистични у погледу перспективности ове стратегије, истичући да ће она у основи изменити институције и процесе доношења одлука, као и саму борбу за родну равноправност.⁸⁸⁹ Други су умерени у својим прогнозама и проценама, више се ослањајући на анализу потенцијалних проблема и опасности које ова стратегија може да створи.⁸⁹⁰ Са друге стране, када је реч о практичарима односно званичним представницима институција, *gender mainstreaming* доживљава готово једногласне некритичке похвале, наравно у сврху маркетинга и стратешког уоквиравања.

⁸⁸⁷ Walby, S., *Gender mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice*, Social Politics, 12, 3, Oxford University Press, Oxford, 2005, 321-343.

⁸⁸⁸ Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 54.

⁸⁸⁹ Hafner-Burton, E., Pollack, Marc, A., *Mainstreaming Gender in the European Union*, Harvard Jean Monnet Working Papers, 2, Cambridge, 2000.

⁸⁹⁰ Walby, S., *Gender mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice*, Social Politics, 12, 3, Oxford University Press, Oxford, 2005, 321-343.

Предности gender mainstreaming стратегије у односу на раније приступе су могућност да се питања која су раније била маргинализована, као што је род, помере у политички центар. Ова стратегија омогућава родној перспективи ширење на све политичке, сва тела, све институције, чиме питања родне равноправности постају део свакодневне праксе у доношењу, спровођењу и евалуацији политика различитих институција, што је некада било незамисливо. Потенцијал gender mainstreaming је у томе што постаје део система и његове рационалне административне машинерије, мења га користећи богате тековине феминистичке теорије и праксе. Осим тога, овакав приступ ствара нове инструменте и алатке, а који се могу применити и када је реч о проблемима других маргиналних група, не само жена. Мане gender mainstreaming се огледају у томе што, укључујући питања рода свуда доводи до баналности родне перспективе. Наиме, уколико се родна перспектива свугде види, постоји опасност да она у ствари нигде не постоји. Такође, оваквим свеобухватним приступом gender mainstreaming може да доведе до престанка потребе за другим врстама и видовима вертикалног ангажовања поводом женског питања, у виду посебних агенција, тела, дирекција, па и небладиних организација или група.⁸⁹¹ Односно, забрињава помисао да је овом стратегијом могуће маргинализовати феминизам, његову теорију и идеју, његову трансформативну димензију као борбе против тираније патријархата, традиционализма и предрасуда. Једна од мана gender mainstreaming јесте и та што он питање рода разматра пре имплементације, али тек након концептуализације и планирања одређене политике. Наиме, претвара се у пуку стратегију асимилације и интеграције, која нема капацитет за радикално преиспитивање патријархалних основа и премиса које се вековима налазе у темељу институција и њихове праксе.⁸⁹² Све предности, а посебно мане, феминистичка теорија треба да има у виду у примени и подржавању ове стратегије. Свакако, све дилеме још увек чекају одговор и ангажман целокупних капацитета феминистичке теорије и праксе у времену које долази.

⁸⁹¹ Мршевић, З., *Ка демократском групињу – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 66.

⁸⁹² Тодоровић, Д., *Gender mainstreaming и Европска унија*, у: Европска унија и родна равноправност, књига 1, ур: Шијачки, В., Нови Сад, 2008, 31-48, стр. 46.

V ДЕО

ЗНАЧАЈ ФЕМИНИСТИЧКЕ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈЕ И КРИТИКЕ ПОЗИТИВНОГ
ПРАВА ЗА СРБИЈУ

V ДЕО, ЗНАЧАЈ ФЕМИНИСТИЧКЕ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈЕ И КРИТИКЕ ПОЗИТИВНОГ ПРАВА ЗА СРБИЈУ

Данас се чини да су женама основна права доступна (право на глас, рад, образовање, абортус, развод) и неупитна, али страх од системске конфискације освојене територије није беспотребан. Феминистичка теорија и критика се у континуитету трудила да женама створи простор у којем ће оне знати где су и ко су. У том деловању развио се и друштвени модел солидарности феминистичке политике са осталим групама изложеним системској дискриминацији. Стратегије којима се долазило до циља су, као што смо у досадашњем излагању могли да прметимо, током времена биле различите. Стварање женског феминистичког покрета у Србији је процес који се покренуо захваљујући ентузијазму и енергији релативно малог броја жена, различитих професионалних оријентација са јаким, теоријски утемељеним феминистичким образовањем. Паралелно са увођењем вишепартијског система јача утицај иницијативе, али и расте број феминистичких група у Србији које су показале велики отпор супротстављајући се режимској политици, ратовима и нарастајућим патријархалним тенденцијама почетком деведесетих година прошлог века. Први вишестраначки парламентарни избори у Србији одржани су децембра 1990. године. У том периоду је

формирано неколико феминистичких група које су за циљ имале афирмацију женских људских права. Основана је Женска странка (акроним ЖЕСТ: жене, етика, солидарност, толеранција) и активирао је Београдски женски лоби. Лоби је уз ЖЕСТ и феминистичку групу Жена и друштво допринео настанку Женског парламента који је покретао иницијативе везане за женска питања, законске иницијативе и мониторирао рад *мушкої парламентиїа*.⁸⁹³ Рад Београдског женског лобија је био усмерен на координацију и повезивање жена у политичким партијама, организовање акција у предизборним кампањама, заступање и заговарање женских права и интереса у политици, као и антиратне активности. Ефекти утицаја ових активности у јавности нису мерљиви, али су свакако отворили нови простор другачије политичке културе. Са друге стране, иако су бројне политичке партије у то време имале женске представнице у извршним телима, њихова заступљеност у парламенту је била ниска. Дискриминација се спроводила у свим сферама, и у приватној и у политичкој. Предлог закона о популационој политици из 1990. године, репресивне мере у републичком законодавству и резолуцијама, агресивни иступи Српске православне цркве и Синода у вези абортуса у јавности покренули су у организацији феминистичких група серију протеста, сакупљања потписа и писања петиција које је подржао велики број жена у Србији.⁸⁹⁴ Паралелно са кризом, ратом, војно-политичким променама и стварањем националистичких покрета у Србији, растао је и број женских група које су се противиле рату⁸⁹⁵, јасно захтевајући демилитаризацију, разоружавање полицијских и паравојних формација, заустављање пропаганде и насилног пресељавања становништва, регистровање ратних злочина и осуђивање ратних злочинаца.⁸⁹⁶ Свргавање тадашњег режима је било последица интензивног деловања женских група те великих грађанских и студентских протеста. Овакав ангажман женских група у реконструкцији српске реалности је остао потврда континуитета феминистичког деловања на овим просторима. Истовремено, отворена су нова поља акције кроз дијалог и иницијативе феминисткиња. Током 1997. године феминистичка група „Жена и друштво“ се региструје под именом „Асоцијација за женску иницијативу“ (АЖИН) и наставља са ширењем своје основне идеје, побољшања квалитета живота жена и

⁸⁹³ Вишњић, Ј., *У зони политичкој: Феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 6.

⁸⁹⁴ Исто, стр. 6.

⁸⁹⁵ Одмах по распаду Југославије и избијању рата основане су Жене у црном и Женски центар за помоћ жртвама рата који се концентрисао на жене и децу.

⁸⁹⁶ Колин, М., Чичкарић, Љ., *Економска и политичка иницијатива жена у Србији у контексту европских интеграција*, Институт друштвених наука, Београд, 2010, стр. 124.

јачањем женског активизма, стварањем нових група и организовањем жена. „Глас разлике“ је основан 1999. године окупљајући активисткиње различитих невладиних организација са идејом да промовише политичку партиципацију жена у Србији и региону.⁸⁹⁷ Политички ангажман женских група је појачан годину дана пре избора у септембру 2000. године, а жене су имале непосредан утицај на политичке промене које су се тада десиле.⁸⁹⁸ Међутим, и поред њиховог залагања, знања, политике и енергије у мобилизацији грађанства и промени режима, њихов учинак није био видљив у парламенту конституисаном након увођења демократије. На изборима у септембру 2000. године жене су освојиле само 8 од 178 места у Савезној скупштини. У Савезној влади ни једна жена није била министар.⁸⁹⁹ Такви резултати су навели жене да наставе свој рад на трансформацији политичког и јавног простора у Србији и учешћа жена у њему. Бројним кампањама, лобирањем, грађанским иницијативама вршиле су интервенције у државној политици, производиле упутства за политику родне равноправности и заговарале доношења или измене закона, форматирајући свој рад кроз документа и институције Уједињених нација, пре свега CEDAW, Пекиншке декларације као и Платформе за акцију из 1995. године.

Након промена 2000. године успостављени су елементарни услови за почетак процеса изградње институционалних механизма за родну једнакост и унапређење положаја жена, као и за трансформацију метода политичког деловања жена. Нов метод је био *gender mainstreaming* који заједно са политикама једнаких могућности и позитивном дискриминацијом доприносио остварењу родне равноправности. Основна функција политике *mainstreaming-a* је реконструкција државних институција које ће родну перспективу имплементирати, како у своју структуру, тако и у стратегије и акционе планове на свим нивоима.

⁸⁹⁷ Вишњић, Ј., *У зони политичкој: Феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 6.

⁸⁹⁸ Током маја и јуна 2000. године мрежа „Жене то могу“, коју је покренуо АЖИН заједно са радном групом за равноправност полова Пакта за стабилност југоисточне Европе, у 43 града Војводине и Србије је извела програм „Знање за демократију“, чији је задатак био едукација чланица политичких партија демократске оријентације, активисткиња локалних невладиних организација, синдиката. Исте године у предизборном периоду на Палићу је одржана конференција „Женска политичка перспектива“ у организацији УНИФЕМА и „Женске политичке акције“, где су жене из партија, представнице невладиних организација, медија, синдиката јасно истакле захтев да жене буду равноправне у политици са мушкарцима. Жене су организовале четири предизборне кампање на националном нивоу, шест на регионалном и велики број на локалном. „Глас разлике“ је организовао кампању намењену женској популацији (Твој глас разлике). Види: Вишњић, Ј., *У зони политичкој: Феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 7.

⁸⁹⁹ Вишњић, Ј., *У зони политичкој: Феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 7.

Прве анализе насиља у породици су у Србији биле плод феминистичког активизма. Захваљујући СОС телефону за жене и децу жртве насиља јавност је упозната са бројем претучених и силованих жена, са манифестним облицима мушког насиља над женама. Од 1990. године, кад је основан први СОС телефон за жене и децу жртве насиља у Београду, препознате су различите потребе жена и деце који су трпели насиље у породици. Након демократских промена 2000. године држава се укључила у финансирање женских иницијатива, а Кривичним законом Републике Србије је изменама и допунама из 2002. године инкриминисао кривично дело насиље у породици.⁹⁰⁰ Године 2007 одржана је Национална конференција о борби против насиља над женама у оквиру кампање Савета Европе о сузбијању насиља, а у организацији тадашњег Сектора за родну равноправност.⁹⁰¹ На Конференцији је учествовало око 130 представница и представника различитих министарстава и институција, локалне самоуправе, цивилног сектора и медија. Циљ Конференције је био обједињавање свих напора на том пољу и стварање заједничке основе за планирање националне политике за борбу против насиља над женама, у складу са препорукама CEDAW Комитета УН и препорукама Комитета министара Савета Европе, као и допринос промени ставова јавности о насиљу над женама.⁹⁰² Закључком Националне конференције о борби против насиља над женама из октобра 2007. године констатовано је унапређивање нормативног оквира заштите од насиља над женама, али и то да у примени закона, превенцији и мониторингу нема великог помака, да је веома висок праг толеранције насиља над женама, а да је казнена политика веома блага. У том смислу су уследиле и обевезе за будући период у смислу усвајања адекватног законодавног акта и посебних протокола у односу на сваки облик насиља над женама.⁹⁰³ Наиме, проблематика заштите жртава насиља у породици је веома комплексна. Она задире у законодавну област кривичног права, грађанског (породичног) права, као и у област норми из

⁹⁰⁰ члан 118а Кривичног закона Републике Србије („Службени гласник СРС“ број: 26/77.....21/90, и „Службени гласник РС“ број:16/90.....11/2002)

⁹⁰¹ Законом о министарствима („Службени гласник РС“ број: 65/08) овај назив је промењен у Управу за родну равноправност.

⁹⁰² Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена „Службени лист СФРЈ, Међународни уговори, број 11/81“, Република Србија као сукцесор претходних држава, чланица је Конвенције од 12. марта 2001. године, у складу са чланом 18. Конвенције има обавезу да Комитету периодично доставља извештаје о њеној примени. Иницијални извештај о спровођењу Конвенције за период 1992-2003. године представљен је на 38. заседању Комитета за елиминацију дискриминације жена 16. маја 2007. године у Њујорку. Комитет је 21. маја 2007.године усвојио Закључне коментаре у вези са Иницијалним извештајем о спровођењу Конвенције за период од 1992-2003 године.

⁹⁰³ *Прилози за унапређење стипрајешкој и њравној оквира у области насиља у породици*, Пројекат Борба против сексуалног и родно заснованог насиља, Управа за родну равноправност, Министарство рада и социјалне политике, ур: Јарић, В., Ранковић, Д., Београд, 2010, стр. 14.

оквира социјалне заштите. Такође, ова проблематика се тиче и начина организовања јавних служби које имају своје место у решавању проблема, али и области која се односи на сам стручни рад, методологију, технике и сл. Са друге стране, капацитети за примену усвојених законских одредби нису ни изблиза задовољавајући, па се уочава знатна разлика између прописаних норми и праксе. У Републици Србији постоји релативно заокружен нормативноправни систем заштите за жене жртве насиља укључујући и насиље у породици. Законодавство Републике Србије, ипак, нема посебан закон о насиљу у породици. Од времена када насиље у породици није било посебно санкционисано, значајан напредак на плану заштите жртава насиља у породици, које су најчешће жене, деца, старије особе, постигнут је 2005. године доношењем Породичног закона⁹⁰⁴. Породични закон по први пут у породичноправној области, у посебном делу, уводи одредбе о насиљу у породици и породичноправној заштити жртава насиља.⁹⁰⁵ Прегледом норми Кривичног законика⁹⁰⁶ и Законика о кривичном поступку⁹⁰⁷, увиђа се да је у протеклих десет година дошло до извесног помака у хармонизацији националног законодавства с стандардима предвиђеним у међународном праву. То се пре свега односи на инкриминацију кривичног дела насиља у породици⁹⁰⁸ и гоњење учинилаца од стране јавног тужиоца по службеној дужности. Сексуално насиље није обухваћено важећим кривичним делом Кривичног законика,⁹⁰⁹ као ни сексуално узнемиравање⁹¹⁰ и сексуално злостављање и сексуално уцењивање на послу.⁹¹¹ Побољшан је процесноправни положај жртава сексуалног насиља у смислу могућности искључења суочавања окривљеног са жртвом/жртвама, посебног начина саслушања осетљивих категорија жртава и/или сведока и мера заштите малолетничких жртава сексуалног насиља у циљу смањења секундарне виктимизације. Област социјалне заштите је од времена важења Закона о социјалној заштити и обезбеђивању социјалне сигурности грађана⁹¹² претрпела значајне измене прилагођавајући се другачијем макро-социјалном окружењу и вредностима које су компатибилне са новим концептима социјалне

⁹⁰⁴ Породични закон „Службени гласник Републике Србије“, број 18/2005.

⁹⁰⁵ Види: члан 197. Породичног закона „Службени гласник Републике Србије“, број 18/2005.

⁹⁰⁶ Кривични законик „Службени гласник Републике Србије“, број 85/05 и 72/09.

⁹⁰⁷ Законик о кривичном поступку „Службени гласник СРЈ“, број 70/01, 68/02, и „Службени гласник Републике Србије“, број 58/04, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09 и 72/09.

⁹⁰⁸ Види: члан 194. Кривичног законика „Службени гласник Републике Србије“, број 85/05 и 72/09.

⁹⁰⁹ Постоји грађанско-правна заштита за присиљавање и навођење на сексуални однос или сексуални однос са лицем млађим од 14 година или немоћним лицем.

⁹¹⁰ забрањује га Закон о раду „Сл. Гласник Републике Србије“ бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009.

⁹¹¹ Појам злостављања на раду је прописан одредбом члана 6. Закона о спречавању злостављања на раду „Службени гласник Републике Србије“ број 36/2010.

⁹¹² Закон о социјалној заштити и обезбеђивању социјалне сигурности грађана „Службени гласник Републике Србије“ број 36/91.....29/2001.

заштите интегрисаним у стратешка реформска документа. То је резултирало доношењу Закона о социјалној заштити⁹¹³ којим је претходна централизација приступа и не препознавање регулаторних система и механизма отвореног, демократског и партиципативног савременог социјалног рада замењена унапређеним стандардима и стимулисањем плурализма услуга и пружалаца услуга. Локалне самоуправе су обавезане да оснивају и финансирају прихватилишта и прихватне станице као и друге помоћи лицима, корисницима, кроз делатност Центар за социјални рад. Примећујемо да је у Србији уложено доста напора да се унапреди ова област, а нарочито у смислу помоћи и заштите жена и деце жртава насиља у породици. Упркос наведеним позитивним променама, и даље је насиље у породици област која захтева реформе у циљу превенције и смањења ове врсте криминалитета. Ради што бољег остварења правне заштите жена и деце жртава насиља потребно је: тежити систематичној едукацији свих стручњака у систему заштите и пружања подршке жртвама (полиције, правосуђа, социјалник радника/ца, здравствених радника/ца), развијати мреже сарадње између различитих институција у систему заштите жртава и остварењу њихових права, увести протоколе у поступању када се ради о жртви родно базираног насиља, контролисати поступке и кажњавати за непридржавање истих, радити на рушењу предрасуда у друштву, радити на поштрењу казнене политике према онима који врше насиље, као и утицати на органе јавне власти у правцу доношења Протокола о хитности поступања када се жена налази у ситуацији насиља и увести меру обавезног појављивања насилника пред судом а на позив суда.

На плану родне равноправности су такође извршене значајне промене, помаци на боље. На републичком нивоу посматрано, за постизање родне равноправности релевантне су одредбе Устава, сета антидискриминационих закона, али и других законских текстова, као и имплементациони инструменти који су од значаја за спровођење постојећих законских решења у пракси.

Устав Републике Србије⁹¹⁴ гарантује равноправност жена и мушкараца и развија политику једнаких могућности. Пред Уставом и законом су сви једнаки и свако има право на једнаку законску заштиту, без дискриминације.⁹¹⁵ Устав, такође, забрањује сваку дискриминацију, и то како непосредну тако и посредну, и то по било ком основу,

⁹¹³ Закон о социјалној заштити „Службени гласник Републике Србије“ број 24/2011.

⁹¹⁴ Устав Републике Србије „Службени гласник Републике Србије“, број: 83/2006 и 98/2006.

⁹¹⁵ Види: члан 21 Устава Републике Србије „Службени гласник Републике Србије“, број: 83/2006 и 98/2006.

укључујући и пол, али не забрањује дискриминацију на основу рода. При томе, Устав не дефинише појам дискриминације, већ је то остављено да буде регулисано одговарајућим законским прописима. Уз то, Уставом је предвиђено и шта се не сматра дискриминацијом.⁹¹⁶ Поред опште забране дискриминације, Устав садржи низ других одредаба којима се, на посредан или непосредан начин, забрањује дискриминација, односно гарантују права и слободе под једнаким условима свима (рецимо у домену образовања, рада, здравствене и социјалне заштите, забране дискриминације националних мањина и сл.)

Антидискриминационо законодавство чине три кључна закона: Закон о забрани дискриминације⁹¹⁷, Закон о равноправности полова⁹¹⁸, Закон о заштити права и слобода националних мањина⁹¹⁹ и Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом⁹²⁰. Карактеристике овог сета закона су да сви, на готово идентичан начин, дефинишу дискриминацију, чиме се обезбеђује већа правна сигурност и умањује могућност злоупотребе. У сва три законска текста егзистирају одредбе о забрани свих видова дискриминације, и то како непосредне тако и посредне. Основ забране дискриминације је начело једнакости, сходно коме су, како је већ наведено, сви једнаки и уживају једнак положај и једнаку правну заштиту, без обзира на лична својства.

Закон о забрани дискриминације је општи антидискриминациони закон који је усвојен средином 2009. године. Његово усвајање је представљало значајан корак у демократизацији Србије. Разлози његовог доношења директно произилазе из поштовања Уставне одредбе о забрани дискриминације, одсуства јединственог, свеобухватног и системског решења у погледу једнаке и ефикасне заштите свих видова дискриминације као и из испуњавања међународних обавеза преузетих ратификованим међународним уговорима из области људских права и слобода.⁹²¹ Закон о забрани дискриминације дефинише појам дискриминације и дискриминаторног понашања са нагласком на неоправданости прављења разлика или другачијег поступања, као и на разлогу за такво понашање, а то су лична својства појединца/појединке или групе лица.

⁹¹⁶ Исто, члан 21.

⁹¹⁷ Закон о забрани дискриминације „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 22/2009.

⁹¹⁸ Закон о равноправности полова „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 104/2009.

⁹¹⁹ Закон о заштити права и слобода националних мањина „Сл. лист СРЈ, број 11/02, Сл. лист СЦГ број 1/03 и Сл. гласник Републике Србије 72/09“

⁹²⁰ Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 33/2006.

⁹²¹ Миленковић, Д., *Водич кроз Закон о забрани дискриминације*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2010, стр. 7 и 8.

Дискриминација је, према слову Закона, свако неоправдано прављење разлике или неједнако поступање, односно пропуштање, искључивање, ограничавање или давање првенства, у односу на лица или групе као чланове њихових породица, или њима блиска лица, на отворен или прикривен начин, а заснива се на стварним или личним својствима, односно претпостављеним личним својствима.⁹²² Лично својство представља свако обележје везано за личност појединца/појединке, укључујући и пол и родни идентитет. Другим речима, дискриминација неће постојати уколико је прављење разлике оправдано, као што је то случај са афирмативним акцијама које имају за циљ пуно укључивање одређене мањинске групе у друштвени живот или неку одређену област.⁹²³ Такође, лично својство само по себи није дискриминација, већ она постоји само уколико то лично својство доводи до неоправданог поступања или непоступања другог лица. Дискриминација може бити посредна и непосредна.⁹²⁴ Као посебан облик дискриминације закон препознаје дискриминацију на основу пола која подразумева поступање противно начелу равноправности полова, односно начелу поштовања једнаких права и слобода жена и мушкараца у политичком, економском, културном и другом аспекту јавног, професионалног, приватног и породичног живота.⁹²⁵ Законодавац посебно забрањује ускраћивање права на јавно или прикривено признавање погодности у односу на пол или због промене пола, као и физичко и друго насиље, експлоатацију, изражавање мржње, омаловажавање, уцењивање и узнемиравање с обзиром на пол, потом, јавно заговарање, подржавање и поступање у складу са предрасудама, обичајима и друштвеним обрасцима понашања који су засновани на идеји подређености или надређености полова, односно стереотипних улога полова. Законом је предвиђено установљавање Повереника за заштиту равноправности кога бира Народна скупштина већином гласова са мандатом од пет година. Повереник, уз подршку Стручне службе повереника, по законом утврђеном поступку прима притужбу, утврђује чињенично стање, предлаже поступак мирења у складу са законом којим се уређује поступак медијације, а пре предузимања других радњи у поступку, даје мишљења и препоруке и предузима мере.⁹²⁶ Повереник подноси годишњи извештај Народној скупштини, а ако постоје нарочито важни разлози и посебан извештај. Законом је утврђена и судска заштита сваког ко је повређен

⁹²² Види: члан 2 Закона о забрани дискриминације „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 22/2009.

⁹²³ Миленковић, Д., *Водич кроз Закон о забрани дискриминације*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2010, стр. 24.

⁹²⁴ Види: члан 5, 6 и 7 Закона о забрани дискриминације „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 22/2009.

⁹²⁵ Исто, члан 20.

⁹²⁶ Исто, члан 28-40.

дискриминаторним поступком.⁹²⁷ Надзор над спровођењем Закона је у надлежности Министарства за људска и мањинска права.⁹²⁸ Саставни део Закона су казнене одредбе. Казне су одређене у фиксном новчаном износу, зависно од тежини дискриминишућег поступка.⁹²⁹

Закон о равноправности полова је усвојен 2009. године и њиме се уређује стварање једнаких могућности остваривања права и обавеза, предузимање мера за спречавање и отклањање дискриминације по основу пола и рода, као и поступак правне заштите у случају дискриминација. Законом се дефинишу појмови род и пол, равноправност полова, дискриминација на основу пола, насиље засновано на полу и узнемиравање и сексуално узнемиравање на основу пола.⁹³⁰ Равноправност полова подразумева равноправно учешће жена и мушкараца у свим областима јавног и приватног сектора. Уз то, Законом је предвиђено развијање политике једнаких могућности у свим областима друштвеног живота и то од стране органа власти на свим нивоима. При томе, политика једнаких могућности подразумева равноправно учешће полова у свим фазама планирања, доношења и спровођења одлука које су од утицаја на положај жена и мушкараца.⁹³¹ Дискриминација на основу пола се дефинише слично као и у Закону о забрани дискриминације и обухвата пет елемената: начин поступања, сврху, смисао или циљ поступања, субјекте који могу бити дискриминисани, основ дискриминације и области у којима долази до дискриминације.⁹³² Законом се посебно уређује питање родне равноправности, односно политика једнаких могућности у области запошљавања, социјалне и здравствене заштите, политичког и јавног живота, породичних односа, образовања, културе и спорта. У области запошљавања је предвиђено да је послодавац дужан да запосленима, без обзира на пол, обезбеди једнаке могућности и третман на раду. Законом је забрањена дискриминација према полу приликом запошљавања или другог радног ангажовања, предвиђено је да припадност полу не сме да буде препрека за напредовање, гарантована је једнака зарада за исти рад или рад једнаке вредности код послодавца, као и једнако могућности за стручно усавршавање и обуку. Узнемиравање, сексуално узнемиравање или сексуално уцењивање на раду или у вези са радом које чини запослени према другом запосленом

⁹²⁷ Исто, чланови 41-46.

⁹²⁸ Исто, чланови 47-49.

⁹²⁹ Исто, чланови 50-60.

⁹³⁰ Види: члан 10. Закона о равноправности полова „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 104/2009.

⁹³¹ Исто, чланови 11-25.

⁹³² Пајванчић, М., Петрушић, Н., Јашаревић, С., *Коментар закона о равноправности полова*, Удружење грађана „Центар модерних вештина“, Београд, 2010, стр. 26-27.

сматра се повредом радне обавезе која представља основ за отказ уговора о раду, односно за изрицање мере престанка радног односа, као и основ за удаљење запосленог са рада. Уз то, Законом је забрањена дискриминација на основу пола приликом остваривања или уживања права из области социјалне и здравствене заштите. Законом се истиче равноправност полова у породичним односима.⁹³³ Свако је равноправан, без обзира на породични и брачни статус. Брачни и ванбрачни супружници су равноправни, а равноправни су и партнери у планирању породице. Сви чланови породице имају једнака права на заштиту од насиља у породици. У домену образовања, Законом је истакнута једнака доступност свим нивоима образовања, професионалном и стручном усавршавању, описмењавању и образовању одраслих. Уз то, васпитање о равноправности полова треба да буде саставни део предшколског, основног, средњег и високог образовања, као и трајног учења. Најзад, образовне установе су дужне да обезбеде једнаке услове за активно бављење спортом, независно од пола, и да предузимају мере подстицања физичког вежбања и спортских активности за девојчице и жене. Када је у питању јавни и политички живот, указује се на једнаке могућности за политичко деловање, као и на обезбеђивање равномерне заступљености и једнаке могућности приступа у органима извршне власти, јавним, финансијским и другим институцијама.⁹³⁴ Уведена је обавеза предлагања најмање 30 процената представника мање заступљеног пола при именовану чланова управних и надзорних органа у јавним службама. Такође, омогућена је и правна заштита оштећених лица у смислу овог Закона. Свако коме је повређено право или слобода због припадности одређеном полу може да покрене поступак пред надлежним судом. За дискриминацију засновану на полу предвиђена је новчана казна.⁹³⁵ У складу са цивилизацијским тековинама и вредностима демократског друштва, овај Закон пружа оквир по коме су органи јавне власти дужни да воде активну политику једнаких могућности у свим областима друштвеног живота, што подразумева постизање равноправности полова у свим фазама планирања, доношења и спровођења одлука које су од утицаја на положај жена и мушкараца.

Поред наведених законских решења, одредбе које се односе на остваривање принципа родне равноправности и заштиту од родно заснованог насиља садржане су и

⁹³³ Види: чланови 26-30. Закона о равноправности полова „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 104/2009.

⁹³⁴ Исто, чланови 35-43.

⁹³⁵ Исто, чланови 43-51.

у низу других законских текстова који чине тзв. супсидијерно законодавство. Ту спадају кривично, грађанско, породично, радно законодавство, закони о образовању, здравственој заштити, изборима и сл. Тако је одредбом члана 128 Кривичног законика⁹³⁶ предвиђено посебно кривично дело под називом повреда равноправности, којим се обезбеђује заштита равноправности. Законом о раду⁹³⁷ се експлицитно забрањује дискриминација лица које тражи запослење, као и запослених с обзиром на њихово лично својство, под којим се, између осталог, подразумева и пол. Дискриминација је забрањена у односу на услове за запошљавање и избор кандидата за обављање одређеног посла, услове рада и сва права из радног односа, образовање, оспособљавање и усавршавање, напредовање на послу и отказ уговора о раду. Поред тога, Законом је експлицитно забрањено узнемиравање и сексуално узнемиравање. Одредбом члана 4. Закона о високом образовању⁹³⁸ је прописано да је један од основних принципа високог образовања поштовање људских права и грађанских слобода, укључујући забрану свих видова дискриминације. Одредбом члана 20 Закона о здравственој заштити⁹³⁹ је прописано да се начело здравствене заштите остварује забраном дискриминације приликом пружања здравствене заштите по основу пола, расе, старости, националне припадности, социјалног порекла, вероисповести, политичког или другог убеђења, имовног стања, културе, језика, врсте болести, психичког или телесног инвалидитета.

Имплементациони инструменти обухватају подзаконска акта владе и министарстава, којима се регулише примена усвојених закона и врши надзор над њиховом применом. Иако се не могу убројати у ову групу докумената, чини се да су за имплементацију постојећих решења од посебног значаја стратегије, као документи који дефинишу политику у одређеној области и представљају основ за формулисање конкретних активности како би се она остварила. При томе, стратегије могу да се поделе у две групе: једну чине оне које се непосредно односе на активности усмерене ка постизању родне равноправности, док у другу спадају стратегије које се баве другим областима али су важне за остваривање родне равноправности.⁹⁴⁰ У прву групу свакако спада Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне

⁹³⁶ Кривични законик „Службени гласник Републике Србије“, број 85/05 и 72/09.

⁹³⁷ Закон о раду, „Сл. Гласник Републике Србије“ бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009.

⁹³⁸ Закон о високом образовању „Службени гласник Републике Србије“, број 76/2005....44/2010.

⁹³⁹ Закон о здравственој заштити „Службени гласник Републике Србије“, број 107/2005.

⁹⁴⁰ Пајванчић, М., Пајванчић, А., *Род и њолишка*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 281-294, стр. 289.

равноправности⁹⁴¹, а у другу Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима⁹⁴². Поред тога, за ефикасну примену законских решења у пракси значајну улогу имају и протоколи о сарадњи: Општи протокол о поступању и сарадњи установа, органа и организација у ситуацијама насиља над женама у породици и партнерским односима и Посебан протокол Министарства здравља Републике Србије за заштиту и поступање са женама које су изложене насиљу. Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности је усвојена од стране Владе Републике Србије 2009. године и представља први стратешки документ наше земље у области родне равноправности. Националном стратегијом су утврђени циљеви, мере и активности које ће Влада предузети у периоду од 2009-2015. године у циљу унапређења положаја жена у свим сферама јавног и приватног живота, а засновани су на савременим међународним и европским стандардима о равноправности жена и мушкараца. Стратегија је производ сарадње, демократске дискусије и размене у којој су учествовали механизми за родну равноправност државних органа, међународних организација и невладиног сектора: Савет за равноправност полова, УНИФЕМ, УНДП, активисткиње АЖИН-а, као и бројне невладине организације, преко тридесет. Са циљем унапређења заштите жена од насиља у породици и партнерским односима године 2011. је усвојена Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима којом су опредељене стратешке области и дефинисани стратешки циљеви који обухватају: превенцију, нормативни оквир, међусекторску сарадњу и подизање капацитета органа и специјализованих служби, и систем мера заштите и подршке жртвама. Већ поменути протоколи о поступању представљају значајан допринос ефикасном деловању надлежних служби и спровођењу постојећих решења у пракси. Општим протоколом је предвиђено доношење посебних протокола од стране свих учесника у процесу заштите жена жртава насиља (полиција, систем социјалне заштите, систем здравствене заштите, систем образовања и васпитања, правосудни систем). Међутим, примећује се да, сем поменутог посебног протокола у области здравствене заштите, посебни протоколи у осталим ресорима нису донети, те је нужно радити на њиховом развијању и доношењу.

⁹⁴¹ Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности „Службени гласник Републике Србије“ ,број 15/2009.

⁹⁴² Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима „Службени гласник Републике Србије“ ,број 27/2011.

Демократским променама у Србији су отпочели процеси правних и институционалних реформи у различитим гранама или различитим нивоима јавне власти, од локалне до централне, формирањем институција родне равноправности које чине саставни део институционалног механизма родне равноправности. Институције родне равноправности се, условно, могу сврстати у две групе: институције које су од стратешког значаја и које су превасходно фокусиране на праћење стања у домену родне равноправности, примену постојећих правних аката и креирање политике родне равноправности, као и оне које обезбеђују одређени вид заштите у случају дискриминације. У прву спадају: институције родне равноправности на централном нивоу⁹⁴³: Савет за равноправност полова Владе Републике Србије⁹⁴⁴, Скупштински одбор за равноправност полова⁹⁴⁵, Повереник за заштиту равноправности; институције родне равноправности на покрајинском нивоу власти: Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова⁹⁴⁶, Савет за равноправност полова, Покрајински завод за равноправност полова⁹⁴⁷, Одбор за равноправност полова⁹⁴⁸; на локалном нивоу власти: тела, одбори и комисије, за родну равноправност, којих данас има више од 90 на територији Србије.

⁹⁴³ Управа за родну равноправност је била први извршни механизам Владе Републике Србије надлежан за послове остваривања родне равноправности. Управа је основана 2007. године као Сектор за родну равноправност у оквиру Министарства рада и социјалне политике, да би 2008. године прерасла у Управу за родну равноправност у саставу истог Министарства. Између осталог, била надлежна је и за спровођење Националне стратегије за побољшање положаја жена и унапређење равноправности полова. Даном ступања на снагу Закона о министарствима, престала је да ради. Види: члан 36. Закона о министарствима „Службени гласник Републике Србије“, број, 44/2014.

⁹⁴⁴ Савет за равноправност полова је стручно саветодавно тело Владе Републике Србије које је први пут установљено 2004. године. Оно што је посебно занимљиво је састав овог тела, у који, поред представника/ца државних институција улазе и представници/це цивилног друштва и академских кругова. Најважнија активност на којој је Савет до сада радио био је партиципаторни процес формулисања Националне стратегије за побољшање положаја жена и унапређење равноправности полова. Види: Одлука о образовању Савета за равноправност полова, „Службени гласник Републике Србије“, број: 83/2004, 3/2005, 13/2009.

⁹⁴⁵ Скупштински одбор за равноправност полова је први пут формиран 2002. године Према Пословнику Народне скупштине из 2010. године један од одбора који се образује у Народној скупштини је одбор за људска и мањинска права и равноправност полова. Види: Пословник Народне скупштине www.parlament.gov.rs

⁹⁴⁶ Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова је тело основано 2002. године у оквиру Извршног већа АП Војводине, дакле на нивоу извршне власти у Војводини. У оквиру Секретаријата постоји и Савет за равноправност полова које представља експертско, саветодавно тело. Њега, као што је случај и са Саветом на републичком нивоу, чине представници/це покрајинских органа власти, представници/це цивилног друштва и академских кругова. Види: Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова <http://www.psrzgr.vojvodina.gov.rs>

⁹⁴⁷ Покрајински завод за равноправност полова је основан 2004. године и представља институционални механизам подршке извршној и законодавној власти у формулисању родно осетљивих стратегија и политика и то путем давања препорука за измене закона и спровођењем низа других активности, које су посебно фокусиране на различите видове обука, кампања и издаваштва. Види: Шијачки, З., Механизми за родну равноправност и њихова улога, http://www.centralter.org.rs/mehanizam_za_rodnu_ravnopravnost.pdf

⁹⁴⁸ Као и на републичком нивоу, и на покрајинском нивоу је формиран одбор за равноправност полова.

Механизми заштите, независна државна тела и судови, који би требало да представљају крајње средство коме се прибегава ради заштите равноправности и заштите од дискриминације, су: Заштитник грађана⁹⁴⁹, републички и покрајински, Повереник за заштиту равноправности⁹⁵⁰, судска заштита пред националним судовима⁹⁵¹ и пред Европским судом за људска права⁹⁵².

Чињеница је да је унапређивање родне равноправности истовремено предуслов за остваривање праведнијег економског и друштвеног развоја. Међутим, институционализација начела родне равноправности и недискриминације, као темељних начела људских права, представља само полазну претпоставку равноправног учешћа жена и мушкараца у јавном и приватном животу и њиховог једнаког третмана и положаја. У Србији се, и поред постојања нормативне и инструменталне потпоре, и даље примећује присуство родне неравноправности у свим областима друштвеног живота. Потоји не само велики јаз између нормативног и стварног, већ и опасност симулирања промена.⁹⁵³ У патријархалном друштву, какво је Србија, питање промене родног режима је и даље омеђено владајућом, мушком моћи. У том смислу, феминисткиње критикују постојеће институционалне механизме за заштиту и афирмацију принципа родне равноправности у Србији због немања мандата за доношење обавезујућих одлука, чиме се њихова улога у процесу одлучивања маргинализује и остаје зависна од извршне, законодавне или локалне власти. Такође, сматрају да је, у раду институција, све време присутна „тенденција маргинализовања и игнорисања независних женских невладиних организација“ у којој институције избегавају и не користе знања и искуства женских група.⁹⁵⁴ Први у низу неслагања између механизма за равноправност полова и аутономних женских група се одиграо

⁹⁴⁹ Заштитник грађана (омбудсман) је у Републици Србији изабран 2007. године, а у покрајини је нешто раније, 2002. године, донета Одлука о успостављању институције Покрајинског омбудсмана, а први војвођански омбудсман је изабран 2003. године. Види: Закон о заштитнику грађана „Службени гласник Републике Србије“, број:79/2005 и 54/2007.

⁹⁵⁰ Повереник за заштиту равноправности је независан државни орган чије је оснивање, начин рада и поступање регулисано Законом о забрани дискриминације и Пословником о раду. Види: Повереник за заштиту равноправности <http://www.ravnopravnost.gov.rs>

⁹⁵¹ Законом о забрани дискриминације и Законом о равноправности полова је предвиђена могућност судске заштите у случају дискриминације, и то кроз посебан парнични поступак који се покреће тужбом.

⁹⁵² Европски суд за људска права је међународни суд са седиштем у Стразбуру. Његово оснивање, надлежност и функционисање су регулисани Европском конвенцијом за заштиту основних људских права и слобода. Овај Суд представља крајњег арбитра у случају кршења права, али само оних која су гарантована Конвенцијом.

⁹⁵³ Ђурић Кузмановић, Т., *Регионална државна институција заштите равноправности у Србији – Родна равноправност, економија и држава*, Темида, Београд, вол.13, 3, 2010, 69-82, стр. 70.

⁹⁵⁴ Вишњић, Ј., *У зони политичкој: Феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 10.

још у процесу израде Нацрта Закона о равноправности полова 2004. године на којем је радила експертска група од шест професора правног факултета. До неслагања је дошло како због неконсултације између представника механизма и међународних организација, тако и због одсуства јавне расправе на којој би се образлагали амандмани и предлози женских невладиних организација.⁹⁵⁵ До следеће неусаглашености је дошло израдом Националног плана активности за побољшање положаја жене и унапређење родне равноправности, касније названог Стратегијом за побољшање положаја жена и унапређења родне равноправности, и то око питања транспарентности и инклузивности процеса, јавности рада, учешћа женских група и могућности остваривања реалног утицаја. Замерке феминисткиња су што је отисак рада женских група, како у наведеној Стратегији, тако и у Закону о равноправности полова, остао невидљив.⁹⁵⁶ Ово нам све показује да је српска политичка елита остала преовлађујуће слепа у трагању за развојним потенцијалом сопственог друштва, као и за одговарајућим инструментима њихвог активирања, а самим тим слепа и за род. Изостанак организованог притиска за нормативном и реалистичном реформом укупног друштвеног контекста смо доприноси стварању утиска да се и нова регулатива више усваја под утицајима спољних импулса и донација, него као израз унутрашњих друштвених група и њихових организованих напора. Тако, слабости институционалне равноправности регулисане различитим правним одредбама су: процес успостављања родне равноправности споро тече, постоје облици „скривене дискриминације“ упоредо са антидискриминаторним регулативама, укључивање жена у одређене области и институције редовно се поклапа са слабљењем значаја тих институција, саме институције су у процесу велике трансформације и, сходно томе, институционална равноправност је нешто што ни у ком случају не решава у потпуности проблем родне равноправности, већ заправо представља његов сегмент у опадању⁹⁵⁷. Надаље, мушкарци и жене немају једнак третман ни приступ развојним ресурсима и њиховој контроли, као ни резултатима развоја. Тако, анкетни извор података о структури становништва у Републици Србији⁹⁵⁸ показује да је запосленост мушкараца израженија од запослености жена, а незапосленост жена израженија од незапослености мушкараца. Када знамо да је темељ родне равноправности економска независност жена, онда нам је

⁹⁵⁵ Исто, стр. 10.

⁹⁵⁶ Исто, стр. 11.

⁹⁵⁷ Картаг-Одри, А, *Нове њерсијективне у америчкој њравној њеорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., Америчка јуриспруденција XX века, 2006, 36-58, стр. 56.

⁹⁵⁸ *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику у Србији, 2011, Београд.

јасно да званични подаци заправо указују на чињеницу да је родна дискриминација у Србији инструмент одржавања постојећих привилегија. Разлози незадовољавајућег положаја жена у Србији данас јесу дугогодишње осиромашење друштва и унутрашњи, структурни односи моћи који се обрћу у корист мушкараца, али и преливање ефеката светске кризе која повећава родни јаз, надпропорционално трошећи женске ресурсе.⁹⁵⁹ У атмосфери опште несигурности, од радног места до животних услова, жене су, чешће него мушкарци, недовољно запослене, или без посла, заступљеније су у категоријама слабије плаћених послова. Надаље, погоршани радни услови у Србији, где послодавци све чешће крше законске обавезе у погледу исплате зарада, плаћају раднике делимично, или у целини у производима које производе, ограничавају или укидају издатке за топли оброк и превоз и када држава на то не реагује, само погодују погоршању равноправности запослених. Затим, у ситуацији када има вишак запослених, послодавац ће се пре одлучити да отпусти жену с обзиром да је доживљава као скупљу радну снагу.⁹⁶⁰ Наиме, уобичајено се процењује да ће жена, како због своје биолошке репродуктивне улоге, тако и због своје доминантне улоге хранитељице и неговатељице породице, чешће и дуже одсуствовати са посла у односу на свог мушког колегу. Јасно нам је да у таквим ситуацијама ни један послодавац неће примењивати Закон о равноправности полова ако нема сопствени пословни интерес.

У таквим околностима, оно што је неопходно је постојање сарадње женске организације и представника институција у складу са принципима аутономије, одговорности, квалитета и ефикасности. Потребно је обезбедити пратеће механизме са јасно дефинисаним позицијама одговорности, прецизним овлашћењима сваког структуралног нивоа, правилима одлучивања и правилима за усаглашавање разлика у ставовима и мишљењима, транспарентност и доступност свих информација све у циљу постизања равноправности полова. Превенција полне дискриминације на радном месту је веома важна у обезбеђивању спровођења недискриминативне политике. У оквиру предузећа, превенцији се може приступити усвајањем и доследном применом правилника о етичком понашању запослених, промовисањем радне културе засноване на поштовању људског достојанства, адекватним оспособљавањем и усавршавањем свих запослених, давањем радних обавеза сходно могућностима запослених и обесхрабтивањем свих облика насиља. Досадашња пракса је показала да се принцип

⁹⁵⁹ Ђурић Кузмановић, Т., *Реулајшва вс. сиварносій у Србији – Родна равнојравносій, економја и држава*, Темида, Београд, вол.13, 3, 2010, 69-82, стр. 72.

⁹⁶⁰ Исто, стр. 75.

равноправности недовољно афирмише путем обуке мушкараца⁹⁶¹. Додатна обука, семинари, тренинзи и слични облици едукације, могли би олакшати прихватање образаца понашања који се од њих истовремено и институционално захтевају. Затим, неопходно је побољшати мере које би женама обезбедиле да посао оскладе се одговорношћу за домаћинство. Реч је о продужавању плаћеног, или неплаћеног породилског одсуства, обезбеђивању дечијих додатака и флексибилнијих услова за запошљавање жена. Ретки су мушкарци који су охрабрени да користе неке од тих бенефиција уместо жена, како би заједно са женама поделили бригу о деци и домаћинству, што опет потврђује да се жене у нашем друштву и даље посматрају као пол који треба да се бави домаћинством. Надаље, у случају жене која је, рецимо, родила близанце, добила годину дана одсуства, и убрзо затим добила и треће дете, за које има право на још две године одсуства, то је укупно три године, а са евентуалним боловањем ради неге болесне деце, то може изнестити и знатно више. Чак и у чешћем случају, да роди једно за другим двоје деце, жена је одвојена од посла око две године. За неке професије то није проблем, међутим где год је неопходно стално ићи у корак са својом струком, то значи нову врсту дискриминације жена, које не могу да напредују на послу, а често ни да га обављају како ваља. Због тога би законске прописе требало допунити одредбама које обвезују послодавца да мајкама дуже одсутним са посла омогући, кад год је то неопходно, додатно усавршавање током једног прелазног периода после родитељског одсуства. Иако су постојећи институционални механизми и нормативноправни акти донекле допринели спровођењу једнаких права мушкараца и жена, то је још увек недовољно за констатацију да она стварно постоји у данашњем српском друштву. Афирмативне мере које закони предвиђају, иако охрабрују жене, ипак нису довољне, као што није довољно ни само присуство жена у Законом предвиђеном учешћу на руководећим местима и у органима управљања и надзора, за значајнију промену родног режима у Србији. Оно што је заиста неопходно јесте креирање контекста у којем би примена афирмативних мера била реална. То је контекст истовременог оживљавања социјалне државе, уродњавање развоја и одбацивања неолибералног модела развоја кроз развој неједнакости.⁹⁶² Међутим, такав приступ развоју женама није изгледан у Србији, иако би увелико поспешило и спровођење антидискриминационог сета закона. Оно што остаје у процесу ре/конструкције друштвене стварности јесте видљивост феминистичког политичког ангажмана и

⁹⁶¹ Исто, стр. 77.

⁹⁶² Исто, стр. 78.

деловања, која се постиже константним иступањем у јавности, јавним заговарањем усвајања и/или измена закона и државне политике, грађанском храброшћу, као и отварањем осетљивих друштвених питања попут сиромаштва, хомофобије, корупције итд.

Ни ситуација са политичким правима жена у Србији није боља. Изборне квоте су први пут уведене 2002. године за локалне изборе, а 2004. године за покрајински и републички парламент.⁹⁶³ Квоте за институције извршне власти и даље не постоје. Изборне квоте у Србији су: законске (саставни су део закона о локалним изборима, не постоји посебан закон о квотама), односе се на кандидатске листе односно број жена и њихову заступљеност на листама, у питању су квоте за жене. Унутарпартијске квоте у Србији не постоје. Примена квота је дала резултате у повећању броја жена на местима одлучивања, односно у локалном, покрајинском и републичком парламенту. Ипак, тек је у сазиву парламент аиз 2012. године постигнута заступљеност од 30 % жена⁹⁶⁴. Увођење принципа квота је у првом таласу резултирао повећањем заступљености жена за нешто више од 10 %. У сазиву парламента 2007. године било је 20,4 % жена, наспрам 11,2 % колико је било 2004. године. Ипак од 2007, до 2008, године овај проценат је веома мало порастао и у парламенту сазива 2008. године било је 21,2 % жена. Разлог овог одступања у претходним периодима је могућност да странке измене редослед кандидата на листама при додели мандата што представља својеврсно кршење изборне воље грађана и грађанки. Наиме, само прва трећина освојених мандата се расподељује по редоследу на листи док остале мандате политичке партије, односно коалиције, расподељују на основу сопствених преференција. У Влади има 3 министарке наспрам 12 министара, што заправо чини удео од 20 %. Жене су на челу министарстава грађевинства, саобраћаја и инфраструктуре, државне управе и локалне самоуправе и пољопривреде и заштите животне средине. У Србији нема квота нити друге врсте преференцијалног третмана за жене у извршној власти. Законом о избору посланика у покрајински парламент предвиђена је примена изборних квота. Изборни систем за покрајински парламент је мешовит, што значи да се половина посланика бира већинским, а половина пропорционалним изборним системом. Квоте су примењене само на други, пропорционални систем. После значајног пораста броја жена у

⁹⁶³ Закон о избору народних посланика „Службени гласник Републике Србије“, број: 35/2000, 57/2003 - одлука УСРС, 72/2003 - др. закон, 75/2003 - испр. др. закона, 18/2004, 101/2005 - др. закон, 85/2005 - др. закон, 28/2011 – одлука УС и 36/2011 и 104/2009 – др. закон.

⁹⁶⁴ Парламентарни избори, Републички завод за статистику Републике Србије, 2014.

покрајинском парламенту од 2003 до 2007. године, са 6,7 % на 19,7 %, после последњих избора заступљеност жена је пала на 13 %.⁹⁶⁵ У Влади Војводине има 3 секретарке и 8 секретара. У претходном саставу било је 16 секретара и 2 секретарке. На расподелу места у извршној власти покрајине такође нема примене било које врсте квота. Удео жена у локалним органима власти просечно је нижи од централног нивоа. Наиме, удео жена међу одборницима скупштина општина чини 28,6 % са великим разликама између општина. Рецимо, у Пироту је удео жена изузетно низак и износи 3,6 %, а у нишкој општини Пантелеј знатно виши од просека и износи 47,8 %.⁹⁶⁶ Политичке партије и даље играју одлучујућу улогу не само у регрутовању и кандидовању политичарки, већ и у расподели мандата. У оквиру аргументације против система квота наводе се мишљења да можда нема довољно жена које су довољно квалитетне кандидаткиње које би желеле да уђу у институцију власти.⁹⁶⁷ У овом контексту овај аргумент се може разматрати као индикатор потребе да се повећају капацитети жена у политици и страначко деловање у правцу оснаживања чланица, али и сезибилисања чланства и циљних група. Подзаступљеност жена у скупштинама се може сматрати и последицом њихове подзаступљености у политичким партијама. Осим тога поставља се питање начина на који жене на местима одлучивања промовишу или не, политику једнаких могућности и родну равноправност. Односно, да ли бројчана заступљеност жена истовремено значи и супстанцијалну заступљеност.

У циљу промовисања и унапређења женске политичке партиципације веома је значајно оснивање Женске парламентарне мреже Народне скупштине Републике Србије⁹⁶⁸ у Београду 14.02.2013. године. Ова мрежа је основана као неформална група у којој добровољно учествују све посланице српског парламента. Њен рад ће се у будућности сводити на надзор над применом постојећих законских решења у области здравља и образовања жена, борбе против насиља над женама и економског оснаживања жена. Међу првим активностима мреже планирана је промена закона, који прописује да кривично дело злостављања над малолетницама застарева након шест година. На покрајинском нивоу и по сличном принципу, дана 01.10.2013. године основана је Женска парламентарна мрежа Скупштине АП Војводине са циљем да делује ради остваривања начела која су гарант парламентарне демократије, владавине

⁹⁶⁵ Покрајински избори, Републички завод за статистику, 2012. година.

⁹⁶⁶ Локални избори, Републички завод за статистику, 2013. година.

⁹⁶⁷ Баћановић, В., *Жене на местима одлучивања и квоте у Србији и Европској унији*, у: Европска унија и родна равноправност, књига 2, ур: Шијачки, В., Нови Сад, 200, 45-53, стр. 51.

⁹⁶⁸ Више о томе: <http://www.parlament.rs/> приступљено 15.08.2014. године.

права и људских слобода. Чланице Женске парламентарне мреже су равноправне у својим правима и обавезама⁹⁶⁹. У оквиру скупштина јединица локалних самоуправа (општина и градова) су, руководећи се примерима републичке и покрајинске скупштине, основане Женске парламентарне мреже. Први циљ оснивања ових мрежа је оснаживање жена на политичкој сцени, а други проширење таквих мрежа и на друге институције и организације цивилног друштва. На тај начин би се женама пружиле једнаке шансе у свим сферама друштва, а родна равноправност би у Србији постала стварност. Овакав вид специфичне политичке активности је, према међународном искуству, обично добијао широку партијску подршку, мада увек има и оних партија које у томе свему виде само партијску недисциплину и нелојалност.⁹⁷⁰

Затим, неопходно је донети интерпартијске кодексе понашања којима би се прописивало професионално понашање према женама, чиме би се општи професионални положај и јавни углед жена политичарки поправљао. Свакако, значило би и подизање свести кроз дискусије о позитивним мерама и јачање капацитета унутарпартијских женских група као и појединих партијских лидерки, и то за сваку партију посебно. У настојању да се поправи родни сензибилитет у јавној сфери није згорег упознати се са искуствима друштава из окружења наше земље, преузети она која су позитивна, па чак започети и неке заједничке акције. Акције би могле да се огледају у различитим тренинзима и обукама на теме: жене у политици и политичком лидерству, жене чланице мањина као демократско питање и питање равноправности, репродуктивна права као питање равноправности и људских права жена, друштвена и економска транзиција и утицај на женска права.⁹⁷¹ Овакви тренинзи би могли да се одржавају у свакој изборној јединици посебно. Такође, у промоцији жена политичарки значајну улогу имају медији. Досадашња искуства су негативна, редовно се жене спомињу у лошем контексту, повезано са скандалима и на сензационалистички начин. Мушкарци и даље доминирају у готови свим значајнијим рубрикама (унутрашња и спољна политика, економија, бизнис, култура, црна хроника и спорт), док жене централну улогу добијају тек на странама намењеним култури, односно моди и

⁹⁶⁹ Рад жена Женске парламентарне мреже уређен је Пословником Женске парламентарне мреже Скупштине АП Војводине. Програмска начела и циљеве Женска парламентарна мрежа остварује заједнички и јединствено путем промоција права жена, активног укључивања у процес доношења одлука као и у процесу јачања и ширења демократије у свим друштвеним сферама. Више о томе: <http://www.skupstinavojudine.gov.rs/Strana.aspx?s=zenskamreza>, приступљено 15.08.2014. године

⁹⁷⁰ Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011, стр. 88.

⁹⁷¹ Исто, стр. 88.

забави.⁹⁷² Примећујемо да сами новинари и уредници средстава јавног оглашавања не поседују основна знања о родној равноправности и њеном значају за грађење институција демократског друштва. Даље, у Србији се политичка подршка јавности покушава придобити заступањем европских вредности и прикључењу Србије Европској унији, а тек посредно се кроз такве вредности може у везу довести и пропагирање родне равноправности. Имајући у виду систем квота у Србији и остале факторе који су од значаја за репрезентацију жена у политици важно је акције усмерити на политичке партије и њихове структуре. Јачи притисак јавности, женских група и организација, али и жена у оквиру политичких партија може резултирати већим уважавањем принципа родне равноправности у самим партијама.

⁹⁷² Јевтовић, З., *Слика жена у раму демократије*, Политичка ревија, Београд, (XIX) VI, 14, 2-4, 2007, 717-744, стр. 730.

VI ДЕО

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

VI ДЕО, ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Теоријска концепција феминизма је почела да се развија у последња два века, са претензијом феминисткиња да њихов поглед на друштво, позицију жена и властиту личност буде делатан. На то уосталом указује и постојање феминистичких теорија у броју у којем смо приказали у овом раду, који свакако није коначан. Мало је теоријских концепција у задњих двеста година добило толико теоријских призвука, произвело толико друштвених акција и оставило трага у развоју личности и друштва као што је то учинио феминизам. Тружећи се да исходују друштвене промене и да измене постојећу расподелу моћи, феминисткиње критикују и утичу на хуманистичке науке: студије културе, антропологију, психологију, историју, теорију књижевности, а можда највише на социологију. Смисао тих измена јесте другачије постављање граница међу дисциплинама, отварање нових областа рада, критике и редефинисања основних појмова, те епистемолошког и методолошког померања. Наравно, није довољно само додати жене као нову тему друштвених наука без одређених, у већини случајева радикалних, промена како у теорији тако и у методологији тих дисциплина.

Постојање великог броја феминизма ипак не спречава његово дефинисање нити одређивање оног минимума који чини његов императив. Феминизам представља доктрину о једнаким правима жена и идеологију друштвене трансформације која има за

циљ да за жене створи свет који представља више него пуку социјалну једнакост.⁹⁷³ То, свакако, подразумева и неопходне реформе у правном систему. За феминизам је неопходно првенствено идентификовати жену као „системски потчињену“, затим формулисати циљ који се жели постићи, циљ који је од стратешке важности и који је несумњиво условљен различитим околностима. Још једна, последња, али не мање важна, карактеристика феминизма је да је увек посвећен променама, односно одбијању прихватања околности које делују против жена.

Држава и право се у последњих двадесетак година све више изучавају и истражују мултидисциплинарно. Доказ томе је и постојање великог броја школа и праваца у праву и значајно проширење правног интересовања на теме и области које су обично бивствовале изван интересовања правника. Поред традиционалних тема правне теорије и правне науке, све се више афирмишу, уз критичке правне студије, мултикултурализам, кибернетске и информатичке правне теорије, и феминистичке студије и студије „женског права“. Феминистичка правна теорија је усмерена на три теме: право, правду и државу. Наиме, као кохерентна школа правне мисли, феминистичка јуриспруденција за предмет проучавања има жену. У оквиру феминистичке правне мисли, проучава се правни положај жене, трага се за теоријским моделом који пружа одговарајућу нормативну основу и који би у глобалном контексту могао прогресивно да делује. Савремена феминистичка јуриспруденција поставља нека од фундаменталних питања о родности и људским правима како би се обезбедила једнакост, недискриминација, афирмативна акција, борба против маргинализације, деградације, искључивања, насиља и томе слично. Феминистичка јуриспруденција посматра положај жене у оквиру правне теорије нудећи правне реформе за побољшање њеног положаја.

Род је на почетку XXI века аналитичка категорија која се користи као подлога теоријског размишљања у готово свим областима друштвеног живота. Не постоји значајнија научноистраживачка област, поготово у друштвеним наукама, где није дошло до промишљања о спрези родних и осталих кључних питања у оквиру те области. Такође, тренутно не постоји ни значајнија светска организација која се бави друштвеним проблемима и проблемима друштвеног развоја, а да у свој рад не укључује

⁹⁷³ Картаг-Одри, А, *Нове перспективе у америчкој правној теорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., *Америчка јуриспруденција XX века*, 2006, 36-58, стр. 40.

и родну проблематику. У том смислу, директан утицај на друштво данашњице, као и на друштво уопште и то историјски посматрано, је неспорно, учинио феминизам. Оштро разликовање *йола* и *рода* је у средишњој идеји феминистичког приступа. Под појмом *йола* феминистичка теорија подразумева физичку и биолошку категорију, док појам *род* подразумева друштвено означен појам *йола*. Прихватањем разлике између ова два појма, право је допринело стварању једне критичке правне анализе. Успевајући да се наметне у улози дефинитора суштине појма родности, отворило је и поље интересовања за формулисање једне свеобухватне и потенцијално радикалне правне реформе. Наиме, аналитички посматрано, одређивањем пола/рода учињена је једна важна структура друштвене диференцијације, која би свакако могла да има значајног утицаја на обликовање права. Са друге стране, посматрајући са политичког и етичког становишта, феминистичка правна теорија претпоставља да начини на које се ови појмови уобличавају у друштву, укључујући и утицај права, нису правични.⁹⁷⁴ Односно, до коначно уобличених појмова полности/родности се долази преко доминације, потчињавања и дискриминације.

Право има централно место у друштвеном поретку и правној науци. Оно представља важну друштвену појаву и посебно сложен појам. Стога је јасно што је феминистичким критикама права ипак требало више времена да почну да делују, у односу на феминистичке критике рецимо социологије. Постоје и примери тврдње да је право, односно правна метода, вероватно неприступачно и непробојно за феминистичку критику. То из разлога што се феминистичком критиком права не доводе у питање само норме него и стандарди права као науке. Такође, значај практичне примене права је огроман и није тако једноставно једним академски радикалним мишљењем, које се не слаже са доминантном парадигмом, продрети на његово подручје.

Првенствено, феминистичка критика права је свакако нужна, а на то указује и њена присутност као изведеног теоријског промишљања савремене правне теорије. Међутим, оно што је на самом почетку представљало корисну критику једног повлашћеног, мушког схватања стварности, уколико се настави могло би постати исто тако другачије повлашћено схватање, али овог пута, женске стварности. Тиме се ништа не постиже. Неопходно је суштински обликовати сопствено теоријско и практично гледиште, обухватајући сву сложеност женског искуства. Квалитетна феминистичка

⁹⁷⁴ Исто, стр. 42.

теорија треба да одражава истинске разлике у женским стварностима, у проживљеним искуствима, да нагласи разлике у класи, узрасту, телесној способности па чак и у полном опредељењу. Теорија која номинално препознаје разлику, али и даље категоризује „жену“ из једне једине перспективе, није свеобухватна и не може бити основна. Свакако, постојање феминистичке мисли је нужно једном друштву. Феминистичке теорије морају да се граде и развијају у правцу схватања важности онога што је женама заједничко, у чему су сличне. Притом, разлике се никако не смеју пренебегнути и изоставити. Феминистичке теорије у томе морају бити доследне.

Савремена феминистичка теорија је у многоме различита, али ипак све их уједињује усмереност ка елиминисању потчињености жена. Циљ остаје јединствен, али пут до његовог долажења и начин постизања који поједине теорије нуде је и даље различит. Разлике између феминизама нису увек оштре и изражене, већ се веома често укрштају, преплићу и међусобно допуњују. Феминизми су, у свом укупном садејству, створили богат извор друштвене, правне и културне теорије и праксе која је оставила неизбрисив траг на право и културу. Неке основне феминистичке критике које су имале значајан утицај на право су настале у оквиру либералног и радикалног као и из њих насталих феминизама.

Либерални феминизам се најчешће означава као феминизам једнакости, заступајући основне идеје аутономије, универзалних права, друштвену равноправност и демократију. Феминистичка критика либерализма се, упућена праву, односи на идентификацију полне једнакости са једнаким поступањем, при чему се занемарују природне разлике између мушкараца и жена. Право је дужно да испуни либералне захтеве за објективношћу и принципијелношћу као и да омогући толеранцију природних разлика између жена и мушкараца. Феминистички критичари права се залажу за његову реформу и за равноправно поступање према женама у јавној сфери, у односу на мушкарце. Жене, будући да се природно разликују од мушкараца, да би биле равноправне морају да буду прилагођене мушком моделу, а то ипак није правично. Оне које не могу да се прилагоде законитостима мушке јавне сфере, у старту губе трку.

Феминистичка критика либерализма се, затим, бавила и анализом дистинкције између јавне и приватне сфере. Јавна сфера је у овој дихотомији означена као сфера рационалности, политичког ауторитета и сфера правне активности. Приватна сфера је, са друге стране, седиште породичног и приватног живота. Мушкарац је, у западним

друштвима, припадник јавне сфере, а женама ту није дозвољен приступ. Феминистичка критика права се, у смислу постојања ове дихотомије, односи на непостојање регулативе одређених сфера друштвеног живота који припадају приватној сфери. Политика немешања државе у име заштите приватности може да прикрије неравноправност и доминацију која се спроводи у оквиру породице. У западним друштвима, држава, не мешајући се у приватну сферу, ипак спроводи одређену контролу уређујући области као што су запошљавање, пореску политику, социјалну заштиту и кривична дела. Међутим, тиме се само прикрива дискриминација жена, с обзиром да обична правна заштита против, рецимо, насиља, неће моћи бити примењена на регулисање сексуалног насиља у браку. На тај начин се и даље подржава мушка доминација у приватној сфери.

Критиком родне неутралности права, поставља се питање да ли правни субјекти могу генерално бити родно неутрални, и да ли се њихова права уопште могу формулисати родно неутралним језиком? Овде се свакако дотичемо и теорије о људским правима, као концепта модерног друштва. Ова теорија подразумева такав друштвено-политички оквир у чијем средишту се налази појединац као носилац неотуђивих, универзалних права која му се не могу одузети. Иако се ова идеја феминисткињама на самом почетку чинила апсолутно привлачном, врло брзо је постало јасно да се њеним пропагирањем ипак задржавају патријархалне клице у праву и друштву. Савремени феминизам је, стога, развио своју критику концепције људских права сматрајући да су људска права апстрактна, а не стварна права те да концепција људских права намеће „мушку“ норму као нормативни идеал и маскира конкретне односе доминације, укључујући и родне. Наиме, све анализе и критике теорије о људским правима које су нашле своје место у феминистичкој јуриспруденцији у основи истичу две примедбе. Једна се тиче апстрактног карактера људских права, а друга индивидуализма на којем се темељи њихов појам. Увиђање да се политика не дешава само у сфери доношења политичких одлука већ и у скрајнутим и неоправдано маргинализованим дискурсима и активностима, као што су сексуалне слободе, резултирало је преиспитивању идеје субјекта као носиоца универзалних права у теорији људских права. Наиме, дефиницијом сексуалне слободе од стране дискурса права се индиректно стварају услови за постојање неких нових облика сексуалног насиља. Друга примедба, која се тиче индивидуализма као основе теорије о људским правима, расправља о наводној родној неутралности грађанског субјекта. Наиме, таква

наводна неутралност је у теорији о људским правима приказана као пристрасна из разлога што се правни субјект конституише одбацивањем телесних, сексуалних специфичности и прикривањем овог процеса.⁹⁷⁵ У вези са тим, Керол Гилиген, америчка феминисткиња, тврди да су жене мање од мушкараца склоне да привилегују индивидуална, апстрактна права над конкретним односима, и да више пажње посвећују вредностима бриге, везе и заједнице.⁹⁷⁶ Модерно друштво и теорија о људским правима тако одбацује све оно што за друштво представља жена – емоције, осећајност, кооперацију и узајамност.

Феминистичка критика теорије о људским правима се своди на констатацију да људска права представљају актуелна права мушкараца, а да их држава користи као средство контроле сексуалности. Штавише, људским правима се индивидуе представљају одвојене једна од других, маскирајући тако конкретне односе доминације, нарочито патријархалне доминације. Из перспективе већине феминистичких правних теоретичарки, људска права осликавају мушко становиште одређено објективношћу, дистанцом и апстракцијом. Главне разлоге патријархалног карактера људских права феминистичка јуриспруденција проналази у теоријским премисама либерализма. Наиме, посматрање субјекта као отвореног, расцепљеног и сепаратисаног доводи у питање резултате борбе за постизање једнаких права жена и мушкараца као и тезу која полази од различитих облика афирмативне акције, односно третирања жене различито да би се постигла једнакост. Примера за различите облике афирмативне акције у пракси има доста⁹⁷⁷ и све и један је показао да накнадно укључивање жена у већ устаљене институције које функционишу по већ устаљеним принципима не доноси суштинске промене у политичком и социјално-економском животу. Чак се таквим поступцима повећава дистинкција између политичког и социјално-економског напредовања жена те разлике између самих жена на расној и класној основи.⁹⁷⁸

Феминистички дискурси о људским правима су дали значајан допринос у разоткривању идеологије људских права. Теоретичари феминизма, наравно, не

⁹⁷⁵ Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 83.

⁹⁷⁶ Giligan, C., *In a Different Voice: Psychological Theory and Womens Development*, Harvard University Press, 1982.

⁹⁷⁷ Рецимо увођење женских изборних квота у складу са немером да подзаступљени пол буде заступљен у прарламенту бар у минималном проценту, најчешће 30 %

⁹⁷⁸ Повећање формалног учешћа жена у власти није довело до промена у патријархалној свести и култури. Заправо је отупило и дерадикализовало оштрицу женске борбе за самодетерминацију и стицање моћи. Види: Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90, стр. 86

одбацују достигнућа борбе за људска права жена, а самим тим ни идеју људских права. Они сматрају да корпус и карактер права никада не може бити дефинитивно одређен, што и јесте карактер људских права. Међутим, управо њихов стални развој садржи важан критички потенцијал јер се њихов ефекат не може контролисати. Садашње схватање теорије људских права се, према феминистичком дискурсу, своди на став да сви људи имају права изузев оних који су из те општости искључени, као што су рецимо жене. Феминистичка јуриспруденција, критикујући овакве премисе, сматра да теорија људских права треба да следи логику по којој сви људи имају права, односно да нема онога ко нема права. Дакле, не заступати тезу да људска бића као таква поседују људска права, већ да ни једна индивидуа не остаје без права.

С тим у вези, права као таква не могу бити универзална због тога што је свакој универзалности неопходан изузетак. Односно, да би постојао универзалан појам права, мора да постоји и неко ко нема права. Поимање људских права из перспективе феминистичке јуриспруденције је такво да се она морају заснивати на захтеву да нико не сме бити обесправљен, што последично указује на то да нико таква права не може потпуно поседовати. Сходно наведеном, значај и утицај феминистичке јуриспруденције се огледа не само у промоцији и борби за родно равноправно друштво, већ и у чињеници да даје другачији друштвено-политички сензибилитет који треба да делује иновативно на поље теорије о људским правима.

Следећа феминистичка критика која је имала значајан утицај на право тичала се веома утицајног и интелектуално моћног радикалног феминизма. Поглед радикалног феминизма на право је супротан либералним ставовима. Неравноправност жена се не посматра само као питање разлике, већ и као питање неједнаке расподеле моћи. Проблем права није толико у томе што не препознаје разлику, већ што тој разлици даје легитимитет кроз моћ и одржавање хијерархијског система који се заснива на родности. На тај начин право потискује и искључује жене и тиме није ни у ком случају неутрално. Феминистички теоретичари радикалног феминизма сматрају да је домен права потребно проширити чиме би се обухватиле традиционално правно непризнате штете које су од посебне важности за жене (нпр. сексуално узнемиравање и порнографија). Неопходно је да право препозна стварне повреде које се женама наносе, да би их учинило неприхватљивим и тиме трансформисало родне односе.

Једна од критика права која је израсла из радикалног феминизма, тиче се ставова и истраживања Керол Гилиган, америчке дечије психолошкиње. Феминистички теоретичари, на основу њеног става да су женска искуства у оквиру психолошких теорија потиснута, аналогно закључују да и у контексту националних правних система почива привилеговање мушког виђења, на уштрб женског. Право чини део структуре мушке доминације, а његова хијерархијска организација је изразито патријархална. Језик и стил права наглашавају његов мушки карактер истичући рационалност, објективност и апстракцију, насупрот емоцијама и субјективности. Дакле, право наглашава традиционално мушке карактеристике, а потискује женске. Мушкарци и жене различито посматрају питања која се тичу морала, правде и равноправности, а право би требало да узме у обзир виђења и једних и других. Овим критикама права се истиче да се искључивањем женских искустава из развоја закона искушава неутралност и објективност права.⁹⁷⁹

Један другачији вид феминистичке правне теорије се тиче критике права посматране кроз динамичку улогу закона у стварању и одржавању полних разлика и полно одређених идентитета. Према овој критици право представља мушко становиште, правни субјект је одређен као мушкарац, а метод права је одређен мушким полом. Инсистира се на томе да суштина правне јуриспруденције треба да буде, поред правне доктрине и права, и начин на који се право тумачи и примењује.⁹⁸⁰

На основу свега наведеног можемо да закључимо да феминистичка правна теорија, односно феминистичка јуриспруденција, није монолитна. Њу чине различита гледишта у оквиру различитих феминистичких теорија. Међутим, оно што повезује све феминистичке теоретичаре, а тиче се права, јесте неопходност растављања постојећих принципа и структура мишљења давањем прилике женским искуствима да дођу до изражаја. Заједничка им је и критика поделе на приватно и јавно и постојање дихотомија у којима је први елеменат увек означитељ мушког и супериорног. Даље, феминистичка јуриспруденција сматра да је друштво патријархално, уобличено од стране мушкараца и њиме доминирају мушкарци. Иако постоје одређене разлике у

⁹⁷⁹Картаг-Одри, А, *Нове пјерсјективе у америчкој правној теорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., Америчка јуриспруденција XX века, 2006, 36-58, стр. 51.

⁹⁸⁰ Исто, стр. 52.

феминистичким теоријама које се тичу посматрања полних разлика⁹⁸¹ и виђења феминистичке јуриспруденције у оквиру суштинског и методолошког континуитета са другим правним и друштвеним теоријама⁹⁸², сматрамо да постојање феминистичке јуриспруденције свакако доприноси развоју идеје права.

Феминистичка јуриспруденција покушава да да одговор на питање да ли правна пракса гуши тежње и потребе жена и тиме даје предност тежњама и потребама мушкараца? Такође, бави се питањима саме структуре правног система и правне науке. Односно, даје одговор на питање да ли је сама структура права и конструкција нашег схватања и познавања права уопште управо производ патријархалних односа у темељима нашег друштва? Надаље, феминистичка јуриспруденција указује на то да иако је закон родно специфичан у својој формулацији не мора да значи да је значајан за положај жена на подручју права или у друштву. То се свакако односи и на одредбе закона које инкриминишу полну дискриминацију. Свакако, само њихово постојање представља значајан помак у систему правних норми. Али, од изузетног је значаја и начин, воља и свеобухватност њиховог спровођења. Међутим, феминистичка јуриспруденција указује на чињеницу да ипак учинци тако формулисаних закона и норми немају посебно значење у животима жена и њиховим правима. Да би се положај жена суштински заштитио и добио на значају, неопходно је утицати како на само право у теоријском смислу, тако и на позитивно право, право које се актуелно примењује. Феминистичка јуриспруденција, тако, критиком права као и критиком позитивног права покушава да на најквалитетнији, свеобухватнији и најдоследнији начин мења само право и прилагоди га новоствореним идејама феминизма. Позитивно право је неопходно реформисати у правцу додатне заштите јавне и приватне сфере деловања жене у друштву, коришћењем ставова феминистичке јуриспруденције који су прихватљиви и који би могли, еволутивним путем, не само утицати на право већ га и оплемени.

⁹⁸¹ Поједини феминистички теоретичари сматрају да порекло и одржавање полних разлика почива у доминацији заснованој на злоупотреби полне моћи и спровођењу разлика међу половима и указују да феминистичка правна теорија треба да се окрене питањима порнографије, сексуалног злостављања и насиља, те абортуса. Други, пак, сматрају да проблем идентитета који је структурално родно одређен има последице на статус жена као правних и политичких субјеката. Види: Исто, стр. 54.

⁹⁸² Са једне стране, феминистичка правна теорија није аутономна, нити представља потпуно самосталан методолошки приступ, већ је део правне теорије који опредељује одређена питања као значајна, а са друге стране, феминистичка правна теорија се посматра као аутономна на нивоу метода. Види: Исто, стр. 54.

Феминистичка јуриспруденција, приметимо, нема претензије да замени постојећу, мушку, теорију, већ да себи нађе место поред ње у узајамном критичко-аналитичком односу. То чини нудећи нове критичке приступе, нове речи и појмове, са циљем да омогући комуникацију жена са женама и жена са мушкарцима у правном амбијенту који је нужно мењати. Женско искуство ствара нову женскост која је различита од оне креиране од стране мушкараца и припремљене за удовољавање њиховим интересима. Формулисање женског правног простора се, за сада, своди тек на описивање проблема са којима се жена сусреће, при чему се још увек више спомињу мушкарци као дискриминатори, док се жене као жртве готово подразумевају. Ипак, парцијални успеси не изостају. Они се огледају у местимичним побољшањима у смислу креирања либералних мера заснованих на женском искуству, бољем разумевању права које води ка побољшању правног система. Допринос феминистичке јуриспруденције, следствено томе, није пука критика правног система, већ његово оплемењивање, додуше још увек унутар јуриспрудентичких лимита универзалних „мушких“ принципа правде и правне једнакости.

Потенцирајући друштво родне равноправности, феминистичка јуриспруденција указује и на последице и на предуслов укупног друштвеног развоја. Без умањења андроцентризма, сексизма, родних стереотипа, хомофобије и мизогиније тешко је остварити друштво у којем сви његови чланови могу да испоље свој потенцијал и допринесу његовом укупном развоју. Родна равноправност је друштвена стварност која се мора постићи променом у културолошкој, економској, правној и политичкој сфери друштва. Традиционални патријархат, друштвени систем у којем је економска, политичка и моћ у јавној сфери неравномерно и неправно подељена међу родовима, карактеристичан је и не нестаје уколико само дође до подједнаког учествовања мушкараца и жена у јавној сфери, а приватна сфера остане непромењена. Когнитивна промена ка алтернативном виђењу родова и родних односа подједнако је битна као и системске промене у јавној сфери друштва. То онда подразумева како личну трансформацију тако и трансформацију комплетног друштвеног система и његових институција.

Феминистичка теорија и пракса је, у политичким и друштвеним променама о којима махом можемо и да сведочимо, учинила значајне оптимистичне помаке и утицала на стварање различитих облика живота и рада. Жене широм света су се избориле за свој простор на економском и политичком нивоу, који је и даље недовољан

али значајно повољнији од оног од пре рецимо педесет или сто година. Наша намера је, сходно наведеном, била да укажемо на одређене могућности феминистичких питања и феминистичке правне теорије са циљем да се обезбеди уочљивост релевантних феминистичких тема. То би могло да има за резултат стварање нових институција, механизма и правних реформи за побољшање положаја жена. Можемо закључити да идеје феминистичке јуриспруденције, понуђене путем предлога, реформи и критика постојећих правних решења, могу да имају и имаће утицај не само на академску правну мисао, већ и на институционалне и правне реформе. Досадашња достигнућа феминистичке јуриспруденције и критике права, као и њихов значај, сложићемо се, дозвољавају њену припадност посебном правцу у оквиру савремених правних теорија. То је свакако оправдано и досадашњим активностима и идејама које су спроведене и које се и даље граде и спроводе у оквиру међународног права. Међународно право је, препознајући и прихватајући тековине феминистичке теорије, дало значајан допринос у развоју демократског друштва заснованог на недискриминацији.

Прекретницу у међународној родној политици представља, без сумње, Пекиншка акциона платформа са Светске конференције жена из 1995. године. На тој Конференцији је први пут у међународну политику уведен појам *rog* односно *gender*. Тиме је признато да су улоге и односи међу половима укорењени у социјалном, политичком, економском и културном контексту, те да су самим тим и променљиви. Инструментом *gender mainstreaming*, као директним продуктом правног феминизма, утемељеном у Акционој платформи из Пекинга, омогућено је родној перспективи ширење на све полититке, сва тела и све институције. Тиме питање родне равноправности постаје део свакодневне праксе у доношењу, спровођењу и евалуацији политика различитих институција, што је некада било незамисливо. Прихваћени став да укидање неједнакости и недемократских односа међу половима није само женска ствар, већ и мушка, односно заједнички задатак целог друштва, по први пут и мушкарце поставља у улогу актера родне политике. Допринос оваквог гледишта се огледа у зачецима промишљања мушкости и родних односа моћи од стране мушкараца, развијеној у теоријама рода западних друштава.

Бављење родном проблематиком у Србији има дугу историју и домашај. Ипак, чињеница је да је реалност у Србији деведесетих година на феминизам гледала као на негативну друштвену конотацију. У ратом погођеним државама бивше Југославије питање женских права се посматрало као негативан тренд. Поред тога што су жене

изгубиле бенефиције које су имале у доба комунизма, додатно су биле изложене великом идеолошком притиску конзервативне, националистичке и верске силе. Наглашен утицај цркве на политику, незапосленост, слабљење законитости и пораст насиља уперен против свих слабијих чланова друштва, жена, деце, старих, осликавао је стање нашег друштва тога доба. Због последице рата и транзиције, женско питање једва да је било обухваћено државном политиком, осим уколико се није тицало питања мајчинства, наталитета и употребе жене као симболичног материјала у функцији државотворне политике.

Нови талас феминизма код нас, везан за демократске промене које су се у нашем друштву догодиле 2000-их година, делимично је био резултат неуспеха да се обезбеди права равноправност жена и мушкараца, како у јавној тако и у приватној сфери. Свакако, значајан утицај је извршила међународна заједница и глобална теоријска кретања у овој области. Међутим, потешкоће у ширењу феминизма код нас произилазе из чињенице да су жене окренуте индивидулним, а не колективним, стратегијама отпора, а ове стратегије се најчешће међусобно искључују. Ипак, створена је уставна основа за законски и институционални оквир родне равноправности, уз трансформацију метода политичког деловања жена. Нов метод је био *gender mainstreaming* који заједно са политикама једнаких могућности и позитивном дискриминацијом доприносио остварењу родне равноправности. Основна функција политике *mainstreaming-a* је реконструкција државних институција које ће родну перспективу имплементирати, како у своју структуру, тако и у стратегије и акционе планове на свим нивоима.

На републичком нивоу посматрано, за постизање родне равноправности релевантне су одредбе Устава, сета антидискриминационих закона, али и других законских текстова, као и имплементациони инструменти који су од значаја за спровођење постојећих законских решења у пракси. Равноправност жена и мушкараца, као једно од основних људских права и вредности демократског друштва које Устав Србије гарантује у својим основним одредбама, први пут је операционализовано у посебном закону, Закону о равноправности полова⁹⁸³. Овај закон припада групи антидискриминаторних закона међу којима су још и Закон о забрани дискриминације⁹⁸⁴,

⁹⁸³ Закон о равноправности полова „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 104/2009.

⁹⁸⁴ Закон о забрани дискриминације „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 22/2009.

Закон о заштити права и слобода националних мањина⁹⁸⁵ и Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом.⁹⁸⁶ Карактеристике овог сета закона су да сви, на готово идентичан начин, дефинишу дискриминацију, чиме се обезбеђује већа правна сигурност и умањује могућност злоупотребе. У сва четири законска текста егзистирају одредбе о забрани свих видова дискриминације, и то како непосредне тако и посредне. Основ забране дискриминације је начело једнакости, сходно коме су, сви једнаки и уживају једнак положај и једнаку правну заштиту, без обзира на лична својства.

Поред антидискриминационог законодавства, за нормативно регулисање родне равноправности у правном систему Републике Србије је значајно и субсидијерно законодавство. То су закони који регулишу различите области друштвеног живота (ту спадају кривично, грађанско, породично, радно законодавство, закони о образовању, здравственој заштити, изборима и сл.) , посебно оне које Закон о равноправности полова препознаје као значајне за остваривање равноправности жена и мушкараца. Стога, примена Закона о равноправности полова, уз сваку од области које закон регулише треба консултовати одређене субсидијерне законе. То је нужно како би се стекла потпунија слика о родној равноправности у различитим областима друштвеног живота.

Област родне равноправности у Србији регулишу и подзаконски општи правни акти аутономне покрајина, као и градова и општина. У Аутономној покрајини Војводини то је Покрајинска скупштинска одлука о равноправности полова. Као општи акт Скупштине АП Војводине, ова одлука регулише родну равноправност у надлежности АП Војводине у областима образовања и културе, рада и запошљавања, социјалне и здравствене заштите, политичког и јавног живота. Уз Закон о равноправности полова, на подручју АП Војводине у домену њених надлежности извор права су и прописи које је усвојила Скупштина АП Војводине. У појединим локалним заједницама скупштине општина усвојиле су одлуку о равноправности полова као општи подзаконски правни акт на локалном нивоу и у оквиру компетенција локалне заједнице регулише равноправност полова. У овим локалним заједницама извор права су и одлуке о равноправности полова које је усвојила скупштина локалне заједнице.

⁹⁸⁵ Закон о заштити права и слобода националних мањина „Сл. лист СРЈ, број 11/02, Сл. лист СЦГ број 1/03 и Сл. гласник Републике Србије 72/09“

⁹⁸⁶ Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 33/2006.

Управо чињеница да је уз опште и посебне антидискриминационе законе за област родне равноправности подједнако важно и супсидијерно законодавство, ако и други супсидијерни извори, сведочи о интерсекторској природи родне равноправности и системски ограниченим могућностима да се на овом пољу постигну резултати ослањањем само на капацитет антидискриминационог законодавства.

Имплементациони инструменти обухватају подзаконска акта владе и министарстава, којима се регулише примена усвојених закона и врши надзор над њиховом применом. Иако се не могу убројати у ову групу докумената, чини се да су за имплементацију постојећих решења од посебног значаја стратегије, као документи који дефинишу политику у одређеној области и представљају основ за формулисање конкретних активности како би се она остварила. Значајно је напоменути постојање Националне стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности⁹⁸⁷ и Националне стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима⁹⁸⁸. Поред тога, за ефикасну примену законских решења у пракси значајну улогу имају и протоколи о сарадњи: Општи протокол о поступању и сарадњи установа, органа и организација у ситуацијама насиља над женама у породици и партнерским односима и Посебан протокол Министарства здравља Републике Србије за заштиту и поступање са женама које су изложене насиљу.

Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности је усвојена од стране Владе Републике Србије 2009. године и представља први стратешки документ наше земље у области родне равноправности. Стратегија је производ сарадње, демократске дискусије и размене у којој су учествовали механизми за родну равноправност државних органа, међународних организација и невладиног сектора: Савет за равноправност полова, УНИФЕМ, УНДП, активисткиње АЖИН-а, као и бројне невладине организације, преко тридесет.

Са циљем унапређења заштите жена од насиља у породици и партнерским односима године 2011. је усвојена Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима којом су опредељене стратешке области и

⁹⁸⁷ Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности „Службени гласник Републике Србије“ ,број 15/2009.

⁹⁸⁸ Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима, „Службени гласник Републике Србије“ ,број 27/2011.

дефинисани стратешки циљеви који обухватају: превенцију, нормативни оквир, међусекторску сарадњу и подизање капацитета органа и специјализованих служби, и систем мера заштите и подршке жртвама.

Већ поменути протоколи о поступању представљају значајан допринос ефикасном деловању надлежних служби и спровођењу постојећих решења у пракси. Општим протоколом је предвиђено доношење посебних протокола од стране свих учесника у процесу заштите жена жртава насиља (полиција, систем социјалне заштите, систем здравствене заштите, систем образовања и васпитања, правосудни систем). Међутим, примећује се да, сем поменутог посебног протокола у области здравствене заштите, посебни протоколи у осталим ресорима нису донети, те је нужно радити на њиховом развијању и доношењу.

Демократским променама у Србији су отпочели процеси правних и институционалних реформи у различитим гранама или различитим нивоима јавне власти, од локалне до централне, формирањем институција родне равноправности које чине саставни део институционалног механизма родне равноправности. Институције родне равноправности се, условно, могу сврстати у две групе: институције које су од стратешког значаја и које су превасходно фокусиране на праћење стања у домену родне равноправности, примену постојећих правних аката и креирање политике родне равноправности, као и оне које обезбеђују одређени вид заштите у случају дискриминације. У прву спадају: институције родне равноправности на централном нивоу⁹⁸⁹: Савет за равноправност полова Владе Републике Србије⁹⁹⁰, Скупштински одбор за равноправност полова⁹⁹¹, Повереник за заштиту равноправности; институције

⁹⁸⁹ Управа за родну равноправност је била први извршни механизам Владе Републике Србије надлежан за послове остваривања родне равноправности. Управа је основана 2007. године као Сектор за родну равноправност у оквиру Министарства рада и социјалне политике, да би 2008. године прерасла у Управу за родну равноправност у саставу истог Министарства. Између осталог, била надлежна је и за спровођење Националне стратегије за побољшање положаја жена и унапређење равноправности полова. Даном ступања на снагу Закона о министарствима, престала је да ради. Види: члан 36. Закона о министарствима „Службени гласник Републике Србије“, број, 44/2014.

⁹⁹⁰ Савет за равноправност полова је стручно саветодавно тело Владе Републике Србије које је први пут установљено 2004. године. Оно што је посебно занимљиво је састав овог тела, у који, поред представника/ца државних институција улазе и представници/це цивилног друштва и академских кругова. Најважнија активност на којој је Савет до сада радио био је партиципаторни процес формулисања Националне стратегије за побољшање положаја жена и унапређење равноправности полова. Види: Одлука о образовању Савета за равноправност полова, „Службени гласник Републике Србије“, број: 83/2004, 3/2005, 13/2009.

⁹⁹¹ Скупштински одбор за равноправност полова је први пут формиран 2002. године Према Пословнику Народне скупштине из 2010. године један од одбора који се образује у Народној скупштини је одбор за људска и мањинска права и равноправност полова. Види: Пословник Народне скупштине www.parlament.gov.rs

родне равноправности на покрајинском нивоу власти: Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова⁹⁹², Савет за равноправност полова, Покрајински завод за равноправност полова⁹⁹³, Одбор за равноправност полова⁹⁹⁴; на локалном нивоу власти: тела, одбори и комисије, за родну равноправност, којих данас има више од 90 на територији Србије.

Механизми заштите, независна државна тела и судови, који би требало да представљају крајње средство коме се прибегава ради заштите равноправности и заштите од дискриминације, су: Заштитник грађана⁹⁹⁵, републички и покрајински, Повереник за заштиту равноправности⁹⁹⁶, судска заштита пред националним судовима⁹⁹⁷ и пред Европским судом за људска права⁹⁹⁸.

Чињеница је да је унапређивање родне равноправности истовремено предуслов за остваривање праведнијег економског и друштвеног развоја. Међутим, институционализација начела родне равноправности и недискриминације, као темељних начела људских права, представља само полазну претпоставку равноправног учешћа жена и мушкараца у јавном и приватном животу и њиховог једнаког третмана и положаја. У Србији се, и поред постојања нормативне и инструменталне потпоре, и даље примећује присуство родне неравноправности у свим областима друштвеног живота. Постоји не само велики јаз између нормативног и стварног, већ и опасност

⁹⁹² Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова је тело основано 2002. године у оквиру Извршног већа АП Војводине, дакле на нивоу извршне власти у Војводини. У оквиру Секретаријата постоји и Савет за равноправност полова које представља експертско, саветодавно тело. Њега, као што је случај и са Саветом на републичком нивоу, чине представници/це покрајинских органа власти, представници/це цивилног друштва и академских кругова. Види: Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова <http://www.psrzrp.vojvodina.gov.rs>

⁹⁹³ Покрајински завод за равноправност полова је основан 2004. године и представља институционални механизам подршке извршној и законодавној власти у формулисању родно осетљивих стратегија и политика и то путем давања препорука за измене закона и спровођењем низа других активности, које су посебно фокусиране на различите видове обука, кампања и издаваштва. Види: Шијачки, З., Механизми за родну равноправност и њихова улога, http://www.centaralter.org.rs/mehanizam_za_rodnu_ravnopravnost.pdf

⁹⁹⁴ Као и на републичком нивоу, и на покрајинском нивоу је формиран одбор за равноправност полова.

⁹⁹⁵ Заштитник грађана (омбудсман) је у Републици Србији изабран 2007. године, а у покрајини је нешто раније, 2002. године, донета Одлука о успостављању институције Покрајинског омбудсмана, а први војвођански омбудсман је изабран 2003. године. Види: Закон о заштитнику грађана „Службени гласник Републике Србије“, број:79/2005 и 54/2007.

⁹⁹⁶ Повереник за заштиту равноправности је независан државни орган чије је оснивање, начин рада и поступање регулисано Законом о забрани дискриминације и Пословником о раду. Види: Повереник за заштиту равноправности <http://www.ravnopravnost.gov.rs>

⁹⁹⁷ Законом о забрани дискриминације и Законом о равноправности полова је предвиђена могућност судске заштите у случају дискриминације, и то кроз посебан парнични поступак који се покреће тужбом.

⁹⁹⁸ Европски суд за људска права је међународни суд са седиштем у Стразбуру. Његово оснивање, надлежност и функционисање су регулисани Европском конвенцијом за заштиту основних људских права и слобода. Овај Суд представља крајњег арбитра у случају кршења права, али само оних која су гарантована Конвенцијом.

симулирања промена.⁹⁹⁹ У патријархалном друштву, какво је Србија, питање промене родног режима је и даље омеђено владајућом, мушком моћи. У том смислу, феминисткиње критикују постојеће институционалне механизме за заштиту и афирмацију принципа родне равноправности у Србији због немања мандата за доношење обавезујућих одлука, чиме се њихова улога у процесу одлучивања маргинализује и остаје зависна од извршне, законодавне или локалне власти. Такође, сматрају да је, у раду институција, све време присутна „тенденција маргинализовања и игнорисања независних женских невладиних организација“ у којој институције избегавају и не користе знања и искуства женских група.¹⁰⁰⁰

Изостанак организованог притиска за нормативном и реалистичном реформом укупног друштвеног контекста само доприноси стварању утиска да се и нова регулатива више усваја под утицајима спољних импулса и донација, него као израз унутрашњих друштвених група и њихових организованих напора. Тако, слабости институционалне равноправности регулисане различитим правним одредбама су: процес успостављања родне равноправности споро тече, постоје облици „скривене дискриминације“ упоредо са антидискриминационим регулативама, укључивање жена у одређене области и институције редовно се поклапа са слабљењем значаја тих институција, саме институције су у процесу велике трансформације и, сходно томе, институционална равноправност је нешто што ни у ком случају не решава у потпуности проблем родне равноправности, већ заправо представља његов сегмент у опадању¹⁰⁰¹.

Надаље, мушкарци и жене немају једнак третман ни приступ развојним ресурсима и њиховој контроли, као ни резултатима развоја. Разлози незадовољавајућег положаја жена у Србији данас јесу дугогодишње осиромашење друштва и унутрашњи, структурни односи моћи који се обрћу у корист мушкараца, али и преливање ефеката светске кризе која повећава родни јаз, надпропорционално трошећи женске ресурсе.¹⁰⁰² У атмосфери опште несигурности, од радног места до животних услова, жене су, чешће него мушкарци, недовољно запослене, или без посла, заступљеније су у категоријама слабије плаћених послова. Надаље, погоршани радни услови у Србији, где послодавци

⁹⁹⁹ Ђурић Кузмановић, Т., *Регулатива вс. стварности у Србији – Родна равноправност, економија и држава*, Темида, Београд, вол.13, 3, 2010, 69-82, стр. 70.

¹⁰⁰⁰ Вишњић, Ј., *У зони пољитичкој: Феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011, стр. 10.

¹⁰⁰¹ Картаг-Одри, А., *Нове перспективе у америчкој јавној теорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., *Америчка јуриспруденција XX века*, 2006, 36-58, стр. 56.

¹⁰⁰² Ђурић Кузмановић, Т., *Регулатива вс. стварности у Србији – Родна равноправност, економија и држава*, Темида, Београд, вол.13, 3, 2010, 69-82, стр. 72.

све чешће крше законске обавезе у погледу исплате зарада, плаћају раднике делимично, или у целини у производима које производе, ограничавају или укидају издатке за топли оброк и превоз и када држава на то не реагује, само погодују погоршању равноправности запослених. Затим, у ситуацији када има вишак запослених, послодавац ће се пре одлучити да отпусти жену с обзиром да је доживљава као скупљу радну снагу.¹⁰⁰³ Наиме, уобичајено се процењује да ће жена, како због своје биолошке репродуктивне улоге, тако и због своје доминантне улоге хранитељице и неговатељице породице, чешће и дуже одсуствовати са посла у односу на свог мушког колегу. Јасно нам је да у таквим ситуацијама ни један послодавац неће примењивати Закон о равноправности полова ако нема сопствени пословни интерес.

У таквим околностима, оно што је неопходно је постојање сарадње женске организације и представника институција у складу са принципима аутономије, одговорности, квалитета и ефикасности. Потребно је обезбедити пратеће механизме са јасно дефинисаним позицијама одговорности, прецизним овлашћењима сваког структуралног нивоа, правилима одлучивања и правилима за усаглашавање разлика у ставовима и мишљењима, транспарентност и доступност свих информација све у циљу постизања равноправности полова.

Превенција полне дискриминације на радном месту је веома важна у обезбеђивању спровођења недискриминативне политике. У оквиру предузећа, превенцији се може приступити усвајањем и доследном применом правилника о етичком понашању запослених, промовисањем радне културе засноване на поштовању људског достојанства, адекватним оспособљавањем и усавршавањем свих запослених, давањем радних обавеза сходно могућностима запослених и обесхрабривањем свих облика насиља. Досадашња пракса је показала да се принцип равноправности недовољно афирмише путем обуке мушкараца¹⁰⁰⁴. Додатна обука, семинари, тренинзи и слични облици едукације, могли би олакшати прихватање образаца понашања који се од њих истовремено и институционално захтевају. Затим, неопходно је побољшати мере које би женама обезбедиле да посао ускладе се одговорношћу за домаћинство. Реч је о продужавању плаћеног, или неплаћеног породилског одсуства, обезбеђивању дечијих додатака и флексибилнијих услова за запошљавање жена. Ретки су мушкарци који су охрабрени да користе неке од тих бенефиција уместо жена, како би заједно са

¹⁰⁰³ Исто, стр. 75.

¹⁰⁰⁴ Исто, стр. 77.

женама поделили бригу о деци и домаћинству, што опет потврђује да се жене у нашем друштву и даље посматрају као пол који треба да се бави домаћинством.

Иако су постојећи институционални механизми и нормативноправни акти донекле допринели спровођењу једнаких права мушкараца и жена, то је још увек недовољно за констатацију да она стварно постоји у данашњем српском друштву. Афирмативне мере које закони предвиђају, иако охрабрују жене, ипак нису довољне, као што није довољно ни само присуство жена у Законом предвиђеном учешћу на руководећим местима и у органима управљања и надзора, за значајнију промену родног режима у Србији. Оно што је заиста неопходно јесте креирање контекста у којем би примена афирмативних мера била реална. То је контекст истовременог оживљавања социјалне државе, уродњавање развоја и одбацивања неолибералног модела развоја кроз развој неједнакости.¹⁰⁰⁵ Међутим, такав приступ развоју женама није изгледан у Србији, иако би увелико поспешило и спровођење антидискриминационог сета закона. Оно што остаје у процесу ре/конструкције друштвене стварности јесте видљивост феминистичког политичког ангажмана и деловања, која се постиже константним иступањем у јавности, јавним заговарањем усвајања и/или измена закона и државне политике, грађанском храброшћу, као и отварањем осетљивих друштвених питања попут сиромаштва, хомофобије, корупције итд.

Ни ситуација са политичким правима жена у Србији није боља. Увођење система квота у изборно законодавство допринео је донекле већој заступљености жена на местима одлучивања. Међутим, и даље водећу улогу у овом делу имају политичке партије. Да би родна равноправност добила пуно оправдање потребно је повећати капацитете жена у политици и страначко деловање у правцу оснаживања чланица, али и сезибилисања чланства и циљних група. Подзаступљеност жена у скупштинама се може сматрати и последицом њихове подзаступљености у политичким партијама. Осим тога поставља се питање начина на који жене на местима одлучивања промовишу или не, политику једнаких могућности и родну равноправност. Односно, да ли бројчана заступљеност жена истовремено значи и супстанцијалну заступљеност. Прошлогодишње осивање Женске парламентарне мреже у оквиру републичког парламента, покрајинске тако и скупштина појединих јединица локалне самоуправе у Србији само је показатељ примећене неопходности женске политичке партиципације. Овим мрежама приступају све чланице парламента и скупштина, без обзира на њихову

¹⁰⁰⁵ Исто, стр. 78.

политичку опредељеност. Оне се једногласно залажу за питања од заједничке важности као што су питања женског здравља, установа за заштиту деце, незапосленост жена и сл. У досадашњем, додуше кратком раду, ове мреже су биле део значајних пројеката, иницијатори одређених законских реформи, а на будућности је да да коначан суд о томе да ли ће својим радом и залагањем успети да побољшају положај жена у Србији.

У сврху промоције женске партиципације у политици неопходно је донети интерпартијске кодексе понашања којима би се прописивало професионално понашање према женама, чиме би се општи професионални положај и јавни углед жена политичарки поправљао. Свакако, значило би и подизање свести кроз дискусије о позитивним мерама и јачање капацитета унутарпартијских женских група као и појединих партијских лидерки, и то за сваку партију посебно. У настојању да се поправи родни сензибилитет у јавној сфери није згорег упознати се са искуствима друштава из окружења наше земље, преузети она која су позитивна, па чак започети и неке заједничке акције.

Такође, у промоцији жена политичарки значајну улогу имају медији. Досадашња искуства су негативна, редовно се жене спомињу у лошем контексту, повезано са скандалима и на сензационалистички начин. Мушкарци и даље доминирају у готови свим значајнијим рубрикама (унутрашња и спољна политика, економија, бизнис, култура, црна хроника и спорт), док жене централну улогу добијају тек на странама намењеним култури, односно моди и забави.¹⁰⁰⁶ Примећујемо да сами новинари и уредници средстава јавног оглашавања не поседују основна знања о родној равноправности и њеном значају за грађење институција демократског друштва.

Даље, у Србији се политичка подршка јавности покушава придобити заступањем европских вредности и прикључењу Србије Европској унији, а тек посредно се кроз такве вредности може у везу довести и пропагирање родне равноправности. Имајући у виду систем квота у Србији и остале факторе који су од значаја за репрезентацију жена у политици важно је акције усмерити на политичке партије и њихове структуре. Јачи притисак јавности, женских група и организација, али и жена у оквиру политичких партија може резултирати већим уважавањем принципа родне равноправности у самим партијама.

¹⁰⁰⁶ Јевтовић, З., *Слика жена у раму демократије*, Политичка ревија, Београд, (XIX) VI, 14, 2-4, 2007, 717-744, стр. 730.

Имајући у виду да у Србији постоје механизми за пропагирање родне равноправности, али да они не успевају битно да промене родни режим односа моћи у државном апарату и друштву, у ближој и даљој будућности се може очекивати да ће феминистичка јуриспруденција и даље наставити критички да утиче на родну анализу и родне студије. Ова спрега ће сигурно зависити и од степена повезаности Србије са Европском Унијом и западноевропским друштвима. Међутим, прихватање западних теорија које почивају на искуству капиталистичких друштава уводи како могућност разумевања тако и могућност обмане. Постоји опасност да се олако идентификујемо и да лако прихватимо различите друштвене појаве услед неадекватних објашњења. Можда је и то један од разлога што родна перспектива у нашој земљи још увек није на задовољавајућем нивоу. За разумевање разлика и разних механизма неопходна је контекстуализација, која чак и у савременој „глобалној цивилизацији“ одређује прецизан, локално специфичан однос међу женама и мушкарцима. За разумевање и подстицање родне равноправности значајан је и утицај доминантног погледа на свет у оквиру одређеног друштва. Родна равноправност је стога нешто што се мора постићи променом и у културолошкој и у економској сфери друштва. Традиционални патријархат, друштвени систем у којем је економска, политичка и моћ у јавној сфери неравномерно и неправно подељена међу родовима, карактеристичан је и по асиметричним родним односима моћи у приватној сфери. Патријархат стога не нестаје уколико дође само до подједнаког учествовања мушкараца и жена у јавној сфери. Неопходно је и њихово подједнако учешће у приватној сфери, односно, нужна је подједнака трансформација и приватног и јавног патријархата. То онда подразумева како трансформацију друштвених институција, тако и личну трансформацију, укључујући и трансформацију доминантног схватања рода у оквиру патријархалне парадигме.

Смањење родног јаза и родне хијерархије уједно је и предуслов већег степена повезивања Србије и Европске уније, као и укупног друштвеног развоја. Сумирање свих досадашњих искустава и сазнања из области родне анализе и родних студија стога је кључно како би се боље разумели неки садашњи и будући токови развоја друштва уопште, а поготово тенденција смањења, односно јачања патријархалног, или пак, друштва родне равноправности. Да би се ови циљеви остварили потребна је политичка воља чији носиоци могу бити само људи и правници са новим идејама, вером у потребу за променом и енергијом за њеним спровођењем.

Литература

На српском и сродним језицима

1. Аврамовић, С., „Елементи правне државе и индивидуална права у Атини“, *Правна држава у антици – pro et contra* (уред. Аврамовић, С.), Београд, 1998.
2. Аврамовић, С., *Општа правна историја – стари и средњи век*, Београд, 2000.
3. Атанасијевић, К., *Етика феминизма*, Београд, 2008.
4. Атанасијевић, К., *Поретак жена*, прир. Вулетић, Љ., Београд, 2010.
5. Ален, Е., *Преиспитивање моћи*, у: Захаријевић, А. и Зајовић, С., *Другачија моћ је могућа*, Жене у црном, Београд, 2004.
6. Аристотел: *Никомахова етика*, Београд 1980.
7. Аристотел, *Политика*, (превод Станојевић-Црепајац, Ђ.), Београд, 1960.
8. Бабовић, М., *Родне и економске неједнакости у компаративној персјективи: Европска унија и Србија*, Београд: Социолошко удружење Србије и Црне Горе, ИСИ ФФ, SeConS – Група за развојну иницијативу, 2010.
9. Бакић, Ј., *Идеологије југословенства између српској и хрватској национализма 1918-1941*, Зрењанин: Градска народна библиотека Зрењанин, 2004.
10. Барада, В., „Примјена феминистичке теорије стазалишта у изражавању женских професионалних биографија“, *Ревизија за социологију*, 43, 3, 2013, стр. 199-222.
11. Barrett, M., *Пошчињена жена: проблеми марксистичке анализе феминизма*, Београд, 1983.
12. Баћановић, В., *Жене на местима одлучивања и квоте у Србији и Европској унији*, у: Европска унија и родна равноправност, књига 2, ур: Шијачки, В., Нови Сад, 2009, 45-53.
13. Баховец, Е., *Егзистенцијалистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 107-126.
14. Бенхабиб, Ш., (Seyla Benhabib), *Феминизам и постмодернизам: несигуран савез*, [*Feminism and Postmodernism: An Uneasy Alliance*], у Шејла Бенхабиб и др., *Феминистичка спорња: филозофска размена* [*Feminist Contentions. A Philosophical Exchange*], стр. 29-50. Београд, 2007.

15. Биргин, Х., [Haydee Birgin], „Жена и равнотежа моћи“ [*Women and Balance of Power*], Марксизам у свету, год. 8, бр. 8-9, стр. 185-204, 1981.
16. Благојевић, М., *Knowledge production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*, Београд, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2009.
17. Благојевић, М., *Свакодневица из женске персиктиве: саможртвовање и беј у приватности*, у Болчић, С. (ед) Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, Београд: Институт за социолошка истраживања, 1995.
18. Благојевић, М., *Жене изван круга: професија и породица*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 1991.
19. Благојевић, М., *Друштвене неједнакости и њол* у Поповић М.В. (ур.) Србија крајем осамдесетих, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 1991.
20. Бобић, М., *Брак или/и партерство*, Демографско социолошка студија, Београд, Институт за социолошка истраживања, 2003.
21. Богдановић, М., *Жене у образовању и науци*, Социологија, год. 48, бр. 4, стр. 327-340, 2006.
22. Богдановић, М., *Методолошке студије*, Београд, Институт за политичке студије, 1993.
23. Божиновић, Н., *Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији*, у Перовић Л., Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије, 1998.
24. Божиновић, Н., *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, „Деведесетчетврта“, „Жене у црном“, 1996.
25. Бошњак, Х., *Западнячко-феминистичка критика мултикултурализма у радовима Сузан Милер Окин*, дипломски рад, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу, 2013.
26. Бурдје, П., *Владавина мушкараца*, Подгорица, 2001.
27. Батлер, Џ., *Невоље с родом*, Загреб, 2000.
28. Батлер, Џ., *Тела која нешто значе: о дискурзивним границама њола*, Самиздат Б92, Београд, 2001.
29. Батлер, Џ., *Континентни темељи*, у. Бенхабиб, Ш., Батлер, Џ., Корнел, Д., Фрејзер, Н., (ур.), *Феминистичка сорења: филозофска размена*, Београд, 2007.
30. Бек, У., *Ризично друштво*, „Филип Вишњић, Београд. 2001.
31. Бекер, В., *Правна држава и људска њрава*, Политичка мисао, 34, 1997/4.
32. Бел хукс, *Феминистичка теорија: од марине ка центру*, Београд, Феминистичка 94, 2006
33. Благојевић, С.: *Право и стварности*, Београд 1995.
34. Бобио, Н., *Доба њрава*, Службени гласник, Београд, 2008.
35. Бок, Г., *Жена у историји Европе*, превела са немачког Љубинка Миленковић, Београд, 2005
36. де Бовоар, С., *Дрући њол 1, чињенице и мишлови*, БИГЗ, Београд, 1983.
37. де Бовоар, С., *Дрући њол 2, живојно искуство*, БИГЗ, Београд, 1983.
38. Благојевић, М., *Ка видљивој женској историји, женски њокрећ у Београду 90-их*, Центар за женске студије, истраживања и комуникацију, Београд, 1998.
39. Благојевић, М., *Маширање мизоиније у Србији: дискурси и њраксе*, Асоцијација за женску иницијативу, Феминистичка едиција, Београд, 2000.
40. Благојевић, Ј., Лончаревић, К., *Постмодерни феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 203-214.
41. Блехова-Челебић, Л., *Жене средњевековној Кошора*, Подгорица, 2002.

42. Броснан, М. Ј., *Технофобија и род: да ли су комјутери „звечке за дечаке“?*, Култура, 107-108, 2004, стр. 99-118.
43. Бузов, И., „Социјална перспектива екофеминизма“, у: Социјална екологија, Загреб, 16, 1-16, 2007.
44. Вајлдинг, Ф. „Гдје је феминизам у сајберфеминизму“, *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (прев. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999.
45. Васиљевић, Л., *Феминистичке кријиве ишана брака, породице и родитељства*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.94-120.
46. Висковић, Н.: *Појам права*, Сплит 1976.
47. Висковић, Н., *Појам права*, 2. изм. и доп. изд, Сплит, 1981.
48. Висковић, Н.:*Појам права, прилој интегралној теорији права*, Сплит 1981.
49. Вишњић, Ј., *У зони политичкој: феминистички одговори и иницијативе у савременој Србији*, Женски информационо-документациони центар, Београд, 2011.
50. Волцер, М., *Подручја правде*, Београд, 2000.
51. Вукадиновић, Г., *Теорија државе и права 2.*, Нови Сад, 2007.
52. Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 1.*, Нови Сад 2002.
53. Вукадиновић, Г., Степанов, Р.: *Теорија државе и права 2.*, Нови Сад 2002.
54. Вукадиновић, Г.,*Савремена америчка јуриспруденција и наша теорија права на почетку XXI века*, Америчка јуриспруденција XX века, Нови Сад 2006.
55. Вулстонкрафт, М., *Одбрана праве жене* (превео Мاستиловић, Р.), Београд, 1994.
56. Вулф, В., *Сопствена соба*, Београд, 2003.
57. Велимирац, И., *Феминизам и књижевност*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.276-286.
58. Гајин, С., *Људска права равно-системски оквир*, Правни факултет универзитета Унион у Београду, 2011.
59. Галић, Б., *Сексистички дискурс родној идентитету*, у: Социјална екологија, 13, 3-4, 2004, 305-324.
60. Гамс, А.: *Најон и норма*, Београд 1995.
61. Галић, Б., Гејгер, М., *Валоризација женској, Родни аспекти односа сјрам околиша*, У: Социјална екологија, Загреб, 2006, 15, 4, 339-335.
62. Гејгер, М., *Стиријални аспекти екофеминизма*, у: Социјална екологија, 11, 1-2, 15-27, 2002.
63. Голдман, Е., *Анархизам и феминизам*, Аутономни женски центар, Београд, 2001, стр. 23-57.
64. Голдман, Е., *Анархизам и групи есеји*, Загреб, 2001.
65. Гордић Петковић, В., *Виртуелна књижевност*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
66. Гребо, З., „*Равноправност жене – дио борбе за социјалистичко друштво*“, Пачворк, бр. 1-2, 2003, 135-145
67. Грос, Е, *Променљива шела: ка телесном феминизму*, Центар за женске студије и истраживања рода, Београд, 2005.
68. Грос, Е, *Моћ и знања*, у: Захаријевић, А. и Зајовић, С., Другачија моћ је могућа, Жене у црном, Београд, 2004.
69. Гудац-Додић, В., *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, Институт за новију историју Србије, 2006.
70. Гудац-Додић, В., „*Положај жене у Србији (1945-2000)*“, у Перовић Л., Жене и деца. Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века, Београд, Хелсиншки одбор за људска права, 2006.

71. Дворкин, Р., *Суштина индивидуалних права*, Подгорица, 2001.
72. Дерида, Ж., *Сила закона*, Нови Сад, 2005.
73. Деспот, Б., *Еманципација и нови социјални покрети*, Осиек, Међуопћинска конференција СКХ – Центар за идејно-теоријски рад, 1989.
74. Деспот, Б., *“New age“ i Moderna*, Загреб, 1995
75. Динерстин, Д., *Сирена и миношаур*, Београд, 2000.
76. Динић-Кнежевић, Д., *Дубровник током средњеј века*, 1995.
77. Динић-Кнежевић, Д., *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд, 1974.
78. Димитријевић, В., Поповић, Д., Папић, Т., Петровић, В., *Међународно право људских права*, 2006.
79. Димитријевић, В., Пауновић, М., Ђерић, В., *Људска права*, Београд, 1997.
80. Дојчиновић-Нешић, Б., *Феминизам: предрасуде, стереотипи и неадекватни ставови*, у: Благојевић, М. Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе, Асоцијација за женску иницијативу, Београд, стр. 619-631, 2000.
81. Дојчиновић-Нешић, Б. „*Од женској тишања до женској тисма и даље*“, у Дојчиновић-Нешић, Б., Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974-1996, Београд: Центар за женске студије, 1996.
82. Докмановић, М., *Родна равноправност и јавна политика*, Женски центар за демократију и људска права, Суботица, 2002.
83. Докмановић, М., *Род и право*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 295-309.
84. Донели, Ј., *Људска права као природна права*, Правни живот, 12/1996.
85. Драженовић, М., *“Проституција и социокултурни аспекти законске регулације проституције (у Хрватској)“*, дипломски рад, Загреб, 2013.
86. Духачек, Д., *Класични либерални феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 85-95.
87. Душанов законик – Бистрички препис (превод Богдановић, Д.), Београд, 1994.
88. Дузинас, К., *Људска права и империја*, Београд, 2009.
89. Ђорђевић, В., *Предности жена*, Београд, 2007.
90. Ђурић, В., *Афирмативна акција, Међународноправни и уставноправни аспекти*, Институт за упоредно право, Београд, 2007.
91. Ђурић, Д., *Поезија, теорија род*, Орион арт, Београд, 2009.
92. Ђурић Кузмановић, Т., *Ка родном буцеширању*, Женске студије и истраживања и Футура публикације, Нови Сад, 2007.
93. Ђурић Кузмановић, Т., *Регулатива vs. стварност у Србији – Родна равноправност, економија и држава*, Темида, Београд, вол.13, 3, 2010, 69-82.
94. Ђурковић, М., *Поредак, морал и људска права*, Београд, 2001.
95. Енциклопедија Британика 1-10, Народна књига, Политика, 2005.
96. Етински, Р., *Од принципа једнакости до анти-дискриминационој права*, Правни Живот, Право и међународне интеграције, Београд, 2008.
97. Енгелс, Ф., *Порекло породице, приватне својине и државе*, у: Карл Маркс и Фридрих Енгелс, Изабрана дела у два тома, том 2. Београд, 1950.
98. Живковић, М., *Аргументи pro et contra мултикултурализма*, у: Часопис за друштвену теорију и праксу, година 35. Број 4, 2011, стр. 1177-1192.
99. *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику у Србији, 2011, Београд.
100. Жижек, С., *Шкакљиви субјекти*, Сарајево, 2006.

101. Захаријевић, А., *Крајка историја сиорова: шта је феминизам?*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.384-416.
102. Захаријевић, А., *Феминистичке теорије, позиције и теоријски оквири*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 416-425.
103. Захаријевић, А., Зајовић, С., Ћопић, Х., *Суочавање са прошлошћу: феминистички приступи*, Жене у црном, Београд, 2005.
104. Зајовић, С., *Жене, мир, безбедности*, Жене у црном, Београд, 2005.
105. Златковић, Н., *О Анодице, женском здрављу, дискриминацији*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 139-149.
106. Ивановић, З., „Антропологија жене и мишљење родних односа у измењеном дискурсу антропологије“, поговор другом издању књиге Антропологија жене, ур. Папић, Ж., и Склевицки, Л., Београд, Библиотека XX век, 2003, стр. 381-435.
107. Ивековић, Р., „Студије о жени и женски покрет“, Марксизам у свету, год. 8, бр. 8-9, 1981, стр. 5-48.
108. Игњатовић, М., *Римско право и његов прајни карактер - утицај римског права на савремено право*, Право, теорија и пракса, бр. 7-9/2012, Правни факултет за привреду и правосудје Универзитет Привредна Академија, Нови Сад, 2012.
109. Изгарјан, А., *Мултикултурални феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 215-230.
110. Илић, В., „Квантитативни и квалитативни приступи у уредном исцртавању“, Социологија, Вол. 42, Бр. 2, 2000, стр. 235-357.
111. Јанковић, З., *Проблем савеза*, Земун, 1926.
112. Јеринг, Р., *Циљ у праву*, Подгорица, 1998.
113. Јевтовић, З., *Слика жена у раму демократије*, Политичка ревија, Београд, (XIX) VI, 14, 2-4, 2007, 717-744.
114. Камуф, П., *Деконструкција и феминизам: ионављање жене, Србија, феминизам, теорија*, Женске студије: часопис за феминистичку теорију и праксу, бр. 11-12/2000, стр. 230-254.
115. Кант, И., *Напомена о почету историје човечанства*, превод Шафарик, О., у књизи *Ум, и слобода. Сисци из филозофије, историје, права и државе*, 1974.
116. Карапетровић, М., *Она има име, о филозофији и феминизму*, Бања Лука – Бјелина, 2007.
117. Каранфиловић, Н., *Посколонијална теорија и глобални феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 231-240.
118. Картаг-Одри, А., *Нове перспективе у америчкој равној теорији*, у: ур. Вукадиновић, Г., Картаг-Одри, А., Америчка јуриспруденција XX века, Нови Сад, 2006.
119. Келзен, Х., *Општа теорија права и државе*, Београд 1951.
120. Келзен, Х., *Чиста теорија права*, Београд, 1998.
121. Кирн, А., *Неколико основних дилема еколошке етике*, у: Социјална екологија, 11, 3, 257-270.
122. Колин, М., Чичкарић, Љ., *Економска и политичка партиципација жена у Србији у контексту европских интеграција*, Институт друштвених наука, Београд, 2010.
123. Кнежевић, Б., *Постмодернизам, слобода, право и популарна култура*, Правни живот, 14/2007.
124. Корнел, Д., *У срцу слободе: феминизам, пол и једнакост*, прев. Ранко Мاستиловић, Београд, 2002.

125. Крапац, Д.: *Казнено процесно право, прва књига: Институције*, Загреб, Народне новине 2007.
126. Крстец, Т., *Право на образовање жена*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 57-69.
127. Клугер, Р., *Жене читају друшачије*, Про Фемина, бр. 25-26/2001, стр. 177-188.
128. Лазић, М., *Промене и историја. Србија у трансформацијским процесима*, Београд, Филип Вишњић, 2005.
129. Лазић, М. и Цвејић, С., *„Промене друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације“*, у Милић А. (ур.), Друштвена трансформација и стратегије друштвених група, Београд, 2004, стр. 39-70.
130. Лазић, М., *„Особености глобалне друштвене трансформације Србије“* у Друштвене промене и свакодневни живот. Србија почетком деведесетих, прир. С. Болчић, Београд, 2002.
131. Лакан, Ж., *Сјиси*, Београд, 1983.
132. Лончаревић, К., *Глобализација, жене и феминизам : глобално сепаративство vs сепаративско сепаративство*, у : Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 325-336.
133. Лончаревић, К., *Либерални феминизам у XX веку*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 127-137.
134. Лекић, Д., Мартиновић, Д., *Французи о Црној Гори у XIX веку*, Бар, 1985.
135. Лецхелер, Х., *Дојринос ојћних правних начела еуројској интеграцији - осврт и перспектива*, Зборник радова Правног факултета у Сплиту, Год. 42 (2005), Број 1-2 (80), Правни факултет, Сплит
136. Лер–Софронић, Нада, *Контроверзе савременог феминизма - искуство, идентитета и моћ*, у: Захаријевић, А. и Зајовић, С., Другачија моћ је могућа, Жене у црном, Београд, 2004.
137. Лежајић, М., *Абортус-од ичелињеи воска до савремених метода*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 76-83.
138. Лукић, Р.: *Материјал за изучавање теорије државе и права 2.део, Теорија права*, Београд 1997
139. Лукић, Р., Живковић, М.: *Увод у право*, Београд 1995.
140. Лежајић, М., *Абортус-од ичелињеи воска до савремених метода*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 76-84.
141. Лешић, З., *Теорија књижевности*, Службени гласник, Београд, 2010.
142. Лешић, З., *Феминизам, феминистичка теорија и критика*, у: "Нови израз", бр. 12, Сарајево, 2001.
143. Луси, Н., *Постмодернистичка теорија књижевности*, превела са енглеског Петровић, Љ., Светови, Нови Сад, 1999.
144. Матић, М., *Положај жене у старом Египћу*, у: Страни правни живот: теорија, законодавство, пракса, 2011, стр. 311-319.
145. Матијашевић, Ж., *Хистерија и род*, Филозофска истраживања, Загреб, 25, 4, 2005, 829-839.
146. Матијевић, Н., Капор Стануловић, Н., Милојевић, И., *Психоаналитички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, 173-187.
147. Малешевић, М., *Женско*, Београд, 2007.
148. Маниери, Р., *Жена и историјске сујројности праћанској друштва код Маркса*, Марксизам у свету, 1981, 8-9, стр. 63-90

149. Марјановић-Душанић, С., Поповић, Д., *Приватни животи у српским земљама средњега века*, Београд, 2004.
150. Марков, С., *Право гласа жена*, Београд, 2001.
151. Марковић, И., "Зашто сајберфеминизам?", *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (ed. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999
152. Марковић, Јб., *Почеци феминизма у Србији и Војводини*, Београд, 1934.
153. Марковић, М. Б., *Шта жена мора да чини: Представе женствености у поезији Урсуле Ракер*, Комуникација и култура онлајн, Година IV, број 4, 2013, 253-264.
154. Марковић, Р., *Уставно право и политичке институције*, Београд, 2004.
155. Маркус, Х., *Мерила Времена*, Београд, 1978.
156. Мекинон, А. К., *Феминизам, марксизам, митоса и држава: ка феминистичком праву (1983)*, у: Захаријевић, А. и Зајовић, С., *Другачија моћ је могућа*, Жене у црном, Београд, 2004.
157. Мек Клинтон, Е., *Генеалогја империјализма*, Трећи програм, бр. 125-126, 2005, 130-161, стр. 134.
158. Милет, К., *Теорија политике њолова. Марксизам у свету*, Београд, 8-9, 1981.
159. Миличић, В.: *Опћа теорија права и државе*, Загреб 1999.
160. Миличић, В.: *Опћа теорија права и државе*, VII изм. и доп. издање, Загреб 2008.
161. Милинковић, Ч., *Улога жене у средњовековној Србији*, Рад Музеја Војводине, 52, 2010.
162. Митровић, Д.: *Начело законитости, Појам, садржина и облици*, Београд 1996.
163. Мил, Џ. С., *О слободи*, Београд, Филип Вишњић, 1988.
164. Мил, Џ. С., *Политичност жена*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995.
165. Миленковић, Д., *Водич кроз Закон о забрани дискриминације*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2010.
166. Милинковић, Ч., *Улога жене у средњовековној Србији*, у: Рад музеја Војводине, бр. 52, 2011
167. Милић, А., *Рађање модерне њородице*, Београд, 1988.
168. Милић, А., *Феминистички шаласи, оријентације и њокрећ у јуословенском и српском друштву 20. века*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 51-64.
169. Милић, А., „*Породица и изазови глобалне њтрансформације*“, у: Милић, А., Томановић, С., Љубичић М., Секулић, Н., Бобић, М., Милетић-Степановић, В., Станојевић, (аутори) *Време породица*, Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији, Београд: „Чигоја штампа“ и Институт за социолошка истраживања, 2010, стр. 13-32.
170. Милић, А., „*Жене у бившој Јуославији – друшћачији њоплед на учинке социјализма у њромени друштвеној њоложаја жена*“, у Вујовић, С., (ур.) *Друшћтво ризика*, Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији, Београд, Институт за социолошка истраживања, 2008, стр. 181-199.
171. Милић, А., *Женски њокрећ на раскрићу миленијума: извешћај о емпиријском истраживању у Србији и Црној Гори*, Београд, 2002.
172. Милић, А., „*Добитници и губитници у њроцесу њранзиције из уила њпородичне свакодневице (1991-2001)*“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друшћтва, промене и свакодневни живот*, Београд, 2002.
173. Милић, А., *Социологја њпородице: крићика и изазови*, Београд, 2001.
174. Милић, А., „*Патријаршални њпоредак, револуција и сазнање о њоложају жене*“ у Перовић, Ј. (ур.) *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*. Положај

- жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије, 1998.
175. Милић, А., *Жене, пољтика, породица*, Београд, Институт за политичке студије, 1994.
 176. Милић, А., *Социјализам и феминизам- цијели и разлике*, Женски информационо-документациони тренинг центар, Циклус трибина: *Род и левица*, Београд, 2012, 38-43.
 177. Милић, А., *Марксистички и социјалистички феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 153-172
 178. Милојевић, И., *Три пољса феминизма, историјски и друштвени контексти*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 27-37.
 179. Милојевић, И., *Киберфеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 267-279.
 180. Младеновић, М., *Жене између приватној и јавној*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене ХХИ века, Београд, 2008, стр. 368-384.
 181. Моханти, Ч., *Под пољедом Запада: феминистичко учење и колонијални дискурси, Поново промишљање „Под пољедом Запада“*, феминистичка солидарност и антикапиталистичке борбе, Трећи програм, 161-192, 205-243.
 182. Мршевић, З., *Ка демократском друштву - изборни систем квоја*, Београд, Институт друштвених наука, 2007.
 183. Мршевић, З., *Женска права су људска права (Women's Rights are Human Rights)*, Београд, Центар за женске студије и комуникацију, Аутономни женски центар против сексуалног насиља, СОС телефон за жене и децу жртве насиља, 1994.
 184. Мршевић, З., *Ка феминистичкој јуриспруденцији*, Женске студије: часопис за феминистичку теорију, 2000, стр. 307-329.
 185. Мршевић, З., *Родна анализа као средство у борби против мизогије*, у: Благојевић, М., Мапирање мизогије у Србији: дискурси и праксе (ИИ том), Стр. 86-96/2005, Асоцијација за женску иницијативу, Београд.
 186. Мршевић, З., *Речник основних феминистичких појмова*, ИП Жарко Албуљ, Београд, 1999.
 187. Мршевић, З., *Стандарди и механизми за пољизање родне равноправности у демократским земљама*, Мисија OSCE при Савезној Републици Југославији, Београд, 2002.
 188. Мршевић, З., *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, 2011.
 189. Меуроис-Гиваудан, Д., *Еванђеље Марије-Магдалене*, Сарајево, 2003.
 190. Мураги, Б., *Жене и моћ*, у: Захаријевић, А. и Зајовић, С., Другачија моћ је могућа, Жене у црном, Београд, 2004.
 191. *Народне пјесме*, уредила Идризбеговић, А., Сарајево, 1982.
 192. Недовић, С., *Савремени феминизам и пољсај жене у породици и друштву – магистарски рад*, Београд, 1982.
 193. Недовић, С., *Савремени феминизам – Пољсај и улоја жене у породици и друштву*, Београд, 2005.
 194. Николић, П., *Декларација о правима човека и грађанина од 1789. године као акти цивилизације*, Анали Правног факултета у Београду, број 6/1989, 684-690.
 195. Николић Ристановић, В., *Род и насиље*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 337-346.
 196. Нусбаум, М., Ц., *Феминистичка критика либерализма*, прев. Миливојевић-петровић, С., и Петровић, Н., у: Часопис за књижевност и културу и друштвена питања, стр. 169-205, 71, 2003.

197. Обренић, Д., *Право гласа жена*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 24-44.
198. Онг, А., *Колонијализам и модерност: феминистичке репрезентације жена у независним друштвима*, Трећи програм, 192-205.
199. Офен, К., *Осировање мушке аристократије: феминизам и Француска револуција*, Женске студије: часопис за феминистичку теорију, бр. 13/2000, стр. 79-115.
200. Офен, К., *Да ли је Мери Вулстонкрафт била феминисткиња?: контекстуално читање Одбране права жене, 1792-1992*, Женске студије: часопис за феминистичку теорију, бр. 13/2000, стр. 116-137.
201. Павловић, В., *Поредак и алтернатива. Изазов нових покрета*, Никшић, Универзитетска ријеч, 1987.
202. Пајванчић, М., Петрушић, Н., Јашаревић, С., *Коментар закона о равноправности полова*, Удружење грађана „Центар модерних вештина“, Београд, 2010.
203. Пајванчић, М., Пајванчић, А., *Род и политика*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 281-294.
204. Пантелић, И., *Друштвена еманципација учесница партизанског покрета после Другог светског рата. Србија 1945-1953.*, Магистарски рад, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009.
205. Пантелић, И., *Партизанке као грађанке: друштвена еманципација партизанки у Србији од 1945-1953*, Београд, 2010.
206. Папић, Ж., Склевицки, Л., *Андрофологија жене*, XX век, Београд, 2003.
207. Патерсон, Н., "Cyberfeminizam", *Cyberfeminizam ver. 1.0.* (прев. Игор Марковић), Центар за женске студије, Загреб, 1999., стр.44.
208. Пејтман, К., *Полни уговор*, Феминистичка 94, Београд, 2001.
209. Петровић, Ђ., *Дубровачке архивске весте о друштвеном положају жена*, Историјски часопис, књига XXXII, Београд, 1985.
210. Петричевић, П., *Један Бој-један род: однос моноистичких вјерских заједница према женским људским правима*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 120-139.
211. Перишић, К., Буквић, А., *Феминизам и психологија*, у: Атанасијевић, К., у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, 331-347.
212. Перковић, М., *Још један осми март*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 50-57.
213. Перовић, В., *Анархистички феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 95-106.
214. Платон, *Држава* (превод Вилхар, А.), Београд, 1990.
215. Побрић, Н., *Развој идеје људских права, поводом 50 година Универзалне декларације о правима човјека*, Часопис за образовање, науку и културу Мост, Мостар, БиХ, 106-107, 17-18, 1998.
216. Попов-Момчиновић, З., *Феминистички дискурс о људским правима*, Зборник радова, Правни факултет Универзитета у источном Сарајеву, 2011, стр. 78-90.
217. Поповић, Д., *Екофеминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 255-265
218. Поповић Перишић, Н., *Литература као завођење*, Београд, 2004.
219. *Приватни животи у српским земљама средњега века*, приредиле Марјановић-Душанић, С., Поповић, Д., Београд, 2004.
220. *Прилози за унапређење стрављеног и равног оквира у области насиља у породици*, Пројекат Борба против сексуалног и родно заснованог насиља, Управа

- за родну равноправност, Министарство рада и социјалне политике, ур: Јарић, В., Ранковић, Д., Београд, 2010.
221. Радбрух, Г.: *Филозофија њрава*, Београд 1980.
 222. Радовић, Н., *Војводина – снови и конфликџи*, Војвођанска академија наука, едиција Жива историја, Нови Сад, 2007.
 223. Радовић, Н., *Машињарије о видљивосџи – Полиџике рода и идентитетџи на кулџурној сцени Србије*, Нови Сад, 2005.
 224. Радовић, Н., *Полиџика на женски начин*, Нови Сад, 2005.
 225. Радуловић, Л., *Релиџија и род: критички осврџи на њрисџиује исџраживању*, Антропологија, 1, 2006, стр. 74-84.
 226. Рајковић, Т., *Вјеровања и обичаји у Црној Гори у вези са рођењем*, у: Гласник Народног музеја, Цетиње, 2007.
 227. Речник родне равноправности/Весна Јарић и Надежда Радовић, Београд, 2011.
 228. Рољић, М., *Брак са манусом*, Годишњак правног факултета, Универзитет у Источном Сарајеву, Година I, 1/2010, 189-205, стр. 190.
 229. Ромац, А., *Ријечник латинских њравних израза, Vadetesit juridicum*, Загреб, 1985.
 230. Рос, А., *Право и њравда*, Подгорица, 1996.
 231. Секулић, Н., *Однос идентитетџи, њола и „женскої њисма“ у француском њосџирукџуралистичком феминизму*, Социологија, ЛП/3, 2010, 237-252.
 232. Секулић, Н., *Француски њосџирукџурални феминизам*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 187-201.
 233. Симић, М., Ђорђевић, С., Матић, Д.: *Увод у њраво*, Крагујевац 2009.
 234. Симић, М., *Крајџка скица за њреџлед разумевања њојмова расе и рода у зајадноевропској њтрадицији*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.222-236.
 235. Спасић, И., *Феминизам и социологија свакодневног живота*, Филозофија и друштво, Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију, 2003, 151-169.
 236. Становчић, В., *Декларација о њравима и слободама у Америчкој и Француској револуцији*, Анали Правног факултета у Београду, број 6/1989, 687-698.
 237. Стојановић, П., *Лични субјекџивитетџи црногорске жене у XVIII, XIX и на њочетџику XX вијека*, у: Историјски записи, 27, бр. 3-4, 1974.
 238. Стевановић, Ј., *Рејродукџивна њрава у Србији*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.84-94.
 239. Стевановић, И., *Жена или мушкарац, у чему је разлика? Билоџизација родних неједнакосџи у свешлу њумачења Јова Тошевскої*, у: Антропологија, часопис Центра за етнолошка и антрополошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, св. 5, 2008, стр. 95-116.
 240. Стојаковић, Г., *Прилої за исџорију женскої њокреџа у Војводини и Србији у 19. и 20. веку*, у: (ур)Милојевић, И., Марков, С., Увод у родне теорије, Нови Сад, 2011, стр. 65-82.
 241. Суботин, Л., *Крајџак њреџлед наше шџамџе намењене женама*, Београд, 1962, 2, стр. 136-141.
 242. Тадић, Љ., *Филозофија њрава*, Београд, 1996.
 243. Тадић, Љ., *Предметџи њравних наука*, Београд, 1966.
 244. Тамаш, В., *Примена начела њравносџи у њравним сџвајџањима и одлукама Врховної суда Србије*, Право, теорија и пракса, вол. 26, бр. 11-12/2009, Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитет Привредна Академија, Нови Сад, 2009

245. Тасић, Ђ., *Проблем ојравдања државе, Увод у јравне науке*, Енциклопедија права, НИУ "Службени лист СРЈ", Београд, 1995.
246. Тимотијевић, М., *Просјијуција на феминистичкој полијичкој ајенди*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр.182-202.
247. Тејлор, Мил, Х., *Женско јраво ласа*, у: Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил, *Расправе о једнакости полова*, Београд, 1995, стр. 37-60.
248. Тодоровић, Д., *Квир теорија и феминизам*, у: (ур) Милојевић, И., Марков, С., *Увод у родне теорије*, Нови Сад, 2011, стр. 241-254.
249. Тодоровић, М., В., *Зборник радова филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици XLIII*, стр. 197-213, 2013.
250. Тодоровић, Д., *Gender mainstreaming и Евројска унија*, у: Европска унија и родна равноправност, књига 1, ур: Шијачки, В., Нови Сад, 2008, 31-48.
251. Томек, Б., *Феминистички и квер покреј у савременој Пољској*, у: Благојевић, М. *Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе (II том)*, Асоцијација за женску иницијативу, Београд, 2005, Стр. 511-517.
252. Томин, С., *Књиољубиве жене срјској средњеј века*, Нови Сад, 2007.
253. Томић, Љ., *Основни закон (Устав) Савезне Републике Немачке*, Београд, 2003.
254. Туцак, И., *Правна држава и људска јрава*, *Правни живот*, 14/2007.
255. Попић, Х., *Жене и језик*, у: Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене XXI века, Београд, 2008, стр. 236-248.
256. Ђорић, Д., „*Parsons case – Пример тумачења јрава који је јроменио ајлоамеричку јравну теорију и јраксу*“, *Правна ријеч*, *Часопис за правну теорију и праксу*, Бања Лука, број 35/2013. година X, 2013, стр. 321-331
257. Унгер, Р., М., *Знање и полијика*, Загреб, 1989.
258. Фрејзер, Н., (Nancy Fraser), *Лажне ајијезе: одговор Шејли Бенхабиб и Џудиј Бјјлер*, [False Antitheses: A Response to Seyla Benhabib and Judith Butler], у Бенхабиб Шејла и др., *Феминистичка спорења: филозофска размена*, стр. 79-98. Београд, 2007а.
259. Фрејзер, Н., *Прајмајизам, феминизам и линјисјички окреј*, [Pragmatism, Feminism, and the Linguistic Turn], у Бенхабиб Шејла и др., *Феминистичка спорења: филозофска размена*, стр. 199-217. Београд, 2007б.
260. Фром, Е., *Бексјво од слободе*, Београд, 1983.
261. Фројд, С., *Комјлејан увод у јсићоанализу*, 2006.
262. Фулер, Л., *Моралносј јрава*, Подгорица, 1999.
263. Фуко, М., *Речи и сјвари*, Археологија хуманистичких наука, Београд, 1971.
264. Фуко, М., *Исјорија сексуалносји. Воља за знањем*, Београд, 1982.
265. Харашић, Ж., *Законитост као правно начело и правни аргумент*, *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, *Правни факултет у Сплиту*, 2010.
266. Харт, Х., *Појам јрава*, Подгорица – Цетиње, 1994.
267. Харк, Х., *Лексикон основних јунговских појмова*, Београд, 1998.
268. Харавеј, Д., [Donna J. Haraway] „*Манифесј за киборје: наука, тећнолојија и социјалистички феминизам осамдесетјих јодина двадесетјој века*“ [A Cybor Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century], у *Увод у феминистичке теорије слике*, ур. Бранислава Анђелковић, стр. 309-347. Београд, Центар за савремену уметност, 2002.
269. Хегел, Г. В. Ф., *Феноменологија дућа*, Београд, 1986.
270. Хејвуд, Е., *Полијичке идеолојије*, Завод за уцбенике и наставна средства, Београд, 2005.

271. Хлапец-Ђорђевић, Ј., *Студије и есеји о феминизму*, Београд, 1934.
272. Цветковић, С., *Борба за равноправност и једнакост жена као део класног и модернизацијског процеса у Србији*, у Перовић Л., Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, бр. 2: Положај жене као мерило модернизације, Београд: Институт за новију историју Србије, 1998.
273. Цифрић, И., *Социјална екологија*, Загреб, 1989.
274. Чепуло, Д., *Права грађана и модерне институције*, Загреб, 2003.
275. Челебић, Б., *Црногорка кроз вијекове*, Свједочанства, Подгорица, 2002.
276. Чичкарић, Л., „Полиитички идентитет из родне перспективе“, *Genero*, 2005, 6/7, 9-26.
277. Чичкарић, Л., „Конструкција политичког идентитета у контексту глобализације и транзиције друштва“, *Социолошки преглед*, бр. 1-2, Vol. XXXVII, Београд, 2003.
278. Џагоуз, А., *Квир теорија: увод* (прев. Поповић, Т.) Београд, 2006.
279. Шкрлец, М., Дихотомија приватно/јавно у женском кључу, *Часопис студената филозофије, Филозофски факултет свеучилишта у Загребу*, IX, 18/19, 266-292.

На страном језику

280. Abbott, P., Wallace, C., *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*, Routledge, 1990.
281. Alexy, R., *The theory of Constitutional Rights*, Theorie der Grundrechte, translated by Julian Rivers, Oxford, Oxford University Press, 2010.
282. Ashcroft, B., Griffith, G. and Tiffin, H., (ed.): *The Empire Writes Back: Theory and practice in post-colonial literatures*, London & New York: Routledge, 1989.
283. Baskin, J., R., *Formations of the Feminine in Rabbinic Literature*, Brandeis University Press, Hanover and London, 2002.
284. Bartkowski, F., *Feminist Utopias*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1989.
285. Beutel, A., Mooney Marini, M., *Gender and Values*, *American Sociological Review*, 60: 436–48, 1995.
286. Biehl, J., *Rethinking Ecofeminist Politics*, Boston, 1991.
287. Bookchin, M., *Remarking Society*, Montreal, 1989.
288. Bookchin, M., *The Philosophy of Social Ecology: Essays on Dialectical Naturalism*, Montreal, 1990.
289. Bottomley, A., „What is happening to family law?“, у: S. McLaughlin (ur.), *Women and the Law*, University College London, Faculty of Law, Working Paper No. 5, 1987, 12.
290. Bowie, F., *The Anthropology of Religion*, Oxford, 2000.
291. Briar, C., *Working for women?: gendered work and welfare policies in twentieth-century Britain*, London, 1997.
292. Bruce, C., Candy, P., *Information Literay Around the World*, Wagga Wagga, New South Wales, Centre for information studies, Charles Sturt University, 2000.
293. Butler, J., *Gender Trouble-Feminism and the subversion of identity*, Routledge, 1999.
294. Condorcet (1791): „The Perfectability of Man [From *Sketch for a Historical Picture of the Human Mind*, 1794]“, у: Brinton, Crane (ur.): *The Portable Age of Reason Reader*, New York: The Viking Press, 220–239
295. Ćorić, D., „Ecofeminism as a way of resolving some environmental issues“, *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 2014, 551-558, str. 558.

296. Daly, M., *Beyond God the Father*, Boston, 1973.
297. De Gouges, O., *Declaration of the Rights of Woman and Female Citizen*, In: Riemer, E. and Fout, J. C., (eds.), *European Women: a Documentary History 1789-1945*, New York, 1980.
298. Dworkin, R., *Freedoms Law, The Moral Reading of the American Cinstitution*, Cambridge, Harvard University Press, 1999.
299. Echols, A., *Daring to be Bad: Radical Feminism in America 1967-1975*, Minneapolis, University Of Minnesota Press, 1989.
300. Einstein, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Boston, Northeastern University Press, 1986.
301. Firestone, S., *Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York, 1970.
302. Freyer Stowasser, B., *Women in the Quran: Traditions and Inerpretation*, Oxsford University Press. New York, 1994.
303. Friedan, B., *The Feminine Mystique*, Harmondsworth, 1963.
304. Gattens, M., *The Oppressed State of My Sex, Wollstonecraft on Reason, Felling and Equality*, In: Shanly, M., and Pateman, C.,(ed), *Feminist Interpretations and Political Theory*, Oxford, 1991.
305. Giligan, C., *In a Different Voice: Psychological Theory and Womens Development*, Harvard University Press, 1982.
306. Jaggar, A., *Feminist Politics and Human Nature*, Totowa, NJ, 1983, repr. 1988.
307. Jaggar, A., *Political Philosophies of Womens Liberation*, In: Vetterling-Braggin (ed.), *Feminism and Philosophy*, Lanham: Towman Litlefield, Totowa, NJ, 1977.
308. Kenway, J., *The information superhighway and postmodernity: the social promise and the social price*, *Comparative Education*, 32,2,1996, 217-237.
309. King, Y., *The Ecology of Feminism and the Feminism of Ecology*, u: Plant J. (Ed.) str. 18-28, *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*, Philadelphia, 1989.
310. Lengermann, P., M., Niebrugge-Brantley, J., „Suvremena feministička teorija“, u: Ritzer, G., *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1997, str. 326-7
311. Merchant, C., *Ecology (Key Concepts in Critical Theory)*, New Jersey, 1994.
312. MacKinnon, C., *Toward a Feminist Theory of State*, Cambridge, MA, Harvard University Pres, 1989, str. 40-47.
313. Mead, M., *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, New York, 2001, (first published 1935).
314. Mies, M., Shiva, V., *Ecofeminism*, London, Zed Books, 1993.
315. Millet, K., *Sexsual Politics*, London, 1970.
316. Moi, T., *Simone de Beauvoir. The Making of an Intellectual Woman*, Oxford, Blackwell, 1993.
317. Moller Okin, S., *Feminism and Multiculturalism: Some Tensions*, *Ethics*, 108, 1998.
318. Moller Okin, S., *Mistresses of Their Own Destiny: Group Rights, Gender, and Realistic Right of Exit*, *Ethics*, 112, 2002.
319. Mossman, M. J., „*Feminism and legal method: the difference it makes*“, *Australian Jornal of Law and Society* 3, 30-53,1986.
320. Offen, K., *European Feminisms, 1700-1950, A Political History*, Stanford, 2000.
321. Olesen, V. L., „*Feminisms and Qualitative Research at and Into the Millenium*“, u: Denzin, N. K., Lincoln, Y. S., (ur.), *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*, 2nd ed, Thousand Oaks, Sage Publications, 2003, str. 332-397.
322. Olsen, F., *Statutorq Rape: A Feminist Critique of Rights Analysis*, in Bartlett, K., T., Kennedy, R., (eds.) *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder, Westview Press, 1992, 305-317.

323. Plumwood, V., *Feminism and the Mastery of Nature*, London, Routledge, 1993
324. Plumwood, V., *The Ecopolitics Debate and the Politics of Nature*, U: Warren, J.K., (Ed.) *Ecological Feminism*, London/New York, 1994, 64-87.
325. Rich, A., *Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence*, in: Abelove, H., (ed.), *The Lesbian and Gay Studies Reader*, London, 227-254, 1980.
326. Rubin, G., *Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality*. In: Abelove, H. (ed.). *The Lesbian and Gay Studies Reader*, London, 3-44, 1975.
327. Sardar, Z., *Alt. Civilizations, FAQ, Syberspace as the darker side of the West*, In: D. Bell & B. M. Kennedy (Eds.), *The cybercultures reader*, 2000, 732-753.
328. Sovacool, B., K., „*Contesting the Future of Nuclear Power: A Critikal Global Assessment of Atomic Energy*“, World Scientific, 2011.
329. Schneider, B., *New media and the globa economy*, *Journal of Futures Studies*, 4, 1, 1999, page 65-83.
330. Sedgwick, E., K., *Tendencies*, Durham, 1993.
331. Signs, "Od rodne razlike do teorije zaštite", 12, 1987.
332. Smart, C., *Feminism and the Power of Law*, London and New York, Routledge, 1989, pg. 10-14, 20-25, 68-72, 85-89.
333. Shiva, V., *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace*, London, 2005.
334. Stanton, E., C., *The Womans Bible*, New York, 1889.
335. Tong, R., *Feminist Thought: A More Comperehensive Introduction*, Boudler, Westview Press, 2009.
336. Hafner-Burton, E., Pollack, Marc, A., *Mainstramin Gender in the European Union*, Harvard Jean Monnet Working Papers, 2, Cambridge, 2000.
337. Haraway, D., „*A cyborg manifesto; science, technoligy and socialist-feminism in the late fwentieth century*“, In: D. Bell & B.M. Kennedy (eds.), *The Cybercultures Reader*, str. 291-324, 2000.
338. Harding, S., „*The Science Question in Feminism*“, Ithaca i London, Cornell University Press, 1987.
339. Halperin, D., M., *Saint Foucault: Towards a Gay Hagiography*, Oxford, 1995.
340. Heller, C., *Ecology of Everyday Life: Rethinking Desire for Nature*, Montreal/New York/London, 1999.
341. Walby, S., *Gender mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice*“, *Social Politics*, 12, 3, Oxford University Press, Oxford, 2005, 321-343.
342. Warren, K., *Ecological Feminism*, London, Routledge, 1994.
343. Warren, J.K., *The Power and the Promise of Ecofeminism, Revisited*, U: Zimmerman et all (Eds.), *Enviromental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*, New Jersey, 1990, 139-154.
344. Warren, K.J., *A Feminist Philosophical Perspective on Ecofeminist Spiritualities*, U: Adams, Carolm H,m (Ed.) *Ecofeminism and Sacred*, New York, 1993a, 119-132.
345. Warner, M., *Fear of a Queer Planet: Queer Politics and Social Theory*, Minneapolis, 1993.
346. Willis, E., *Radical Feminism and Feminist Radicalism*, *Social text*, 9/10, pg. 91-118.
347. Wittig, M., *The Straight Mind nad Other Essays*, Boston, 1992.
348. West, R., *Jurisprudence and Gender*, in Bartlett, K., T., Kennedy, R., (eds.) *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder, Westview Press, 1991, 201-234.

Домаћи прописи:

1. Закон о забрани дискриминације „Сл. Гласник Републике Србије бр. 22/2009“
2. Закон о равноправности полова „Сл. Гласник Републике Србије бр.104/2009“

3. Закон о раду „Сл. Гласник Републике Србије бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009“
4. Закон о заштитнику грађана, „Сл. Гласник Републике Србије бр. 79/2005 и 54/2007“.
5. Закон о избору народних посланика, „Сл. Гласник Републике Србије“, бр. 35/2000, 57/2003 -одлука УСРС, 72/2003 - др. закон, 75/2003 - испр. др. закона, 18/2004, 101/2005 - др. закон, 85/2005 - др. закон, 28/2011 – одлука УС и 36/2011 и 104/2009 – др. закон.
6. Закон о изборима за јединице локалне самоуправе, „Сл. Гласник Републике Србије бр. 129/2007“.
7. Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена, Република Србија, Министарство рада и социјалне политике, Управа за родну равноправност, Београд, новембар 2008.
8. Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање равноправности полова (2009-2015), Министарство рада и социјалне политике, Управа за родну равноправност, „Сл. Гласник Републике Србије бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08“
9. Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, измењене у складу са протоколом број 11, протокола уз конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, протокола број 4 уз конвенцију за заштиту људских права и основних слобода којим се обезбеђују извесна права и слободе који нису укључени у конвенцију и први протокол уз њу, протокола број 6 уз конвенцију за заштиту људских права и основних слобода о укидању смртне казне, протокола број 7 уз конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, протокола број 12 уз конвенцију за заштиту људских права и основних слобода и протокола број 13 уз конвенцију за заштиту људских права и основних слобода о укидању смртне казне у свим околностима, „Сл. лист СЦГ, Међународни уговори бр. 9/2003“.
10. Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и људским правима, „Сл. лист СФРЈ, Међународни уговори, број 7/71“
11. Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима, „Сл. гласник РС, Међународни уговори, број 19/2009“.
12. Закон о ратификацији Конвенције о елиминацији свих облика дискриминације жена, „Сл. лист СФРЈ, Међународни уговори, број 11/81“.
13. Закон о потврђивању конвенције међународне организације рада број 183 о заштити материнства, „Сл. гласник РС, Међународни уговори, број 1/2010“.
14. Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици из 2011 . године , <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2246-13Lat.pdf>
15. Кривичног закона Републике Србије („Службени гласник СРС“ број: 26/77.....21/90, и „Службени гласник РС! број:16/90.....11/2002)
16. Породични закон „Службени гласник Републике Србије“, број 18/2005.
17. Кривични законик „Службени гласник Републике Србије“, број 85/05 и 72/09.
18. Законик о кривичном поступку “Службени гласник СРЈ“, број 70/01, 68/02, и „Службени гласник Републике Србије“, број 58/04, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09 и 72/09.
19. Закона о спречавању злостављања на раду „Службени гласник Републике Србије“ број 36/2010.
20. Закон о социјалној заштити и обезбеђивању социјалне сигурности грађана „Службени гласник Републике Србије“ број 36/91.....29/2001.
21. Закон о социјалној заштити „Службени гласник Републике Србије“ број 24/2011.

22. Устав Републике Србије „Службени гласник Републике Србије“, број: 83/2006 и 98/2006.
23. Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, „Сл. Гласник Републике Србије“, број: 33/2006.
24. Закон о високом образовању „Службени гласник Републике Србије“, број 76/2005...44/2010.
25. Закон о здравственој заштити „Службени гласник Републике Србије“, број 107/2005.
26. Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности „Службени гласник Републике Србије“, број 15/2009.
27. Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у партнерским односима, „Службени гласник Републике Србије“, број 27/2011.
28. Одлука о образовању Савета за равноправност полова, „Службени гласник Републике Србије“, број: 83/2004, 3/2005, 13/2009.
29. Закон о министарствима „Службени гласник Републике Србије“, број, 44/2014.
30. Закон о ратификацији међународне конвенција о укидању свих облика расне дискриминације „Сл. лист СФРЈ“, број 31/67.
31. Закон о заштити права и слобода националних мањина „Сл. лист СРЈ, број 11/02, Сл. лист СЦГ број 1/03 и Сл. гласник Републике Србије 72/09“

Међународни правни документи

1. Универзална декларација о људским правима и слободама Организације Уједињених нација www.poverenik.rs › Правни оквир › Међународни документи
2. Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геаноцида, www.bgcentar.org.rs/.../Konvencija-o-sprečavanju-i-kažnjavanju-zločina-genocida
3. Женевска конвенција, www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/zen_konvencija_4_lat.pdf
4. Конвенција о правном статусу избеглица, www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf

Литература преузета са интернета

1. Бадран, Маргот: *Исламски феминизам: шџа шџај њојам њредсџавља*, <http://www.znaci.com>
2. Боргудан, М., *Шџо је њо екофеминизам?*, <http://www.alfa-portal.com>
3. Тешановић, Јасмина: *Жене и раџи*, <http://www.ac.wvu.edu/~kritika/femina.htm>
4. Божиновић, Неда: *Жене, армије, раџови* (на истој електронској адреси)
5. Живковић, Дејан: *Агамов комџлекс и Евин синџром*, <http://www.abraham.ba>
6. Бајтал, Есад: *Кулџуролошка условљеносџи неравноџравносџи жене*, <http://www.orbus.be>
7. Грос, Елизабет: *Онџолоџија и довосмисленосџи*, Центар за женске студије Београд, 2013. http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=142&Itemid=41
8. Бабовић, Марија (2007) *Положај жене на њрџишџиу раџа у Србији*. Београд: Програм Уједињених нација за развој, http://www.politickaodgovornost.org/files/Polozaj_zena_na_trzistu_rada.pdf.
9. Духачек, Даша (1995), „*Полиџички субјекџи у савременим феминисџичким њеоријама*“ http://zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=138&emid=41

10. Хартсок, Ненси (Nancy C. M. Hartsock) (1995) „Фуко о моћи: теорија за жене?“ Женске студије 1/1995,
http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=142&Itemid=41
11. Ивековић, Рада (2000) „Политике феминизма: Писмени интервју за Женске студије“, Женске студије 11/12;
http://zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=274&Itemid=41.
12. Ивековић, Рада (1996) „Право на разлику? Партије, квоје, да или не? Најулак о методу“, Женске студије, Београд, бр. 5/6;
http://zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=190&Itemid=41.
13. Стојаковић, Гордана (2004) „Јулка Хлапец-Ђорђевић по групи њих међу припадницама женској покрећу у Војводини“
http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/gordana_stojakovic/prikazi/julka_hlapec.doc
14. ЛПС (2009): Људска права у Србији 2009: право, пракса и међународни стандарди људских права, Београдски центар за људска права, Београд, 2010.
http://www.bgcentar.org.rs/images/stories/Datoteke/ljudska_prava_u_srbiji_2009.pdf
15. Haraway, D., J. (1988) „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective“, *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 3. (Autumn, 1988), pp. 575-599; http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Haraway_Situated_Knowledges.pdf
16. Слапшак, С., „Жене и рај у бившој Југославији“,
<http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>
17. Драгојлов, В., „Киберфеминизам – увод и дефиниција“, <http://www.zenskestudije.org.rs/.../kiberfeminizam/2/dragojlov-kiberfeminizam-uvod-i-definicija>
18. Милојевић, И., *Каква нам се будућност предсказује одговор „сајберфеминизма“ на „сајберпартријафани“*,
<http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilojevic/2>.
19. Metz, W., F., *Kako ekofeminizam deluje*, <https://www.facebook.com/permalink.php>
20. Rouzi Braidoti, “Cyberfeminism with a difference.”
[www.let.ruu.nl/womens_studies/rozi/cyberfem.htm]
21. Весна Драгојлов, *Род и интернеј: Политички активизам*,
www.zenskestudije.org.rs/.../4
22. Весна Драгојлов, *Род и технологије-комјутери; укоренењени стереотипови; кибернетика и феминизам* www.zenskestudije.org.rs/.../1_
23. Volkart, Yvonne, *Technics of Cyberfeminism: Strategic Sexualisations, Between Method and Fantasy*. <http://www.obn.org/reading-room/writings/html/strategicsex.html>
24. www.rachelcarson.org/Biography.aspx
25. Twine, R., *Ecofeminism and the „New“ Sociologies: A Collaboration against Dualism*, Manchester, 2001, <http://www.richardtwine.com>
26. Hanisch, C., *Personal is Political*, 1969.
<http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PersonalisPol.pdf>
27. Интервју са бел хукс под насловом „Чвор надмоћи белаца“,
http://www.womenngo.org.yu/publikacije-azc/femsveske/FS_S11/BELHUKS.htm
28. Кармела Гајдек, *Транснационалне феминистичке мреже*,
<http://www.libela.org/prozor-u-svijet/2796-transnacionalne-feministicke-mreze/>
29. Mohanty, C., T., *Under Western Eyes*, 1986
<http://blog.lib.umn.edu/raim0007/RaeSpot/undr%20wstrn%20eqes.pdf>

30. Spivak, G., Č., *Can the Subaltern speak?*, 1988. http://www.mcgill.ca/files/crclaw-discourse/Can_the_subaltern_speak.pdf
31. Максић, И., *Женско њисмо у њоезији Е. Е. Каминџа*, http://www.agoncasopis.com/Broj_19/o%20poeziji/2.%20Ivana%20Maksic.html
32. Kaplan, E., Ann, *Feminist Futures; Trauma, The Post, 9/11 World and a Fourth Feminism?*, *Third Wave Feminism and Womens Studies*, 4, 2, 46-59, pp. 51 <http://www.bridgew.edu/SoAS/jiws/April03/kaplan.pdf>
33. Анић, Р., *Феминистичка њеолоџија*, <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/519/zena-u-crkvi/feministicka-teologija>
34. Мушић, Л., *Феминистичка њеолоџија као новум у афирмацији релиџијској иденитетној џене*, http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/110_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf
35. Књига извештавања по CEDAW Конвенцији, ур. Шијачки, З., Завод за равноправност полова, Нови Сад, 2008. <http://un.org/womenwatch/daw/cedaw>
36. Пословник Народне скупштине www.parlament.gov.rs
37. Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова <http://www.psrzrp.vojvodina.gov.rs>
38. Шијачки, З., *Механизми за родну равноправност и њихова улога*, http://www.centralter.org.rs/mehanizam_za_rodnu_ravnopravnost.pdf
39. Повереник за заштиту равноправности <http://www.ravnopravnost.gov.rs>
40. Закон о повратку, држава Израел http://www.mfa.gov.il/MFA/MFA-Archive/1950-1959/Pages/Law_of_Return_5710-1950.aspx
41. Женска парламентарна мрежа Народне скупштине Републике Србије <http://www.parlament.rs/>
42. Женска парламентарна мрежа Скупштине АП Војводине <http://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=zenskamreza>
43. Душанов законик, www.atlantasrbs.com/learnmore/Dusanov-zakonik.pdf
44. Велике љубави великих људи (VI), Алберт Ајнштајн, Милева Марић и „Теорија правде“ www.media.rs/velike-ljubavi-velikih-ljudi-VI-albert-ajnštajn-mileva-marić-i-teorija-pravde
45. Републички завод за статистику Републике Србије, Статистички годишњак 2012, pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2012/pdf/G20122007.pdg
46. Стојнић, В., *Однос феминистичке критике љрема системима бинарних џозиција*, у: Агон, интернет часопис за поезију, број 6, 2010. www.agoncasopis.com/broj6/:html
47. Секулић, Б., *“Феминистичка њеолоџија“*, www.H-alter.org/vijesti/feministicka-teologija
48. Млађеновић, Л., *Гледајћи свеј очима жена, Четвртиа свејска конференција УН о женама, Пекинј, септембар 1995*. www.womenngo.org.rs
49. Миљковић, И., Шта жене желе, www.sk.rs/2006/01/slak02.html

Адресе највише коришћених Интернет сајтова

1. xxx Феминизам и кршћанство, <http://vjera.com/main.php?m=fm01>
2. xxx Масонске магле зла, <http://vjera.com/main.php?m=fm01>
3. xxx Однос мушкарца и жене, <http://vjera.com/main.php?m=fm01>
4. <http://search.eb.com/women/article-9077370>
5. <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/index.html>
6. <http://www.obn.org/>
7. <http://obn.org/cfundef/100antitheses.html> - 100 Anti-Theses

8. www.zoominfo.com/p/Yvonne-Volkart/6668451
9. <http://switch.sjsu.edu/web/v4n1/alex.html> - Alex Galloway : report on Cyberfeminism
10. <http://www.modukit.com/out/kakogod/index.php?id=43>, Транскрипт излагања Ванде Перовић са „Разговора о анархизму“, одржаних у Дому омладине у Београду 01.06.2006. године.
11. www.masa-hr.org/content/anarhofeminizam
12. <http://www.scribd.com/doc/35706618/Recnik-Rodne-Ravnopravnosti>
13. <http://www.library.ucsb.edu/subjects/blackfeminism/introduction.html>
14. http://www.library.ucsb.edu/subjects/blackfeminism/soc_hist.html
15. <http://www.uga.edu/womanist/rodriguez2.1.htm>
16. <http://www.uga.edu/womanist/roth3.1.htm>
17. <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1992/03/jihad-vs-mcworld/3882/>
18. „The Dark Continent is neither dark nor unexplorable. It is still unexplored only because weve been made to believe that is was too dark to be explorable.“, [http://emploees .oneonta.edu/farberas/arth/ARTH 220/cixous medusa.htm](http://emploees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH_220/cixous_medusa.htm)
19. <http://en.wikipedia.org/wiki/Same-sex-marriage-in-the-United-States>
20. http://www.reference.com/browse/wiki/Women%27s_suffrage
21. <http://www.legifrance.gouv.fr/contact/download/1950/13681/version/3/file/code2>
22. http://womenshistory.about.com/library/etext/bl1911_womenq.htm
23. <https://www.afsp.org/understanding-suicide/facts-and-figures>
24. www.novosti.rs/.../zivot-+303.html.514356-zene-snaznije-i-izdrzljiviji-od-muskaraca
25. en.wikipedia.org/wiki/anti-nuclear_movement
26. У ИТ сектору моју бићу усјешне и жене, интервју са Оливером Поповић, сувласницом фирме PSTech и потпредседницом Удружења пословних жена Србије, www.poslovnezene.org.rs
27. svethakera.blogspot.com/zene-hakeri.html